

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૧૭૧ કિંમત ૩-૧૨-૦

ગ્રંથનામ પ્રણય અને પરિણય

વર્ગીક ૪-૧૩

પરિમલ ગ્રંથાવલિ : ૨

પ્રજ્ઞા ય અને પરિજ્ઞા ય

લખનાર

શ્રી શુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

મુદ્રક-પ્રકાશક :

નટવરસ, શ્રીમાવાળા -

ગાંધીવ સ્પર્ધિત્ય મંદિરે ભવે

ગાંધીવ મુદ્રણાલય,

હુવાડિયો ચકલો,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મેલાગ્યા
અમદાવાદ

૬-૩ ગુજરાતી કોમીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૪૧૭૧

[સર્વ હક સ્વાધીન]

આવૃત્તિ પહેલી

સંવત ૧૯૯૯

સને ૧૯૪૩

કિંમત: ૩-૧૨-૦

ફૂટ પ્રશ્ન

‘લગ્નોત્તર પ્રેમ’ અને ‘પ્રેમોત્તર લગ્ન’ એ બેઉ પ્રકારનું દાંપત્ય આર્યસંસારને પ્રાચીન કાળે પણ અવગત હતું; પરંતુ લગ્નોત્તર પ્રેમવાળું દાંપત્ય જીવનમાં વધારે રૂઢ બન્યું છે અને એ જ દાંપત્ય ખૂબ વિસ્તરેલું પણ છે. એવા દાંપત્યની સફળતા તેમજ નિષ્ફળતા દર્શાવનારા બનાવો આજે આપણી દૃષ્ટિનો વિષય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોનાં કુટુંબોના, તેમના સાહિત્યના અને છેલ્લે તેમનાં સંસારજીવન નિરૂપતાં બોલપટોના સંપર્કે આજના શિક્ષિત યુવક-યુવતી-સમાજને ‘પ્રેમોત્તર લગ્ન’ની જ વિશેષ સફળતા મનાવવા માંડી છે, અને તેથી રૂઢ થએલા આર્ય સંસારમાં એક પ્રકારની ક્રાન્તિનો જીવાળ ચડવા લાગ્યો છે. પહેલાં પ્રેમ અને પછી લગ્ન-પહેલાં પ્રણયસિદ્ધિ કરવી અને પછી પરિણયમાં પગલાં માંડવાં—એ માર્ગનો અભિલાષ સેવનારાં ઘણાં ય પુખ્ત વયનાં કુમાર-કુમારીઓ આજે નજરે પડે છે; પછી ભલે તેવાં બધાંનો એવો અભિલાષ એક યા બીજો કારણે પાર પડી શકતો ન હોય.

આ નવલકથા એ પ્રશ્નના પાયા ઉપર ચણાઈ છે. પ્રશ્નનાં બધાંય નહિ, પણ અનેક પાસાં તપાસી શકાય તેવી તેની વસ્તુસંકલના ચોછ છે. વિશેષાંશે સમાજના મધ્યમ વર્ગનો એ કૂટ પ્રશ્ન હોવાથી ચડતીઊતરતી પંક્તિના મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો જ વસ્તુસંકલના માટે વધુ ઉપયોગમાં લીધાં છે.

લગ્નની સફળતામાં અને નિષ્ફળતામાં અર્થાત્ દાંપત્યની સમરસતામાં અને વિષમતામાં અનેક તત્ત્વો ભાગ લજવતાં હોય છે. આર્ય દેશ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં જેમણે લગ્નપ્રકારના અખ્તરાઓ કર્યા છે એવા પાશ્ચાત્ય દેશો પણ આજે ઉપર જણાવેલા બેમાંના કોઈ એક પ્રકારને સફળ દાંપત્ય માટે નિશ્ચિત કરી શક્યા નથી-કરી શકે પણ નહિ; તો પરંપરાગત રૂઢિને કારણે આપણે ત્યાં થઈ રહેલાં લગ્નોને પણ સર્વથા ઈષ્ટ તો કેમ કહી શકાય ?

લગ્નની સફળતાને માટે આવશ્યક એવાં તત્ત્વોની અને માનવસ્વભાવની બહુવિધતાને કારણે ઘણી વાર એમ લાગે છે કે પૃથક્ પૃથક્ દાંપત્યને માટે સમરસ દાંપત્ય એ પૃથક્ પૃથક્ પ્રશ્ન જ બની રહે છે; છતાં એવી

બહુવિધતામાં ય અધિકાંશી સમાનતા શોધવાને
 ચત્ન અકર્તવ્ય નથી, એમ સમજીને પ્રશ્નને
 અનેક દૃષ્ટિકોણથી ચર્ચવાના હેતુપૂર્વક આ
 નવલકથા લખી છે. એ હેતુ કેવોક સધાયો
 છે તે વિષે તો વાચકો અને વિવેચકો
 કહે તે ખરું.

સને ૧૯૩૮-૩૯માં 'પ્રજાપંધુ'માં આ
 કથા કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી, તે
 પ્રકાશકના ઉત્સાહથી આજની તીવ્ર મોંઘવારીમાં
 પણ પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ પામે છે.

ગિરધરનગર, શાહીબાગ, અમદાવાદ	} ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
તા. ૧-૫-૧૯૪૩	

અનુક્રમણિકા

૧ એક સર્વમાન્ય સત્ય	૩
૨ પ્રવાસમાં ભંગ	૯
૩ સહાધ્યાયી મિત્રો	૧૮
૪ ડાકોરમાં	૨૫
૫ અંગારા વરસે ત્યારે	૩૨
૬ ઉચ્છેદ અને સુધારો	૩૯
૭ એકને માટે તેત્રીસ !	૪૭
૮ મંગા શેઠની રિયાસત	૫૫
૯ હરિલાલ ડેપુટી	૬૪
૧૦ કામંદકી	૭૧
૧૧ પ્રેમની અવગણનાથી ધવાયલી	૮૧
૧૨ અતૃપ્ત અભિલાષો	૮૮
૧૩ કિરીટ અને કમળા	૯૫
૧૪ ઉગ્ર વડીલશાહી અને નમ્ર યૌવન	૧૦૪
૧૫ પદ્માનો સ્વપ્નવિહાર	૧૧૧
૧૬ વહેમના વાદળનો ઘેરો	૧૧૮
૧૭ સતીશચંદ્ર વકીલ	૧૨૫
૧૮ કીર્તિદાની માંદગી	૧૩૨
૧૯ સુગીતા ?	૧૩૯
૨૦ 'પરીક્ષા'નો ડંખ	૧૪૫
૨૧ જયવતી અને સુશીલ	૧૫૨
૨૨ પુત્રીના સુખની પિતાની ગણતરી	૧૫૯

૨૩ કુબેરની પહેરેગીરી	૧૬૭
૨૪ પુલોમાં છુપાયેલો કૃષ્ણધર	૧૭૪
૨૫ વાતાવરણનાં બરતીઓટ	૧૮૦
૨૬ સુરતમાંથી વિદાય	૧૮૭
૨૭ જગતની માનસિક લઘુતા	૧૮૪
૨૮ કિરીટ કીર્તિદાના પત્રની રાહ જુએ છે.	૨૦૧
૨૯ પ્રમોદનાં મહેમાન	૨૦૮
૩૦ 'આવી તો બન્ને આવી'	૨૧૫
૩૧ કિરીટના મનની ગુંચવણ	૨૨૨
૩૨ અપરાધિની	૨૨૮
૩૩ કિરીટને શ્વેર	૨૩૫
૩૪ યમુના ધર છોડે છે.	૨૪૨
૩૫ પ્રમોદ અને પુલીના	૨૪૮
૩૬ પ્રેમ-પંખીડાં	૨૫૫
૩૭ નવી મિત્રતા	૨૬૧
૩૮ સરિતાનાં મહેમાનો	૨૬૮
૩૯ "બચ ગયા!"	૨૭૪
૪૦ હર્ષ-શોકના રંગીન પાટા	૨૮૦
૪૧ બાળકની માતા	૨૮૭
૪૨ બીજા લખ્ખનો સોદો	૨૯૩
૪૩ ધ્યેય વિના ધસડાતું વહાણ	૩૦૦
૪૪ આશ્રમને માર્ગે	૩૦૬

૪૫ કીર્તિદાના અતિથિઓ	૩૧૩
૪૬ સોમચંદ શેઠનો હૃદયાધાત	૩૧૮
૪૭ ચોરી પકડાય છે ।	૩૨૪
૪૮ પ્રણયસાધના લગ્ન રૂપે કેમ ન ફળી ?	૩૩૧
૪૯ કિરીટને વિચારમૂઢ કરનારાં સૂચન...	૩૩૯
૫૦ દોડાદોડ અને નિરાશા	૩૪૫
૫૧ નિશાળમાંથી તુરંગમાં	૩૫૩
૫૨ વિષમતાના ઢગલામાં સમાનતાની શોધ	૩૬૦
૫૩ જયપુરની ધર્મશાળા	૩૬૭
૫૪ આગ સાથેનો ખેલ	૩૭૩
૫૫ દુઃશીલનો મૃત્યુદંડ	૩૮૦
૫૬ પુત્રી પાછળ પિતા ।	૩૮૬
૫૭ કમળા આચિતી ગુમ થાય છે.	૩૯૨
૫૮ કિરીટને પ્રમોદનો પત્ર મળે છે.	૩૯૯
૫૯ વિષમ સંયોગોમાં દબાયેલો	૪૦૫
૬૦ શાણપણ માટે ઠોકર ખાવી જ જોઈએ ?	૪૧૧
૬૧ પ્રમોદને પત્ર	૪૧૮
૬૨ આશ્રમમાં મેળાપ	૪૨૫
૬૩ પ્રમોદનો નવો અવતાર	૪૩૨
૬૪ અને કિરીટ પરણે છે ।	૪૩૯

પ્રણય અને પરિણય

પ્રકરણ ૧

“ એક સર્વમાન્ય સત્ય ”

પરીક્ષામાં પાસ થવું એ જો જીવનનું એક જ લક્ષ્યમિંદુ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ જેવા કોઈ બીજા બાગ્યશાળી મનુષ્યો જ દુનિયામાં ન લેખાત. પરીક્ષા પસાર કરવાનો આનંદ એ જ જો સચ્ચિદાનંદ હોત તો પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગી જનો નકામી તપશ્ચર્યા કરે છે એમ જ સિદ્ધ થાત. પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી મનને ઉપજતાં સુખ અને સંતોષ એ જ જો શાશ્વત સુખ હોત તો સ્વર્ગસુખને માટે મૃત્યુની તીવ્ર વેદના ભોગવવાની જરૂર જ શાની રહેત ? પરંતુ પરીક્ષા પસાર કરવાથી ઉપજતો આનંદ તો ક્ષણિક માત્ર હોય છે. કોઈના આનંદનો વેગ ઓછો અને કોઈ ત્રણ વાર નિષ્ફળ નીવડીને ચોથી વાર પરીક્ષા પસાર કરનારના આનંદનો વેગ જોરદાર હોય, એ જૂદી વાત છે; પરંતુ એ આનંદના સમયની લંબાઈ તો સરખી જ હોય છે, કારણકે પરીક્ષા પાસ કરતાંની સાથે-પરિણામની જાણ થતાંની સાથે બીજી જ ક્ષણે પ્રશ્ન થાય છે કે હવે શું કરવું ? પરીક્ષા અધવચની હોય તો તો આગળ અભ્યાસ કરવાનું નક્કી જ હોય છે, પરંતુ મેટ્રિકની કે બી. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીને માટે તો એ સફળતા જ ચિંતાભર્યા નવીન પ્રશ્નોને જન્માવનારી બને છે; કારણકે એક પરીક્ષા શાળાની અને બીજી

પરીક્ષા કાલેજની છેવટની પરીક્ષા હોય છે, એ પરીક્ષા પછી જીવનની દિશા બદલવાની હોય છે, એ દિશાની પસંદગી ગુંચવણ-ભરી હોય છે, અને મુશ્કેલીઓ તથા વિધ્નો ડોકિયાં કરતાં હોય છે.

કિરીટ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પસાર થયો ત્યારે તેને જે આનંદ થયો, તેની પૂઠે જ એક કક્ષણ પ્રશ્ન આવીને ઊભો હતો. પરિણામ જાહેર થયા પછી બેત્રણ દિવસ વીતી ગયા હતા અને ઘેર મિત્રો, સગાં, સ્નેહી, સહવિદ્યાર્થી વિગેરેની આવજન વધી હતી. સૌની મુખ્યારકબાદીના સત્કાર અર્થે આનંદનું દર્શન કરાવતાં પણ કિરીટ થાકી ગયો હતો; પરંતુ તેની ભાભી યમુનાને બધા આવનારાઓને ચાહ-નાસ્તો પીરસતાં જરાએ થાક લાગ્યો નહોતો. દિવસમાં સાતઆઠ વાર ચાહ ઉકાળવી પડતી અને બેત્રણ વાર તાળેતાળે ચીવડો બનાવવો પડતો, છતાં દિયર એજ્યુએટ થયા એનો આનંદ તે સતત માણી રહી હતી. ત્રીજે દિવસે અભિનંદન આપવા આવનારાઓનું પૂર જરા ઊતર્યું ત્યારે કિરીટને જરા આરામ મળી શક્યો, પણ ત્રણ દિવસ ધર ભર્યું-ભર્યું લાગતું હતું તે યમુનાને હવે સૂનું-સૂનું લાગવા માંડ્યું.

“કેમ, કિરીટભાઈ! આજે તો કાંઈ ખૂબ ઊંઘવા માંડ્યું છે? દાદા હમણાં બોલાવતા હતા, તેમની હાક પણ ન સાંભળી?” યમુના કાચ પર પડીને આરામ લેતા કિરીટની સામે આવી ઊભી ને બોલી.

“દાદા બોલાવતા હતા? કેમ વાર?”

“એ તો મને શી ખબર?”

“ત્યારે તેમની પાસે જઈ આવું.” કિરીટ કાચમાં બેઠો થયો.

“અત્યારે તો દાદા ઊંઘતા હશે, ચાર વાગે જ મળજોને.”

“બલે ત્યારે તેમ.”

યમુના મૂંઝીમૂંઝી સ્થિર ઊભી રહીને દિયરના વદન સામે

આનંદભરિત લોચને જોઈ રહી. યમુના વિધવા હતી, કિરીટના મોટા ભાઈ કુંદનની પત્ની હતી, અને કિરીટની માતા મૃત્યુ પામી હોવાથી આજે તો એ વિધવા આ જુવાન દિયરની મમતાળુ માતા હતી; ના, ના, તેથી પણ વિશેષ : કિરીટના વૃદ્ધ દાદા ગંગાદાસની તે પરિચારિકા પણ હતી. કિરીટના પિતા કંચનલાલ પાંચેક વર્ષ પૂર્વે મૃત્યુ પામ્યા હતા. ઘરમાં એંશી વર્ષના વૃદ્ધ દાદા, ત્રીસ વર્ષની વિધવા ભોજાઈ અને બાવીસત્રેવીસ વર્ષનો દિયર એટલાં જ જણાં એ ગૃહમાં વસતાં હતાં. વડોદરામાં એ કુટુંબ પૈસેટકે સુખી મનાતું પણ માણસે ધસાઈ ગયું હતું. યમુનાને એ એકલતા કોઈ વાર સાલતી પણ ખરી.

કિરીટ પાસ થયો તેથી યમુનાને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. તેણે દાદામાં પૂજ્ય ભાવ અને દિયરમાં વત્સલ ભાવ કેળવ્યો હતો, તેથી વૈધવ્ય તેને તેટલું સાલતું નહોતું કે જેટલી આ વિશાળ ગૃહમાંની એકલતા સાલતી હતી.

ચારપાંચ ક્ષણ યમુના કિરીટને નિહાળી રહી હતી, એટલામાં દાદર ખખડ્યો અને કિરીટનો મિત્ર સુમન દેખાયો.

“આવો સુમનભાઈ !” યમુનાએ તેને સત્કાર્યો.

“કિરીટ ! હું જ તને અભિનંદન આપવા માટે સૌથી મોટો પડ્યો. શું કરું ? ચાર દિવસથી પેટલાદ ગયો હતો, તે અત્યારે જ આવ્યો અને તું પાસ થયો એવી ખબર મળતાં જ સીધો અહીં આવ્યો.”

“થેંક યુ !”

એટલામાં યમુના ચાહનો પ્યાલો લઈ આવીને પાછી હાજર થઈ ગઈ હતી.

સુમને પ્યાલો ઉપાડતાં પૂછ્યું : “વેલ કિરીટ ! હવે શું થાયું છે ?”

“શાતું ? ધંધાતું કે આમળ ભણવાતું ?”

“અરે, એ તને કોણ પૂછે છે ? પ્રોફેસર થવું હશે તો. એમ. એ. ચમ્પશ અને વકીલ થવું હશે તો એલએલ. બી.ની. ટર્ન્સ ભરીશ, એ હું ક્યાં નથી જાણતો ? અને આજના વખતમાં ધનવાનોને કાંઈ ધંધાના તોટા છે ?”

“ત્યારે બીજું શું ?”

સુમને ચાહતો ખ્યાલો મ્હોંથી ખસેડતાં સ્મિત કરીને કહ્યું :
“એ જ તો ! આપણે સાથે જ ભણી ગયા છીએ-પ્રાઈડ એન્ડ પ્રેન્સીડીસમાં-કે It is a truth universally acknowledged that a single man in possession of good fortune may be in want of a wife.”

પરીક્ષા પસાર કરતાંની સાથે જ પ્રશ્ન ફિરીટના મનમાં આવીને ઊભો થયો હતો તે આ જ હતો. સુમનના મુખમાંથી પણ એ જ પ્રશ્ન નીકળ્યો એટલે ફિરીટના મુખમાંથી સ્મિત સરી પડ્યું.

યમુના વચ્ચે બોલી : “સુમનભાઈ ! તમે એ અંગ્રેજીમાં શું બોલ્યા તે મને સમજવો.”

“એક અંગ્રેજી પુસ્તકનું એવું વાક્ય છે કે કુંવારો અને ધનવાન જીવાન હોય તેને પત્ની વિના ચાલે નહિ એ એક સર્વમાન્ય સત્ય છે.” સુમને સમજાવ્યું.

“બરાબર ! હું પણ ‘વાઈફ’ શબ્દ તો સમજી ગઈ હતી.. બોલો ફિરીટભાઈ, સુમનલાલના સવાલનો જવાબ આપો.”

“તમે પણ એ જ જવાબ લેવા આવ્યાં લાગો છો.”

“હું એકલી જ કેમ ? દાદા પણ એ જ જવાબ લેવાના છે.”

“એટલા માટે જ દાદા શું મને બોલાવતાંતા ?”

“એમ જ હશે ને ?” યમુના મૂંઝી હતી રહી.

“ત્યારે એ કારસ્થાન પણ તમારું જ લાગે છે.”

સુમન વચ્ચે પુરાયો: “બોલ, હવે જવાબ આપ. ખી. એ. થયા પહેલાં ન પરણવું એ તારી પ્રતિજ્ઞા આખી ન્યાત જાણે છે એટલે કોઈ તને આજસુધી પૂછવા આવ્યું નથી. પણ હવે તો દાદાનો, યમુના બાબીનો અને મારો પણ તને પૂછવાનો અધિકાર છે.”

“અને કહેને કે તું મારે માટે બેચાર કન્યાઓ પણ ગજવામાં ધાલીને લાવ્યો છે.”

“હા, એમ જ છે. મને પૂછ્યા વિના તારે ક્યાંય વચનથી બંધાવાનું નથી. પેલા સતીશચંદ્ર વકીલની બે પુત્રીઓ તારે માટે તૈયાર છે, નાની અને મોટી બેઠ.”

“સતીશ વકીલ સુરતમાં રહે છે તે? પેલા જગતના સસરા?”

“હા, કેળવાયતું અને ધનવાન કુટુંબ. પણ એ બધી વાત પછી. એક વાર તું કન્યાઓને જોઈ આવીશ, પછી જ આપણે વાતચીત કરીશું.”

સુમન ગયો એટલે યમુનાએ ધીરેથી કહ્યું: “એ સતીશ વકીલની દીકરીઓની વાત પછી; પણ તે પહેલાં તમે વીરમગામ જઈ આવો. દાદાજી પણ તમને એ જ કહેવા માટે બોલાવતાંતા.”

કિરીટે કશો જવાબ ન આપ્યો. તે વિચારમાં પડ્યો. વીરમગામમાં કિરીટનું મોસાળ હતું. તેના મામા સોમચંદનો આજે સવારે જ પત્ર આવ્યો હતો, તેમાં તેમણે કિરીટ પાસે થયો તે માટે આનંદ દર્શાવીને તુરત કિરીટને વીરમગામ મોકલવા સૂચવ્યું હતું, કારણકે કિરીટને માટે તેના મામા પાસે બેત્રણ કન્યાઓનાં કહેણ આવી ગયાં હતાં. મોટા ભાઈ હવે નહોતો અને દાદા અતિવૃદ્ધ હોઈ ઘર બહાર ભાગ્યે જ નીકળતા, એટલે તેના મામા બાણેજ કિરીટને પરણાવવાનો બાર પોતાને માથે પડેલો માની લેતા હતા. સોમચંદ પાસે આવેલાં કહેણોવાળી

કન્યાઓ વીરમગામમાં જ હતી એટલે કિરીટ પસાર કરે એ કન્યા સાથે તેનું વેવીશાળ કરવાની સોમચંદને હવે ઉતાવળ જણાતી હતી.

થોડી વાર વિચાર કરીને કિરીટ બાબીને જવાબ આપ્યોઃ
“ઠીક બાબી ! હું કાલે વીરમગામ જ જઈશ.”

“અને એકાદ કન્યાનું નક્કી કરીને જ આવજો.”

કિરીટ ચમક્યો અને બોલ્યોઃ “નક્કી કરીને આવું, તો પછી સતીશ વકીલની પુત્રીઓનું કહેણ છે તેનું શું ? તમે જ હમણું કહેતાંતાં કે પહેલાં વીરમગામની વાત અને પછી સુરતની વાત.”

“હા, એ તો હું ભૂલી જ ગઈંતી. ભલે, તો પછી એ છોકરીઓને પણ એક વાર જોઈ આવો, પછી નક્કી કરજો. હું તો હવે ઘરમાં એકલતાથી એટલી કંટાળી છું કે તમે ક્યારે પરણશો તેની મને અધીરાઈ આવવા લાગી છે.”

અને દિયર ભોજનઈ હસ્યાં.

કિરીટને યમુના ઉપર દયાની લાગણી સ્ફુરી. તે બિચારી એમ સમજતી હતી કે દિયર એક વાર કન્યા જોઈ આવીને નક્કી કરે કે તુરત લગ્ન થાય અને પછી ઘર ભર્યું-ભર્યું થઈ જાય. કોઈ વાર તો યમુના એમ પણ કહેતી કે-“એમાં કન્યા શું જોવી છે ? કન્યા રૂપાળી છે અને તે ભણેલી છે એમ પણ મેં સાંભળ્યું છે, પછી બીજું શું જોઈએ ?”

પછી બીજું શું જોઈએ, તેનો યમુનાને ખ્યાલ નહોતો. પણ કિરીટ તો એ સંબંધે અનેક ખ્યાલો રચ્યા હતા અને વિસર્જન કર્યા હતા. લગ્ન પૂર્વેની તૈયારી વિષે તેણે કેટલુંક વાંચ્યું પણ હતું, જ્યારે બાબીને મન ઉંમર સિવાય બીજા કોઈ લગ્ન પૂર્વેની તૈયારી જ નહોતી !

પ્રકરણ ૨

પ્રવાસમાં ભંગ

યુગ બદલાયો છે,—ના, ના, હજી બદલાતો જાય છે. મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કર્યા પૂર્વે જ એક વિદ્યાર્થીની પત્નીના ખોળામાં એક એ બાળકો રમતાં હોય, એવો પણ એક વખત હતો. આજે ધંધામાં સ્થિર થયા પૂર્વે લગ્નની જવાબદારી ન લેવા માંગતા જીવાનોના વિચારોને જૂના મતનાં માઆપોને પણ અનુકૂળ થવું પડે એવો સમય આવ્યો છે. નાની વયમાં માઆપે પસંદ કરીને વેવીશાળ કરી રાખેલી કન્યાને ભણુતા કે ભણી ઊતરેલા જીવાને પરણી લેવી પડતી અને પછી તેમનો સંસાર પડતો આખડતો ચાલ્યા કરતો; પણ આજે પુત્રની પસંદગી વિના વેવીશાળ ન કરવાની સમજ ઘણું માઆપો ધરાવતાં થયાં છે. કેળવાયલા મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગનાં કુટુંબોમાં આ સ્થિતિ ચાલે છે, બાકી તો હજીએ ઢીંગલાઢીંગલીનાં લગ્નો થાય છે, બલભલા ગ્રેજ્યુએટો પણ પોતાની પત્નીની પસંદગી બાબતમાં વડીલો પાસે ચૂંચાં ન કરી શકે એવા દાખલા મળી શકે છે. પરણુવું એટલે ધરનો ઉંચરો બાંધવો—તેમાં કન્યાની પસંદગી—નાપસંદગી જેવું કશું હોતું નથી એવી માન્યતા ધરાવનારાનો તોટો નથી. અને તેથી ઊલટું સંસારક્ષિતિજના સીમાપ્રાંતમાં ડોકિયું કરીએ તો પરિણીત જીવનની સફળતાના ધ્યેયથી કરવામાં આવતાં સ્નેહલગ્નો, વિધવાલગ્નો,

વર્ણાતર લગ્નો, આંતરપ્રાંતીય લગ્નો, આંતરકોમી લગ્નો અને ઈંડો-યુરોપિયન લગ્નોનાં છાંટણું પણ છંટાયલાં નજરે પડે છે !

કિરીટના મગજમાં લગ્ન સંબંધી કોઈ ખાસ ધૂન જન્મી નહોતી; માત્ર તેની ઈચ્છા એવી હતી કે અભ્યાસ પૂરો કર્યા પૂર્વે લગ્નની ભાંજગડમાં પડવું નહિ અને વેવીશાળના અધ્યક્ષની અધાવું નહિ. પરણવાનો પોતાનો વિચાર થયો ત્યારે લગ્ન અને વેવીશાળ બેઉ સાથે કરવાં એવો નિશ્ચય તેણે મામાને, ભાભીને, દાદાને, સૌને જણાવ્યો હતો, ત્યારથી પરીક્ષામાં તે પાસ થયો ત્યાંસુધી તેને એ બાબતમાં કોઈ એ પજવ્યો નહોતો.

પરિણીત જીવનની સફળતાનું ધ્યેય તો સૌ કોઈ ધરાવતું હોય છે, માત્ર એ ધ્યેય પૂરતી જરૂરીઆતો કંઈ અને કેટલી એ વિષે જ કોઈનો મત એક હોય છે, કોઈનો મત બીજો હોય છે. કિરીટ એ જરૂરીઆતો વિષે ઘણી વાર વિચારો કર્યા હતા, મિત્રો સાથે વાદવિવાદો કર્યા હતા, વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોમાંથી વિચારો સંગ્રહી રાખ્યા હતા અને વર્તમાન સંસારશેતરંજમાંનાં મહોરાંની હારજીતની ચાલનું યથાશક્તિ નિરીક્ષણ પણ કર્યું હતું.

પરંતુ કોલેજમાં મેળવેલું ‘એકેડેમિક’ જ્ઞાન અને ધંધામાં જોઈતું ‘પ્રેક્ટીકલ’ જ્ઞાન એ બે વચ્ચે જે અંતર રહેલું હોય છે, તેવા જ અંતરનો ખ્યાલ હવે કિરીટને લગ્ન વિષયમાં પણ આવતો હતો.

વડોદરાથી વીરમગામ તરફ દોડતી ટ્રેનમાં તે એ સંબંધે વિચારમાં જ ગુંચવાઈ રહ્યો હતો. એક કન્યા સારી પેઠે બહેલી હોય પણ તંદુરસ્ત ન હોય, બીજી તંદુરસ્ત હોય અને ઓછું બહેલી હોય તો કોને પસંદ કરવી ? તંદુરસ્ત અને સારી પેઠે બહેલી કન્યા હોય પણ સ્વભાવની તીખી હોય તો સૌંદર્યને કન્યાની પસંદગીમાં કેટલી હદ સુધી મહત્ત્વ આપવું અને સૌંદર્ય તથા સંસ્કાર એ બેઉમાં પહેલી પકિત કોને આપવી ? તંદુરસ્તી, બહુતર, સૌંદર્ય,

સુસ્વભાવ, સંસ્કાર એ બધાંમાં પહેલી પંક્તિની કન્યા ન મળે તો લગ્ન કરવું હિતકર લેખાય કે નહિ? આવા પ્રશ્નો કિરીટ પોતાના મનને પૂછ્યા કરતો, એ પ્રશ્નોના જવાબો મેળવવા તે મથતો, પરંતુ તે વખતે તેને લાગતું કે પોતાના મગજમાં આ પ્રશ્નો ધુમાડો જ ધુંધવાવે છે, કોઈ સ્પષ્ટ આકૃતિ ખડી થવા પામતી નથી.

લગ્ન વિષે વિચાર કરતાં પરિણીત જીવનમાં પ્રેમની અગત્ય તેની મનોભૂમિને સ્પર્શ્યા વિના રહેતી નહિ. પ્રેમ વિનાનાં લગ્ન એ લગ્ન જ નથી એવા વિચારોના હથોડા તેના મસ્તિક પર કોલેજના વાતાવરણમાંથી જ નહિ પણ વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોના વાચનમાંથી પણ પડ્યા કરતા. પરંતુ બહુ બહુ વિચાર કરતાં કિરીટને લાગતું હતું કે આ યુગમાં તો પ્રેમ કરીને પછી પરણાય તેમ નથી, પરંતુ પચીસપચાસ વર્ષ પછી એવો યુગ આવશે ખરો! એ યુગના આગમનના ભણુકારા તેને પોતાના એક કોલેજિયન મિત્ર અને એક પ્રોફેસરના લગ્ન પરથી સંભળાવા લાગ્યા હતા. એ મિત્ર પોતાની સાથે જ ભણતી એક બાળાને અને પ્રોફેસર પોતાની શિષ્યાને પરણ્યો હતો અને એમ કહેવાતું હતું કે વર્ષોથી તેઓ પરસ્પર પ્રેમ ધરાવતાં હતાં. વિદ્યાર્થીનું લગ્ન આંતરજાતીય હતું અને પ્રોફેસરનું લગ્ન સ્વજાતીય હતું. લગ્ન પૂર્વે તો પ્રેમ એ રીતે પોતાના હાથપગ પસારતો હતો એ કિરીટ જોઈ શકતો હતો, પરંતુ પોતા માટે એ માર્ગ સુલભ નહોતો એમ પણ તેને ઊંડો વિચાર કરતાં લાગતું હતું.

અમદાવાદને રેશને પહોંચતાં ડબ્બામાં વધી ગએલી ઊર્દીએ તેની વિચારમાળાને ફરતી અટકાવી. જુન માસનો દિવસ હતો. ઉકળાટ કહે મારું કામ. લગ્નગાળો ચાલતો હોવાથી જિતારઓની સંખ્યા દરેક રેશને વધતી જતી હતી અને અમદાવાદને રેશને

ટ્રેન પહોંચતાં નવા ઊતારુઓએ ટ્રેન પર જે ધસારો કર્યો તે કોઈને પણ ગભરાવી મૂકે તેવો હતો.

ચાર કોમ્પાર્ટમેન્ટના જે ડાબામાં ફિરીટ બેઠો હતો, તેમાં ચાળીસ ઊતારુઓની બેઠક હતી, પરંતુ ઉપરની અને નીચેની મળીને અધી બેઠકોમાં થઈ સાડેક ઊતારુઓ તો બેસી ચૂક્યાં હતાં. કેટલાક ઊતારુઓ અમદાવાદને સ્ટેશને ઊતરવાના હતા એટલે જ્યાં ડાબાનાં બારણાં ઉઘડ્યાં ત્યાં તો અંદરનાંઓ બહાર નીકળે તે પહેલાં બહારનાંએ અંદર ધસારો શરુ કરી દીધો.

ધક્કામુક્કી અને કકળાણ ચાલુ થઈ ગયું. “એક વાર બહાર તો નીકળવા દો ભાઈ” એમ અંદરના ઊતારુઓ પોકારે, ત્યાં અંદર ધુસવા માંગનારા “આધા ખસો, જરા સામાન તો મૂકવા દો, જગા નહિ હોય તો ઊભા ઊભા જમ્મશું”, અધા ડાબામાં આવી જ ગીર્દા છે, ક્યાંય જગ્યા નથી” એવી દલીલો અને વિનંતીઓ કરી રહ્યા. ડાબામાંથી બહાર નીકળવાનું અને બહારનાંએને અંદર જવાનું એ બેઉ કાર્ય જો એક પછી એક થાય તો એકાદ મિનિટમાં જ પતી જાય તેમ હતું, પરંતુ બહાર નીકળનારને અને અંદર પેસનારને એકી જ સાથે પોતપોતાનાં ધ્યેય પૂરાં પાડવાં હતાં, ત્યાં ધમસાણુ ન મચે તો બીજું શું થાય ?

કોલાહલ, ધાંટાધાંટ અને તકરારો શરુ થઈ ગયાં. એક ઊતારુ પોતાના અંદર ગએલા સાથીને બહારથી પોતાના બીસ્તરાનો જંગી વીંટા આપતો હતો, ત્યાં બીસ્તરાના વીંટા નીચેની જગ્યામાંથી એક પંદર સોળ વર્ષની છોકરી અને દસેક વર્ષનો છોકરો નીચાં વળી બિલાડીની ચપળતાથી અંદર ધુસી ગયાં અને બેઉ એક સાંકડી જગ્યામાં સમાઈને ગુપચુપ બેસી ગયાં. બીસ્તરવાળા ઊતારુએ એ જગ્યા પોતાને માટે ધારી રાખેલી, તેની આંખ સાલ

થઈ અને તેણે યૂમ પાડી, પણ ખોટલી જગ્યા પરથી કાઢી બેઠો ખરું ? ફિરીટને એ દૃશ્યથી સહજ હસવું પણ આવ્યું.

પણ ત્યારપછી ગિતારુઓની કરુણાજનક સ્થિતિ થવા પામી. પ્લેટફોર્મ ઉપર યૂમ પડી કે ટ્રેનની પાછળ નવા ડબ્બા જોડાય છે, તેથી કેટલાક ગિતારુઓનો ધસારો તે તરફ થયો હતો, પણ પાંચ-સાત મિનિટ પસાર થયા પછી એ યૂમ ખોટી ઠરી એટલે બધા ડબ્બા ઉપરનો ગિતારુઓનો ધસારો વધી પડ્યો.

ગિતારુઓમાં જીવાનો હતા, વૃદ્ધો હતા, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ હતાં. પઠાણો અને મુસલમાનોનું તુમાખીપણું ફાવી જતું અને તેઓ સારી પેઢે જગ્યા રોકીને બેઠા હોય તોપણ તેમને કાઢી સંકોચાઈને બેસવાનું અને એ રીતે બીજાઓને જગ્યા કરી આપવાનું કહી શકતું નહિ. આવી રીતે એક બેઠક પર બે પઠાણો અને બે મેમણો એમ ચાર જણ પાંચ ગિતારુઓની જગ્યા રોકીને બેઠા હતા અને આસપાસ ઝડપી ગિતારુઓ ગરમીથી અકળાતા, પરસેવાથી નીતરતા અને ગીર્દીથી ભીંસાતા બિભા હતા. બારીઓની આડે પણ ગિતારુઓ બિભા હતા એટલે હવાની આવજા લગભગ અટકી ગઈ હતી.

એક જીવાન રચારણ એ ભીંસાઈને બેઠેલાં ગિતારુઓમાં હતી. તેની સાથે એક પાંચેક વર્ષનો છોકરો અને છએક માસની બાળકી હતી. જાજર પાસેના ખૂણામાં તે સંકોચાઈને બેઠી હતી અને તેની આડે ગિતારુઓનો કોટ જમી ગયો હતો. બાઈએ યૂમ મારી: “માથલા, મારું બચડું મુંઝાઈ જાય છે, તેને જરા વાયરો તો આવવા દો.”

આ વિનંતિથી બેઠેલાઓએ જરા આધા પાછા ખસવાનો ચત્ત કરી બેઠો પણ જવું ક્યાં અને બેસવું ક્યાં ? વેગનમાં ઠાંસી ઠાંસીને રૂની ગાંસડીઓ ભરી હોય અને પછી વચ્ચે હરફ-

ફરવાનો પણ માર્ગ ન હોય તેના જેવી એ ડાબાની સ્થિતિ હતી. કોટ પાછો એમનો એમ જમી ગયો અને રથારણે ફરીથી પોકાર પાડ્યો : “અરે ડાડા ! મારાં બેય બચડાં અકળાઈ મરે છે હોં !”

કિરીટ તુરત પોતાની જગ્યાએથી ઊભા થઈ આનુબાણુ જોયું પણ ક્યાં જગ્યા નહોતી. પાસેની બેઠક પર પલાંઠા મારીને ગોઠવાયલા ચાર જણા તેની નજરે પડ્યા. તેણે કહ્યું : “ખાનસાબ ! એ બાઈને જરા તમારી બાણુએ બેસવા દો. એ પાંચ જણની બેઠક છે.”

એક મેમણે તુમાખીપણે જવાબ આપ્યો : “પાંચ જણની બેઠક છે ઈ કાયદો અમેં જાણીયેં હૈયેં, પણ ઈયાં જગાજ ક્યાં છે ?”

“અરે ભલા માણસ, જરા સંકોચાઈને બેસો. આ બેઠકમાં અમે આઠ જણ બેઠા છીએ, તો તમે પૂરા પાંચ તો બેસો.” કિરીટ દલીલ કરી.

પણ ન તો કોઈ સંકોચાઈને બેઠા કે ન તો કોઈએ જવાબ આપ્યો. અર્ધી મિનિટ તેણે રાહ જોઈ પણ કોઈ ખસ્યું નહિ એટલે કિરીટને રોષ ચડ્યો. તેણે હાક મારીને કહ્યું : “તમે કેમ એ બાઈને જગ્યા કરી આપતા નથી ? બિચારીનાં બાળકો મુંઝાય છે, તોયે તમને દયા આવતી નથી ?”

સામેથી જવાબ મળ્યો : “તું એકલો જ હવે દયાળુનો દીકરો રહે ને !”

આ અપમાનથી કિરીટ છેડાયો. તેણે રેલ્વે અમલદારનું આ સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખેંચતા ડાબાની બહાર નજર કરી, પણ આવતા જતા ઊતારોઓથી ભરેલા સ્ટેશનમાં અમલદારને શોધી કાઢવા તેની આંખ નિષ્ફળ નીવડી. એટલામાં પાંચ મિનિટનો ઘંટ વાગ્યો.

કિરીટને પોતાના રોષ કે ગુસ્સાનું કશું પરિણામ આવે એવું જણાયું નહિ. આવી સ્થિતિમાં હંમેશાં બળિયાના જ બે ભાગ હોય

છે એ સત્ય તેને સમજાઈ ગયું અને રેલ્વે અમલદારોની કાયમની એક્ઝકરી આવા પરાધીન દેશમાં ઊતારી આપી હાડમારી રૂપે જ પરિણમે એમાં તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. પણ એવાં તો અનેક સત્યો ઘોષડીઓમાં અને છાપામાં લખવા પૂરતાં જ ઉપયોગી હોય છે. અહીં તો એક ભીંસાઈ જતી રજાઓનાં બાળકોને બચાવી લેવાનો જ પ્રશ્ન ઉઠેલો હતો કે જેમાં પોતાની આસપાસ ઊભેલા અને બેઠેલા પોણાસો હિંદીઓમાંથી કોઈ તેનો મદદગાર બનવા તૈયાર નહોતો! હિંદીઓની આવી સ્વાર્થપ્રપંચી અને જડ મનોદશાનું નિદાન કરવાનો અત્યારે વખત નહોતો. તેણે અમલદારની મદદ મેળવવામાં નિષ્ફળતા મળતી જોઈને એ બાઈને હાક મારીને કહ્યું: “ઓ બાઈ! તું અને તારાં બાળકો બધાં અહીં આવો, હું મારી જગ્યા ખાલી કરી આપું છું.”

અનેક આંખો એ પરાપકારી જીવાન તરફ પ્રશંસાનાં કિરણો સ્ફુરાવતી તાકી રહી.

“પણ બાઈલા! અહીંથી ચસકવાનો કોઈ મારગ આપે ત્યારે હું ઇયાં આવું ને?” બાઈએ લોકોના ઘેરામાંથી-ઊંડાણમાંથી જવાબ આપ્યો.

“ભાઈ, જરા આધાપાછા ખસીને તેને અહીં તો આવવા દો!”

એક બે જણા જરા ખસ્યા, પણ બેઉ બાળુએ ખડકેલા ટ્રકો અને બીસ્તરાનો ગંજ તેમને વધારે મોકળાશ આપે તેમ નહોતું.

એટલામાં તો ગાડી ઊપડી અને કોઈ બોલ્યું: “બોન, હવે થોડી વાર ઇમ ને ઇમ રે, આવતે ઇસ્ટેશને વાત!”

“પણ બીજાં સ્ટેશન આવતાં પહેલાં એનાં બચ્ચાંનું શું થશે?” ફિરીટે એ સલાહ આપનારને ગુસ્સાથી પડકાર્યો. બાઈની સ્થિતિ તેને અત્યંત અકળાવતી હતી.

તેણે અકળામણમાં આસપાસ જોયું. તુરત એક જ માર્ગ તેને સૂઝ્યો. તેણે સાંકળ ખેંચી અને તુરત પ્લેટફોર્મની બહાર ચાલી ગએલી ગાડી અટકી પડી.

“કાણે સાંકળ ખેંચી?” એમ બૂમ મારતો ગાર્ડ દોડતો આવ્યો: “શું છે?”

કિરીટે જવાબ આપ્યો: “આ ડામામાં જોઈએ તે કરતાં ઊતારુઓની બમાણી સંખ્યા ગોંધાયલી છે. અમે શ્વાસ પણ લઈ શકતા નથી. પેલી બાઈ અને તેનાં મચ્ચાં મુંઝાઈ ગયાં છે.”

“મિસ્તર!” ગાર્ડે આંખ ફેરવીને કહ્યું: “તેટલા માટે તમે ગાડી ઊભી રખાવી? કાયદો જાણો છો?”

“કાયદો જાણું છું અને ગીટીં ઓછી નહિ થાય ત્યાંસુધી હું ગાડી ચાલવા દેનાર નથી.”

“દેખા જાયગા!” કહી ગાર્ડ ચાલ્યો ગયો.

એક વ્યવસ્થિત કરીને ગાડી આગળ ચાલી. કિરીટે ફરીથી સાંકળ ખેંચી અને ગાડી ઊભી રહી.

પાછો ગાર્ડ આવ્યો, તેની સાથે ટ્રાવેલિંગ ટિકટ ચેકર પણ હતો. તેણે કિરીટની ટિકટ જોવા માંગી અને કહ્યું: “મિસ્તર! તમે કોઈ વકીલ હો તો બલે હો, પણ રસ્તામાં રજા પડશે, સમજ્યા ને?”

“કુછ ફિકર નહિ.” કિરીટે સામો જવાબ આપ્યો. ઊતારુઓ તેને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા.

ગાર્ડને અને ટિકટ ચેકરને લાગ્યું કે આ સોપારી ઘણી કઠણ છે પણ તેને ભાંગવી તો જોઈએ જ. તેઓ થોડી વાતચીત કરીને ચાલ્યા ગયા. ફરીથી ગાડી ચાલુ થઈ. કિરીટે ત્રીજી વાર સાંકળ ખેંચી પણ ગાડી થોભી નહિ.

સામરમતી સ્ટેશન આવતાં ગાર્ડ અને રેલ્વેનો પોલિસ

જમાદાર તેની પાસે આવ્યા અને તેને ટ્રેનમાંથી ઊતરી જવા કહ્યું. ફિરીટ તૈયાર જ હતો. તે પોતાની બેગ લઈને ઊતરી પડ્યો એટલે પોલીસે તેને અટકમાં લીધો.

ગાર્ડે થોડા ઊતારુઓને એ ડબ્બામાંથી ઊતારી ખીજે બેસાડ્યા તે ફિરીટ જોયું અને તેની આંખોમાં આનંદ ચમક્યો. ડબ્બાના ઊતારુઓ બારીઓમાંથી ડોકાં બહાર કાઢીને ફિરીટને જોઈ રહ્યા. તે બધી ભણે મતલબી આંખો હતી, પણ ફિરીટનો અપરાધ ખીજાઓના ભલા માટે હતો એટલું સમજતી એ આંખોમાં અવ્યક્ત અભિનંદન તો હતું જ.

ફિરીટ યુદ્ધમાં વિજય પામેલા લડવૈયાની પેઠે ચાલતો ચાલતો દોડી જતી ગાડીમાંના પોતાના ડબ્બાને અને ડબ્બામાંથી પોતાને જોઈ રહેલી આંખોને કેટલીય વાર સુધી નિરખી રહ્યો.

“ચલો, ઇન્સ્પેક્ટરકી ઓશીસમેં.” જમાદારની એ આજ્ઞાએ તેના નિરીક્ષણનો અંત આણ્યો.

પ્રકરણ ૩

સહાધ્યાયી મિત્રો

પોલીસ કોન્સ્ટેબલની પાછળ પાછળ ફિરીટ ચાલ્યો અને થોડી ક્ષણોમાં તે ઇન્સ્પેક્ટરની સામે આવીને ઊભો. કોન્સ્ટેબલે ઇન્સ્પેક્ટરને વીગત કહી અને ગાર્ડની સૂચના કહી સંભળાવી કે “મી. પેસ્તનજીએ આ માણસને પ્રોસીક્યુટ કરવાનું કહ્યું છે. તેણે ગેરકાયદેસર રીતે ત્રણ વાર સાંકળ ખેંચી હતી અને બે વાર ગાડી ઊભી રખાવી હતી.”

“એમ કે ? ત્યારે તો તમે હવે ચાંદલો ભર્યા વિના આગળ મુસાફરી કરી શકશો નહિ. ચાલો, બોલો તમારું નામ, ગામ, રહેઠાણ અને કેફિયત લખાવો.” ઇન્સ્પેક્ટરે એક કાગળ હાથમાં લીધો અને ખીસ્સામાંથી પેન ખેંચી કાઢી લખવાની તૈયારી કરી.

ફિરીટ સમજતો હતો કે પોતે કેવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાયો છે. તેણે કેફિયત આપવા માંડી અને ઇન્સ્પેક્ટર લખવા લાગ્યો. વચ્ચે વીગત આવી: “ચાર કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એંશી માણસો ખડકાયલાં હતાં...”

ઇન્સ્પેક્ટરે કરડી આંખ કરીને પૂછ્યું: “એ શું બોલો છો તમે ? તમે માણસો ગણ્યાં હતાં ?”

ફિરીટ જવાબ આપ્યો: “ગણ્યાં નહોતાં, પણ આશરે

એટલાં જ હતાં. ઉપર નીચેની બધી બેઠકો અને આવનવનના બધા રસ્તા ખીચોખીચ ભરેલા હતા.”

ઈન્સ્પેક્ટરે કહ્યું: “પણ તેથી એંશીની સંખ્યા કેમ લખાય? એમ લખાવો કે નિયમ કરતાં વધુ માણસો બેઠેલાં હતાં.”

કિરીટ વાંધો લીધો: “હું એમ કહેતો જ નથી. તમારે એમ તો લખવું જ જોઈશે કે નિયમથી બેવડી સંખ્યામાં માણસો બેઠાં તથા બેઠાં હતાં.”

ઈન્સ્પેક્ટરને એવી વિગત લખવી નહોતી. તેણે દમ બીડાવ્યો: “લાવો તમારો સાક્ષી, તે તમારી વાતને ટેકા ન આપે ત્યાંસુધી હું એમ લખવાનો નથી.”

કિરીટ કહ્યું: “સાક્ષી તો હું મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજુ કરીશ, અહીં નહિ રજુ કરું. તમારે એમ ન લખવું હોય તો તમે ગમે તે લખી શકો છો. મારે મેજસ્ટ્રેટ સમક્ષ એ કેશિયતનો ઇન્કાર કરવો પડશે.”

“મને તમે ડરાવો છો? મેજસ્ટ્રેટની બીક બતાવો છો? હજી તો મૂછો ફૂટે છે, એટલામાં મેજસ્ટ્રેટના ઓળખીતા થઈ ગયા?”

આ ચડબડાટથી પેસેન્જરો, પોર્ટરો અને સ્ટેશનના નોકરોનું ટોળું બહાર જામ્યું. એક જુવાન એ ટોળામાંથી અંદર આવ્યો અને બોલ્યો: “કિરીટ! શું છે?”

કિરીટ બેયું કે તે પોતાનો એક જૂનો સહાધ્યાયી હતો. “સુશીલ! તું અહીં ક્યાંથી?”

“તને ખબર નથી? હું ગુડ્ડખાતામાં નોકરી કરું છું.”

“હું તો એક ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો છું, સુશીલ!”

“શું છે મિયાંસાહેબ?” સુશીલે ઈન્સ્પેક્ટરની સામે જોઈને પૂછ્યું.

“પૂછોને એમને. હજી તો સ્ટેટમેન્ટ આપતાં ય ત્રીનપાંચ કરે છે.”

સુશીલ જેવો ઝોળખીતો રેલ્વે નોકર આ અનુપયા પેસેંજરને મળી ગયો તેથી ઇન્સ્પેક્ટરને વધારે ગુસ્સો ચડ્યો હતો. આવા અનુભવી આક્રમક સપડાયલા પેસેંજરો જ તેમની ખાનગી આવકના સાધનરૂપ બનતા, તેમાં સુશીલ અંતરાયરૂપ થઈ પડ્યો તે ઇન્સ્પેક્ટરને ગમ્યું નહોતું.

સુશીલે કિરીટ પાસેથી સંક્ષેપમાં આવી પડેલો પ્રસંગ જાણ્યો અને તે બોલ્યો: “હશે, જે થયું તે ખરું. તું એક વાર સ્ટેટમેન્ટ તો આપી દે.”

“પણ હું કહું છું તે લખવાની સાહેબ ના પાડે છે.”

સુશીલ સહજ હસ્યો અને બોલ્યો: “ના પાડે જ નહિ. મિયાંસાહેબ સજ્જન પુરુષ છે. ચાલ, લખાવી લે.”

મિયાંસાહેબના દમદાટી હવે ઉપયોગમાં આવે તેમ નહોતું. તેમણે કિરીટની કેફિયત તેણે જેમ લખાવી તેમ લખી લીધી. છેલ્લે તેમણે કહ્યું: “સો રૂપિયાના જમીન જોઈશે, નહિ તો તમારે કેસ ચાલે ત્યાંસુધી અટકમાં રહેવું જોઈશે.”

કિરીટ ગુચ્ચણમાં પડે તે પહેલાં સુશીલ બોલ્યો: “લાવો જમીનખત, હું સહી કરું છું.”

જમીનખત ઉપર સહી કરીને સુશીલે કિરીટને પોતાની સાથે લીધો. રેલ્વે નોકરો માટેનાં ‘ક્વાર્ટરો’માં તે રહેતો હતો. રેલ્વેના પાટા ઝોળંગીને બેઠ તે તરફ ચાલ્યા.

સુશીલે તાળું ખોલીને કોટડી ઉઘાડી. અંદર પ્રવેશ કરતાં કિરીટે સહજ પૂછ્યું: “કેમ, ઘરમાં બીજું કોઈ નથી?”

“કોણ હોય ? હું કાંઈ પરણ્યો નથી.”

“પણ તારે એક બહેન તો હતી.”

“હા, તે તો પરણીને સાસરે ગઈ.”

કિરીટને સુશીલનો કાંઈ વિશેષ અંગત પરિચય નહોતો. કિરીટ એટલું જ જાણતો હતો કે સુશીલ અમદાવાદના અનાથા-અમમાં ઉછરેલો એક વણિક જુવાન હતો અને અનાથો માટેની એક વડોદરા રાજ્યની સ્કોલરશીપ મળવાથી તે વડોદરામાં હોસ્ટેલમાં રહી ત્રણ વર્ષ બણી મેટ્રિક પાસ થયો હતો. ત્યારપછી બેઉ છૂટા પડેલા તે અચાનક મળી ગયા હતા.

સુશીલે તુરત ચાહ બનાવી અને બેઉ મિત્રો ચાહ પીતા બેઠા. કિરીટે પૂછ્યું: “ત્યારે સુશીલ ! તું હજી કેમ પરણ્યો નથી ?”

“પરણું તો ખરો, પણ કોને પરણું ?”

“કેમ ? તમારી ન્યાતમાં કન્યાઓની અછત છે ?”

સુશીલે જવાબ ન આપ્યો.

“તારી બહેનનું સાસરું ક્યાં ?”

“કલોલમાં.”

પાછી થોડી વાર ચુપકી ચાલી.

“ઓ મિસ્ટર સુશીલ ! તુમ આ ગયે ?”

આચિંતો બહારથી કોઈ છોકરીનો મીઠો સ્વર સંભળાયો અને ક્ષણાર્ધમાં તે દોડતી અંદર ધસી આવી, પણ સુશીલની પાસે કિરીટને પણ બેઠેલો જોઈને એકદમ છોબીલી પડી ગઈ. તેના વદન પરનું રમૂજભર્યું સ્મિત જડી ગયું અને તે ગંભીર બનીને ક્ષણભર સ્થિર થઈ ગઈ.

કિરીટ જોયું કે તે સોળેક વર્ષની વયની કન્યા હતી; વર્ણ સહેજ શામળી પણ દેખાવે નમણી હતી. દેશી ખિસ્તી છોકરીઓના જેવો જ તેનો પહેરવેશ હતો.

સુશીલે કિરીટને તેની ઓળખાણ કરાવી: “બી. બી. સી. આઈ.ના પ્રાઈવર મિ. જોન્સનની એ પુત્રી છે. એનું નામ એલીઝા.”

કિરીટ વિનયપૂર્વક એલીઝાની સામે જોઈને મસ્તક હલાવ્યું. સુશીલે કિરીટની ઝાળખાણ પાડી: “આ મિ. કિરીટ મારા મિત્ર છે, અમે વડોદરામાં સાથે ભણતા.”

“ઓહો! તે તમારા મહેમાન થયા લાગે છે.” એલીઝાએ સ્મિત કરતાં વગર કલ્પે ખુરશી પર બેઠક લીધી.

કિરીટ રમૂજ કરી: “મહેમાન થવા તો નહોતો આવ્યો, પણ અકસ્માત મહેમાન થવાની ફરજ પડી છે.”

“કેમ વારુ?”

સુશીલે એલીઝાને આખા પ્રકરણની સમજ પાડી, કે તુરત એલીઝા બોલી: “હા, હા, કાઘર જે ગાડી લઈને હમણાં ગયા તે જ ગાડી તમે યોભાવેલી કે? ત્યારે તો તેથી જ ગાડી બહુ ભેટ થએલી, સમગ્રયુ!”

“એલીઝા, ચાહ પીશ કે?”

“ઓ નો! મારે વટલાવું નથી!”

સુશીલે એલીઝાની સામે જોયું અને તુરત તે હસી પડી. મસ્કરીમાં જ તે એમ બોલેલી. પછી તો વગરપૂછ્યે તેણે પોતાને હાથે પ્યાલો રકાબી લીધાં, ચાહદાનીમાંથી ચાહ રેડી ને પીધી, અને પછી વગર કલ્પે જ ત્રણે પ્યાલા સાફ કરી પાછા અભરાઈ પર ગોઠવી દીધા.

“અચ્છા, અબ મેં જાતી છું.” એમ કહેતી એલીઝા તુરત ચાલી ગઈ.

સુશીલે કહ્યું: “બહુ શાણી વિવેકી અને રમૂજ છોકરી છે, નહિ?”

“ખરેખર, પરકોમની હોવા છતાં કેવો સરસ પડોશીભાવ!”

સુશીલે હસીને કહ્યું: “તે કરતાં જરા વિશેષ વાત છે. તે મને પરણવા ઇચ્છે છે, મારે તેને પરણવું નથી!”

“એ તેની ઈચ્છા તો મૂર્ખતાભરી કહેવાય. તું વણિક અને એ ખ્રિસ્તી. તું વટલાય, એ કાંઈ ન વટલાય, અને જેને વટલાવું ન હોય તે એવું લગ્ન ન કરે, એટલું પણ તેના ખ્યાલમાં નથી આવતું?”

સુશીલે તુરત જવાબ તો ન આપ્યો. પણ થોડી વાર રહીને કહ્યું: “એલીઝા મૂર્ખ નથી. તે મને વટલાવાતું કહે છે તે કારણ વિના નથી.”

“એટલે?” કિરીટ ચમક્યો.

“મારે પરણવું હોય તો વટલાવું જોઈએ એમ તે અને હું બેઠે મારીએ છીએ, પણ મારે વટલાઈને પરણવું નથી.”

કિરીટ વધુ ચમક્યો. તેને એમ નો લાગ્યું કે સુશીલની સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કાંઈક ભેદ છે. તે પૃચ્છક દૃષ્ટિથી સુશીલના વદનને નિરખી રહ્યો.

“અમે ભાઈ-બહેનની માતા છે, પણ પિતા કોણ છે તે અમે જાણતાં નથી. માતા વિધવા થયા પછી અમે ભાઈ-બહેન એકી સાથે અનાથાશ્રમમાં જન્મેલાં.”

કિરીટ એ એ જ વાક્યમાં સુશીલની સ્થિતિ સમજી ગયો. એવું રહસ્ય પોતા પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને નિખાલસ બાવે સુશીલે કહ્યું તેથી તેના પ્રત્યે કિરીટનો વિશેષ સદ્ભાવ પ્રકટ્યો. તે સહાનુભૂતિપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો: “પણ તું કહે છે કે તારી બહેન પરણી શકી છે, તો તું કેમ વણિક કોમની કોઈ કન્યા ન મેળવી શકે?”

સુશીલે જવાબ આપ્યો: “એ જ આપણી ન્યાતન્તની અદ્વિત વિષમતા છે ને! અમે પોરવાડ વણિક ગણાઈએ. એ જ્ઞાતિનો પુરુષ કોઈ પણ બાણેખપતી વણિક જ્ઞાતિની કન્યાને પરણીને ન્યાતમાં અપનાવી શકે છે, પણ બાણેખપતા વરને પોતાની

કન્યા કોઈ આવી શકે નહિ !”

“કન્યાઓ પરણવાના સ્વાર્થ પૂરતાં જ આપણાં જ્ઞાતિબંધારણો રહ્યાં છે એનો આ એક જ પુરાવો.”

“એટલું જ નથી. પરણ્યા પછી મારી બહેન કોઈ વાર મારે ત્યાં આવી નથી, અને એ બહેનનો હું ભાઈ પણ રહી શક્યો નથી. એને ઘેર જઈને એની સાથે હું વાતચીત કરું તો એના કુટુંબની કુલિનતાનો હાસ થઈ જાય છે ! બનેલીની પેઠે બહેન પણ હવે તો એમજ માને છે કે તે મારી બહેન છે એવી ઓળખાણ પણ કોઈ ન જાણે તો જ વધુ ઠીક ! જ્યાં મારી સગી બહેન મારી ન રહેવા ઇચ્છે, ત્યાં કોઈ વણિક કન્યા મને પરણવાની તો હા શાની કહે ? એ જ સ્થિતિને કારણે એલીઝા મને ખ્રિસ્તી બની જઈને પોતા સાથે લગ્ન કરવાને આગ્રહ કરે છે.”

“પણ સુશીલ ! કોઈ વણિક વિધવા શું તને ન મળી શકે ? તો તારે વટલાવાની જરૂર ન રહે.”

“વણિકોમાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ નથી.”

“તે હું જાણું છું, પણ કન્યા ન મળે તો વણિક વિધવા શું ખોટી ? અને હવે તો એવાં લગ્નો દેશના કાયદા મુજબ જરાયે વાંધાપડતાં રહ્યાં નથી.”

“એ બધું ખરું; છતાં જો મારે વણિક જ્ઞાતિના રીતરિવાજની વિરુદ્ધ જ થઈને પરણવું હોય તો વણિક વિધવા કે ખ્રિસ્તી કન્યા બેઠું સમાન જ છે. બેઠું રીતે હું વણિક જ્ઞાતિમાંથી તો બહિષ્કૃત જ થઈ જ છું.”

“આજે ય જ્ઞાતિમાંથી તું બહિષ્કૃત ક્યાં નથી ?”

“બહિષ્કૃત છું અને બહિષ્કૃત રહીશ પણ.....પણ.....”

એ આગળ બોલતાં અચકાઈ ગયો. બહાર કોઈ બાઈ આવી હતી.

પ્રકરણ ૪

ડાકોરમાં

“કેમ સુશીલબાઈ ! કાંઈ કામકાજ ?”
“આવો માણ ! કશું કામકાજ નથી. આજે
તો અચાનક મારા એક પડોદરાવાસી મિત્ર આવ્યા છે.”

“હીક-હીક.”

બાઈ પચાસેક વર્ષની વયની હતી. વિધવા હતી. ઘડપણે
તેના ઉપર કાંઈક વહેલો પ્રહાર કરવા માંડ્યો હોય એમ તેની
મુખમુદ્રા પરથી દેખાતું હતું. કિરીટને લાગ્યું કે સુશીલ એકલો
પણ અત્યંત માયાળુ હોવાથી સ્વજનો જેવાં જ મમતાવાળાં
પડોશીઓ તેને મળી ગયાં છે.

બાઈએ ઓરડામાં ફરીને ચોમેર દૃષ્ટિ કરી. બહુ સુવ્યવસ્થિત
હતું એટલે તેને પોતે કશું કરવા જેવું હોય તેમ ન લાગ્યું. તે
બહારના ખંડમાં ગઈ અને તેણે સુશીલને બોલાવ્યો. બેઠકે થોડી
વાતચીત કરી અને સુશીલ પાછો કિરીટ પાસે આવીને બોલ્યોઃ
“કિરીટ ! મારી સાથે ડાકોર આવીશ ? કાલે આપણે દસ વાગ્યા
પહેલાં પાછાં આવી જઈશું.”

“કેમ વારુ એકાએક ?”

“માણને ડાકોર જવું છે, અને મેં તેમની સાથે જવા વચન

આપેણું. આજે હવે તે તૈયાર થયાં છે એટલે મારે તો જવું જોઈશે.”

“તો પછી હું ચે સાથે આવીશ; અહીં એકસો બેસી રહીને શું કરું? પણ મારો કેસ ક્યારે ચાલવાનો?”

“કાલે આપણે તેની તપાસ કરીશું. વારુ, ત્યારે માણ! આપણે બપોરે એકની ગાડીમાં જઈશું.”

સુશીલ તુરત બહાર ગયો. ડાકોર જવા માટે એક દિવસની રજા લેવાની તેને જરૂર હતી. માણ ઓછાબોલા સ્વભાવનાં હતાં. એટલે આ અનુભવ્યા ગુવાન સાથે વાતો કરીને વખત ગાળવાને બદલે બહારના ખંડમાં એક ચટાઈ પાથરીને તે ઉપર બેસી વિષ્ણુ-સહસ્ર નામની ચોપડી કાઢી મૌન પાઠ કરવામાં રોકાઈ ગયાં.

થોડી વારે એક ખુલ્લા શરીરવાળો અને મેલું ધોતિયું પહેરેલો છોકરો એક ટીશીન બાસ્કેટ મૂકી ગયો, અને તુરત સુશીલ પણ પાછો આવ્યો.

સુશીલે બે બાણાં પીરસ્યાં. કિરીટે સંભારી આપ્યું કે “માણનું બાણ કેમ નહિ?”

સુશીલે મ્હોં મલકાવીને કહ્યું: “એ નહિ જમે ડાકોરનાથનાં દર્શન કર્યા પહેલાં.”

બેઉ જમ્યા. એટલામાં એક હાકરડાની છોકરી આવી. વાસણ બાસ્કેટ માંજીને મૂકી ગઈ અને ઓરડામાંથી કચરો કાઢી ગઈ. કિરીટે જોયું કે સુશીલને રહેવાખાવાની તકલીફ પડતી નથી, પણ બિચારાને મનમેળાપનું કોઈ સાધન નથી. એલીઝા વણિક છોકરી હોત તો સુશીલ જરૂર સંપૂર્ણ સુખી હોત.

બપોરની ગાડીમાં ઊપડીને ત્રણે જણાં સાંજે ડાકોર પહોંચ્યાં. માણનો એક ગોર હતો, તેમને ત્યાં મુકામ કર્યો. માણ દર્શન માટે ગયાં પણ સુશીલ અને કિરીટ તો ગોરને ત્યાં જ મેડા પર ગોદડું પાથરીને વાતોમાં વખત ગાળવા લાગ્યા.

થોડી વારમાં માણ આવ્યાં. તેમની સાથે એક બ્રાહ્મણ હતો.

માણ અને બ્રાહ્મણ સુશીલની પાસે બેઠાં. સુશીલે પૂછ્યું: “કેમ માણ?”

“આ બાઈ વાત કહે તે સાંભળી લે.”

કિરીટ અને સુશીલે બ્રાહ્મણ સામે જોયું. સાઠેક વર્ષની તેની વય હતી, શ્યામ અને કરચલીવાળું તેનું મ્હોં હતું, માથે ઊંડી ગએલા કીરમણ રંગની પાઘડી હતી, મેલું ઘોતીઠ હતું અને પંદરેક દિવસની વધેલી હજમત હતી. જે માથે પાઘડી અને કપાળમાં તિલક ન હોત તો તેને કિરીટે ઠાકરડો જ માની લીધો હોત.

પરંતુ જેટલો તેનો દેખાવ ઘૃણાજનક હતો, તેટલી કડોર તેની વાણી નહોતી. બોખા મ્હોંમાંથી પણ વાગધારા છૂટવા લાગી ત્યારે કિરીટ ચકિત થયા વિના રહ્યો નહિ.

તે બોલ્યો: “શુઓ, અમારી પાસે દગાફટકાની વાત નથી; સીધી અને ચોખ્ખી વાત છે; અને માણના ગોર રહ્યા પૂર્ણાનંદ-બાઈ, તેમની પાસે અમારાથી જરાય ખોટી વાત કહી શકાય નહિ. સાંભળો, વાણીયાની ચાર કન્યાઓ મારી પાસે છે. બે તેર વરસની, એક પંદરની અને એક સત્તરની; સત્તરની રાંડેલી ખરી.”

“કન્યાઓ અને તેમનાં માઆપ-વડીલ બધાં અહીં જ છે?” સુશીલે પૂછ્યું.

“અરે! એમાં તે કશી ખામી હોય? બધાંય અહીં છે. તમે કહો તો કલાક પછી લગ્ન કરી આપું અને સવારે તમારે ત્યાં થઈ જાય વરવધૂનું પોખણું, પછી શું?”

“વિધવાં તો અમને ન જોઈએ.”

“તો કુંવારી કન્યાઓ તૈયાર છે. ખર્ચ પણ કાંઈ ખાસ વધુ પડતું નહિ થાય. કોઈના પાંચસો ને કોઈના સાતસો. મને તો તમારે જે આપવું હોય તે આપજો. કહો તો કન્યાઓ દેખાડું.”

લગ્નોને નામે કન્યાઓનાં વેચાણ થાય છે અને તેમાં ન્યાત-જાતની અને ખીજી ઠગાઈઓ ચાલે છે એવું કિરીટે ઘણી

વાર વાંચ્યું હતું. માણ સુશીલને અહીં શામાટે લાવ્યાં હતાં તે તો કિરીટ સમજ ચૂકેલો જ હતો, પણ સુશીલ કોઈની ઠગાઇનો ભોગ ન બને અને આ મીઠાબોલો દલાલ તેને ફસાવે નહિ તેની કિરીટને કાળજી થવા લાગી.

સુશીલ કાંઈ બોલે તે પહેલાં કિરીટ બોલ્યો: “મહારાજ! ત્યારે એમ કરો. કન્યા અને તેનાં માઆપ-વડીલ જો કોઈ હોય તેને અહીં મોકલો. આપને તો જો વાજખી હશે તે આપીશું અને ખીજી બધી વ્યવસ્થા અમે એમની સાથે સીધી રીતે જ કરી લઈશું.”

મહારાજ હસ્યા, જાણે કિરીટને તે બાલિશ અને વહેવારમાં નહિ સમજનારો માનતા હોય. તેમણે કહ્યું: “આપનાથી એ કોઈ રીતે પાર ન પડે, સાહેબ! એ તો અમારું જ કામ. અમે પાછાં એટલું જ ભૂ તે પીએ.”

“એક વાર અમે એમની સાથે વાત કરીએ; એમ ન પતે તો પછી અમે આપનું શરણ લીધું છે તે કાંઈ છોડવાના છીએ?” કિરીટ પણ મહારાજને મીઠું લાગે તેવું સ્મિત કરતો બોલ્યો.

“ભલે સાહેબ! આપની એવી ઇચ્છા હોય તો એમ. કઈ કન્યા પસંદ કરી?”

સુશીલ બોલ્યો: “જોયા વિના પસંદગી કેવી રીતે થાય?”

“હું એમ પૂછું છું કે આપને તેર વર્ષની કન્યા જોઈશે કે પંદરની?”

“પંદર વર્ષની.”

“હીક.”

મહારાજ બિઠ્યા, અને દાદર બિતરી ચાલ્યા ગયા. માણને ગારે નીચે બેલાવ્યાં એટલે તે પણ ગયાં. નીચે ગોર અને પેલા દલાલ મહારાજ બિઠા હતા. દલાલે કહ્યું: “માણ! તમારો છોકરો હોશિયાર છે પણ આવા લગનના કામમાં બહુ ચીકાસ કરશે તો

રહી જશે. સીધી વાત ગોઠવી લેવાનું કહે છે તે હું તો ન થવા દઉં પણ આ પૂર્ણાનંદભાઈનું મ્હોં આડું આવે છે.”

માજીએ કહ્યું: “છોકરાનું મન માને તેમ થવા દો. તમને જોઈશે તો સો રૂપિયા હું ખાતગીમાં આપીશ.”

મેડા પર એકલા પડેલા મિત્રોમાં પણ એ જ વાત ચાલતી હતી. ગાર પાકો છે, ચપ્પરાક છે, પણ સીધી ગોઠવણુ તેને ખૂંચે છે, એ એક જણુ સમજી ગયા હતા.

કિરીટે પૂછ્યું: “સુશીલ! આ માજી કેણુ?”

“એ જ મારાં માનુશી. પણ તેમની ઈચ્છા એવી છે કે મારે કોઈને તેમની ખરી ઓળખાણુ ન આપવી. મારી માતા મરણુ પામી છે એમજ હું બધાને કહું છું.”

“અદ્ભુત વાત છે. માતાના જોડણું જ વાતસલ્ય છે તેમનું, છતાં તે જાહેર થવા દેતાં નથી!”

પણ તેનો મર્મ સમજતાં કિરીટને વાર લાગી નહિ. એ પતિત લેખાતી માતા પોતાની જાતને અંધકારમાં ડુબાવી દઈને પુત્રને સુખી અને ધરખારી કરવાની ઝંખના સેવતી હતી, એટલું જ નહિ પણ પુત્રને સમાજની દૃષ્ટિએ પતિત લેખાવા દેવા ઈચ્છતી નહોતી એ કિરીટે જોયું. તે તેને વણિક ગણતિની જ કુંવારી કન્યા પરણાવવા ઈચ્છતી હતી અને સુશીલ પણ એવું જ ઈચ્છતો હતો; પણ જ્યાં વણિક ન્યાતો અને વણિક સમાજ જરાયે ઉદારતાથી વર્તવા તૈયાર નહોતાં, ત્યાં એ માતાપુત્રના અભિલાષ પાર પડશે કે કેમ તેની કિરીટને શંકા હતી.

તે વિચાર જ કરતો હતો, એટલામાં પેલી પંદર વર્ષની કન્યા અને તેનો ભાઈ આવ્યાં. કિરીટનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. કન્યા પુખ્ત વયની હતી, શરીરે દુબળી હતી, દેખાવે સાધારણ હતી, ગરીબાઈ તેનાં વસ્ત્રોમાંથી ડોકિયાં કરતી હતી, અને લજ્જાથી તેનું

વદન નીચું ઢળી ગયેલું હતું. ફિરીટ તેની આંખોમાંની તરલતા કે સરલતા જોવા ઇચ્છતો હતો, પણ તેની ઇચ્છા પાર પડી નહિ. બાઈબલેન એક બાજુએ જઈને બેઠાં. કન્યાએ તો જાગી આંખ પણ કરી નહિ.

“કેમ શેઠ સાહેબ?” કન્યાના બાઈએ પૂછ્યું: “આપ જ અમદાવાદથી આવો છો?”

ત્રીસેક વર્ષની એની ઉંમર હતી. કાઠિયાવાડના કોઈ ગામડામાંથી તે આવેલો હોવો જોઈએ એમ તેનાં પાંદડીકપડાં ઉપરથી કળી શકાતું હતું.

સુશીલે જવાબ આપ્યો: “હા, અમે જ અમદાવાદથી આવ્યા છીએ. તમારું વતન કયું?”

“ભાવનગર પંચકમાં સારસિયા ગામ.”

“તમે કન્યાના બાઈ છો કે?”

“જી હા!”

“કન્યા તો અમને પસંદ છે, પણ તમે કાંઈ વાત કરો તો સમજ પડે.”

ફિરીટ સચના કરી: “સુશીલબાઈ! એવી વાત તો તમે ઓરડામાં જઈને જ કરી લ્યો તો સારું.”

“હા, એ જ ઠીક છે.” એમ કહેતો સુશીલ ઊઠ્યો અને કન્યાનો બાઈ પણ તેની પાછળ ગયો.

ફિરીટને એ રીતે જોઈતી એકાંત મળી. તેણે કન્યાને પૂછ્યું: “બહેન, તમારું નામ શું?”

“સતોક.”

“તમારી ઉંમર?”

“પંદર-સોળ વરસ.”

“કાંઈ બધાં છો?”

સંતોકે માથું હલાવી નકાર સૂચવ્યો.

“ તમારે માઆપ નથી ?”

ફરીથી નકાર.

“ તમારી સાથે આલ્યા છે એ તમારા સગ્ગા બાઈ થાય ?”

તત્ક્ષણ સંતોકની આંખોમાંથી ડળક ડળક આંસુ ખરી પડ્યાં અને એ કોઈ જોઈ જશે એવા બચથી તેણે તુરત લૂછી નાંખ્યાં.

ફિરીટને વહેમ પડ્યો. તેણે તેને ધીરજ આપી: “જરા ચે ગભરાશો નહિ. તમારી ઇચ્છા ન હોય તો અમને તમારો ખપ નથી.”

“હું પરણેલી છું; એ જ મારા ...”અને બાકીના શબ્દો તે ગળી ગઈ.

ફિરીટ આભો બન્યો. એક જ વાતે તેને ઉશ્કેરી મૂક્યો: “શું આ બદમાશ પોતાની પત્નીને વેચવા આલ્યો છે ?”

તેણે સંતોકને કશું વધારે પૂછ્યું નહિ. તે પણ આંસુ લૂછી, મ્હોં નીચું ઢાળી પૂર્વવત્ સ્વસ્થ બની ગઈ હતી.

સુશીલ અને તેની સાથેના વાણિયો વાત કરીને બહાર નીકળ્યા. સુશીલે ફિરીટને અંગ્રેજીમાં કહ્યું: “હજાર રૂપિયા અને પાંચસોનાં ધરેણાં માંગે છે.”

ફિરીટ અંગ્રેજીમાં જવાબ આપ્યો: “પણ તને ખબર નથી કે તેં એના પરણેલા પતિ સાથે જ વાત કરી છે !”

“શું ? !” સુશીલ એકદમ ચમક્યો. તે પણ ઉશ્કેરાયો, પણ વાણિયાના કળવામાં કશું ન આવે તેટલા માટે ફિરીટ તેને કહ્યું: “ઠીક, તમે જાઓ, અમે હમણાં તમને જવાબ મોકલીએ છીએ.”

પ્રકરણ ૫

અંગારા વરસે ત્યારે...

તોક અને તેનો પતિ ગયાં કે તુરત દલાલ ઝપ્પડ્યો. “કેમ પસંદ છે ને?” એજ તેનો પહેલો પ્રશ્ન હતો. કિરીટ અને સુશીલ આ દલાલનાં કારસ્થાન ઉપર ગુસ્સે થએલા જ હતા, પરંતુ અત્યારે એ ગુસ્સો પ્રકટ કરવામાં કશો સાર નહોતો એમ તેમને લાગ્યું. સુશીલને તો આ એક જ કારસ્થાન ઉપરથી એટલો કંટાળો આવ્યો કે તેને અમદાવાદ પાછા નાસી જવાનું મન થયું; પણ માતાને સંતુષ્ટ કરવાને તેનાથી એ એ સાહસ થઈ શકે તેમ નહોતું.

કિરીટ જ દલાલને જવાબ આપ્યો: “પસંદ તો છે પણ ખરચ બહુ થાય તેમ છે. બીજી કન્યાઓ છે તેમ તમે કહેતા હતા ને?”

“બીજી એ છે. પણ તમે ખર્ચથી ડરશો તે નહિ ચાલે. રાંડેલી જોઈતી હોય તો સસ્તે પતે, પણ કુંવારી કન્યાના તો દામ ખર્ચવા પડશે. તમારે માટે તો મોટી જ કન્યા ઠીક છે, આવતાં વાંત ધરનો બાર ઉપાડી લેશે.”

‘પણ અમારે તો અમારી ગુંજશ પ્રમાણે કામ કરવાનું રહ્યું.’

“ગુંજશ ક્યાં ઓછી છે?” તેણે સ્વયંક સ્મિત કર્યું: “રેલ્વેની નોકરી, પચાસનો પગાર અને દોઢસોની...એ બધું ક્યાં મારી

જાણુ અહાર છે? નકામાં ફાતસં ખાંડો છો! હું તો બીજી કન્યા-
ઓએ બતાવીશ, પણ તેમ કરવાને બદલે હું આપું છું તે જ
લઈ જાઓ.”

સમગ્રવણી છતાં આ બેક જીવાનિયાનું મન માનતું નથી
એમ જોઈને તે બેકો અને કહેતો ગયો: “ત્યારે બીજી કન્યાઓને
અને તેમનાં માથાપને તમારી પાસે મોકલું છું.”

થોડી વાર થઈ અને એક ડોસો આવ્યો. તેની સાથે તેર-ચૌદ
વર્ષની એક છોકરી હતી તેને ખોટાં ઘરેણાં અને રંગીન નવાં
કપડાં પહેરાવેલાં હતાં. સ્યામ વણુ, દુર્બળ મુખ અને ઘરેણાં
કપડાંમાં સજ્જ થએલી છોકરીને જોતાં જ ફિરીટને ઘૂણા ઉપજી.
દુકાનના ‘શે ક્રેસ’માં ટાપટીપ કરીને ગોઠવી રાખેલી એક પૂત-
ળીનો જ તેમાં તેને ભાસ થયો.

“કેમ શેકજી! કૃષ્ણરામ મહારાજે મને મોકલ્યો છે.” એ
દલાલનું નામ કૃષ્ણરામ હતું તે તેમની જાણમાં પહેલી જ
વાર આવ્યું.

“હા બેસો. આ જ છોકરી કે? ઉંમર કેટલી?”

“ચૌદ વર્ષ થઈ ગયાં. મારી ભત્રીજી થાય!” ડોસાએ કહ્યું.

“કેમ બહેન! તારું નામ શું?”

“ઉજ્જરીસ્તો!”

અને છોકરી સાથેની વધુ વાતચીત ઉપરથી ફિરીટ જોયું
કે એ છોકરી વાણિયાની હતી જ નહિ, વાઘરી કે હાકરહાની જ
હોવી જોઈએ. છોકરી બરાબર પઢાવેલી, અને સવાલનો તડક
જવાબ આપનારી હતી. તેની આંખમાં અસાધારણ તરલતા
હતી, જાણે કે પોતે જે દુગામાં ભાગ ભજવી રહી છે તેનો તેને
બરાબર ખ્યાલ હોય! તેનું મૂલ્ય ૫૦૦થી વધુ નહોતું.

સુશીલને હવે શરમ આવતી હતી. પોતે એક માનવપણને

શુક્રવારના બજારમાંથી વેચાતું લેવા આવ્યો છે, અને તેને પોતે જીવનસાથી બનાવવા ઇચ્છે છે, એ વિચાર તેને ગભરાવતો હતો, પણ લાંબો વેશ પૂરો કર્યા વિના હવે છૂટકો નહોતો. તે ચૂપ બેસી રહેવા લાગ્યો એટલે તેની વતીનો બધો ભાગ હવે કિરીટને બજાવવો પડતો હતો.

એ ડોસાને રજા આપવામાં આવી, કે તુરત એક પ્રૌઢ વયનું જોડું બારેક વર્ષની એક છોકરીને લઈને આવ્યું. છોકરી તદ્દન ગભરુ હતી, માત્ર તે લગ્નના બજારમાં વેચાવા આવેલી વાછડી રૂપ જ હતી. તે આવ્યાં એટલે કિરીટે તેમને પહેલો જ પ્રશ્ન કર્યો: “તમે વાણિયા છો?”

“હા બાઈ!” પુરુષ બેસી રહ્યો અને બાઈએ જવાબ આપ્યો.

“આ છોકરી પરણાવવા જેવડી નથી.”

“હા બાઈ, પણ શું કરીએ? અમારો છૂટકો નથી.”

“કેમ?”

“ધરમાં ખાવા દાણો રહ્યો નહિ, ત્યારે બીજું શું કરીએ? ગામડું ગામ, વેપારધંધો રહ્યો નહિ, એટલે દીકરી ઉપર નજર ગઈ.” એટલું કહેતાં બાઈને શરમ આવતી હોય એમ જણાયું.

“કાંઈ મજૂરી કરો, બીજા માંગો, પણ દીકરીના દેહનું તો કલ્યાણ કરો!”

“બાઈ! કહ્યું છે કે અંગારા વરસે ત્યારે છોરુ આડાં ધરે, એવી અમારી દશા છે.”

“હેં, હેં!” કિરીટ ચમકી ગયો: “એ તમે શું બોલ્યાં? અંગારા વરસે ત્યારે છોરુની આથ કરીને માવતર જીવ બચાવે? તમે માણસની વાત કરતાં નથી, માણસ હોય તે કદાપિ એવું ન કરે. માણસ તો અંગારા વરસે ત્યારે છોરુને પોતાની આથ કરી આપીને બચાવી લે! જનનવર કદાચ છોરુને આડાં ધરીને પોતાનો બચાવ કરતાં હશે, એક વાદરીની વાત મેં સાંભળી છે.

પાણીના હોજમાં એક વાંદરીને બાંધી હતી અને હોજમાં પાણી વધતું જતું હતું. વાંદરી પાસે પોતાનું બચ્ચું હતું. જેમ જેમ હોજમાં પાણી વધતું ગયું તેમ તેમ વાંદરી બચ્ચાને બચ્ચું લેતી ગઈ અને છેવટે તેણે તેને પોતાની ખાંધ પર લીધું. પણ તે કરતાં પણ હોજમાં પાણી વધ્યું અને વાંદરીનું મોં ડૂબવા લાગ્યું કે તુરત વાંદરી બચ્ચાને પગ નીચે પછાડી તેના શરીર પર પોતે બેસી થઈને બેઠી અને પાણીમાં ડૂબતાં બચ્ચા મથી! પણ તમારા જેવાં માણસ કાંઈ વાનર નથી, તમારાથી છોરુ આડાં ન ધરાય!”

કિરીટને લાગ્યું કે અજાણ્યાં માણસોની સાથે પહેલા જ પરિચયે પોતે જોઈએ તે કરતાં વધુ વાચાળ બન્યો હતો, પરંતુ છોરુ આડાં ધરીને પોતાનો બચ્ચાવ શોધતાં આ માવતરની વાત ઉપર તેને બહુ લાગી આવ્યું હતું, તેથી તેની લાગણીનો બિબરો પાણી દ્વારા માર્ગ શોધ્યા વિના રહ્યો નહિ.

તે બ્યારે બોલતો અટક્યો ત્યારે છોકરી તેના મોં બણી નિર્દોષતાથી જોઈ રહી હતી અને તેનાં માથાપ નીચું મોં ઢાળીને આંખમાંથી પાણી વહાવતાં હતાં.

થોડી વાર સુધી મૌન ચાલ્યું. કિરીટે પુરુષને પૂછ્યું: “તમે કોઈ પણ પરન્યાતના વણિકને તમારી પુત્રી પરણાવો તો તમે ન્યાત બહાર ન થાઓ?”

પુરુષે જવાબ આપ્યો: “થઈએ, પણ અમારે કાંઈ ન્યાતમાં બીજાં દીકરાદીકરી પરણાવવાં નથી. અને જૂએ મરીને ન્યાતમાં રહીને ય શું કરીએ?”

કિરીટને લાગ્યું કે આ એક આર્થિક કોયડો હતો, અને તેનો ઉકેલ કરવા માટે આ કુટુંબને પૈસાની મદદ કરવી જોઈએ, કિંવા તેને સુખે પેટ ભરી ખાવા માટેની જોગવાઈ કરી આપવી

જોઈએ. તેણે પૂછ્યું: “તમને પેટપૂરતો ધંધો મળે, તો તમે દીકરીને પાંચ વરસ સુધી કુંવારી રાખો ખરા?”

“હા, ભાઈ સાહેબ. અમારે ખીન્નું કશું જોઈતું નથી. વકરમ કરવા આવ્યાં છીએ તે શું અમે નથી જાણતાં?” પુત્ર દ્રવતા કંઠની એ વાણી હતી.

“તો તમે પરોડમાં સ્ટેશન પર આવજો.” કિરીટે કહ્યું પણ એની વાતચીત પરથી લાગણી થઈ આવી હતી.

“ભલે શેઠ ! હું માનીશ કે ડાકોરમાં મને ખરા ડાકો મળ્યા.”

“હવે તમે જાઓ. કૃષ્ણરામ પૂછે તો કહેજો કે હજી નક્કી થયું નથી.”

“કહીશ, પણ તેની પાસેથી મેં પાંચ રૂપિયા ઉઘીના છે અને જો તે જાણશે તો મને સ્ટેશન પર નહિ આવે !” પુરુષે પોતાની લાચારી બતાવી.

કિરીટે દસ રૂપિયાની નોટ કાઢીને તેના હાથમાં મૂકી સંતોષ થયો અને ત્રણ જણાં ચાલ્યાં ગયાં.

સુશીલ તો હવે કન્યાઓ જોઈને ધરાધ ગયો હતો. (વણિક કોમની કન્યા જ પોતાને પરણાવવાનો માતાનો આગ્રહ કંખતો નહોતો, સમાજમાં રહેવા માટે એવા લગ્નની આવશ્યકતાને પણ લાગતી હતી, પરંતુ એવું લગ્ન આવી રીતે, સંસ્કારહીન કન્યાને ખરીદીને કરવું એ તેને પોતાના મનુષ્ય હીનતા લાગતી હતી. તે જીવનભર કુંવારો રહેવા તૈયાર પરંતુ પૈસા ખર્ચાને એક કામગીરી વેચાતી લેવાની તેની નહોતી. તેણે માતાને કહ્યું: “આવી સૃષ્ટિનો હું માનવી માટે મને આવી રીતે પરણાવવાનો આગ્રહ જવા દો.”

કપિલાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પુત્રીને પરણાવીને

જેવો સંતોષ અનુભવ્યો હતો તેવો સંતોષ તે પુત્રને પરણ્યાની અનુભવવા ઈચ્છતી હતી. આ ઈચ્છાનું મૂળ અનેરું હતું. પતિતા-વરથાનાં આ બેઉ સંતાનો હતાં અને જીવનમાં તેઓ જ્યારે જ્યારે સમાજમાં કે સંસારમાં મુશ્કેલીઓ અનુભવે ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાની માતાને-પોતાની પતિત જન્મદાત્રીને જ ગાળો દીધા કરે, એ સ્વાભાવિક હતું. સંતાનોની એવી ગાળો અને નિરાશાની કલ્પના કરતાં તે કમકમી જતી હતી. અનાથાશ્રમમાં તેણે વીસઆવીસ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. પોતાની જન્મદાત્રીને ગાળો દેતાં પુત્રપુત્રીઓનો તેને પરિચય હતો. એક જ કારણે તેમનાં ઓશિયાળાં બની જતાં મોં કપિલાએ ઘણી વાર જોયાં હતાં અને તે વખતે તેને પોતાનાં સંતાનો તથા તેમનાં ય સંતાનોની વેણની કલ્પના આવ્યા સિવાય રહેતી નહોતી. પોતે સમાજમાં હીણાઈ તેની હવે તેને ચિંતા નહોતી, પરંતુ પોતાના બિવિધનો વેણો નિષ્કલંક અનેણો જોવાની તેને અત્યંત ઉત્કંઠા હતી. એ જ કારણથી પોતે બેઠ સંતાનોની માતા તરીકે પણ જનતામાં બુલાઈ જવા ઈચ્છતી હતી, છતાં એ વાતસલ્થના જીભરાથી તો સંતાનોને નહવરાવ્યા વિના તેનાથી રહી શકાય કેમ ?

કપિલા નિરાશ થઈ. બધી કન્યાઓની વીગત ગણી ત્યારે તેને પણ લાગ્યું કે આ હીક થશે નહિ. સુશીલને પરણાવવાના બીજા માર્ગોના સંશોધનની કલ્પનાઓ કરતી તે સૂઈ ગઈ.

પરાઈમાં રવાના થવાનું હતું એટલે સુશીલ અને કિરીટ વહેલા જાઠ્યા. કિરીટ મ્હોં ઘોતો હતો એટલામાં પેણો વાણિયો દોડતો આવ્યો અને બોલ્યો: “શેઠ સાહેબ ! કૃષ્ણરામે તો જંગ મચાવ્યો છે ! તે અમને ઘરમાંથી નીકળવા જ દેતો નથી અને કહે છે કે મારી પૂરી દલાલી ચૂકવીને જાઓ, પછી છાકરીને ચરણાવો કે ન પરણાવો તે ચારે જોવાનું નથી !”

કિરીટ અને સુશીલ એક બીજાનાં મ્હોં સામે જોઈ રહ્યાં. તીર્થનો આહ્વાણ, અને વળી કન્યાઓના વેચાણની દલાલી કરનારો, તેને કેંકાણે લાવવાનું કામ સહેલું નહોતું તે તો ખેડ સમજી ગયા હતા; પરંતુ આ દુઃખી વાણિયાને આમ જ છોડીને પોતે ચાલ્યા. જશો તો પાછળથી એ કૃષ્ણરામ છોકરીને વેચાવ્યે જ છોડશે. એમ કિરીટને લાગ્યું અને પેલી ગભરુ છોકરીનું મ્હોં તેની દૃષ્ટિ આગળ તરવર્યા જ કરતું હતું.

ખેડ મિત્રો કૃષ્ણરામને ત્યાં ગયા, અને તેને સમજાવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે સમજે તેમ હતું જ નહિ. “તમે મારી દલાલી ખોટી કરાવીને પાછળથી પરણી જવા માટે એને લઈ જાઓ છો એમાં મને જરાય શંકા નથી.” એમ તેનું કહેવું હતું.

સુશીલે સોગંદ ખાધા: “એ છોકરી મને સગી બહેન બરાબર છે.”

પણ એ રીઠા દલાલે જવામ આપ્યો: “અરે, એવી બહેનો કહેનારા તો બહુએ પરણી ગયા અને આ હાથે પરણાવી પણ દીધા!”

“જેરકાયદેસર અટકાયતની ફરિયાદ નોંધાવી દે સુશીલ!” કિરીટ આંખ ફેરવીને કહ્યું: “તારે ઉતાવળ હોય તો જાણે, મને રોકાવાનો વાંધો નથી.”

હવે એ આહ્વાણની આંખ ઊઘડતી લાગી. તે જરા નરમાશથી વાત કરવા લાગ્યો, પરંતુ તે કાંઈ લીધા વિના તો છોડે તેમજ નહોતું. છેવટે કિરીટ તેને પચ્ચીસ રૂપિયા આપીને એ વણિક કુટુંબને છોડાની પોતાની સાથે લીધું.

પ્રકરણ ૬

ઉચ્છેદ અને સુધારો

નમાં બેઠા પછી સુશીલન. લગ્ન સંબંધી જ વિચારે. કિરીટને આવ્યા કર્યાં. સુશીલ જેવો સજ્જન કેવળ સમાજની વિલક્ષણ વ્યવસ્થાને કારણે જ પોતાના જ્ઞાતિ-સમાજમાં પરણી ન શકે અને જો તેણે પરણવું જ હોય તો એકાદ છોકરી મોંઘે મૂલ્યે બજારમાં ખરીદી લેવી જોઈએ, એ વિચાર તેને ત્રાસ ઉપજાવતો હતો.

લગ્ન એટલે જીવનનો-દેહ તથા આત્માનો સહચાર, લગ્ન એટલે પ્રભુતામાં પગલાં પાડવાં, લગ્ન એટલે યૌવનનો ધર્મવિશિષ્ટ સંસ્કાર, લગ્ન એટલે પ્રેમનો વસંતોત્સવ, એવી રમ્ય વ્યાખ્યાઓ અને કલ્પનાઓમાં વિહરતા કિરીટને સુશીલના જીવનની પરિસ્થિતિ જોયા પછી લાગ્યું કે લગ્ન એ જાતીય ભૂખ શમાવવા એક ચેતનવંતું સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો પોકળ વિધિ છે, અથવાતો લગ્ન એ વગડાઉ માનવઝાંખરાં જ્યાં ત્યાં ઉગાડવા માટેનું સડતું ખાતર છે, કિંવા ધનવાને ધન ખર્ચીને ધર્મને સંસ્કારને નામે ફેસલાવવાનો એક વિધિ માત્ર છે!

આ વિચારસરણીને આંતે તેને વિષાદ થવા લાગ્યો. તેણે સુશીલને કહ્યું: “સુશીલ! આ રીતે લગ્ન કરવાનું તને ગમે છે

ખરું? મને તો લાગે છે કે જે સમાજમાં માનવતાનું કશું મૂલ્ય નથી, કેવળ ધન અને વિષયતૃપ્તિ એ એ જ પાયા ઉપર લગ્ન-સંસ્થા ઊભી રહી છે, તે સમાજમાં તું રહે તે કરતાં તો તું ખ્રિસ્તી થાય તો મને વધુ ગમે.”

સુશીલે આસપાસ જોયું. સદ્ભાગ્યે કપિલા અને પેલું વણિક કુટુંબ દૂર એકાં હતું એટલે તેનો સંકોચ દૂર થયો અને તે બોલ્યો: “અધા જ્ઞાતિસમાજોમાં ઊંચુંનીચું તત્ત્વ તો હોવાનું જ, કિરીટ! ખ્રિસ્તીઓમાં પણ આ જ પ્રકારની સ્થિતિ નીચલા થરોમાં છે. પણ એ વાત જવા દઇએ. બાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘીને હું એક ડગલું પણ ભરવા તૈયાર નથી. તે નહિ હોય ત્યારે હું ગમે તે કરીશ, પણ તે હોય ત્યાંસુધી તો નહિ જ. સમાજની બહાર હું એકલો રહીશ, પણ મારાં સંતાનોને સમાજની બહાર રહેવું પડે એ પ્રકારનું લગ્ન તો હું માતાના મૃત્યુ પછી પણ નહિ કરું, પછી એ સમાજ ગમે તે જ્ઞાતિનો હશે.”

સુશીલની “સંતાનો”ની ગણતરીએ કિરીટને નવા વિચારમાં પાડ્યો. ભવિષ્યની પ્રજાનાં સુખદુઃખ કે કલ્યાણઅકલ્યાણનો વિચાર લગ્ન વખતે જ કરવો જોઈએ એ વિચાર તેને માટે નવો હતો. ‘લગ્ન’ એ પરણનારના પોતાના જ સુખપૂરતું મર્યાદિત છે એટલો જ તેનો ખ્યાલ હતો; એવો ખ્યાલ ઘણા પરણનારાંઓનો હોય છે. કેવળ ‘પ્રેમ’ના પાયા ઉપર સમાજમર્યાદાની બહાર લગ્ન કરનારાંઓ પોતાની જ સુખદૃષ્ટિને કેંદ્રીભૂત કરતાં હશે કે પોતાની બાવિ પ્રજાનો પણ વિચાર કરતાં હશે તે પ્રશ્ન એ જ ક્ષણે તેના મગજમાં ઉદ્ભવ્યો.

તેણે સુશીલને પ્રશ્ન કર્યો: “સુશીલ! પરલોકના બચથી માણસ ઇલેલોકમાં કેટલીક વિચિત્ર તપસ્યાઓ કરે છે અને દેહને રૂમે છે, તેમ બાવિ સંતાનના સુખની ચિંતાથી તું તારા સુખમાં

અંગારા મૂકવા તૈયાર થાય એ શું વિલક્ષણ નથી ?”

“ધણીની દૃષ્ટિને એ વિલક્ષણ લાગે છે. હું કોઈને આવી વાત કહું છું, ત્યારે તે એમ જ કહે છે કે સંતતિ પોતાની મેળે પોતાનું સુખ શોધી લેશે, તેની ચિંતા તારે અત્યારથી શાની કરવાની ? માઆપ વિનાનાં રઝળતાં બાળકોની સંભાળ લેનારો અને દાંતવાળાને ચાવણું આપી રહેનારો ઇશ્વર બેઠો છે અને તું સંતાનોની અને તેમના ય વંશની અત્યારથી ચિંતા કરે છે તે મૂર્ખતા છે. પણ આમ કહેનારમાં મને સ્વાર્થમૂલક દાંભિક મનોવૃત્તિ દેખાય છે. જીવનના બીજા અનેક વહેવારોમાં આપણે ઇશ્વરનો ભાવ પૂછીએ નહિ, અને આપણા સુખનો સ્વાર્થ આવે ત્યારે ભાવિ પ્રજાના સુખનો ભાર ઇશ્વરને માથે મૂકીને ચલાવી લઈએ તે દંભ નથી તો બીજું શું છે ? ‘અંગારા વરસે ત્યારે છોરુ આડાં ધરે’ એ જ માન્યતાનું રૂપાંતર મને ઇશ્વર ઉપર બોજો નાંખવાની ક્રિયામાં જણાય છે. સંતાનોનું ગમે તે થાય પણ આપણે તો જિંદગીમાં સુખ ભોગવી લઈએ, એવી તુચ્છ સ્થૂળ મનોદશા તેમાં નથી શું ?”

ભાવિ પ્રજાનો વિચાર ફિરીટના ચિત્તમાં પગદંડો જમાવીને બેઠો. લગ્નને પોતાના સુખની કસોટીના પથ્થર ઉપર કસવું જોઈએ કે ભાવિ પ્રજાના સુખની કસોટી ઉપર ? એ પ્રશ્ને તેને મૂંઝવ્યો પણ ખરો. તેને માનવજીવનનું વર્તુળ વિશાળ ને વિશાળ થતું લાગ્યું. સંતાનોને માટે પોતાના સુખનું અલિદાન આપવું, સમાજને માટે, સમષ્ટિને માટે, દેશને માટે, જગતની જગતને માટે, એમ ઉત્તરોત્તર માનવનો અલિદાનધર્મ જ વિશાળ ને વિશાળ થતો તેની દૃષ્ટિમાં તરવરી રહ્યો. એવો આત્મનિતક અલિદાનધર્મ કોણ આચરી શકે ? આચરી શકે કે નહિ એ જુદી વાત, પણ તેણે એ ધર્મ આચરવો જોઈએ ખરો ? અને પછી તો એ પ્રશ્નમાળા અનેક

પ્રશ્નોને જન્મ આપવા લાગી અને કિરીટ એ વિચારમાં જ ગુચ્છ બની ગયો.

એ વિચારની ગૂંગળામણે તેના ચિત્તને સામાજિક ક્રાન્તિની વિચારસરણી પર ચડાવ્યો. જ્ઞાતિઓને તોડીફોડી ફેંકી દેવા માટેનાં સામાજિક ક્રાન્તિકારીઓનાં બંડો વિષે તેણે ઘણું ય સાંભળ્યું હતું અને વાંચ્યું હતું. એ વિચારોમાં કે એવાં બંડોમાં તેને પહેલાં તો રસ પડ્યો નહોતો, પરંતુ સુશીલની પરિસ્થિતિની વિચાર-ધારાએ તેને એવાં બંડોની આવશ્યકતા તરફ દોર્યો. તેને લાગ્યું કે સડી ગએલાં જ્ઞાતિબંધારણો અને કોમી સમાજોને વીંખી નાંખીને નવી સમાજરચના કર્યા વિના સુશીલ જેવાઓને ન્યાય મળવાનો નથી, અને તેવાઓનાં જીવન સુખી થાય તેમ નથી. જે જ્ઞાતિસમાજમાં સંસારશક્ટની ધુરાણ લગતો જ ઊતરતી કોટિમાં જઈ પડે તે જ્ઞાતિસમાજનો અંત આણીને નવી રચના કર્યા વિના કેમ ચાલે ?

વિચારતંદ્રામાંથી જાગીને તેણે સુશીલને કહ્યું: “સુશીલ ! જ્ઞાતિબંધારણોને તોડી નાંખીને નવેસરથી સમાજરચના કરવા ઇચ્છનારાઓ કાંઈ ખોટા તો નથી જ. આવા જ્ઞાતિસમાજમાં તો મારાતારા જેવાથી કેમ રહ્યું જાય ? જ્યાં અજ્ઞાનનો અંધકાર વર્તતો હોય અને મનુષ્યત્વનું દેવાળું ફૂંકાતું હોય ત્યાં જીવન પણ એક અપરાધ રૂપ છે. જન્મમૃત જ્ઞાતિનો અને જન્મથી જ કુલીનતાઅકુલીનતાની માન્યતાનો અંતજ આવવો જોઈએ છે. ગુણકર્મને આધારે જ સમાજના સમૂહો બંધાવા જોઈએ છે. અત્યારે પશ્ચિમના સંપર્કથી આપણે પુરાતન આર્યોના સમાજ-બંધારણને યોગ્ય રહ્યા નથી, તો શામાટે સમાજ એ સંડેલાં બંધારણને, માન્યતાઓને, વહેમોને વળગી રહ્યો છે ? તેને તેમાંથી મુક્ત કરવા માટે બંડખોરોની જરૂર છે, ક્રાંતિની જરૂર છે, અને

પછી સમાજ તેમને અનુસરવા લાગશે.”

“સમાજ નવરચના માંગે છે અને અંડખોરોની જરૂર છે એ વાત બરાબર છે; પણ સમાજ તેમને અનુસરશે એવી આશા એ અંડખોરો રાખે તો જરૂર તેઓ પસ્તાય. દરેક દેશમાં સમાજ સ્થિતિચ્યુસ્ત મનોવૃત્તિનો જ હોય છે. અંડખોરી કે ક્રાન્તિનું ધ્યેય એ એવા વીરોનું કામ છે કે જેઓએ ફળની આશા મૂકી હોય. કાચાપાકા જેઓ ક્રાન્તિકાર કે અંડખોર થવા નીકળ્યા છે તેઓએ તો પછાડ ખાધી છે. સમાજ તેમને મચક આપતો નથી એમ જોતાં તેઓ નયળા પડીને પાછા સમાજ કે ક્રાન્તિનું શરણ શોધે છે અને એવાઓ જ ક્રાન્તિને દૂર હાંકનારા બને છે. નવરચનાના કાર્યમાં નુકસાન કરનારા તેઓ જ છે કે જેઓ ક્રાન્તિને જીવવાની અશક્તિ હોવા છતાં ક્રાન્તિને માર્ગે દોડવા લાગે છે અને થોડો માર્ગ કાપતાં જ થાકીને પાછા ફરે છે.”

“તું અને હું એક પાકા ક્રાન્તિકાર બનીએ તો ?”

સુશીલ હસ્યો: “મારામાં એ શક્તિ નથી.”

“આટલું બધું સમજે છે છતાં ના કહે છે ?”

“સમજવું અને આચરવું એ સમાન કોટિનાં કાર્યો નથી. આચરવામાં જે શક્તિ જોઈએ તે મારામાં નથી. તારામાં હોય તો તું ખુશીથી તારાં આચરણવડે ક્રાન્તિનો માર્ગ પકડી શકે છે. બાકી આજનો સમાજનો સડો પણ દયા ખાવા જોગ તો છે જ. તે પરિસ્થિતિની પેદાશ છે. તેની સામે ક્રોધ કરવાથી કે તેના ઉપર ઉસ્કેરાઈને પ્રહાર કરવાથી શું વળશે ? તેનો ઉચ્છેદ કરવા કરતાં તેને સુધારવો એ જ વધુ ઠીક છે એમ શું તને નથી લાગતું ? એક જૂના મકાનને પાયામાંથી ખોદી નાંખીને તે જ જમીન પર પાયાથી છાપરા સુધી નવી ઈમારત બાંધવા જેવું

કાર્ય કાંઈ સમાજની નવરચનાનું નથી. સમાજનો સુધારો તો એવો છે કે એક વૃક્ષની સુકાયેલી ડાંખળી ખરી પડે ને નવી ડાંખળી ઊગે, એમ અનેક નવસંસ્કારો થતા જ રહે ત્યારે અનેક જમાના પછી તેનું સ્વરૂપ પલટાય, છતાં થડ તો તેનું તેજ રહે. એ વૃક્ષમાંથી જે સજીવ ડાંખળીઓ બાંડ કે કાન્તિને ખાતર છૂટી પડે તેના નવા રોપ ઊગે પણ પેલા થડ સાથે તેની જમાવટ ન થાય. અનુભવ તો એમ કહે છે કે એ નવા રોપોએ થડનું બળ ધટાડયું છે અને નાના નાના પુષ્કળ રોપાઓથી અધાર વન જેવી સ્થિતિને આપણે પામ્યા છીએ. એ વનને પલટાવીને કોઈ જાદુગર એક વિશાળ વડ બનાવી દે એવું સ્વપ્ન હું તો કોઈવાર માણી શક્યો નથી.”

“તારા વિચારોમાં હું દીર્ઘ દૃષ્ટિ જોઈ છું, છતાં મને તેમાં પ્રત્યાઘાતની ગંધ આવે છે.”

“મારા મનથી તો હું પ્રાગતિક વિચારોનો છું. સમાજના અજ્ઞાનની બરદાસ્ત હું કરવા મૈથિજો નથી, પણ તેને છેડો ફાડી અપવાને બદલે હું તેની સામે જ્ઞાનની મશાલ ધરવાના વિચારવાળો છું. એક વાત જૂલવા જેવી નથી. સમાજ વ્યક્તિગત દૃષ્ટિથી વિચાર કરતો નથી, ને સમજિતગત દૃષ્ટિથી દોરવાય છે : સમજિતગત દૃષ્ટિ એટલે વધુમાં વધુ વ્યક્તિઓના હિતની દૃષ્ટિ.”

“અરે, સમાજમાં એ દૃષ્ટિ પણ ક્યાં રહી છે? આગેવાનો અનેકને નુકસાન કરીને થોડાંઓનું જ હિત દૃષ્ટિ સમીપે રાખતા હોય છે.”

“એ જ આપણા સમાજનું અનિષ્ટ તત્ત્વ છે ને. એ વડીલ-શાહીએ કરેલા અનર્થો જ સમાજરચનાને વગોવી રચ્યા છે. તેટલા માટે જ મને સમાજરચનાની સુધારણાની આશા છે, અને એને

મૂળમાંથી ખોદીને ફેડી દેવાની જરૂર મને જણાતી નથી. એ વડીલશાહી પણ હવે ખોદાતી જાય છે, અને ખોદાઈ જશે જ. તે વહેતા પૂરની સામે ટકવાની નથી એવી મારી ખાત્રી છે.”

“હા, જ્ઞાતિઓની એ વડીલશાહીનાં મૂળ ઉખેડવાં જ જોઈએ. સમાજના મૂળમાં તેમણે જ મીઠું પૂરતાં પાણું વાળી જોયું નથી.”

“વડીલશાહીની પામરતાનો ય પાર નથી, કિરીટ ! તેય પરિસ્થિતિની પેદાશ છે. જનતામાં જે શોષણુવહેવાર ચાલી રહ્યો છે તેનો પડથો વડીલશાહીમાં પડી રહ્યો છે. પતિ પત્નીને શોષે, પતિને શેઠ શોષે, અને એવા અનેક શેઠોના સમૂહને વડીલશાહી શોષે ! જ્યાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં શોષણુ એ જ વ્યવહારનું રૂપ પામી ગયો હોય, ત્યાં સમાજની વડીલશાહી પણ એવી જ હોય. જ્ઞાતિઓની વડીલશાહીનો હું અચાવ કરવા નથી ઇચ્છતો, પણ મારું કહેવું એ છે કે જો જીવનમાં આપણે શોષણુવહેવાર ઘટાડતા જઈશું તો તેની અસર એ અને ખીજ અનેક પ્રકારની વડીલશાહીઓ ઉપર થયા કરવાની.”

આ ચર્ચા હવે સમાજવાદ અને સામ્યવાદમાં સરી પડવાની આગી ઉપર હતી, એટલામાં પેલો વણિક બેઝની પાસે આવીને બેઠો અને તેણે પૂછ્યું : “અમારે માટે અમદાવાદ સુધીની ટિકેટ લીધી છે ને ?”

“હા.”

“ત્યાં અમારે માટે શી ગોઠવણ થશે ?”

કિરીટ જવાબ આપ્યો : “તે અમે હજી નક્કી કર્યું નથી, પણ તમને અમદાવાદમાં કોઈ ધંધોજગાર મળે તેમ હશે તો અપાવીશું, નહિતો કોઈ ખીજ વ્યવસ્થા કરીશું; તમને દીકરીનું અહિત કરવાની જરૂર પડે નહિ એવી અમારી ઇચ્છા છે.”

“મને પણ એ જ નેમએ છે શેઠસાહેબ !”

ત્યાં તો આણંદનું સ્ટેશન આવ્યું અને ગાડી બદલવાનો સમય થયો. બધાં ભત્રીયાં, અને મુંબઈથી આવતી ગાડીમાં બેસવાને તે તરફ ચાલ્યાં, એટલામાં એ ટ્રેનમાંથી જ કોઈએ બૂમ મારીઃ
“ઓ ફિરીટ, તું હજી અહીં ભટકે છે ? વીરમગામ ગયો નથી ?”

ફિરીટ નેમું અને તેણે પ્રમોદને ઓળખ્યો. તે હસ્યો.
“ચાલ, અહીં આવ, અહીં જગ્યા છે.” પ્રમોદે કહ્યું અને બધાં પ્રમોદવાળા ડબ્બામાં જ ગોઠવાઈ ગયાં.

પ્રકરણ ૭

એકને માટે તેત્રીસ!

“તું આ ગાડીમાં ક્યાં ગએલો?” ડબ્બામાં બધાં ગોઠવાઈ ગયા પછી પ્રમોદે ફિરીટને પહેલો પ્રશ્ન કર્યો.
“હું ગયો’તો ડોકોર, આ મારા મિત્ર સુશીલની સાથે; નીકળેલો તો વીરમગામ જવાને જ, પણ રસ્તામાં એક વિચિત્ર ફિરસો બન્યો.” ફિરીટે સસ્મિત મુખે સુશીલ સામે જોયું. સુશીલે પણ સામું સ્મિત કર્યું. ફિરીટે ટ્રેનની બીડની વાત અને સાબરમતી રેલેશને પોતાને ઊતારી મૂકવામાં આવ્યો એ બધી વાત પ્રમોદને કહી.

વાત સાંભળીને પ્રમોદે ટકોર કરી: “ફિરીટ! તું તો વેદિયોજ રહ્યો! એમ કાંઈ દિવસોના દિવસ રસ્તામાં રોકાઈ રહેવાનું હોય? અને રેલ્વેનાં વળી પ્રોસીક્યુશન શાં? તને મેજિસ્ટ્રેટનો સમન્સ મળ્યો છે?”

“ના, ના, હજી પાછા ફરીને તપાસ કરવાની છે. જે લાંબી મુદત પડશે તો પછી નહિ રોકાઉં અને મુદતે આવીશ.”

“ઉંહું! એ લપ્પનછપ્પન વળી શાને રાખવી? હું પણ તારી સાથે સાબરમતી ઊતરીશ, પછી જોઈ લઈશું.”

પ્રમોદ ફિરીટના મામાનો પુત્ર હતો અને એ વર્ષ પહેલાં

એલએલ. બી. થઈ મુંઝામુંઝામું પ્રેક્ષીસ કરતો હતો. ફિરીટ વડોદરાથી વીરમગામ કન્યાની પસંદગી માટે આવવાનો હતો એવી ખબર પ્રમોદને તેના પિતાએ લખેલી, અને તે વખતે પ્રમોદ પણ વીરમગામ આવે તો ઠીક એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી; એટલે પ્રમોદ વીરમગામ તરફ જવા નીકળ્યો હતો.

પછી પ્રમોદે સુશીલ અને ફિરીટ સાથેના પેલા વણિક કુટુંબની પૂછગાછ કરી. પ્રમોદે એ વૃત્તાંત પણ કહ્યો. તેથી પ્રમોદને રમૂજ અને ગુસ્સો બેઉ ઉપજ્યાં. રમૂજ ઉપજી કૃષ્ણરામ મહારાજની ચાતુરી ધૂળમાં મળી તેથી, અને ગુસ્સો ઉપજ્યો ફિરીટ પર. “આવા લકરામાં પડવાનું હોય? એવા પરોપકાર કરતા ફરીએ તો જગતમાં ક્યાંય ફરીદામ બેસવાનું ન મળે.” એવે એ જીવાન વકીલનો અભિપ્રાય હતો.

એક કપિલા સિવાય બધાં સાયરમતી ગિતરી પડ્યાં અને સુશીલનાં મહેમાન બન્યાં. કપિલા અમદાવાદને સ્ટેશને ગિતરીને જ ચાલી ગએલી. સુશીલને ત્યાં કાંઈ સીધુંસામાન નહોતું, નહિતો પેલી વણિક બાઈએ તો કહ્યું હતું કે, “વાસણ સીધું લાવો તો હું રસોઈ કરી નામું.” પણ સુશીલે તો સૌને માટે વીશીમાંથીજ બાણાં મંગાવ્યાં.

બોજનથી પરવારીને તુરત પ્રમોદ પેલા રેલ્વે પોલિસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે જવા તૈયાર થયો. સુશીલ તેને તેડીને ચાલ્યો, પણ આફિસ પાસે જતાં પ્રમોદે સુશીલને રગત આપી દીધી. તે સીધો સબઇન્સ્પેક્ટરની પાસે ગયો અને પા કલાકમાં પાછો સુશીલના નિવાસસ્થાને આવી ગયો.

“તારો કેસ નીકળી ગયો છે, ફિરીટ! હવે વીરમગામ જવાની તૈયારી કર.”

સુશીલ અને ફિરીટ બેઉ ચમક્યા. પ્રમોદની વકીલાતે

સમ્પન્નસ્પેક્ટરને હરાવ્યો કે શું એમજ બેઠને લાગ્યું, અને તેઓ આશ્ચર્યપૂર્વક તેના વદન સામે જોઈ રહ્યા. કિરીટ પૂછ્યું: “એ કેમ બન્યું?”

પ્રમોદ વિજયના ગર્વથી ભરાયેલા ચડાવતો બોલ્યો: “આવા મામૂલી કેસમાં હવું શું? જરા બે દલીલો કરી, તુકસાનીનો દાવો રેલ્વે કંપની સામે લાવવાની મારા અસીલને ફરજ પડશે એવી ધમકી આપી કે તુરત એ માની ગયો અને કાગળિયાં દફતરે કરી દીધાં!”

પ્રમોદે દસ દસ રૂપિયાની બે નોટો સમ્પન્નસ્પેક્ટરના ગળવામાં મૂકી દીધી હતી એ વાત ‘વેદિયા’ કિરીટને જણાવવાની પ્રમોદને જરૂર ન લાગી.

“ચાલો, એ એક ચિન્તા પતી. હવે સુશીલ! આ ગરીબ વાણિયાનું શું કરીશું?”

“એને માટે હું કોઈ ધંધાનોકરીની તજવીજ કરીશ.”

“અને કાંઈ ન બન્યું તો?”

“તો ભાડાના પૈસા આપીને તેને વતન વિદાય કરીશ.”

“ના, એમ તો નિરાશ ન કાઢવો. આ સો રૂપિયાની નોટ રાખ. કાંઈ ન બની શકે તો તેને આપજો અને વતનમાં જઈ કાંઈ ધંધો કરી આટલી મૂડીમાંથી ચલાવે એમ કહેજો.” એમ કહી કિરીટ તેને નોટ આપી. સુશીલને કિરીટના એ ઉદાર ભાવ માટે માન ઉપજ્યું પણ પ્રમોદને એમ જ લાગ્યું કે દાદાના પૈસા આ ભાઇસાહેબને હાથે આમ જ ઊડી જવાનાં છે!

કિરીટ અને પ્રમોદ છોક સાંજે વીરમગામ પહોંચ્યા. સોમચંદ શેઠ ખૂબ ચિંતામાં પડી ગયા હતા કે કિરીટ આવ્યો નહિ કેમ? આગલે દિવસે સવારે તે ભાણુને લેવા સ્ટેશન પર આવ્યા હતા પણ કિરીટ ન ઊતર્યો એટલે માન્યું કે સાંજની ગાડીએ આવશે.

પણ બીજા દિવસે પણ તે ન આવ્યો તેથી તેમને ચિંતા થતી હતી અને પાછો વડોદરે પત્ર લખવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં બે બાઈ સાથે જ આવ્યા અને સોમચંદ શેઠના જીવને નિરાંત વળી

સોમચંદ શેઠનો અનાજનો જથ્થાબંધ વેપાર હતો અં તેમની ગાંઠે બે પૈસાનો જીવ પણ હતો. તે નાતગતમાં અં વેપારવહીવટમાં આખરુદાર તરીકે પંકાતા અને ધર્મિષ્ઠ પણ મનાત તેમની નજર લાંબે સુધી પહોંચતી તેથી તે વહેવારકુશળ લેખાત

ધન, ધર્મ અને વહેવારકૌશલ્ય એ ત્રણેનો સંગમ ને બાણસમાં થયો હોય તેનો દરજ્જો સમાજમાં સર્વોપરિ હોય તેમ શી નવાઈ? અને તે જ કારણથી સોમચંદ શેઠ પોતાના બાણુને માટે સારા સારા ધરની કન્યાઓ માટેનાં સંખ્યાબંધ કહેણ ગજવામાં ધાલીને ફરતા હતા.

એક વાર સોમચંદ શેઠે દરેક કહેણની યાદી કરી હતી, તો તે તેત્રીસ સુધી પહોંચી હતી! જે તેત્રીસ ધરનાં વડીલોએ સોમચંદ શેઠને કહેણ પહોંચાડ્યાં હતાં તેમાંના એકેને શેઠે જરાએ નિરાશ ઉપજવી નહોતી! તેથી દરેકને આશા ઉપજી હતી કે સોમચંદ શેઠ આકીનાં બધાં કહેણો અમાન્ય કરીને પોતાનું કહેણ જ માન રાખી તેમના બાણુ વેરે પોતાની કન્યાનું વેચીશાળ કરી આપશે વહેવારકુશળ વેપારીની મીઠી જીભનું મૂલ્યાંકન કોણ કરી શકે?

પણ શેઠે તો એ તેત્રીસમાંનાં ત્રીસ કહેણો ઉપર પોતાના મનથી છેકો મારી દીધો હતો. તે તો બત્રીસ કહેણ ઉપર ન છેકો મારત, પરંતુ તેમનાથી તેમ બને તેવું નહોતું. તેમને વહેવારકુશળતાએ તેમને શીખી રાખ્યું હતું કે બોલીએ લોક વહાણું પણ કરીએ મનનું ધાયું.

જે કહેણો શેઠે પસંદગી માટે રાખ્યાં હતાં તેમાંનું એ તો તેમના સાળાની દીકરી માટેનું જ હતું. શેઠને મનથી તે

કન્યા અને ધર કશુંય પસંદ નહોતું, પરંતુ સગાની સગવડ
 વહેવારકુશળ માણસને સાચવ્યા વિના કાંઈ ચાલી શકે છે ? એટલે
 એ કહેણ ઉપર તે છેકો મારી શક્યા નહોતા. બીજું કહેણ વીર-
 મગામની ન્યાતના શેઠ નગીન નાણાવટીના ધરનું હતું. સોમચંદ
 શેઠને એ પણ પસંદ તો નહોતું પણ ન્યાતની શેઠાઈનો પ્રભાવ
 તેમના મન ઉપર પડ્યો હતો. એમ તો સોમચંદ શેઠ ધન અને
 ધંધામાં ન્યાતના શેઠથી ય ચડી જાય તેવા હતા. નગીન નાણાવ-
 ટીનું ધર આજે ધસાઈ ગયેલું મનાતું, પણ વંશપરંપરાની
 ખાનદાની અને શેઠાઈનો જે મોભો મનાતો તેની અવગણના
 વહેવારકુશળ વાણીઓ સીધી રીતે કરવાનું પસંદ કરે ખરો ?
 બીજું કહેણ સોમચંદ શેઠને પસંદ પડી ગયું હતું. એ કહેણ
 કાઠિયાવાડમાં ડેપ્યુટી પોલીટીકલ એજન્ટનો ઓફિસ ધરાવતા હરિ-
 લાલભાઈની પુત્રી માટેનું હતું. કન્યા તો સોમચંદ શેઠે જોઈ નહોતી,
 પણ અમલદારના ધરની સુખી છોકરી કેવી હોય તેની કલ્પનાએ,
 હરિલાલભાઈના મોટા ઓફિસ અને સરકારદરબારમાં તેમની
 મોટી લાગવગે સોમચંદ શેઠના મનનો પક્ષપાત મેળવ્યો હતો.

જમી રહ્યા પછી રાત્રે મેડા પર જઈ સોમચંદ શેઠે એકાંતમાં
 ફિરીટને બોલાવ્યો, અને દાદાના કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. પછી
 વેવીશાળ માટેનાં કહેણોની વાત કાઢી અને તુરત તેમણે તેત્રીસે
 કહેણોની યાદી જ ફિરીટની સામે મૂકી દીધી !

ફિરીટ આભો બન્યો. “મામા ! તેત્રીસ કન્યાઓનાં કહેણ !”

સોમચંદ શેઠ વિજયસૂચક સ્મિત કરી બોલ્યા : “કુમ ન
 હોય ? તારી લાયકી, તારું જીવું ખાનદાન અને વળી તારા મામાની
 સાજાઆપ્તુ એ બધું જોતાં તો તારે માટે ત્રણસો ને તેત્રીસ
 કહેણ ન આવ્યાં એ જ નવાઈ માની લે !”

“અને આ બધાં કહેણ વીરમગામ, માંડલ, પાટડી અને

આટલામાંનાં જ. વડોદરામાં તો માત્ર એકબે વાતો મારી પાસે આવી છે.” કિરીટ બોલ્યો.

“વડોદરામાં આપણી ન્યાતનાં ઘર મારી જાણ બહાર નથી. પણ એ બધાંથી ચડી જાય તેવાં અહીંનાં એક બે કહેણ છે. તું તો બધાને ન ઓળખે, પણ હું તો ઓળખું ને !”

“ત્યારે મામા, આપણે શું આ તેત્રીસે ઘેર કન્યા જોવા જવાનું ?”

સોમચંદ શેઠ ખડખડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા: “તું કેવો ભોજો છે કિરીટ ? એમ તે ઘેર ઘેર ભટકાય ખરું ? મેં તો જે કહેવા આવ્યાં તે બધાંયનાં નામ લખી લીધાં, પણ આપણે તો આપણી પસંદગીનાં બેચાર ઘર જ માત્ર જોઈને ચાંદલા કરી નાંખીશું, સમજ્યો ને ?”

“ત્યારે બીજા બધા કન્યાવાળાઓનું શું ? આપણે પહેલેથી જ ના કહી દીધી હોય તો ? બિચારા ખોટી આશામાં ન રહે.”

સોમચંદ શેઠ ગંભીર બનીને બોલ્યા: “એમ ન થાય, ગાંડા ! એ તો એક સ્થળે વેવીશાળ થઈ જાય એટલે બીજા બધા પોતાની મેળે જાણી લે; એમ અગાઉથી ના ન કહેવાય !”

“પણ એમને ખોટી આશામાં લટકાવવાનું કારણ શું ?”

“એ તું ન સમજે. એ બધી વહેવારની વાતો છે.”

“પણ મને કહો તો ખરા, હું સમજી શકીશ.”

“સાંભળ. આપણા પડોશમાં મગનલાલ કોઠારી રહે છે. તેમનો પચીસ વરસનો છોકરો ચમન રાંડ્યો ને ચાળીસ કહેણ આવ્યાં. વેવીશાળ કર્યા પહેલાં એગણચાળીસને ના કહી દીધાં અને એક પસંદ કર્યું. ચાંદલા કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પસંદ કરેલા કહેણવાળાએ ના કહી ! પછી તો બીજા કોઈ પણ દૂક્યા જ નહિ અને એવી અફવા ઊડી કે છોકરો જ પાણું

વિનાનો છે ! આજની ઘડી ને કાલનો દી ! ત્યારનો એ લટક્યો તે લટક્યો ! બિચારાનું ધર જ ન બંધાયું. હવે જો તેણે બધાને હાથમાં રાખ્યા હોત અને અગાઉથી ના કહી દીધી ન હોત તો એકે ના કહેતાં બીજાને ત્યાં ચાંદલા કરી શકાત, પણ ના કહી દીધા પછી કાંઈ ઘેર ઘેર ભટક્યે કન્યા મળતી નથી.”

“એટલે તમે આ તેત્રીસને હાથમાં રાખવા માંગો છો, એમ ને ?”

“હાસ્તો ! તારો મામેં મગન કોઠારીના જેવી ભૂલ કરવાનો નહિ તો ! તે વખતે મગન કોઠારીને ને મારે બોલચાલનો સંબંધ નહોતો, નહિતો હું તો તેને ઘેર જઈને કહેત કે આવી ભૂલ ન કર; અરે, કોઈ વહેવારકુશળ માણસ એવી ભૂલ કરે જ નહિ.”

“સમજ્યો.”

કિરીટને આ બધી એક વિચિત્ર સૃષ્ટિ લાગતી હતી. લગ્નની પાછળ ધરનો ઉંઝરો બાંધવાનો મુખ્ય હેતુ વ્યાપી રહેલો દેખાતો હતો. કન્યાની પસંદગી કરવાની હતી પણ વરની પસંદગી તો કહેણ મૂકનારા બધા કરી ચૂકેલા જ માની લેવાના ! અહીં ડોકોરના જેવું કન્યાનું વેચાણ થતું નહોતું, પરંતુ વરની પસંદગીમાં તો ડોકોરની જ સ્થિતિ કિરીટને દેખાવા લાગી. બધાં કન્યાને તેના પતિની પસંદગી માટે એક શબ્દ પણ પૂછવામાં ન આવે, માત્ર વડીલો જ વરની પસંદગી-નાપસંદગી કરી લે, ત્યાં એ વડીલો જ કન્યાના લગ્નના દલાલ જેવા શું નથી બનતા ? “દીકરી ને ગાય, દોરે ત્યાં જાય” એવું ડોકોરમાં હતું તો અહીં ક્યાં નહોતું ?

કિરીટના ચિત્તમાં આ વિચારો ઘોળાતા હતા, એટલામાં સોમચંદ શેઠ બોલ્યા : “હવે સાંભળ, કાલનો ‘પોમરામ’ કહી દઉં. પ્રમોદ આવ્યો છે એટલે તારે તેની સાથે ત્રણ ઘેર કન્યાઓ જેવા

જવાનું છે.” અને સોમચંદ શેઠે ત્રણે ધરની વહી કહી સંભળાવી.

“પણ મામા ! એક વાત પૂછી લઉં. કન્યાને જોઈ શકાય તો ખરી પણ તેની સાથે વાતચીત કરી શકાય ?”

“હા, બહેરીબોબડી નથી એ જાણી લેવું તો જોઈએ જ ને.”

“પણ જેમ તેને હું પસંદ કરું, તેમ એ મને પસંદ કરે છે કે નહિ તે મારે પૂછવું હોય તો ?”

“છાનો રહે, એવું ગાંડુંગાંડું કાંઈ પૂછતો નહિ, નહિતો ન્યાતમાંથી તારો એકડો જ નીકળી જશે. કન્યાને તો તું પસંદ જ હોય, એમાં પૂછવાનું વળી શું ?”

એ વાતચીત ચાલતી હતી, એટલામાં પ્રમોદ આવ્યો એટલે સોમચંદ શેઠે ઊડીને ચાલ્યા ગયા, અને એક જુવાન બાઈએ વાતે વળચા.

પ્રકરણ ૮

મંગા શેઠની રિયાસત

પવાર પડતાં પહેલાં તો ગામના ન્યાતીલાઓમાં ખખર પડી ગઈ કે વડોદરેથી મૂરતીઓ અને મુંબઈથી પ્રમોદલાલ વકીલ બેઠે રાત્રે આવી ગયા છે; એટલે સવારમાં જ સોમચંદ શેઠને ત્યાં “કન્યા જોવા ક્યારે આવશો”ની ઉઘરાણી ચાલવા લાગી.

સોમચંદ શેઠ સૌને મીઠો જવાબ આપતા: “એટલી ઉતાવળ શી છે? ફિરીટ ઘણે વર્ષે મોસાળમાં આવ્યો છે, એટલે દસપંદર દિવસ રોકાવાનો છે, અને હમણાં તો પ્રમોદ પણ રહેશે; એટલે કન્યા જોવા આવવાનું થશે ત્યારે તમને અગાઉથી કહેવરાવીશું.” સૌને સોમચંદ શેઠનો લગભગ આ જ મતલબનો જવાબ મળતો.

ફિરીટ ઓરડામાં બેઠો બેઠો એ જવાબ સાંભળતો અને મનમાં મૂંઝાતો પણ ખરો. આ બધી કન્યાઓ જોવી, અને તેમાંથી માત્ર એકને પોતાની જીવનસંગિની તરીકે પસંદ કરવી એ કેટલું કપરું કામ થઈ પડશે તેની તેને ચિંતા થતી હતી.

પણ આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી તેને પસાર થવું પડે તેમ હતું જ ક્યાં? સોમચંદ શેઠે માત્ર ત્રણ કન્યાઓ જોવા જવાનું જ

નક્કી કરી રાખ્યું હતું, અને કંઈ કન્યાને પસંદ કરવી એ હજી તેમણે કિરીટને સ્પષ્ટ કહ્યું નહોતું, તોપણ તેમણે તો પોતાના મનથી નક્કી જ કરી રાખ્યું હતું કે હરિલાલ ડેપ્યુટીની દીકરી જ કિરીટને માટે યોગ્ય છે અને એ ધર જ સંબંધ બાંધવા જેવું છે.

“અહો પ્રમોદભાઈ! ક્યારે આવ્યા? કોઈ વાર મામાનો ભાવ પૂછવા ય આવતા નથી બલા માણસ!” કહેતા પ્રમોદના મામા મંગા શેઠ મેડા પર ચડી આવ્યા.

“આવો મામા, હજી કાલે સાંજે જ આવ્યો છું. શું તમને મળવા આવ્યા વિના હું ચાલ્યો જઉં ખરો?”

“શી ખતર ભાઈ! હવે તો મુંબઈના વાસી થયા અને વળી વકીલ સાહેબ; ગરીબ મામા સાંભરે પણ શાના?”

“એમ હોય મામા? બપોરે હું અને કિરીટભાઈ તમારે ત્યાં જ આવવાના છીએ.”

“બપોરે આવો તે શા કામનું? અત્યારે જ ચાલો, ચાહ-પાણી આપણે ત્યાં જ પીએ.”

“અહીંનાં ચાહપાણી પણ તમારાં જ છે ને!”

“ના, એમ ન હોય. તમે તો ધણી વાર આવો, પણ કિરીટભાઈ જેવા મહેમાન અમારે ત્યાં ક્યાંથી?”

“કેમ કિરીટ! જમશું?”

“એમાં કિરીટભાઈને શું પૂછો છો? એ તમારા મહેમાન છે, એટલે તમે તેડી જાઓ ત્યાં આવ્યે જ તેમનો ઘૂંટકો.”

કિરીટ સમજી ગયો હતો કે કન્યા જેવા માટેનું જ આ આમંત્રણ છે, અને મામાએ નક્કી કરી રાખેલાં ત્રણ ધરમાંનું જ આ એક ધર છે. કિરીટ અનુમતિ આપી, એટલે પ્રમોદે કહ્યું: “ત્યારે મામા! તમે જાઓ, હું અને કિરીટભાઈ હમણાં જ

આવીએ છીએ.”

મંગા શેઠ ત્યાંથી ઘર તરફ વિદાય થયા. થોડી વારે બેઠ બાઈ તેમને ત્યાં જવા નીચે જાનર્યા. નીચે સોમચંદ શેઠ ચાહતું પવાણું ભરી ફૂંકી ફૂંકીને પીતા હતા, તેમણે પૂછ્યું: “કેમ પ્રમોદ ! તારા મામાને ત્યાં જાઓ છો ?”

“હાસ્તો.”

“હા જાઓ, અત્યારમાં એનું પતાવી આવે. એ તો મંગા આવ્યો ત્યારથી હું જાણતો હતો.”

મંગા શેઠ સીધા ઘેર ગયા હતા અને મહેમાનના આગમનની રાહ જોઈ બેઠા હતા. કન્યા બતાવવી એ મુખ્ય કાર્ય હતું અને ચાહપાણી એ ગૌણ કાર્ય હતું; પણ ગૌણ કાર્યને મુખ્ય કરી બતાવવું અને મુખ્ય કાર્યને ગૌણ બતાવવું એ એમની વહેવારકુશળતાની એક રીત હતી. છતાં તેમણે રંભાને તરત સરસ કપડાં ધરેણું પહેરીને તૈયાર રહેવા સૂચવી દીધું હતું, જ્યારે ચાહપાણીની કશી તૈયારી જ કરી નહોતી !

તેમણે દૂધ મંગાવી રાખ્યું હતું; ખાંડ ધરમાં હતી એની ખાત્રી કરી રાખી હતી; અને ચાહતું નાનું પડીકું દુકાનેથી બાંધીને જ તે સાથે લેતા આવ્યા હતા. ગાંધીઆણાની તેમની દુકાન હતી એટલે સામટી ચાહ ધરમાં લાવી રાખવાની તેમણે કોઈ દિવસ જરૂર માની નહોતી. એ બધી તૈયારી રાખ્યા છતાં તેમણે સ્ટવ સળગાવીને ચાહ માટે પાણી ગરમ રાખવાની જરૂર પણ માની નહોતી. આમંત્રણ આપ્યા છતાં મહેમાન ચાહ પીવા ન આવે, એવો તેમને ધણી વાર અનુભવ થયો હતો; એટલે મહેમાન આવીને બેસે, પછી જ ચાહની તૈયારી કરવી એવો તેમણે એક નિયમ ધડી રાખ્યો હતો. ધરમાં કોઈને ચાહ પીવાની તેમણે ટેવ પડવા દીધી

નહોતી, એટલે ચાહ બનાવી હોય ને મહેમાન ન આવે, તો ઘરમાં જ બધાંને ચાહ પીવી પડે એ સ્થિતિ તેમને ભયંકર લાગતી હતી, કારણકે એથી ચાહનું વ્યસન ઘરમાં બધાંને પડી જાય એવી તેમને દહેશત હતી.

પ્રમોદ અને કિરીટ આવ્યા અને એસરીમાં બાંધેલા હીંચકા પર બેઠા. નીચે એક નાની શેતરંજી પાથરી હતી તે ઉપર મંગા શેઠ બેઠા. પાનસોપારી, એલચી, વરિયાળીનું ચલાણું ભરેલું તે તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ સામે મૂકી રાખ્યું હતું, પણ શેઠ પ્રમોદ તથા કિરીટ સાથે વાતો કરવા માંડી ત્યારે શેઠનો નાનો છોકરો ચંદુ ચલાણામાંની વરિયાળી ને એલચી છાનોમાનો ખુકાળ્યે જતો હતો ! એવો સરસ મુખવાસ આજે તેને પહેલી જ વાર મળ્યો જણાતો હતો.

ઝોરડામાં સ્ટવ ચાલુ થયો. કિરીટ સમજી લીધું કે સળ લાંબી મુદતની પડશે !

“હું, પ્રમોદભાઈ ! ત્યારે તમારે મુંબઈમાં માસિક આવક કેટલી ?”

“મામા, એ કાંઈ બાંધ્યો પગાર થોડો જ છે ? કોઈ વાર તો પૂરા સો ન આવે અને કોઈ મહિને પાંચસો ય આવે; પણ મારું માસિક બસોઅઢીસોનું ખર્ચ આરામથી નીકળે.”

“બસોઅઢીસોનું માસિક ખર્ચ ? ! એટલું બધું કેમ ? હજી રસોડું તો ઉઘાડ્યું નથી.”

“રસોઈયો રાખ્યો છે તો રસોડું કેમ ન હોય ? નોકર, ગુમાસ્તો, ઑફિસ ભાડું, બીજાં અનેક જાતનાં ખર્ચ.”

“આ વખતે તો પદ્માને મુંબઈ તેડી જશો ને ?”

“જોઈએ છીએ.”

“તમારાં ખર્ચ બહુ મોટાં; પેદાશમાં તો અમે તમારાથી ઓછા ન ઊતરીએ; વેપારની વાત ન્યારી છે; તમારી વરસે ત્રણ

હજારની પેદાશ અમારા હિસાબમાં નહિ. ગયે વર્ષે સાતસો ગુણી સોપારીની લીધી'તી, એ એક જ સોદામાં મને ત્રણ હજાર મળ્યા'તા." મંગા શેઠ કિરીટની સામે જોઈને બોલ્યા: "અમારી દુકાન નાની, પણ વેપાર મોટો હોં કિરીટભાઈ! દુકાનથી દસ-ગણી મોટી તો મારી વખાર છે."

"હોય સ્તો. ગાંધિયાણાની દુકાનમાં તો સેંકડો વસાણું સંઘરવાં પડે." કિરીટ વળતો વિવેક વાપર્યો.

"આ મકાન પણ હવે તો સાંકડું પડે છે. અમે ઘરનાં બહુ વસ્તારી નથી, પણ મહેમાનની આવજમ ઘણી. વધીઆતના ઊતારા તો ચાલતા જ હોય. હમણાં બે દિવસથી કોઈ નથી આવ્યું, નહિતો રોજ મહેમાન ખરા. મૂળે અમારું જૂનું ખાનદાન રહ્યું, વેપાર કરતાં ય વહેવાર ઘણો મોટો; ગામનું છોકરું ય અમારું ઘર જાણે. એટલે પછી મહેમાન તો હોય જ ને, અને મહેમાન માટે સ્ત્રાએસવાની પૂરતી મોકળાશ પણ જોઈએ. એટલે હવે આ ઘરનો બીજો ને ત્રીજો માળ ઊપાડવો છે. પોર ઊંટો મોંઘી હતી, ઓણ ચૂનાનો ભાવ ચડી ગયો છે એટલે આવતે વર્ષે વાત."

અને મંગા શેઠના ઘરની રિયાસતની કહાણી એટલેથી પતી નહિ. વ્યાજના દર બહુ ઘટી ગયાની વાત તેમણે ઊપાડી અને તેમાંથી પોતાને છ ટકા લેખે વ્યાજની આવક ત્રણ હજાર આવતી હતી તે હવે ત્રણ ટકા મુજબ ઘટવી જોઈએ છતાં મૂડી વધી એટલે આવક સરખી રહી છે એ પણ તેમણે કહી દીધું. સોનું બ્યારે ૨૧ રૂપિયે તોલો મળતું હતું ત્યારે તેમણે હજાર તોલ્યા ખરીદી લીધેલું તે ઘરમાં જ પડ્યું છે એ પણ તેમણે વાતની વાતમાં કિરીટને જણાવી દીધું. ખેતરાંની આવક પહેલાં જેટલી નથી આવતી એમ કહીને વધુ ખેતરાં લીધાં હોવાનું પણ તે

કલ્પા વિના રહ્યા નહિ.

એટલામાં ચાહના પ્યાલા ખખડવા લાગ્યા એટલે કેદની મુદત પૂરી થવાનો સમય આવ્યો જાણી કિરીટ ટદાર થયો, પણ એટલામાં સ્ટવ ઉપર પૂરીઓ તળાતી હોય એમ જણાયું. તળાવાનો અવાજ આવતો હતો પણ આવતી સુગંધ શુદ્ધ ધીની હતી કે વેજીટેબલ ધીની હતી તે કિરીટ કળી શક્યો નહિ. મંગા શેઠની વાત આગળ વધ્યે જતી હતી.

“હેં કિરીટભાઈ! તમે બી. એ. તો થયા; હવે આગળ બણશે ને?”

“વિચાર તો નથી. દાદા વૃદ્ધ થયા છે એટલે હવે ધરનો કારભાર સંભાળવો જોઈએ.”

“બેગાં બેગાં બે વરસ કાઢી નાંખોને! એલ.એલ. બી. અર્ધ જાઓ અને પ્રોમોટીયોની પેઠે વકીલ બનો.”

“મને એ ધધો ગમતો નથી.”

“વકીલ થયા એટલે વકીલાત જ કરવી એમ કાંઈ થોડું છે? ક્યાંક ન્યાયાધીશની જગ્યા લઈ લેજો. જો આવડે તો એમાં વકીલાત કરતાં ય સારી આવક થાય. અમારા ગામના માર્કેટરાય ગાયકવાડીમાં મુનસફ છે તેમને પગાર તો સવાસોનો મળે છે, પણ કહે છે કે હમણું તેમણે મુંબઈમાં સવા લાખનો માળો લીધો!”

એટલામાં પગમાંનાં ઝાંઝર ઠમકાવતી રંભા હાથમાં પૂરીઓનો ખુમચો લઈને બહાર આવી અને શેતરંજી પર મૂકાને પાછી અંદર ગઈ. બીજી વાર બીજા ખુમચામાં ચાહના ત્રણ પ્યાલા ભરી લાવીને નીચે મૂક્યા અને તે સામે બેસી રહી.

રંભા પંદરેક વર્ષની ઉંમરની હતી પણ શરીરની કાઠી તેરેક વર્ષની હતી. રંગે ધઉવર્ણી હતી, આંખોમાં નિર્દોષતા હતી, વદન

પર લગ્ન હતી, પણ તેના શરીર અને મુખમંડળમાં સૌથી વધારે આકર્ષણ ધરેણાંના ઠેરાનું હતું. એકએક કાનમાં સાતસાત વીંધ હતા અને દરેકમાં કાંઈ કાંઈ ધરેણાં હતાં, જે ધરેણાંનાં નામ પણ કિરીટને આવડતાં નહોતાં! ગળામાં ઉપરાઉપરી ત્રણ દાગીના નાંખેલા હતા અને હાથમાં બંગડીઓની હાર એવી જામી ગઈ હતી કે એકકેને આધીપાણી ખસીને જરા સરખોએ નાદ કરવાની જગ્યા મળતી નહોતી! કાણી પર બાંધેલું ધુધરીવાળું લોકેટ જ ભાગ્યશાળી હતું કે તે અવાજ કરી શકતું હતું અને હાથમાંની બંગડીઓની હાંસી કરી રહ્યું હતું.

રંભા નીચું જોઈ રહી હતી તેને પ્રભોદે બોલાવી: “કેમ રંભાબહેન! મળમાં છો ને?”

રંભાના ગાલમાં જવાબ આપતાં ખંજન પડ્યાં. “હા” કહીને તે અટકી ગઈ. તે સ્વરમાં કિરીટ સંકેત જોઈ શકતો હતો.

“શું ભણો છો?”

“વાંચમી ચોપડી.”

તુરત જ મંગા શેઠે વાત ઉપાડી: “પ્રભોદભાઈ! અમારી રંભાને ભણવાનો બહુ ઉમંગ, હોં! એકકે મહિનામાં તે પહેલેથી બીજે નંબરે ગિતરી નથી. ચોપડીઓ વાંચવાની લત પણ એટલીજ. અભ્યાસ ઉપરાંત ઘણી જ ચોપડીઓ વાંચે. મારી પાસે નવીનવી ચોપડીઓ મંગાવે, પણ હું લાવી આપું નહિ. મારા મનમાં એમ કે બહુ વાંચે તો આંખોનું તેજ ધટે. પણ એ તો બહેનપણીઓની ચોપડીઓ લઈ આવે ને વાંચ્યા જ કરે. હમણાં પરીક્ષાનો મેળાવડો થયો’તો એમાં રંભાએ સંવાદમાં ભાગ લીધેલો. એ બોલે ત્યારે સાંભળનારાઓ એટલી બધી તાળીઓ પાડે કે ન પૂછો વાત! તેમાં એને રૂપાનો ચાંદ ઈનામમાં મળેલો. એ તો કહેતી’તી કે મારે, અંગ્રેજ ભણવા અમદાવાદ જવું છે, પણ મારો

“જીવ કેમ ચાલે? દીકરીનો જીવ, જવાન વય, પરગામ જવું, અને આ જમાનો.”

કિરીટ વચ્ચે બોલ્યો: “હજી ભણી શકે એટલી એમની ઉંમર છે.”

મંગા શેઠ હસ્યા: “હા, ભણવું હોય તો પરણીને ભણે ભણે! પણ સાચી વાત કહું? બહુ ભણતર મને ન ગમે. અને એકલું ભણતર ભણ્યે કાંઈ ચાલી શકવાનું છે? રસોઈએ આવડવી જોઈએ. અમારા ઘરમાં રસોઈ તો મોટે ભાગે રંભા જ કરે. એની બાતું શરીર બરાબર સારું રહે નહિ, એટલે એક બાજુએ ભણે અને સાથે રાંધી જણે પણ ખરી. આ ચાહ અને પૂરી તેનાં બનાવેલાં હોં! ગમે તે રસોઈ કરવાનું કહો, બધું ય આવડે. અરે, તેની બાતે ન આવડે એવું તેને બનાવતાં આવડે. પાકશાસ્ત્રની ચોપડી વાંચી વાંચીને એવી નવીનવી ચીજ બનાવે કે આપણે તો આંગળાં જ ચાટ્યા કરીએ.”

આ પારાયણ લાંબી ચાલતી જોઈને પ્રમોદે કિરીટનું ધ્યાન ખેંચ્યું: “ચાહ ફરી જાય છે, હોં!”

“હા, હા, ચાહ લ્યો, આ પૂરીઓ લ્યો; રંભા! બીજી તાજી પૂરીઓ લાવ!”

પ્રમોદ અને કિરીટ શેતરંજી પર બેઠા અને ચાહ તથા પૂરીઓનો નાસ્તો પ્રારંભ્યો.

રંભા બીજી પૂરીઓ મૂકીને ઉંજરામાં બેઠી.

ચાહ પીતાં પીતાં મંગા શેઠે પુનઃ વાત ઉપાડી: “પ્રમોદભાઈ! મારે તો જે કાંઈ કહો તે બધું આ બે છોકરાં ઉપર છે. રંભા ને ચંદુ, દીકરી ને દીકરો, પણ મારે તો બેઉ સમાન છે હોં! કાંઈ ને ત્યાં દીકરી ઓછી અને દીકરો મોંઘો હોય; મારે તો બેઉ સરખાં મોંઘાં છે. જ્યારે મારી આંખ મીંચાશે ત્યારે હું તો બેઉને

દીકરા જ ગણીને અર્ધોઅર્ધ મીલકત વહેંચી આપવાનો, ખીજના જેવું મારે ત્યાં નહિ.”

મંગા શેઠને ખાત્રી હતી કે આ છેલ્લી વાત કિરીટને રંભાના સ્વીકાર માટે તત્પર બનાવ્યા વિના રહેશે નહિ; અને વળી સોમચંદ શેઠ જેવાની લાગવગ છે એટલે આ ચોકડું જરૂર બંધ બેસી જશે. પરંતુ તે તેના વદન પરથી મંગા શેઠ જરા પણ કળી શકતા નહોતા; એટલે તે હજી વધારે આકર્ષક વાતો કરવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ પ્રમોદે ખીરસામાંથી ઘડિયાળ કાઢતાં કહ્યું: “દસ વાગ્યા, કિરીટ! હવે આપણે જઈશું?”

“બેસોને હવે, આ એક પૂરી દ્યો!”

મંગા શેઠનો આગ્રહ દોઢ કલાકની કેદ પછી સ્વીકારી શકાય તેમ કિરીટને પણ ન લાગ્યું; એટલે પ્રમોદ અને કિરીટ પાનસોપારી સઘન વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૯

હરિલાલ ડેપ્યુટી

પોરના બે વાગ્યા, ત્યાં તો કિરીટને હરિલાલ ડેપ્યુટીના ઘરનું તેડું આવ્યું. ત્યાંથી ચાલ-પાણી માટેનું જ નિમંત્રણ હતું, એ કહેવાની જરૂર નથી. કિરીટ અને પ્રમોદ કપડાં પહેરીને તૈયાર થયા એટલે સોમચંદ શેઠ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા અને એકેને ધીમેથી કહેવા લાગ્યા: “જુઓ, મોટા માણસનું ઘર છે. જરા વિવેકથી બોલજો-ચાલજો. અને કન્યાને રીતસરનું જ પૂછજો, વધારે પડતું કાંઈ પૂછીએ તો અવિવેકી કહેવાઈએ, સમજ્યાને?”

કિરીટ અને પ્રમોદ ડેપ્યુટીને ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે પહેલાં તો ડેપ્યુટી ક્યાંય દેખાયા નહિ. નોકરે તેમને દિવાનખાનામાં બેસાડ્યા. દિવાનખાનાની પાછળના ખંડમાં ડેપ્યુટી એક ગાદી પર બેઠા હતા અને તેમની સામે એક વેપારી બેઠો હતો. પ્રમોદ અને કિરીટને આવેલા જોતાં જ ડેપ્યુટી એકદમ ઊઠ્યા અને દિવાનખાનામાં આવતાં વિવેકબચું સ્મિત કરીને બોલ્યા: “માફ કરજો હોં, હું જરા કામમાં હતો.” અને પછી તે અંદરના ખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરીને બોલ્યા: “અરે, ચંપકલાલ ! અહીં જ આવો, બધો માલ લેતા આવો. અહીં બેઠાં જ જોઈ લઈએ.”

ચંપકલાલ પોતાનો પાથરેલો માલ ત્યાંથી સંકેલી લઈને દીવાનખાનામાં આવ્યો અને દીવાનખાનાની મધ્યમાંના એક ગોળ મેજ પર માલ પાથર્યો. માલમાં ખરાં મોતીના છડા અને હીરાનાં પડીકાં હતાં. પોતાને કેટલુંક ઝવેરાત ખરીદ્યું છે એમ કહીને ઉપ્યુટી સાહેબે ઝવેરીને ઘેર બોલાવ્યો હતો અને ઝવેરી પણ એ જ વખતે ઘેર આવ્યો હતો કે જે વખતે આ બેઉ મહેમાનો ચાહ પીવા આવ્યા હતા !

“મિસ્તર પ્રમોદલાલ ! અહીં આવો. તમને મોતીની પરીક્ષા છે કે નહિ ?”

“ના જી, આપણને ઝવેરાત પારખનાં ન આવડે.”

“મારે એક એકસરી મોતીની માળા અને એક હીરાની બુટ્ટી જોડી તૈયાર કરાવવી છે એટલે ચંપકલાલને બોલાવ્યાંતા, પણ તેમનો માલ બહુ હલકો છે.”

ચંપકલાલ બોલ્યો : “સાહેબ ! વીરમગામમાં જેવા પહેરનારા, તેવો અમારો માલ; આ કાંઈ મુંબઈ થોડું જ છે ?”

“પણ અમારા જેવાને લાયકનો થોડો માલ રાખતા હો તો તમારો વેપાર જરૂર સારો ચાલે.”

“આપ કહો તો અમદાવાદથી મંગાવી આપું. આઠસો રૂપિયે રતીના હીરા આપને ચાલી શકશે ને ?”

“હા, હા, બેલાશક. હજાર રૂપિયે રતી હોય તોય શી શીકર છે ? પણ માલ ચોક્કસો જોઈએ.”

ચંપકલાલે પોતાના માલનાં પડીકાં વાળવા માંડ્યાં. તે બહુ લાગ્યો એટલે ઉપ્યુટીએ તેને આગ્રહ કરીને ચાહ પીવા માટે રોક્યો અને ખૂબ મારીને નોકરને ચાહ લાવવા હુકમ કર્યો.

ઝવેરાતની ખરીદી બહુ અર્થસૂચક હોય છે. એક ગૃહસ્થ ઝવેરાત ખરીદે છે એ વાતના સંદર્ભમાં જ અનેક વાતો સમાઈ

રહેલી હોય છે. ઝવેરાતની ખરીદીમાં ધનિકતાનું સૂચન થાય છે, એ ઝવેરાત સ્ત્રી કે પુત્રીને માટે ખરીદાતું હોય તો તે ગૃહસ્થનો કુટુંબપ્રેમ વ્યક્ત થાય છે, ઝવેરાતના પ્રકાર ઉપરથી તેની રસિકતાનું મૂલ્ય પણ અંકાય છે; અને જો એવી વાત જાણનાર કોઈ કલ્પનાત્મક પુરુષ હોય તો એ ઝવેરાત પહેરનાર સ્ત્રીના સૌંદર્યનો અને તેના ઉત્તમ પ્રકારના શોખનો ખ્યાલ પણ તે ધરાવી શકે છે. એકસરી મોતીની માળા અને હીરાની બુટ્ટીની જોડી કોને માટે ખરીદાતી હતી તેની કિરીટને ખચર નહોતી, પણ ડેપ્યુટી તેને ખ્યાલ આપ્યા વિના કેમ રહે ? તેમણે કહ્યું : “પ્રમોદભાઈ ! વાત એમ છે કે રાજકોટમાંથી થોડાં વરસ પહેલાં મેં થોડું ઝવેરાત ખરીદેલું, પણ નિત્ય નવા ધાટ અને નવી ફેશન નીકળે છે ખરી ને ? એટલે અમારી કમુને એ દાગીના પસંદ ન પડ્યા. કમુની બાએ તો કહ્યું કે એ દાગીના ભંગાવીને તેમાંથી નવી ફેશનના કરાવો, પણ મેં કહ્યું કે હવે એ ભલેને ધરમાં જ રહ્યા, કમુને માટે વળી નવો જ માલ ખરીદીએ; તૈને આપવા પણ જોઈએજ ને ? પણ અહીં તો સારો માલ મળતો નથી, એટલે હવે ચંપકલાલ અમદાવાદથી મંગાવી આપશે. શું કરીએ ? ખર્ચ તો થાય છે, પણ છોકરાં ખુશ થાય ને ?”

ચંપકલાલ વચ્ચે પુરાયો : “સાહેબ ! આપને ખર્ચની શી ચિંતા છે ? આપ તો ભાગ્યશાળી માણસ છો. આપ મોટા મનના અને સીધી લાઇનના માણસ છો, તો ઝવેરાત પાછળ આટલું ખર્ચો છો, નહિતો કાઠિયાવાડના ડેપ્યુટીઓને વળી ઝવેરાતના પૈસા ખર્ચવાના હોય ?”

હરિલાલભાઈ આંખો વિકસાવીને બોલ્યા : “નહિ ! અમારે તો લાય ખપે તો ગાનું શ્વિર ખપે. ઘણા ય દાકારો, તાલુકદારો અને ગરાસિયાનાં કામો કરી આપેલાં, એટલે હીરા મોતી તો અમારા

પગે અથડાવા આવેલાં, પણ એ શી વાત ? એ લેવાય કેમ ? ધણી ય લે છે, પોતાનાં અને સગાંનાં ઘર ભરે છે અને કોઈનાં કામ કરીએ એટલે તે ખિચારા આપે પણ ખરા, પરંતુ આપણે તો જેનું નિમક ખાઈએ તેનું હલાલ કરવું એવી જ ટેક. અને એ ટેક છે તો જ છેક ગરીબાઈમાંથી આટલે ઓધે ચડ્યા છીએ અને મનમાન્યાં કામ કરી શકીએ છીએ.”

“હા જી, આપના પિતાની સ્થિતિ બહુ સાધારણ, એમ તો મારા બાપા ય કહે છે.”

“સાધારણ કેમ ? તદ્દન ગરીબ. ગરીબ માઆપથી શરમાઈએ શાના ? હું મારીમાં બાણેલો, ખાનગી ટયુશન કરીને ઘરખર્ચમાં મદદ કરતો, રાત્રે વાંચવા માટે દીવેલ જોઈએ, પણ તે મળે જ શાનું ? એટલે શેરીને નાકે મ્યુનિસિપાલીટીનું ફાનસ બળતું ત્યાં બેસીને મધરાત સુધી વાંચતો. એવી ગરીબાઈમાં હું બી. એ. થએલો, પણ મારાં માઆપ મારું સુખ જોવા ન રહ્યાં. પચાસ હજારની આ હવેલી થઈ, રાજકોટમાં એક બંગલો બંધાવી પંદર હજાર ખર્ચ્યા છે, માઆપનાં પુણ્યપ્રતાપે ઘણું ય મળ્યું ઘણું ય ખર્ચ્યું; આજે મોજ કરીએ છીએ. કેટલીક બેઠી આવક પણ કરી છે, પરંતુ જેમણે દુઃખ વેઠીને મને આ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યો એ ખિચારાં માઆપ કશું જોવા ન પામ્યાં. તેમના મરણ વખતે મને પાંત્રીસ રૂપિયા એજન્સીની નોકરીમાં મળતા હતા !”

ઉપ્યુટી સાહેબે ગરીબ અવસ્થામાંથી થએલી પોતાની ચડતીનો એ રીતે ખ્યાલ આપ્યો; પરંતુ લાખ-દોઢ લાખની નિલકતનો ખ્યાલ આપતાં પોતાની આવકનો હિસાબ મેળવવાનું ખૂલી જ ગયા એમ ફિરીટને લાગ્યું.

પ્રમોદે સહજ કહ્યું : “આપ અમલદાર થયા, ત્યારને

વખત આજના કરતાં સારો.”

“અને હજીએ શાનો ખરાબ વખત છે? પહેલાં કરતાં ખગારની ઝેડો વધી, એલાવન્સ મળે છે, અને અમલદારીના સંખ્યનો પાર નહિ. તમારા પિતાજી મને તમારે માટે જ કહેતાંતા; મેં તો કહેલું કે લાવો એજન્સીમાં રખાવી આપું, પણ તમે રહી રહીને હમણાં આવ્યા. હવે નવા રીક્રુટમેન્ટ વખતે વાત; તથા મહિનાની જ વાર છે.”

“વકીલાત કરતાં વધારે સારો ચાન્સ ખરો?” પ્રમોદે પૂછ્યું.

“હાસ્તો. તમારા જેવા સ્નેહી ટ્રેન્યુએટો તો મેં કેટલાય રખાવી આપ્યા. તે બધાય આજે મારો આબાર માને છે. એજન્ટ સાહેબ મારો પડયો બોલ જાંચકી લે, અને ખાતાના માણસોને હું કહું તે વેદવાક્ય. કોઈ પાછો ફરે જ નહિ ને! આજે તમને રખાવવા અને આગળ ચડાવવા તેમાં તે શી મોટી વાત છે? અને તમારો-અમારો જૂનો નાતો. તમારે મારું અને મારે તમારું કામ કરવું એમાં આપણે કાંઈ પાડ કરતા નથી. કહો, વિચાર છે ને?”

“મને તો મુંબઈ સદી ગયું છે. આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ વધુ છે, પણ હજી આગળ વધી શકાય તેમ છે. હાઇકોર્ટનું ઓરીન્જિનલ સાઇડનું કામ થોડે થોડે મળે એમ લાગે છે, એટલે મારો વિચાર ઓછો છે.”

• “તો જેવી તમારી મરજી; બાકી આપણે તો તમારી જોગવાઈ કરવા બ્યારે કહો ત્યારે તૈયાર બેઠા છીએ. હું તો કિરીટબાઈને પણ સલાહ આપું છું કે તમારે એજન્સીની નોકરીમાં જોડાઈ જવું, અને સવા મહિની તળાઈમાં સ્પર્ધિ રહેવું. તમારો ઝેડ કૂદકે ને ખૂસ્કે વધતો જાય, એ કામ મારું.”

“કિરીટ એલએલ. બી. થાય તો એજન્સીની નોકરીમાં વધુ ચાન્સ ખરો કે નહિ?” પ્રમોદે સહજ પૂછ્યું.

“હાસ્તો. તમે જ વિચારો ને કે ખી. એ. કરતાં એલએલ. ખી.ને વધુ ચાન્સ મળેજ. ખરું કહીએ તો હવે થાણુદારોની જગ્યાએ એલએલ. ખી.એને પહેલી પસંદગી અપાય છે. અને તમે કેમ બૂલો છો? મોસાળ જમણુ ને મા પીરસણે! કિરીટભાઈ એજન્સીની નોકરીમાં હોય અને હું ડેપ્યુટી હોઉં, તો પછી જીભની કાંઈ દાંતને ભલામણ કરવાની હોય ખરી? હું હું હું હું!”

હરિલાલભાઈને ખૂબ હસવું આવ્યું. એ આનંદનું હાસ્ય હતું. આટલી વાતચીત પરથી અને કિરીટના મૌનથી તેમને નવ્વાણુ ટકા ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે કિરીટ પોતાનો જ જમાઈ થવાનો છે. કિરીટના ભાવિ જીવનની ગડીઓ અત્યારથી જ તેમણે ગોઠવવા માંડી દીધી તેથી કિરીટને આશ્ચર્ય થયું. પણ એને ખબર નહોતી કે હરિલાલ ડેપ્યુટીના ઘરની દીકરીનું કહેણુ હોય તો એને મૂકીને ખીજ કોઈ કન્યાને સોમાંથી નવ્વાણુ જણા પસંદ કરે નહિ એવી માન્યતા જેમ સોમચંદ શેઠની હતી તેમ હરિલાલભાઈની પણ હતી. લગ્ન તો કન્યાનું જ થવાનું હોય. ઝાડને નામે જેમ ફળ વેચાય તેમ કન્યાના બાપને નામે કન્યાની પસંદગી કેમ ન થાય? ‘હરિલાલ ડેપ્યુટીની દીકરી’ એ જ મનોમુગ્ધકર મંત્ર હતો, ‘કામંદકી’ એ નામ, એનું રૂપલાવણ, એનું ભણુતર, એનો સ્વભાવ, એ બધું પેલા મહામંત્રમાં ખીજમંત્ર રૂપે સમાઈ જતું હતું; જેમ હાથીના પગલામાં બધાં પ્રાણીઓના પગ સમાઈ જાય છે તેમ.

“અરે, પણ હજી ચાહ કેમ ન આવી?” હરિલાલભાઈને હવે અહેમાનગતિ સાંભરી.

તેમણે એક હાક મારી, બે ત્રણ વાર પગલાં ધમધમાવતાં દાદર ખખડાવ્યો, ચાકરને એક બે વાર ‘બેવકૂફ’ ‘ગમાર’ કહીને અમલદારી દાખવી. “સાહેબ બહુ તેજીલા સ્વભાવના છે” એવી નોંધરો ઉપરની છાપ દઢ કરનારાં હરિલાલભાઈનાં પત્ની કેસરબાએ

ધીરે સ્વરે જવાબ આપ્યો: “એમ આકળા ન થાવ તો. તમારી ત્રાડથી તો રામજીના હાથમાંથી ચાહનો કપ ભોંયે પડીને ઢોળાઈ ગયો.”

“અરે, પણ ચાહની વરધી આપ્યાને કેટલી બધી વાર થઈ? આવું અમારી દુરમાં થયું હોય તો પટાવાળાને ઘેર જ બેસાડી દઉં!”

“એ તો હોય. એમ ગરીબ માણસ ઉપર ન ખીન્નમએ.”
કેસરબાઈએ સ્વામીને ઉપદેશ કર્યો.

ડેપ્યુટીએ ટીકા કરી: “આ ભૈરાંને કાંઈ ખબર છે કે નોકરો સાથે કેવી સીક્તથી કામ લેવું પડે છે? એ તો રથા દયાળુ જીવડા, એટલે ચાકરનાં ગરીબડાં મ્હેં જોઈને દયાથી ડોલી નય. પણ અમે એવી દયા કરવા જઈએ તો નોકરો ગાંઠે જ નહિ, હોં પ્રમોદભાઈ!”

ત્યાં તો રામજી ચાહથી ભરેલા ચાંદીના કપ ચકચકતા ચાંદીના ખુમચામાં લઈને રખેને ચાહ ઢોળાય એવી બ્હીકથી ધીરાં ડગલાં બરતો ઉપર આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૦

કામંદકી

દીવાનખાનાની મધ્યમાં ગોઠવાયલા એક સુંદર ગોળ મેજ ઉપર રામજીએ ચાહનો ખુમચો મૂક્યો. ચાહ પીનારા ચાર જણા હતા અને મેજ પાસે બે જ પુરશીઓ હતી, એટલે બાબુએથી બીજી બે પુરશીઓ ખેંચી લાવીને મેજની આસપાસ ચારે પુરશીઓ ગોઠવી. દરેક પુરશીના હાથા ઉપર એક એક ઘોઝેલી નેપકીન મૂકી. ચાહના ખુમચાની બાબુએ સીગારેટની રાખ ખંખેરવા માટે ઍશટ્રે ગોઠવી અને પછી તે દૂર ખસીને સાહેબની હજીરમાં બેઠો રહે તેમ મહેમાનોની તહેનાતમાં હુકમનો રાહ જોતો બેઠો. પોતાના નોકરને અપાયલી આ તાલીમની અસર મહેમાનો ઉપર થાય છે કે નહિ તે જોવાને ડેપુટીની ચક્રોર આંખો વારંવાર પ્રમેદ અને કિરીટનાં વદનો ઉપર ફર્યા કરતી હતી.

“ચાલો હવે ચાહને ઈન્સાફ આપો.”

હરિલાલભાઈના એ નિમંત્રણવાક્યે ત્રણે જણાને ચાહના ટેબલની આસપાસની પુરશીઓ ઉપર ગોઠવાઈ જવાનું સૂચન કર્યું, એટલે ત્રણે બેઠ્યા અને સાથે હરિલાલભાઈ પણ બેઠ્યા.

પાંચેક મિનિટમાં ચાહ પીવાઈ જવા આવી પણ કામંદકીનું

દર્શન થયું નહિ ! પ્રમોદની દૃષ્ટિ વારંવાર દ્વાર તરફ ખેંચાતી હતી. છેવટે ચાહનો ખાલો ખાલી કરી પાછો ટેબલ પર મૂકતાં તેણે પૂછ્યું: “કમુઝેન હાલમાં અહીં જ છે ને?”

“હા, હા, અહીં જ છે. ત્રણ ચાર દિવસથી અહીં છે, અને એ ત્રણ દિવસમાં પાછી અમદાવાદ જશે. હમણાં આવશે. તે ચાહ પીતી નથી, કોકો પીએ છે, એટલે જ તે અહીં આવી નથી; નહિ તો તે આપણી સાથે બેસીને જ ચાહ પી લેત.”

એટલામાં સીડીનાં પગથિયાં ખખડ્યાં અને કામંદકી દ્વારમાં આવી, દ્વારનાં બે બારસાખ ઉપર પહોળા કરેલા હાથ મૂકી ઊભી અને બોલી: “કેમ, બાપુજી!”

“અહીં આવ ! જો, હું તને ઇન્ટ્રોડક્શન કરાવું.”

કામંદકી મંદ હસતી અંદર આવી અને પિતાની પાછળ ઊભી રહી. હરિલાલભાઈએ ઓળખાણ કરાવી: “આ સોમચંદ શેઠના દીકરા પ્રમોદલાલ, મુંબઈમાં વકીલાત કરે છે, અને આ એમનાં ફોઈના દીકરા કિરીટલાલ, હમણાં જ બી. એ.માં પાસ થયા. વડોદરે રહે છે.”

“વે...લ !”

આ ઓળખાણ વખતે હાથ લાંબાવીને મહેમાન સાથે હસ્તધૂનન કરવું જોઈએ ખરું. ધણા દેશીવિદેશી મહેમાનો સાથે કામંદકીએ હસ્તધૂનન કર્યું હતું, પણ આ મહેમાનોની ઓળખાણ વખતે એ શિષ્ટાચાર ન કરવાની પિતાએ કમુને ખાસ સૂચના કરી હતી, એટલે જ તે હાથ લાંબાવતા અટકી હતી. નવીન યુગના ‘જય જય’ કે ‘નમસ્કાર’ ડેપ્યુટીના ઘરમાં ક્યાંથી પેઠા હોય ?

ચાહના ટેબલ પાસેથી ઊઠીને બધા પાછા દીવાનખાનામાંના સોફા ઉપર બેસી ગયા. કામંદકી એક ગાદીવાળી સુંદર ખુરશીમાં

સફાઈથી ગોઠવાઈ ગઈ.

આમડીનો રંગ એ જો સૌંદર્ય માટે અપેક્ષિત ન મનાતો હોત તો પ્રમોદ કામંદકીને જરૂર સુંદર કહેત. તે નમણી હતી પણ રંગે તેના પિતાના જેવી જ શામળી હતી. ધરણ્યાંનો ઠંઠરો તેણે ક્યો નહોતો, માત્ર દેહના સ્વામ રંગની વચ્ચે ખીલી નીકળે તેના મોતી અને હીરાના સફેદ આછા અલંકારો જ તેણે ધારણ કર્યા હતા. સાડી અને પોલકું સુંદર કિનારીવાળા સફેદ રેશમી પટોળાનાં હતાં. ઉંમર તો વીસેક વર્ષની હતી અને તેનાં અવયવો જ તે કહી આપતાં હતાં.

પણ કિરીટને કાંઈ એ સૌંદર્ય કે એ અલંકારો જોવાં નહોતાં. પ્રમોદથી કાંઈક ગુદું જ જોવા ઈચ્છતો હોય, તેમ કામંદકીના વદન ભણી જ તે વારંવાર જોતો હતો અને દૃષ્ટિ ખસેડી લેતો હતો.

“પ્રમોદભાઈ, આમારી કમુ અમદાવાદની સરકારી ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં ભણે છે અને ત્યાંની હોસ્ટેલમાં જ રહે છે. હમણાં સ્કૂલમાં રજા છે એટલે આવી છે.”

“એમ કે ? ત્યારે તો ત્યાં અભ્યાસ ઉપરાંત ખીજું ધણું શીખવાનું મળતું હશે !”

તુરંત કામંદકીએ જવાબ આપ્યો: “હા, સ્કૂલમાં તો થોડું સંગીત જ હું ત્યાં શીખી શકું છું, પણ ટેનીસ રમવા માટે એક સ્ત્રીઓની કલબમાં જઉં છું. ટેનીસ જ મારું ‘રીક્રીએશન’નું સાધન છે.”

“ઠીક.....ઠીક. મેટ્રિક થયા પછી મહિલા પાઠશાળામાં જાઓ તો.....”

“જવા દો એ પાઠશાળાનું નામ. હું તો કેલેન્ડરમાં જ જઈશ. મેટ્રિક સુધી શીખેલું અંગ્રેજી પણ ત્યાં બૂલી જવાય છે,

એટલું પૂઅર ઈંગ્લીશ જ. એ. થએલી છોકરીનું પણ હોય છે.”
કામદકીએ નિશ્ચિત અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

“અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણનો ઉપયોગ સૌને માટે જીવનમાં સરખો નથી હોતો.” ફિરીટ ધીમેથી વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“કેમ નથી હોતો ? અંગ્રેજી લિટરેચરને પહોંચી શકે એવું લિટરેચર આપણી કમ્પેટેન્સી ભાષાનું છે ?”

“પણ આપણને ઉપયોગી હોય તેટલું લિટરેચર તો આપણને દેશી ભાષા પૂરું પાડી શકે તેમ છે.”

“દુનિયાની બધી ભાષાઓનું લિટરેચર આપણને ઉપયોગી જ છે; કેમ નથી ?”

“એમ કહીએ તો જ્ઞાન અનંત છે-જીવન સાંત છે. આખી દુનિયાના સાહિત્યરસનું પાન કરવા ઇચ્છીએ તોપણ તે ઇચ્છા પૂરી ન પડે. આપણને આપણી પરિસ્થિતિ પૂરતા જેટલા જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય તેટલી મર્યાદા બાંધીને પછી આપણે જ્ઞાનપિપાસા ધારણ કરવી જોઈએ.”

“તમારો એવો અભિપ્રાય બલે હોય; પણ બર્નાડ શોના સાહિત્યનો સંદેશો આપણા દેશનો કોઈ લેખક આપણને આપી શકે તેમ છે ?”

“હા ! બર્નાડ શો પૂર્વની પ્રગતે જે નવા વિચારો આપે છે તે આપણા દેશની પ્રગતે આપણા દેશ પૂરતા નવા વિચારો બર્નાડ શોની જ શૈલીએ રવીંદ્રનાથ, શરત્ચંદ્ર, કાલેલકર. કનુ મુન્શી, દ્વિરેક, ધૂમકેતુ, સુંદરમ, ઉમાશંકર એવા ઘણાં આપે છે.”

“એમાં તો ત્યારે એક મુન્શી સિવાય બીજા કોઈનું મેં કશું જ વાંચ્યું નથી; પણ મુન્શી ય મને શો પાસે ક્વાર્ટ પૂઅર લાગે છે.”

આ વાતચીત સાંભળીને ડેપુટીની આંખો આનંદથી હસ્યા.

કરતી હતી. પુત્રીને અંગ્રેજ ઉપરનો પ્રેમ તેમની છાતીને ગળ ગળ ધ્રુલાવતો હતો. અંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન સુંદર હોતું એ એક વ્યક્તિની અપૂર્વ લાયકાત હોવાનો તેમનો અભિપ્રાય અંગ્રેજ અમલદારોના સંસર્ગથી બંધાયો હતો. બીજી બહે એાછી આવડત હોય પણ અંગ્રેજ જ્ઞાન સરસ હોય તો સરકારી નોકરીમાં કેટલાકે કેટલા જાયા એાદા ભોગવી ગયા તેની વાત અત્યારે વાત કરવાનો સમય નહોતો, નહિતો હરિલાલ ડેપ્યુટીએ પૂર્વે થઇ ગએલા નોનમેટ્રિક ડેપ્યુટીઓના સુંદર અંગ્રેજ જ્ઞાનનું મહિમાપુરાણ જરૂર ઉખેલ્યું હોત.

ક્ષણભર ચુપકી પ્રસરી. વાતચીતનો પ્રસંગ નહિ નીકળતો જોઇને હરિલાલભાઈએ સૂચન કર્યું: “કમુમહેન!-આજે તો તમારું સંગીત સંભળાવેા; જાણીએ તો ખરા કે કેટલુંક શીખ્યાં છે!”

કામંદકી તુરત ઉડી અને એક ખૂણામાં પડેલી વાજની પેટી ખુરશીની નજીક ખેંચી આણીને તે ખોલી અને બજાવવા લાગી. એકાદ સારીગમ બજાવીને તેણે ગીત ગાવા માંડ્યું. “પ્રેમકી નદિયાં, પ્રેમકી નેયાં” એવું કેઈ સીનેમા શીદમનું એ ગાયન હતું. તે સાંભળતાં પ્રમોદનું હૃદય નાચવા લાગ્યું, પણ ફિરીટ તો શાન્ત ચિત્તે જ સાંભળી રહ્યો.

ગીત પૂરું થયું અને સૂરો વિરમ્યા, એટલે ફિરીટે તુરત કહ્યું: “પ્રમોદભાઈ! હવે જીડીશું?”

“એસોને, શી ઉતાવળ છે?” હરિલાલભાઈએ વિવેક કર્યો. પણ ફિરીટની ઇચ્છા હવે વધુ વખત થોભવાની નહોતી, એટલે પ્રમોદ અને ફિરીટ જાડ્યા. હરિલાલ ડેપ્યુટી તેમને બારણા સુધી વળાવીને પાછા ફર્યા.

“કેમ, ફિરીટ! શેા અભિપ્રાય છે!”

“શાનો?”

“કન્યા જરા શ્યામવર્ણી છે તે સિવાય બધું જ સરસ.

છે, નહિ ?”

“પણ હજી આપણે એક કન્યા જોવાની છે ને ! મામાએ ત્રણ કન્યાઓ પસંદ કરી રાખી છે.”

“પણ આ કન્યા માટે પિતાજીનો પક્ષપાત છે અને તે વાજખી પણ છે. રંભા કરતાં કમુ સરસ તો ખરી. મેટ્રિક સુધી ભણી છે અને કોલેજમાં પણ જવાની. બાણતરમાં કળેડું હોય તો સંસાર સારો ચાલતો નથી.”

“હંઉઉ!” કહી કિરીટ ચૂપ રહી ગયો.

“તને આ કન્યા પસંદ હોય એમ લાગતું નથી.”

“શા ઉપરથી તું એમ માને છે ?”

“ત્યારે સ્પષ્ટ જવાબ કેમ આપતો નથી ?”

✓ “કન્યાઓનાં આવાં પ્રદર્શન મને ગ્લાનિ ઉપજાવે છે. દિલનાં જોડાણ માટે આવાં પ્રદર્શન-આવા ઢોંગ-આવી ટાપટીપ મને જરાય ગમતાં નથી. તને શું એમ નથી લાગતું કે આ બધા પ્રયોગો માઆપોએ કરી રાખેલા ચોક્કસ પ્રકારના રીહર્સલ પછીના હોય છે ?”

પ્રમોદ હસ્યો. તે બોલ્યો: “ભાઈ ! પ્રદર્શન વિના માલ પરખાય ક્યાંથી ? લાલચ વિના ધરાક નીકળી આવે કેમ ? એટલે માઆપોને આવું કરવું પડે, તેનો ખીજો શો ઉપાય ?”

કિરીટને હસવું આવ્યું. “હવે તે બરાબર કહ્યું. આ પણ એક બજાર સોદો છે; સુંદર મોઢીયું કરીને માલ પધરાવવા જેવી વેપારીની રીત, તેવી આપણી પણ આ રીત. વેપારી ઠગાય તો થોડું નુકસાન વેડીને ચલાવી લે, ધરાક ઠગાય તો ખરીદેલો માલ વાપરી નાંખીને છૂટો થાય, પરંતુ જીવનસખીને આવા પ્રદર્શન પછી ગ્રહણ કરનાર ઠગાય તો પછી તેની શી દશા થાય ?”

કિરીટના શબ્દોએ પ્રમોદને અવાક બનાવી દીધો હોય તેમ

તેણે જવાબમાં એક પણ શબ્દ કહ્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેના વદન ઉપર ઓચિંતી કાલિમા પ્રસરી ગઈ. ચાલતાં ચાલતાં ઘર આવ્યું ત્યાંસુધી તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. ફિરીટને જરા નવાઈ તો લાગી, પરંતુ તેને એમ લાગ્યું કે, પોતાનું કથન પ્રમોદને રુચ્યું હોવું જોઈએ.

સાંજે પ્રમોદ જમીને બહાર ગયો. સોમચંદ શેઠ જમીને ફિરીટ પાસેથી ડેપ્યુટીની કન્યાનો રિપોર્ટ લેવા આવ્યા, પણ ફિરીટે કહ્યું: “હજી એક કન્યા જોવાની બાકી રહે છે ને? તે જોયા પછી આપણે વિચાર કરીશું.”

સોમચંદ શેઠે કહ્યું: “પણ એમાં તો કશો માલ નથી; તારે લાયક તો ડેપ્યુટીની કન્યા જ છે. બણેલી ગણેલી અને હુશિયાર; વળી ડેપ્યુટીની ઓથ કેવી? તારે નોકરીની ચિંતા જ કરવાની નહિ. એ બધી ગોઠવણ કરી આપશે; અરે, પ્રમોદને માટે પણ એ જ ગોઠવણ કરવાના છે.”

ફિરીટને મામાના એ શબ્દોએ વિચારમાં પાડી દીધો. આ બધી ધમાલ ડેપ્યુટીની ઓથ શોધવા માટે જ ચાલી રહી છે એમ તેને સમજાઈ ગયું અને તે જ ક્ષણે તેને મામા ઉપર અભાવ પણ આવ્યો.

સોમચંદ શેઠ ફિરીટના મનમાં એ મુખ્ય વાત ઠસાવવા ઈચ્છતા હતા, પરંતુ ફિરીટે તેમની વધુ વાતો ઉપર બરાબર લક્ષ આપ્યું નહિ એટલે તે ઊડીને ચાલ્યા ગયા.

ફિરીટ ઘરમાં એકલો પડ્યો એટલે નીચે આવ્યો. પદ્મા ઘરકામથી પરવારીને વાસણ ઠેકાણે મૂકતી હતી, તે તુરત બોલી: “કેમ ફિરીટભાઈ! કઈ કન્યા પસંદ કરી?”

“હજી વાર છે. હજી એક કન્યા જોવાની બાકી છે. પણ બાબી! તમે તો બધી કન્યાઓ જોઈ હશે ને?”

“હોવે! હું તો બધીયને ઓળખું છું.”

“તો તમે કઈ કન્યા પસંદ કરો છો?”

“ના બાઈ, આપણે એવું કાંઈ કહેવાનાં નહિ. જે તમને ગમે તે ખરી.”

“એમ કેમ? તમે તમારો અભિપ્રાય પણ ન આપો?”

“ના. મારા જેવી અભણ બાઈડી શું સમજે?”

પદ્મા વીસેક વર્ષની હતી, દેખાવે સાધારણ હતી, થોડુંક ભણેલી હતી, ધરમાં કામઢી લેખાતી હતી. તેના વદનમાં હાસ્ય હંમેશાં રમતું, તેની વાણીમાં મીઠાશની નદી વહેતી, તેના સ્વરમાં કોમળતા હતી, તેની આંખોમાં સ્નેહ નીતરતો. ધરમાં તેની વિધવા નણદ તેનાથી મોટી વયની હતી, તે તેની ઉપર રાજ્ય ચલાવતી, નણદ ધરમાં પ્રતાપ જમાવવા ઈચ્છતી, પણ કોઈ વાર પદ્માએ તેનું વેણ ઉઘાડ્યું નહોતું કે તેના પ્રતાપને અવગણ્યો નહોતો. સુંદર દેવદર્શનમાં અને સગાં પડોશીઓમાં વખત ગાળતી, ધરકામમાં બાબીને મદદ કરતી નહિ, પરંતુ તેની ફરિયાદ પદ્માએ કદી કરી નહોતી. પદ્મા પિયરની ઓશીઆળી હતી એ પણ તેનું કારણ હતું. તેના પિયરમાં માત્ર કાકાનું ઘર હતું. તે બિચારીને એ વર્ષે પણ એકાદ મહિનો પિયરમાં જઈ આરામ લેવાનું મળતું નહિ. છતાં પદ્મા ધરના ઘસડોરોમાંથી એક આશા ઉપર નિભાવ કરતી હતી; એ આશા પતિની સાથે વહેલાં-મોડાં મુંઝઈ જઈને રહેવાનું થશે એટલી જ હતી.

“મારા જેવી અભણ બાઈડી શું સમજે?” એ શબ્દોમાં કિરીટને કાંઈક મર્મ લાગ્યો, પરંતુ એટલામાં બહારથી કોઈનો સાદ આવ્યો: “કેમ પદ્મા બાબી! શું કરો છો?”

પદ્મા અને કિરીટ સાથે બારણાંની બહાર દૃષ્ટિપાત કર્યો તો કામંદકીનું દર્શન થયું!

પદ્મા આશ્ચર્યથી ચકિત થઈ ગઈ. પણ “આવો કમુખ્દેન” એ સાધારણ વિવેકના શબ્દોને એ આશ્ચર્યે રોકી રાખ્યા નહિ.

કુવારી કન્યા પોતાને પસંદ કરનાર મૂરતિયા પાસે એકલી આવે એ પદ્માને મન નવલું દૃશ્ય હતું, પણ એ “અભણ આયડી”ને ભણેલીઓના રાહરસમની માહિતીજ નહોતી, એટલે તેને આશ્ચર્ય થાય; કામંદકીને તેનો કશો સંકોચ નહોતો. તે અંદર આવી અને જે પાથરેલી શેતરંજને એક છેડે ફિરીટ બેઠો હતો, તેને ખીજે છેડે તે આવીને બેસી ગઈ.

“કેમ, દિયર-ભોગઈ શી વાતો કરો છો?”

“સાધારણ વાતો, ખીજું શું હોય?” પદ્માને ખીજો કશો જવાબ આપવાનું સૂઝ્યું નહિ.

“હું તો ફિરીટલાલ સાથે થોડી વાતો કરવા આવી છું.”

“ભલે!” પદ્માનું હૃદય ધ્રુવકતું હતું.

“હું પૂછું છું ફિરીટલાલ! કે તમે એલએલ. ખી. નો અભ્યાસ કરવાના છો ને?”

“ના, અત્યારે તો વિચાર નથી.”

“પણ પિતૃજનો આચહ છે કે તમારે એ અભ્યાસમાં એ વર્ષ ગાળવાં, અને એ કહેવા માટેજ હું આવી છું.”

“તો હું વિચાર કરીશ.”

ફિરીટ સવાલ પૂરતો જ જવાબ આપતો હતો, તે કામંદકીને ન ગમ્યું. તેના વદન પરના ભાવોમાં કશી ચમક ન આવી તે પણ તેને ન રુચ્યું. વાતચીતનો પ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થતો નહોતો તેથી તે મૂંઝાતી ચૂપ થઈ ગઈ. પદ્માને લાગ્યું કે આ પ્રેમ શોધતાં પંખીઓને એકાંત તો નહિ બેઠતી હોય?

“હું જરા ચાહ બનાવી લાવું. કમુખ્દેન અમારે ત્યાં ક્યાંથી?” કહી પદ્મા રસોડા તરફ ચાલી ગઈ.

એકાંત મળતાં જ કામદંડીએ ફિરીટને પૂછ્યું: “તમારા મનોભાવ, તમારી રુચિ, તમને ગમતા વિચારો, એ કશું તમે મને કહ્યું નથી. જિંદગી જોડવા માટે એ જાણવાજાણવવાની જરૂર શું તમને નથી લાગતી?”

ફિરીટ મંદ સ્મિત કરીને બોલ્યો: “તમારી ઈચ્છા છે તો થોડું પૂછું?”

“હા, જરૂર.”

“તમે મને પસંદ કરો છો?”

“વાહ, તેમાં કાંઈ પૂછવા જેવું હોય?”

“તો મને તમે શામાટે પસંદ કરો છો તે કહો.”

“તમારામાં મેં અનેક ગુણો જોયા છે. તમે શાંત સ્વભાવના છો; ગ્રેજ્યુએટ છો, હુંએ ગ્રેજ્યુએટ થવા ઇચ્છું છું; ભવિષ્યમાં મારા પિતાના જેવા જ તમે મોટા અમલદાર થશો એ હું જોઈ શકું છું. જીવનમાં આવી સમાનતા હોય ત્યાં પસંદગી કેમ ન ઊતરે?”

ફિરીટ મંદ સ્મિત કરીને બોલ્યો: “ત્યારે તમે બરાબર ચોક્કસાઈ કરી રાખી લાગે છે!”

એ વાત આગળ લંબાઈ હોત પણ પક્ષા ખાંડ લેવાં ઓરડામાં આવી. ખાંડ લઇને તે બહાર ગઈ અને થોડી વારે ચાહના બે પ્યાલા લાવી તેણે લગ્નના એ બેઉ ઉમેદવારોની સામે મૂક્યા..

પ્રકરણ ૧૧

ત્રેમની અવગણનાથી ધવાયલી

ચહાપાનવિધિ થઈ ગયો અને કામંદકી પાછી ગઈ, એટલે પદ્મા તેને ખડકી સુધી વળાવીને સફાળી કિરીટ પાસે દોડી આવીને બોલી: “ઓ કિરીટભાઈ! બળ્યું તમને ય કાંઈ શરમ ન થઈ? આ છોડીઓ તે શું લઈ બેઠી છે!”

કિરીટ મંદ હસીને બોલ્યો: “શું થયું ભાભી?”

“આમ તે હોય? કુંવારી કન્યાનાં સો ઘર ને સો વર-પામ વેનીશાળ થયા પહેલાં તમને એકલી મળવા દોડી આવે કેવી વાત?”

“કેમ? એમાં શું ખોટું? લગ્નજીવન સુખી નીવડે તે ૧૮ વરકન્યા પહેલેથી જ એક બીજાને મળીને પરખી લે તે ખોટું?”

“એમાં પરખ શી કરવાની? કહો, આ કામંદકીએ મારી પરખ કેવી રીતે કરી?”

“તેણે કહ્યું કે હું ત્રેન્યુએટ છું અને પોતે ત્રેન્યુએટ ૧૧ની છે; હું ભવિષ્યમાં મોટો અમલદાર થઈશ એમ તે ઈશકે છે; એટલે તે મને પરણવા ઇચ્છે છે.”

“શું ખરેખર આવું જ તેણે તમારે મ્હોંએ કહ્યું?”

“હાસ્તો!”

“ઓ બાપ! એ તો ઠીક, પણ તમારી અને તેની બી. એ. થવાની વાત તો સૌ જાણે તેવી છે. એ જાણવા કે કહેવા માટે તે અહીં કેમ આવી?”

કિરીટ હસ્યો અને બોલ્યો: “બાબી! એ તમે ન જાણો. પ્રેમ વિનાનું લગ્ન નિષ્ફળ છે, અને આવા પરિચયોથી જ પરસ્પર પ્રેમ જન્મે છે ને વિકસે છે; અને પછી લગ્ન સુખી નીવડે છે, એવી આજે ધણીઓની માન્યતા છે. એટલે પરિચય કરવાને કાંઈ ‘જ્ઞાન’ જોઈએ ને?”

“એ પ્રેમ શા કારણથી જાગતો હશે? રૂપથી, ગુણથી, વાતોથી, બહુતરથી, પૈસાથી, શાથી જાગતો હશે તે કહોને!”

“એમ બધાં તત્ત્વોને છૂટાં પાડીને પ્રેમ શામાંથી જાગ્યો એ ન કહી શકાય. પ્રેમમાં અનેક કારણોનો હિસ્સો હોય છે અર્થાત્ પ્રેમ અનેક તત્ત્વોનું સંમિશ્ર પરિણામ હોય છે.”

“હું તમારી આવી મોટી મોટી વાતો સમજી શકતી નથી; પણ જો તમારી અને કામંદકી વચ્ચેની વાતચીત તમે મને બરાબર કહી હોય તો હું માનું છું કે તેનો તમારા ઉપરનો પ્રેમ તમારા બહુતર પર, તમારી બિવિધ્યની અમલદારી પર અને તમારા દાદાની મીલકત ઉપર છે.”

કિરીટ હસ્યો અને મૂંઝો રહ્યો.

“કેમ બોલતા નથી? તમને ય આ છોકરીના ચાળા ગમ્યા બરા?”

“એ ચાળા નથી; ગમે કે ન ગમે પણ આજે તે સામે કશો વાંધો લાગી શકાય તેમ નથી. લગ્નમાં પ્રેમને મહત્ત્વ હોવું જોઈએ એવી માન્યતાવાળા સમાજમાં આવી નવીનતા ધીરે ધીરે દાખલ થવાની જ અને તેને રોકી શકાય નહિ.”

“પણ હું ક્યાં પ્રેમની ના કહું છું? પરણ્યા પછી પ્રેમ

નહિ થતો હોય? અને પરણ્યા પહેલાંના પ્રેમ હમેશાં અખંડ જ રહેતા હશે? પણ બહેલીઓને પરણ્યા પહેલાં પ્રેમ કરતાં આવડે, મારા જેવી અભણ બાઈને ક્યાંથી આવડે?”

“ભાભી! તમે અભણ બાઈ કહીને તમારી જાતને કેમ હીણો છો? તમે કાંઈ કેવળ અભણ નથી. ચાર-પાંચ ચોપડી તો ભણ્યાં હશે.”

“એ બહુતર કાંઈ લેખામાં છે? અમે તો અભણ એટલે બોધ; બુદ્ધિ વિનાનાં એટલે ઢોર; ઢોરને ચારો નીરો એટલે પછી બીજું શું જો...”

પદ્માનો કંઠ એકાએક અવરુદ્ધ થઈ ગયો. તે આગળ બોલી શકી નહિ. દિલની ગૂંચવણ આંખોદ્વારા વહી નીકળી.

“પદ્મા ભાભી! આ શું?” ફિરીટ પદ્માને રડતી જોઈ આભો અન્યો. ખિલખિલાટ હસતી, રસભેર વાતો કરતી, આનંદિત દેખાતી પદ્મા ભાભી એકદમ રડી કેમ પડી, એ ફિરીટને મન એક કાયડો બની ગયો.

પદ્મા કશું બોલી શકી નહિ. પાંચેક મિનિટ સુધી તેનો અશ્રુપ્રવાહ અરખલિત વહેતો જ રહ્યો અને ફિરીટ તેને ખેદ તથા આશ્ચર્યની મિશ્ર લાગણીથી નીહાળી રહ્યો.

“ભાભી! મારા સમ, છાનાં રહો.” ફિરીટ ઊઠ્યો અને પાણીનું પત્રાલું લઈ આવ્યો. “હ્યો, પાણી પીઓ, શાન્ત થાવ.”

પ્રમોદે પદ્માને પરણીને ઘેર આણી તેને ત્રણ-ચારેક વર્ષ થયાં હતાં. પ્રમોદે તે વર્ષે બી. એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. તે રસિક હતો. પદ્મા થોડું જ બહેલી હતી એ ગ્રેન્ડ્યુએટ પતિને ગમતું નહોતું પણ તેથી તે અસંતુષ્ટ નહોતો. વિદ્યાર્થીજીવનના અનેક ઉત્સાહોમાનો એ પણ તેનો ઉત્સાહ હતો કે “હું મારી મેજે તેને બચ્ચાવીશ, સંસ્કારી બનાવીશ અને તે મારી આંખમાં

એસવાથી હું જરાએ હીણો ન દેખાઉં તેટલો ઉદ્યમ કરીશ.” અને પરણીને પદ્મા ઘેર આવી ત્યારે કેટલીક રાતો ભણતરમાં ગઈ પણ ખરી. પદ્માને વાંચવાં ગમે કે નહિ પણ પદ્મામાં જાંચામાં જાંચા સંસ્કારનો મસાલો ઠાંસીઠાંસીને ભરી શકાય તેવાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ પ્રમોદે વસાવ્યાં. પોતાને સંસ્કારી બનાવવા પાછળ પતિની આટલી ખાંત પદ્માને મન જેવી તેવી વાત નહોતી. તે પ્રસન્ન રહેતી અને પતિની સૂચના પ્રમાણે વાંચવા લખવા માટે ઉત્તમગરા પણ કરતી. તેને ખૂબ ભણવાની ઈચ્છા હતી પણ આ જાંચું ભણતર તેને પચતું નહોતું, છતાં તે પતિને પ્રસન્ન રાખવા ખૂબ મથતી.

પરંતુ પ્રમોદનો પ્રારંભનો ઉત્સાહ ધીરે ધીરે શિથિલ પડી ગયો, તેમ પદ્માએ પણ એ ભણતર માંડી વાળ્યું ! તેનો ભણવાનો ઉમંગ તો ગયો નહોતો, પણ તેને લાગતું કે પતિ ભણાવે છે તેવું ભણતર પોતાને રસ ઉપજાવે તેવું કે ભણવાની ધીરજને ટકાવી રાખે તેવું નથી. અને પછી તો ભણવા-ભણાવવાનું એક જ ભણુ જાણુ ભૂલી જ ગયાં !

લગ્નજીવનના એ પ્રારંભના દિવસોમાં પદ્માને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે પતિને પોતે અણગમતી થઈ પડશે. જાતીય રસતું પ્રારંભનું વર્તુળ એટલું ભણુકાદાર હોય છે કે તેની પ્રભામાં સર્વત્ર સૌંદર્ય અને માધુર્ય જ નજરે પડે છે, પ્રત્યેક પ્રસંગમાંથી રસનાં ઝરણાં જ નિર્જરતાં જ ભાસે છે, ન્યૂનતા પણ વિશેષતારૂપ લાગે છે ! એવા રસવર્તુળની પ્રભામાં પ્રમોદ અને પદ્મા વસતાં, ચોરીછૂપીથી મીઠી એકાંત સાધતાં, અને એ લાખેણી ક્ષણોમાં તેઓ રસપાન કરતાં ધરાતાં નહિ. દેહ તથા મનને આણુએ આણુએ વ્યાપી રહેલો રસ પરસ્પરને જોતાં નેત્રોમાં આવીને એવા સ્નેહ-નીતરતાં બનાવતો કે સાક્ષાત્ પ્રેમદેવની અખંડ જ્યોત એકાંત

નેત્રામાં સળગી રહી છે એવું બેઠને બાન થતું.

પરંતુ એ દિવસે આજે સ્વપ્નવત્ બની ગયા હતા, એટલું જ નહિ પણ એ સ્મરણો પણ પદ્માને દુઃખકર લાગતાં હતાં. પ્રમોદ મુંબઈ જઈને એલએલ. બી. નો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો, તે જ વખતથી જાણે તે કેવળ બદલાઈ ગયો હોય એમ પદ્માને લાગતું હતું. આજે તો એ અભણ બાયડી પ્રમોદના તિરસ્કારનું પાત્ર બની ગઈ હતી. તેનું અભણપણ, તેની આમ્ય રીતભાત, તેની રસહીનતા, તેના ક્લુલક વિચારો : પોતાના જીવન સાથે ન બંધ એસે એવું પત્નીનું એકંદર ઘડતર જ પ્રમોદને એવો ખ્યાલ ઉપજાવી રહ્યું હતું કે જાણે એ બાયડીને પરણીને પોતે પોતાના જીવનમાં અંગીડી મૂકી હોય ! નાનપણમાં વડીલોએ કરેલાં વેવીશબોનાં બલિદાન બની રહેલા આજના યુવકો પ્રત્યે તેની સહાનુભૂતિ લગ્ન-વખતે જરાયે જગી નહોતી, પણ હવે તે જગી રહી હતી અને તે વાચાળ પણ બની હતી. પદ્માની જે વાતોમાં પહેલાં પ્રમોદને રસ પડતો, નિર્દોષતા લાગતી, તેના રમતિયાળપણથી આનંદ ઉપજતો, તેની હસતી આંખોમાં સ્નેહ દેખાતો, તે બધાં નવોઢાનાં ભૂષણો પ્રમોદને આમ્યતા, બાલિશતા, ક્લુલકતારૂપ લાગતાં.

ગઈ કાલની જ વાત. પ્રમોદ મહિનાઓ પછી ઘેર આવ્યો હતો, તેથી પદ્માને સ્વાભાવિક રીતે જ આનંદ થયો હતો. પોતે હવે અણુગમતી બની ગઈ હતી તેનો તો તેને ખ્યાલ હતો જ, છતાં પતિ પ્રતિના મમત્વની તેની ઊર્મિ તદ્દન સૂકાઈ ગઈ નહોતી. લાંબે વખતે ઘેર આવે છે તો પોતાને માટે કોઈ નવી આશાનું બાતું લઈને તે ઘેર આવ્યા હશે એવી કલ્પનાએ પણ તેને ધડીભર આશાભરી બનાવી હતી. પોતાના સૂવાના ઓરડાને તેણે સાફ કરી સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી રાખ્યો હતો. ઢોલિયા પર નવી ભરેલી તળાઈ નાંખીને તે ઉપર પોતાનું લગ્નસમયનું રેશમી પાનેતર

કાઠી ઓછાડયું હતું. એ લગ્નગવનના પ્રતીકસમું પાનેતર તેની રસાભિલાષને સતેજ કરી રહ્યું અને અભિનવ આશાના અંકુરોઃ પણ ઉપગમી રહ્યું.

પરંતુ પ્રમોદે શયનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેણે પાનેતર ઓછાડેલો જોઈને પહેલો જ પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ, હવે વશીકરણ માંડયાં? પોતામાં શક્તિવાર હોય નહિ તો જોગી-જતીનાં મંતર-જંતરથી કાંઈ શક્તિવાર સધાવાનો નથી, સમજી ને? માટે આવા દુચકા જવા દે! કાઠી નાંખ એ ઓછાડ!”

એ ક્ષણે પદ્માનું અંતર ચીરાઈ ગયું, પરંતુ એ ચીરો ન તો પ્રમોદ જોઈ શકે તેમ હતું કે ન તો પદ્મા કોઈને હૃદય ખોલીને બતાવી શકે તેમ હતું. પદ્મા એ જ ક્ષણે પતિ સમીપે મૌન બની ગઈ હતી, બોયે પથારી કરીને મૂગી મૂગી સૂઈ રહી હતી, તે અત્યારની ધડી સુધી પતિ સાથે ચાર ખોલ ખોલવા જેટલી હિંમત પણ દાખવી શકી નહોતી. કરમાતી આશા નવપલ્લવિત થવાની એકાદ ક્ષણ માટેની જે આતુરતા અંતરને અંધારે ખૂણે તે સેવી રહી હતી, તે આતુરતાના લુપ્ત થઈ ગયા હતા. તેણે એ મનઃસ્થિતિ જરાએ બહાર જણાવા દીધી નહોતી, પરંતુ અસહ્ય બનેલો એ ભાર કિરીટ સમીપે પહેલાં અશ્રુરૂપે અને પછી હૃદયના આર્તનાદને ગળવતાં થોડાં વાક્યોરૂપે ખાલી થયો.

કિરીટ તે ઉપરથી કેટલાક તર્કો કર્યા. જાતીય રસનો પહેલો જામરો શમ્યા પછી દંપતી વચ્ચે પ્રેમાવિષ્કરણમાં શિથિલતા આવે: એ તો સ્વાભાવિક હતું, પણ પ્રમોદ આટલે સુધી બદલાઈ ગયો છે તો તેના જીવનમાં કોઈ ‘ફેરીન મેટર’-પરકીય તત્ત્વ દાખલ થયું હશે એ તેનો પહેલો તર્ક હતો. મુંબઈમાં રસોડું કર્યું અને રસોઈઓ રાખ્યો, છતાં પદ્માને સાથે લઈ જવાની વાત પ્રમોદ કરતો નથી તો તેના કારણમાં એ પરકીય તત્ત્વ હોઈ શકે તેમજ

પક્ષા ઉપર આટલો તીવ્ર અણુગમે ઉપજ્યો હોવાનું કોઈ કારણ પણ હોઈ શકે, અને પક્ષા પાસેથી એવું કારણ તેને જાણવા ન મળે એ સ્વાભાવિક હતું, એ તેનો ખીજો તર્ક હતો.

તેણે પૂછ્યું: “ભાભી! ત્યારે આ વખતે શું પ્રમોદભાઈ તમને મુંબઈ નહિ તેડી જાય?”

“શી ખબર! કશું ખોલતા નથી, ધરમાંથી કોઈ કશું કહેતાં નથી. હું શું જાણું કે તેમનો વિચાર શો છે અને બાપાજીનો કે સુંદર ખેનનો વિચાર શો છે? પણ મુંબઈ તેડી જઈને શું? હું તેમને અણુગમતી જ છું અને તે માટે મારું અભણપણું જ એ જોને તેને મ્હોંએ ખોલી ખતાવે છે.”

“ત્યારે તમે ભણા કેમ નહિ?”

“હું જરૂર ભણું, પણ કોઈ ભણાવે તો ભણું ને! તેમને ગમે તેટલું ભણવાનો મારામાં ઉમંગ છે, પણ આ તો પહેલાં મોટી મોટી ચોપડીઓ લાવીને ધરમાં મૂકી અને મને કહે કે ભણ; એમ કાંઈ ભણાય છે કિરીટભાઈ? અને હવે તો ધરના ઘસરડામાં મને કશું વાંચવાને વખતે મળતો નથી. ભણતરે કટાઈ ગયું હોય તો શી ખબર!”

“હું પ્રમોદભાઈને કહી જોઈશ; પણ તમે જીવ બાળશો નહિ ભાભી! ખરેખર, મેં તો પોતાના નાનુક દુઃખથી રડતી સ્ત્રીને આજે જીવનમાં પહેલી જ વાર જોઈ છે તેથી બહુ લાગી આવ્યું છે.”

એ સહાનુભૂતિના શબ્દોએ પક્ષાની આંખોને પુનઃ ભીની કરી. કિરીટનું દિલ પણ દયાથી ધ્રવી રહ્યું. અવગણાતા ત્રેમથી ધવાતી લાગણીઓએ તેને વિચારને ચક્રોળે ચડાવ્યો.

પ્રકરણ ૧૨

અતુલ અભિવાદો

મોડી રાત સુધી કિરીટને પદ્માની આંખોએ ગંધવા દીધો નહિ. તેણે એ આંખોમાં એ વસ્તુઓ જોઈ હતી : એક તો આંસુ અને બીજું સ્નેહનું ઝરણું. આંસુએ તેનામાં દયાભાવ પ્રેર્યો હતો અને સ્નેહના ઝરણાએ તેનામાં મૃદુ લાગણીઓ નીપજાવી હતી. એ દયા અને મૃદુતાએ કિરીટને પદ્માનો પક્ષપાતી બનાવ્યો હતો. એને માટે એકાદ વાર પ્રમોદ સાથે ઝગડો લેવા પણ તે તૈયાર થયો હતો.

સ્નેહનીતરતી હસતી આંખો કિરીટ કોઈ કોઈ વાર જોઈ હતી. યમુના ભાભીની આંખોમાં તેણે સ્નેહ જોયો હતો, પરંતુ તેમાં તેણે વાત્સલ્ય વાંચ્યું હતું. રંભાની આંખોમાં તેણે નરી નિર્દોષતા જોઈ હતી પરંતુ એ નિર્દોષતામાં મમતાનું મિશ્રણ થાય તો એ આંખો સ્નેહાળ બને એવી તેણે કલ્પના કરી હતી. કામંદકીની આંખોમાં તેણે સ્મિત જોયું હતું પણ તેમાં તેને કામનામયતા દેખાઈ હતી. પદ્માની આંખો એ બધાથી જુદા જ પ્રકારનું સ્નેહનીતરતું સૌન્દર્ય રેલાવતી હતી. તેને પ્રમોદ ઉપર ચીડ ચડતી હતી કે આવી સ્નેહાળ, સુંદર અને ભાવનાભરી પત્નીની તે કેમ અવગણના કરતો હતો ?

પદ્મા સંબંધી વિચારોમાં જ તેને મોડે સુધી જંબ ન આવી એટલે સવારમાં આઠ વાગ્યે પદ્મા તેને ઊઠાડવા આવી ત્યારે તે જાગ્યો. એ હસતી રનેહાળ આંખોએ તેને મીઠો ઠપકો આપ્યો: “સૌથી વહેલા સૂતા, તો ય સૌથી મોડા ઊઠ્યા ને?”

“તમે જ મને મોડી રાત સુધી જાગરણ કરાવ્યું તું, ભાભી!”
“એ?”

“હા, તમે જ. તમારી વાતો સંભારતો રાત્રે એવો વિચારે ચડી ગયો તો કે રાતના ત્રણ સુધીના ડંકા તો ગણી ચૂક્યો હતો.”

પદ્માનું મોં ઊતરી ગયું. તેની આંખો લજ્જતી નીચી ઢળી ગઈ એ વીલાતું સૌંદર્ય જોતું પણ કિરીટને ગમ્યું. તેને પુનઃ પ્રકુલ્લાવવા તે બોલ્યો: “પણ તમે મુખ્ય જવાની તૈયારી કરી રાખજો. હું કોઈ પણ રીતે પ્રમોદભાઈને સમજાવીશ.”

એ નમણું નયનમાં તે વખતે જે અદ્ભુત દીપ્તિ ચમકી તે પણ કિરીટની દૃષ્ટિને માટે એક અભિનવ ભાવનાભરી સૌંદર્યરેખા હતી. પદ્માએ કશો જવાબ ન આપ્યો પણ કિરીટે તેની ચાલમાં નવોદાનો ઉલ્લાસ જોયો. પદ્મા ગયા પછી તેના મુખમાંથી ધીરે પણ પ્રકટ હૃદયગાર નીકળ્યા વિના રહ્યો નહિ: “કેવો મૂર્ખ છે પ્રમોદ?”

તે જ ક્ષણે પ્રમોદ ત્રીજા માળનો દાદર ઊતરતો બોલ્યો: “હા, હું મૂર્ખ છું, કિરીટ! ખરેખર, મૂર્ખ ન હોત, તો હું આવી અભણ ગામડિયણને પરણત જ નહિ ને!”

પ્રમોદના આ ઓચિંતા શબ્દોથી કિરીટ પથારીમાં બેઠો બેઠો જ ચમકી ગયો પણ તુરત તેના ચમકારો શમી ગયો. જે વાત તે પ્રમોદ પાસે કાઢવા માગતો હતો તે જ વાત તેના મુખમાંથી નીકળી એટલે તુરત તેણે તે ઝીલી લીધી. તે બોલ્યો: “હું તો તેને પરણવા માટે તને ભાગ્યશાળી માનું છું. મૂર્ખ તો એટલા માટે માનું છું કે તું તેને અભણ ગામડિયણ કહીને તરછોડે છે.”

પ્રમોદ વ્યંગમાં બોલ્યો: “હા, ચાર ચોપડી બણેલી સ્ત્રી તારે મન તો વિદુષી હશે!”

“હું ક્યાં તેને વિદુષી કહું છું? પણ તે અભણુ તો નથી જ અને બણુતર કાંઈ ચોપડીમાંથી જ માણુસ બણુતો નથી. માણુસને જીવનમાંથી પણ બણુતર મળે છે અને સંસ્કાર સાંપડે છે. પદ્મા બાબી સંસ્કારી તથા સ્નેહાળુ છે અને તું તેમની અવગણના કરે છે તે મને જરાય ગમતું નથી.”

“જીવન ને સંસ્કારની વાતો કરનારા તારા જેવાઓ બણ્યા ન હોત, ટ્રેન્યુએટ થયા ન હોત અને પછી સંસ્કારી થઈ દેખાણું હોત, તો હું માનત.”

“શું બણ્યા વિનાના માણુસોનાં જીવન સંસ્કારી નથી જ હોતાં?” કિરીટ જરા ઉસ્કેરાઈને આગળ પ્રશ્ન કર્યો: “મારા દાદાને તું સંસ્કારી માને છે કે નહિ? જા, પૂછી જો તે કેટલું બણ્યા છે?”

“મારે તારી સાથે એવી જીવન ને સંસ્કારની ચર્ચા કરવી નથી. ક્યાં તારા વયોવૃદ્ધ દાદાને દીર્ઘ જીવનમાંથી મળેલા સંસ્કાર અને ક્યાં તારી બાબીના સંસ્કાર! જોને બણુવા ઉપર પ્રેમ નથી.....”

“મહેરબાની કરીને બોલીશ નહિ. એ બધું હું જાણું છું. બિચારી કાગળની કાચળીમાં તે પહેલેથી ખીલા ભરવા માંડ્યા તે ક્યાંથી રહે? પણ એ વાત હવે જવા દે. વિનંતી ગણે તો વિનંતી અને આગ્રહ ગણે તો આગ્રહ, પણ મારે તને એટલું જ કહેવાતું છે કે તું આ વખતે પદ્મા બાબીને મુંબઈ સાથે તેડી જા.”

“એ મારી ઈચ્છાની વાત છે, એમાં હું કોઈનાં વિનંતી કે આગ્રહ માન્ય રાખતો જ નથી. મુંબઈમાં એ વેઠને હું ઉપાડી શકું તેમ નથી.”

“એને તું વેઠ માને છે? ઠીક ભાઈ! એ તને ત્યાં શો ભાર કરવાની છે? ઉલટી તે તો રાંધી ખવાડશે અને તારી સગવડ સાચવશે. ચાકર-રસોઈયાનું ખર્ચ ઓછું થશે.”

પ્રમોદ ગંભીર બનીને બોલ્યો: “કિરીટ! ચાકર-રસોઈયાનું ખર્ચ બચાવવા માટે કાંઈ પુરુષ પરણતો નથી. જ્યાં સર્વ પ્રકારની વિષમતા જ હોય ત્યાં સહજીવન કેવી રીતે શક્ય કે સુખી બને? એ વિષમતા શું જોવો તેવો માનસિક બોજો છે?”

“વિ...ષ...મ...તા! કઈ વિષમતા?”

“મારા પ્રેમને જીતવા જોવો કયો ગુણ તેનામાં છે? નથી મારા દિલના સૂક્ષ્મ ભાવોને તે પિછાણી શકતી, નથી મારા વિચારોને તે ગ્રહણ કરી શકતી, નથી તે ચાતુર્યભરી વાણીથી મને આશ્ચર્ય કે આનંદનો અનુભવ કરાવી શકતી, નથી તે કોઈ બાબતમાં સમરસ થઈને મારા સંવેદનમાં સહકાર કરી શકતી: તેને જોઈ છું અને હું અતૃપ્તિની આગથી બળું છું, કિરીટ!”

કિરીટ હસ્યો. તે બોલ્યો: “પ્રમોદ! બુદ્ધિના વિષયોમાં તો પદ્માભાભી પછાત જ પડવાની. પણ ભાવનાના વિષયોમાં તે પછાત નથી. તું રહ્યો વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી, એટલે તારા બધા વિચારોને તે ગ્રહણ કરી શકે નહિ કે સમજી શકે પણ નહિ; પણ તારા દિલના સૂક્ષ્મ ભાવોને પિછાણવામાં તે જરાયે પછાત નથી—સંસ્કારી સ્ત્રી પછાત હોઈ શકે જ નહિ. તે અનેક વિષયોમાં તારી પેઠે જ સમરસ થઈને સમસંવેદન કરી શકે એમ હું માનું છું. પણ એક વાત મારે કહેવી જોઈએ. દિલના સૂક્ષ્મ ભાવો અને સંવેદનશીલતા બોલી બતાવવા માટેની વાણી કોઈ કુલવધૂમાં હોતી નથી, એટલે ચાતુર્યભરી વાણીથી તે તને રીઝવી શકતી નહિ હોય તે હું માનું છું; પણ તેમાં તો હું તારી ઊણપ જોઈ છું. સ્ત્રીના દિલના ભાવ અને સંવેદન વાચાળ બને તે પહેલાં જ પુરુષ તેની

કદર ન કરી શકે તે જ દાંપત્યજીવનના સાચા ગ્હાન વિનાનો છે ! તારી અતૃપ્તિની આગ શાથી બુઝાય ? તે તારી સાથે વિદ્વત્તાભરી વાતો કરી શકે તો ? તે અલંકૃત વાણીવિલાસના પ્રયોગો કરે તો ? તે કોઈ સીનેમા નટીનું હાસ્ય કરી બાણે તો ? તે કોઈ કોલેજ-કન્યા જેવું વેશપરિધાન કરે તો ?”

“મારી અતૃપ્તિનું એવું પૃથક્કરણ તો મેં નથી કર્યું, પણ એની સાથે રહેવું એ મને આંખના પાટા જેવું અળખામણું લાગે છે ! એક ક્ષણ પણ હું તેની સાથે આનંદમાં ગાળી શકું નહિ, તોપણ એવો ગૃહવાસ વેઠવાનો શું તું મને આગ્રહ કરે છે ?”

થોડી ક્ષણ વિચાર કરીને કિરીટ બોલ્યો : “હું એક પ્રમ પૂછું. તારા સુખ માટે જે શુભોવાળી પત્ની હોવી જોઈએ એમ તું માને છે, તે શુભોવાળી પત્ની આજે તને પરણાવવામાં આવે તો તું જીવનમાં પૂરી તૃપ્તિ પામી શકે ?”

પ્રમોદ ઉત્સાહથી બોલ્યો : “હા.”

કિરીટ તેના ઉત્સાહભર્યા જવાબ ઉપર સ્મિત કર્યું. તેણે કહ્યું : “પ્રમોદ ! અભિલાષોનો અંત નથી અને તૃપ્તિ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. પદ્મા ભાભીને તું પરણ્યો તે વખતના અભિલાષોનું આજે ક્યાં ઠેકાણું છે ? આજે તને કોઈ સુંદર ટ્રેન્યુએટ કુમારિકા પરણાવીએ તો તારા અત્યારના બધા અભિલાષોનો અંત આવે, પણ નવા અભિલાષો એ ચંચળ ચિત્તમાં નહિ જાગે તેની કાંઈ ખાત્રી છે ? એક વખત તું વીરમગામના વાતાવરણમાં વસતો હતો, આજે મુંબઈના વાતાવરણમાં વસે છે, કાલે વિલાયતના વાતાવરણમાં જઈને વસે : પ્રત્યેક વખતે નવા ને નવા અભિલાષો જાગવાના, તેનો અંત ક્યાં ? તેની તૃપ્તિ ક્યાં ?”

“તું કેવળ વિતંડા લઈને બેઠો છે, કિરીટ ! અભિલાષોનો અંત નથી અને તૃપ્તિ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી એમ જો મનુષ્યે

માન્યું હોત તો તે એવો નિષ્ક્રિય-ભાગ્યવાદી બની ગયો હોત, કે તેણે કદાપિ પુરુષાર્થ જ ન કર્યો હોત. હું પોતે જ મારા ભાગ્યને દોષ દઉં છું ને ? નાનપણમાં વડીલોએ મારું વેવીશાળ કરેલું તેનું બલિદાન હું બન્યો અને મારે પરણવું પડ્યું. પણ તેમાં વડીલોને દોષ દીધે શું વળે ?”

✓ “પરણ્યો ત્યારે તું કાંઈ નાનો-અણસમજી નહોતો. શામાટે પરણવાની ના ન પાડી ? વાત એ છે કે તે વખતના અભિલાષ પૂરતી પદ્મા ગમતી હતી, આજે હવે તે ગમતી નથી, પણ તેમાં પદ્મા ભાભીનો શો વાંક ? તે બિચારી હવે શું કરે ?”

“આમાં કેવળ દયાની લાગણી નકામી છે. મને ય તેની ઘણી વાર દયા આવી છે, પણ શું કરું ? હું લાચાર છું. હૃદયની પ્રતિક્ષણની અત્યુત્તરની બળતરા વેઠવાની એ દયા ના કહે છે. હું એકલો રહું અને તે એકલી રહે. મને રસોઈઓ મળે છે, તેને પોતાને રસોઈ આવડે છે.”

કિરીટ વ્યંગમાં બોલ્યો: “તારા જેવાને આમ બોલવું શાભે છે ? જાણે સ્ત્રી દાણા લૂગડાંની જ સગી હોય ! અને તું તો તારા હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવોના સંતોષ માટે કદાચ બીજી સ્ત્રી પરણી શકે, પણ તેનું શું ?”

“તે ય ફરી પરણી શકે !”

“કેવું અવિચારભર્યું બોલે છે ? એ શું શક્ય છે ?”

કિરીટની ઉચ્છેરાયલી આંખનો ઠપકો મૂળે મોઢે સહી લેતો પ્રમોદ કશો જવાબ આપ્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો.

તે આખો દિવસ ઘરમાં ગમગીનીનું વાતાવરણ પ્રસરેલું રહ્યું. પ્રમોદને પોતે સમજવી શક્યો નહિ તેથી કિરીટ ગમગીન બન્યો, પદ્માએ પણ એ વાત જાણી ત્યારે તે નિરાશ બની ગઈ, સાંજે સોમચંદ શેઠે એકાંત સાધી પુત્રને સમજાવવા ચલ કર્યો.

પણ પ્રમોદે માન્યું નહિ તેથી તે ગમગીન બની ગયા; ઘરમાં માત્ર સુંદર જ એકલી ઉલ્લાસમાં ફરતી હતી તે સ્પ્રશ્નમાં તગતગી રહેલા એકાદ લાલ અંગારા સમી દીસતી હતી.

“કિરીટ! અત્યારે મેલમાં હું મુંબઈ જઉં છું.” સાંજે પ્રમોદે કિરીટ સમક્ષ જાહેર કર્યું.

“કેમ એકાએક?”

“આજે ત્યાંથી ક્લાર્કનો કાગળ આવ્યો તે ઉપરથી હું અહીં વધુ રોકાઈ શકું તેમ નથી.”

કિરીટ જોઈ લીધું કે પ્રમોદનો ઉલ્લાસ ઊડી ગયો હતો, અને તેથી જ તે ચાલ્યો જતો હતો.

કિરીટ અને કમળા

૩ માદ ચાલ્યો ગયો, પદ્માની આંખો વારંવાર આંસુથી ઘેરાયલી દેખાવા લાગી, મામાનું મ્હોં નિસ્તેજ બની ગયું; એટલે હવે કિરીટને ઘરમાં ગોઠતું નહોતું, પણ હજી કન્યાઓ જોવામાંથી તેનો છૂટકારો ન થાય ત્યાંસુધી તેને મામા રજા આપે તેમ નહોતું. આજે વળી નગીનલાલ નાણાવટીને ત્યાં ચાહતું નિમંત્રણ હતું અને એ ‘વેઠ પતાવી આવવા’ મામાએ સૂચના કરી એટલે કિરીટને એકલાં જવું પડ્યું.

નગીનલાલ નાણાવટીનો સત્તર અઠાર વર્ષની વયનો પુત્ર કસ્તુર કિરીટને તેડવા આવ્યો હતો. કસ્તુર મેટ્રિકમાં બહુતો હતો. માર્ગમાં એક વાતો કરતા ચાલ્યા. એ વાતોમાંથી કિરીટને માત્ર એટલું જ જાણવાતું મળ્યું કે તેની નાની બહેન કમળા અમદાવાદમાં તેના મામાને ત્યાં રહીને કન્યાઓની હાઈસ્કૂલમાં બહુતી હતી, અને પાંચમા ધોરણનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. ત્રણ-ચાર દિવસ પહેલાં તે થોડા દિવસ માટે ઘેર આવી હતી.

નગીનલાલ નાણાવટીને ત્યાં વંશપરંપરાની નગરશેઠાઈ હતી, અને આજે જોકે એ કુટુંબ ધસાઈ ગયેલું હતું, તોપણ અહારના દેખાવમાં સાધારણ મોભો વેંભવ ટકાવી રહ્યું હતું.

વિસ્તારી કુટુંબ હતું. નગીનલાલના બે બીજા નાના ભાઈઓ અને તેમનો પરિવાર એક જ ઘરમાં સંયુક્ત રહેતો હતો. એક રસોડે પત્નીસ-ત્રીસ માણસો જમતાં. ત્રણ ભાઈ ઓની આવકમાંથી ઘરખર્ચ માંડ-માંડ નભતો હતો અને પરિવારને ભણાવવા-પરણાવવાનો ખર્ચ બોળરૂપ પણ લાગતો, છતાં ખાનદાની નિભાવવાને એ બોળે વેઠી લેવા જેટલાં વડિલોપાર્જિત સાધનો તેમની પાસે હતાં એટલે નિભાવ થયે જતો હતો.

નાણાવટીને આંગણે બે ગાયો અને એક ઘોડો હતાં. ચાર માળખંધ ઓરડા એક-ઓસરીએ ભવ્ય લાગતા હતા. કોઠ નોકર-ચાકર તો ફિરીટના જોવામાં આવ્યો નહિ, પણ આંગણું અને ઓસરીની સ્વચ્છતામાં તેને ઠાવકાપણું મૂર્તિમંત દેખાવા લાગ્યું. ફિરીટને જોઈને નગીનલાલ શેઠ હોંચકેથી ઊઠી હસતે મ્હોંએ આંગણામાં સામા આવ્યા, અને ફિરીટને ઓસરીમાંની સીડી ઉપર થઈને સીધા માળ પર તેડી ગયા. બે-ત્રણ ઓરડામાંથી ધુમટાની આડચ કરી કેટલીક આંખો પોતાને જોઈ રહી છે એમ પણ તેણે જોયું.

મેડા પરની સળંગ ઓસરીમાં વચ્ચે લાંબી શેતરજી પાથરી હતી, તે ઉપર ગાદી અને તકીઆ હતા. બાજુએ એક નાનું ઢળતું મેજ હતું અને તે ઉપર કાળી શાહીનો ખડિયો, રંજિયું અને કલમો પડેલાં હતાં. ગાદી સહેજ મેલી હતી પણ તકીઆ સ્વચ્છ હતા. નગીનલાલે ફિરીટને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે તેની બાજુએ પણ સામું મ્હોં કરીને બેઠો. તુરત તેણે કસ્તુરને હાક મારી ચાહ લાવવા કહ્યું.

થોડી ક્ષણો વીતી પણ નગીનલાલના મુખમાંથી કંઈ વાત-ચીતનો પ્રસંગ નીકળ્યો નહિ. નગીનલાલના વઢન ઉપર પ્રસન્નતા હતી, છતાં અન્યત્ર ફિરીટ અનુભવેલું બોલકણાપણું

તેનામાં નહોતું એમ કિરીટ જોયું. કિરીટ જ એ લાંબું મૌન તોડવાને પ્રશ્ન કર્યો: “તમારું સંયુક્ત કુટુંબ લાગે છે.”

“જી હા, એમ જ છે. ભાઈઓમાં સંપ સારો છે એટલે ચાલે છે, બાકી તો કિરીટભાઈ! જમાનો બહુ બારીક છે. ઘેરાંના સ્વભાવ નિરનિરાળા ખરા, પણ બ્યાંસુધી ભાઈઓનાં મન ચોખ્ખાં છે ત્યાંસુધી અમે આપ્તાદ છીએ. પૈસા તો આવે અને જાય, પણ ઘરમાં સંપ એ મોટી વાત છે.”

“બધા ભાઈઓ એક જ ધંધામાં હોય એટલે સામાન્ય રીતે બધાનું હિત સંયુક્ત જ રહે...”

નગીનલાલે સ્મિત કરીને કિરીટની ભૂલ ભાગી: “ના, એવું કશું નથી. અમે બે ભાઈઓ રૂનો વેપાર કરીએ છીએ પણ અમારા સૌથી નાના ભાઈ મામલતદારની કચેરીમાં નોકરી કરે છે. મહિને પચાસ રૂપિયા મળે છે. એટલે ધંધામાં સંયુક્ત હિત નથી, અને નાના ભાઈનો પરિવાર વળી સૌથી વધારે છે, પણ અમારા મનમાં જ એમ-પેલા લાકડીઓના ભારાના દાખલાની પેઢે-કે જૂથમાં હોઈશું તો એક બીજાનો ટેકો લઇને ટકીશું અને છૂટા પડીશું તો ભાગી જઈશું; એટલે બધું સારી રીતે નભે છે.”

સંયુક્ત કુટુંબ વ્યક્તિગત વિકાસને રુધે છે એ માન્યતા કિરીટની જાણ બહાર નહોતી, કુટુંબના ઓછી બુદ્ધિશક્તિવાળા સભ્યોને માટે વધુ બુદ્ધિશક્તિવાળા સભ્યોનું હીર ચૂસાય છે અને તેમનો વિકાસ કુઠિત થાય છે એવી એ માન્યતા હતી. માનવીના વ્યક્તિત્વને વિકસવાનો માર્ગ ન મળે અને તેની શક્તિ બીજાઓને માટે ખર્ચાઈ જાય એ અનિષ્ટતા એક બાજુએ હતી, પરંતુ બીજી બાજુએ ઓછી શક્તિવાળા બંધુઓને માટે પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ખર્ચીને તેમને ટેકો આપવા જેવી સ્વાર્થજ્ઞની ભાવના પણ હતી, એક પ્રકારની માનસિક સમરસતા હતી, તેનો કિરીટને ખ્યાલ

આવ્યો. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથાને નિર્ભળ રીતે નિભાવવામાં પણ એક પ્રકારની યોગસાધના જ જાણે હોય, સમવિષમ પ્રકૃતિઓના વાતાવરણમાં વૃત્તિઓની સમતા જાળવવાનો સંયમ હોય, તેમ તેને લાગ્યું. એ યોગસાધના કોઈ જ સ્થળે વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી હશે અને બહુધા કલહો જ થતા હશે એમ તો તે જાણતો હતો, પરંતુ એ પ્રથા કેવળ નિંદનીય નથી, એમાં નિર્ભળતા પણ છે, ઉચ્ચ સંસ્કારિતા માટે સ્થાન છે, વૃત્તિઓનું ધડતર છે, એમ તો તેને લાગ્યું જ.

એટલામાં કસ્તુર એક થાળીમાં ચાહના પ્યાલા લઈને આવ્યો, અને પાછળ એક રકાબીમાં સૂડી સોપારી ને વરીઆળી લઈને કમળા આવી. કમળા પર કિરીટની દૃષ્ટિ ગઈ, કિરીટ બહુ કમળાએ જોયું અને એક ચમક્યાં. તત્ક્ષણ કિરીટ દૃષ્ટિને અન્યત્ર વાળી અને કમળાએ હાથમાંની રકાબીનું ધ્યાન ધર્યું.

કમળા હજી સોળ પૂરાં કરી ચૂકી હોય એમ તો નહોતું જણાતું; પરંતુ એ જ્ઞાતયૌવનાના કપોલ ઉપરની તંદુરસ્તીની લાલી, તેજસ્વી બદામાકૃતિનાં નયનો, વદન પર અંકાતી લજ્જાશીલતાની રેખાઓ, દેહનો અંપાકળી જેવો રંગ તેને સારી પેઠે સૌંદર્ય અર્પતાં હતાં. તે નીચી દૃષ્ટિ ઢાળી રહીને જ ગાદીની નીચે શેતરંજી ઉપર એસી ગઈ. તેના અંગેઅંગમાંથી લાવણ્ય અને લજ્જાસંકોચ નીતરતાં હતાં. કિરીટના મનમાં એમ થતું હતું કે આ બાળાને પોતે ક્ષુબ્ધ કરી રહ્યો હતો, પજવી રહ્યો હતો, પરંતુ બીજી બાજુએ તેનું મન જ ક્ષુબ્ધ બની ગયું હતું. તેને એ વદનનો પરિચય થયો હોય એમ લાગતું હતું; અને કમળાના વદન પરનો ચમકારો જોયા પછી તે તે પોતાને ઓળખતી હોય એવી પણ કિરીટના મનમાં શંકા જન્મી હતી. આવો કશો પરિચય એ સંક્ષુબ્ધ ચિત્તને આ નાનુક ક્ષણોમાં યાદ આવતો નહોતો.

તેને એમ થયા કરતું હતું કે આ બાળાને આ બધીવાનની સ્થિતિમાંથી જલ્દી છૂટી કરી દેવામાં આવે તો ઠીક.

“શું બણો છો તમે કમળા?” કિરીટ ચાહ પીધા પહેલાં જ કમળાને ઉતાવળે રળ આપવાને તેનો કેસ હાથમાં લીધો.

“પાંચમું સ્ટાન્ડર્ડ.” કમળાએ નીચે નેત્રે જ જવાબ આપ્યો. એ સ્વર-મધુર દબાયેલો સ્વર કિરીટને માટે અપરિચિત હતો. તેને લાગ્યું કે કમળા અપરિચિત જ હતી. તેનો પરિચય થયો હોવાનો પોતાનો કદાચ ભ્રમ હોય.

“ગુજરાતી કાંઈ વાંચો છો કે?”

“નાનાલાલ કવિના રાસો અને નાટકો વાંચ્યાં છે. સરસ્વતી-ચંદ્રના બે ભાગ વાંચ્યા છે.” આંખોને સહજ ઊંચી કરી કમળાએ પ્રશ્ન પર પ્રસન્નતા દાખવી.

“વધુ બણુશો ખરાં કે?”

કમળાએ સ્મિત કરીને પિતા સામે જોયું. નગીનલાલે જવાબ આપ્યો: “બણાવીએ તો બણે ખરી, પણ કિરીટભાઈ! બહુ વિચાર કરવો પડે છે. ખર્ચની વાત હું કરતો નથી, પરંતુ અમારા ઘર જોગ છોકરીઓના સંસ્કાર ધડાય તેમાં અમને સંતોષ છે; આજનું બણુતર અમારી સ્થિતિ, સંસ્કાર, એ બધાને માટે બહુ ઉપયોગી મને નથી લાગતું. માફ કરજો, તમે કદાચ મને સ્ત્રીકેળવણીનો વિરોધી માનશો.”

“ના, ના, હું સમજું છું. સમાજનાં બધાં અંગો જેમ સરખાં નથી, તેમ બધાં અંગોને અનુકૂળ કેળવણી પણ સરખી ન હોઈ શકે.”

“છતાં અમારી કમળાના મામાનો હાથ પહોંચતો છે, અમ-દાવાદમાં રાખીને બણાવે છે, અને તે કહે છે કે વધુ નહિ તોપણ

કમળાને મેટ્રીક સુધી પહોંચાડવી. જાજનો આ વિચાર છે, આવતી કાલે શું થાય તે કોણ જાણે છે ?”

“સારો વિચાર છે.” એમ કહી કિરીટે ચાહનો ખાલો લીધો અને નગીનલાલ શેઠે પણ લીધો.

“તમે તમારે જાઓ !” કિરીટે ચાહનો ધુંટડો ગળે ઉતારતાં કહ્યું.

કમળા સત્વર ઊઠીને ધડધડે કરતી દાદર ઊતરી ગઈ.

ચાહ પી, સોપારી લઈ, કિરીટે રજા લીધી. નગીનલાલ શેઠે તેને આનંદભેર વિદાય આપી અને કહ્યું: “પછી હું સોમચંદ શેઠને ત્યાં મળવા આવીશ.”

“ભલે.” કહી કિરીટ ખડકી બહાર નીકળ્યો.

દસપાંચેક ડગલાં કિરીટ ચાલ્યો હશે, એટલામાં બાળુની ખડકામાંથી બૂમ પડી: “કિરીટભાઈ ! કિરીટભાઈ !”

કિરીટે એ બાળુએ દૃષ્ટિ કરી તો એક બાઈ ધરને ઓટલે ઊભી ઊભી પોતાને બોલાવી રહી હોય એમ તેણે જોયું. તેણે પૂછ્યું: “મને બોલાવો છો ?”

“હા, હા, તમને જ. ઓળખતા નથી ને ?”

કિરીટે ખડકીમાં પેસતાં જ કહ્યું: “નથી ઓળખતો.”

“હા, શાના ઓળખો ?” બાઈ એ મુખ મલકાવીને જવાબ આપ્યો: “તમે નાના હતા ત્યારે હું એક વાર તમારે ત્યાં વડોદરે આવેલી. હું જન્મનાની મોટી બહેન-શકરી.”

“હા, હા, પણ તમે નો પ્રાંતીજ રહેતાંતાં ને ?”

“હા, પણ થોડા વખતથી અહીં રહીએ છીએ. તેમને મીલમાં નોકરી છે. આવોને, ઉપર આવો. મારી બહેનના કાંઈ સમાચાર નો આપો.”

“યમુના બાબી મળ્યાં છે.” કહેતો કિરીટ શકરીની પાછળ ઝોરડામાં પેઠો. શકરીએ સણતું એક ચાદરું પાથર્યું તે ઉપર એસવા જતાં જ તેની દૃષ્ટિ ત્યાં બિભેલી કમળા પર પડી.

શકરી હસી પડી. “કેમ ચમક્યા ? કમળા વીરમગામ આવે, ત્યારે તેનો અડધો દિવસ તો મારા ઘરમાં જ જાય, તે તમે ક્યાંથી જાણો ?”

“નહોતો જાણતો એટલે જ મને નવાઈ લાગી હતી.”

“કન્યાઓ જોવા નીકળ્યા છો ? કેટલી કન્યાઓ જોઈ ?”

“ધણીએ.”

“પણ આ ઘર અને આ કન્યા તમને બીજે ક્યાંય નહિ મળે. હું તે માટે જ જમનાને કાગળ લખવાની હતી; ત્યાં તમે જ આવ્યા એટલે તમને કહું છું.”

કિરીટ હસીને બોલ્યો: “પડોશીદાવે બલામણુ કરે છે ને ?”

“એમ હોય ? મારી બહેનના દિયર તે મારા સગા બાઈ. કમળામાં એવા ગુણ છે કે...”

“કાકી !” કમળા પોતાના વખાણથી સંકોચાતી હતી—અકળાતી હતી.

“તું ન બોલીશ કમળા ! એમને કહેવાનો મારો હક છે અને કહીશ.”

“કમળાને મેં બીજે ક્યાંક જોયાં હોય એવો મને ભાસ થાય છે.”

શકરીએ કમળા સામે જોયું. કમળા મંદ હસતી હતી. “હું કમળા ! સાચું ?”

કમળા કશું ન બોલી.

શકરીએ ઠપકાબરી આંખે કહ્યું: “કહેને કમળા ! શરમાલ છે શાની ?”

“અમદાવાદ અને સાબરમતી વચ્ચે ગાડીમાં.”

“બરાબર !” કિરીટની યાદદારત તાજી થઈ. “યાદ આવ્યું. અમદાવાદને સ્ટેશને પેલાના હાથ હેઠળથી તમે અને તમારો ભાઈ ડબ્બામાં ઘૂસી ગયાં હતાં અને પેલો ઊતારુ બચડો હતો. સાચી વાત !” કિરીટને એ પ્રસંગનું સ્મરણ રમૂજ ઉપજાવી રહ્યું.

કમળાની જીભ ઊઘડી: “અને તમને સાબરમતીને સ્ટેશને ઊતારી પાડેલા તે ય જોયેલું. બધા ઊતારુઓ તમારાં ખૂબ વખાણ કરતાંતાં, પણ...”

“પણ શું ?”

“પણ કોઈ તમારા સાક્ષી થવા તૈયાર નહોતું !”

“કેસ ચાલે તો તમે સાહેદી પૂરશે ને ?”

“હા, જરૂર.”

સાબરમતીને સ્ટેશને ઊતર્યા પછી ચાલી જતી ગાડીના ડબ્બાની બારીઓમાંથી ડોકાયલી કૃતજ્ઞતા દાખવતી આંખોમાં કમળાની આંખો પણ હતી તે તેને સાંભર્યું. તેણે જરા છૂટ લઈને પૂછ્યું: “એ તો ઠીક, પણ હું તમને પસંદ કરું, તો તમે મને પસંદ કરો ખરાં કે ?”

કમળાએ શરમાઈને મ્હોં છૂપાવ્યું. શકરીને ખૂબ હસવું આવ્યું. શકરીએ કહ્યું: “એ કાંઈ નહિ કહે, પણ હું તમને હા કહું છું, જાઓ ! તેના કહેવાથી તો મેં તમને અહીં બોલાવ્યા છે, સમજ્યાને ?”

“અરે કાકી...”

કિરીટ આગળ પૂછ્યું: “મારામાં એવું શું છે કે તમે મને પસંદ કરો છો?”

હવે કમળાએ અસાધારણ હિંમત દાખવીને કહ્યું: “સાચુલા, વીર, પરોપકારી, કેળવાયલા માણસો આત્મપ્રશંસા સાંભળવા ઈચ્છતા હશે, એવું મેં આજે જ જાણ્યું.”

કિરીટ એટલો લજ્જા ગયો કે તેના વદન પર કમળાની ક્ષમાયાચના કરતી રેખાઓ પથરાઈ, પણ કમળાના જવાબથી તે પ્રસન્ન થયો, એટલું જ નહિ પણ કમળા માટે તેનો પક્ષપાત પણ બંધાયો.

પ્રકરણ ૧૪

ઉઝ વડીલશાહી અને નમ્ર ચૌવન

મજાની મધુરી મૂર્તિ, તેની લજ્જાશીલ આંખો, તેની મીઠી અને તેજસ્વી વાણી, અને એક સંસ્કારી કુટુંબમાં અએલો તેનો કહેર, એ બધાં મીઠાં સ્મરણોને મનમાં ઘૂંટતો કિરીટ મામાને ત્યાં પાછો ફર્યો, ત્યારે તેણે નણુંદબોળાઈ વચ્ચે તકરાર જામેલી જોઈ.

સુંદરનો સ્વભાવ ઉઝ હતો. બાળવયે વિધવા ચવાથી તે પિતાની મમતાળુ દ્વંદ્વમાં પિયરમાં રહીને લાડકી થઈ ગઈ હતી તેથી ઘરમાં તેનો એક જાતનો પ્રતાપ જામી ગયો હતો. તે દુઃખાયલી બાઈને કોઈ દુભવતું નહિ અને કોઈ દુભવે તો સોમચંદ શેઠને માડું લાગતું, એટલે સુંદરની મનસ્વિતા ઉત્તરોત્તર પોષાતી ગઈ હતી અને તે બાબી પર સાસુ કરતાં ય વધારે ઉઝ રીતે રાજ્ય ચલાવતી હતી. આ પરિસ્થિતિ કિરીટ જાણતો હતો, અને પદ્મા પણ સમજતી હતી, એટલે પદ્મા બનતાં સુધી સુંદરના કલ્યાણમાં જ રહેતી; છતાં બાજુ બેઠે વચ્ચે તકરાર જામેલી જોઈને કિરીટને નવાઈ લાગી.

પણ કિરીટ ઘેર આવતાં તકરાર એકદમ બૂઝાઈ ગઈ. પદ્મા રસોડામાં રોટલી વણતી વણતી બોલતી હતી તે ચૂપ થઈ ગઈ

અને સુંદરે એ ચાર વેળુ બોલીને તકરારને પૂરી કરી. કિરીટ સમજ્યો કે પોતે ઘેર આવ્યો એટલે આ તકરાર શમી છે, નહિતો કદાચ કલાકો સુધી ચાલત. પદ્મા ભાભી જેવી શાણી સ્ત્રીએ તકરાર ઉપર પહેલેથી પાણી ઢોળી તેને શાંત કેમ ન કરી, એ તેને મન એક કાયડો થઈ પડ્યો. પણ એ કાયડો બપોરે ઉઠી ગયો.

એ આખો દિવસ પદ્માની આંખ ભીંજાયલી રહી અને સુંદરનું મ્હોં ચડેલું જ દેખાયું. પ્રમોદ એકસો મુંબઈ ચાલ્યો ગયો, ત્યારથી પદ્મા એક તરછોડાયલી અમળા જેવી અપમાનિત થઈ ગઈ હતી. તે એ અપમાનથી ઉશ્કેરાઈ હતી, એ સ્થિતિમાં સુંદરે તેને મહેલું માર્યું હતું કે “મુંબઈમાં રહેવા જેવાં થાવ પછી મુંબઈ જવાની હોંશો કરો!” એ મહેલુથી પદ્મા બળી ગઈ હતી, અને તે સુંદરની સામું બોલી હતી. બસ, એમાંથી જ ઝગડો અને હુંસાતુંસી જાગી તે એક કલાક ચાલી! “સાસરે પોસાતાં નથી કેમ?” કહીને પદ્માએ પણ તેનો જવાબ વાળ્યો હતો, પરંતુ પદ્મા બોલી હતી તે કરતાં દસગણું તેને નણુંદને મોંએથી સાંભળવું પડ્યું હતું.

આવા ઝગડા તો અનેક ઘેર થતા હોય છે તે કિરીટ જાણતો હતો. સંયમ અને વિવેકના સંસ્કાર સારી પેઢે મળેલા હોય છે ત્યાં આવા ઝગડાનાં કારણો હોવા છતાં તે તુરત શમી જાય છે અને નહિતો તે જીવનભર ચાલ્યા કરે છે. આ ક્ષણે કિરીટને નગીનલાલ નાણુવટીના ઘરમાં ત્રણ બાપ્તઓના પરિવારનો સંયુક્ત વાસ સાંભર્યા વિના રહ્યો નહિ.

“ભાભી! તમે શાંત અને ડાહ્યાં થઈને સુંદરબહેન સામું ન બોલ્યાં હોત તો કેવું સારું થાત?”

“હું કોઈ વાર તેમની સામું બોલી નથી, પણ આજે મારાથી બોલી જવાયું...બહેલીને વધુ બાજે...” અને પદ્માની

આંખમાંથી ટપટપ આંસુ ખરી પડ્યાં.

“તે ખરું, પણ સુંદરબહેન તો જિંદગીભર ઓશિયાળાં થયાં છે.”

“તો તેમના કરતાં હું વધુ ઓશિયાળી ક્યાં નથી? તેમને તો બચુંભાદરું પિયર છે, મારે નથી પિયર કે નથી સા...”

પદ્મા પૂરું બોલી નહિ અને ચાલી ગઈ, પણ ફિરીટ તેના કચનને સમજી ગયો. વિધવા સુંદર કરતાં સધવા પદ્મા વધુ ઓશિયાળી હતી તેની ફિરીટ પણ ના કહી શકે તેમ નહોતું. પદ્મા સધવા હતી પણ પતિથી ત્યગ્નએલી સધવા વિધવા કરતાં વધુ દુઃખી હોય છે. વિધવા જે સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે સહાનુભૂતિ ત્યગ્નએલી સધવા હજી સંસારમાં પ્રાપ્ત કરી શકી નથી એ ફિરીટ જાણતો હતો. વિધવાનું તો ભાગ્ય ફૂટી ગએલું મનાતું હતું, પરંતુ ત્યગ્નએલી સધવાને જીવતો પતિ પત્નીની નાલાયકીની છાપ મારતો હોઈ તે સંસારમાં અપમાનિત બનતી બળતીઝળતી દહાડા કાઢતી હોય છે.

પદ્માની એ સ્થિતિની લાંબી વિચારણાએ ફિરીટની આંખોને સજળ કરી. પદ્મા પોતાની બહેન નથી, કે યમુના જેવી વિધવા ભાભી નથી, નહિતો પોતે તેને પોતાને ત્યાં તેડી જઈને તેના મનનું સાંત્વન કરત, તેને રાજીખુશી રાખત, તેને તેનું મનોદુઃખ બૂલાવવા પોતે કેટલું કેટલું કરત, અને પિયર તથા સાસરું બેઉ સ્થળોની એ ઓશિયાળી યુવતીને પોતે શાંતિ આપત, એવા અભિલાષો પણ તે નિરર્થક કરી ચૂક્યો.

ફિરીટનું પ્રભાત તો કાંઈક આનંદમાં ગયું પણ બાકીનો આખો દિવસ ગમગીનીમાં ગયો. રાત્રે સોમચંદ શેઠે તેની પાસે આવીને સગપણની વાત કાઢી ત્યાંસુધી તેને પદ્માનો જ વિચાર

થયા કરતો હતો. એ વાત નીકળી કે તુરત ચિત્તમાંથી પદ્મા ખસી ગઈ અને રંભા, કામંદકી અને કમળા આવીને ઊભાં રહ્યાં.

“હવે બોલ કિરીટ, ચાંદલા કયે દિવસે કરવાના છે? ડેપ્યુટી સાહેબની રમ્મનું હવે માત્ર એક અઠવાડિયું રહ્યું છે.”

કિરીટ મનમાં ગુંચવાયો. મામા પૂછતા નહોતા કે તને કઈ કન્યા પસંદ છે, તે પહેલાં તો તે કામંદકી વેરે વેવીશાળ કરવાનું પોતાના મનથી નક્કી કરી ચૂક્યા હતા! તેણે એ વાત ઉઘાડીને બળતું જ કહ્યું: “સવારે હું નગીનલાલ નાણાવટીને ત્યાં કન્યા જોઈ આવ્યો.”

“તે તો હું જાણું છું, પણ એ ઘર કે કન્યામાં કશો માલ નથી. આપણે તો હરિલાલભાઈને ત્યાં વેવીશાળ કરવાનું છે.”

“પણ નાણાવટીની દીકરી બધી રીતે સારી છે.”

“સારી એટલે શું? અમદાવાદમાં મામાને ત્યાં રહીને ચાર ચોપડી ભણી છે, બાકી કશું નહિ. ઘર ધસાયતું છે અને ખોરડાં ગીરો મૂકાઈ ગયાં છે. પાંચસો રૂપિયાનો કરિયાવર પણ મળશે નહિ. બધી રીતે હરિલાલભાઈનું ઘર જ આપણા માટે સારું છે અને હું એમને જીભ આપી ચૂક્યો છું.”

કિરીટ મૂંઝાયો. તેને કમળા બધી રીતે પસંદ હતી, જ્યારે મામા કામંદકીને તેને ગળે બાંધવા તૈયાર થયા હતા. તેણે કશો જવાબ આપ્યો નહિ.

મામાએ કિરીટને સમજાવવા માંડ્યું: “સાંભળ, મારા સગા સાળાની દીકરી વેરે તને વરાવવાની પણ હું ના કહું છું, તે ઉપરથી તું સમજી શકીશ કે હું કોઈની શરમથી કે લાગવગથી દબાઈને તને કશો આગ્રહ કરતો નથી. નાણાવટીનું ઘર બ્રૂખડી આરસ જેવું છે. અને એ ખરું કે આપણે ક્યાં કન્યાના આપની

દોલત ઉપર બેઠા છીએ, પણ એ કન્યાનું બંધુતર, એનો ધાટ, ધરની રીતભાત, એ બધું જોતાં ડેપ્યુટી સાહેબની કન્યા ચડે.”

“મને એમ નથી લાગતું મામા!” કિરીટે હિંમત લાવીને એક વાર બોલી દીધું.

“અમારા કરતાં તું ડાહ્યો? તું તો પાઅર્થો કલાક એક ધરની કન્યા જોઈ આવ્યો, પણ અમે ગામમાં રહીએ એટલે બધી વાતોથી માહિતગાર હોઈએ. અમારો અભિપ્રાય તારા ઉપરછલ્લા અભિપ્રાય કરતાં વધારે પાકો હોય તે શું તું સમજતો નથી?”

કિરીટે પાછું મૌન પકડ્યું.

“અને હોશિયારીમાં એ બેઉ કન્યાઓ કરતાં ડેપ્યુટી સાહેબની કન્યા ચડે; તું ગામમાં ગમે તેને પૂછ, તને એ જ અભિપ્રાય મળશે. અને મારો કાંઈ સ્વારથ થોડો છે? તારા સ્વારથને માટે મેં તને તેડાવ્યો છે.”

“પણ હજી મારે અહીંથી, સુરતનાં એક બે કહેણ છે, ત્યાં જવું પડશે. પછી વેવીશાળનું નક્કી થશે.” મામાના પાશમાંથી છૂટવાને કિરીટે નવી બારી શોધી.

“અહીં આગળ આપણું જોયુંગળણું ને અનુકૂળ ધર મળતું હોય તો વળી સુરતનું આપણને શું કામ? એ તો હવે અહીં નક્કી કરીને જ જવાનું. બીજું કાંઈ થાય નહિ.”

મામાનો આગ્રહ હવે દુરાગ્રહમાં પલટાતો કિરીટે જોયો અને તે વધારે મુંઝવણમાં પડ્યો. મામાનું પ્રકટ અપમાન કરવાની નેનામાં હિંમત નહોતી, અને વિવેકયુક્ત શબ્દોમાં પોતે જે કાંઈ કહી રહ્યો હતો તેનું સાચું મૂલ્યાંકન મામા કરી શકતા નહોતા. હવે કરવું શું?

કેટલીક વાર સુધી તે ચૂપ જ બેસી રહ્યો. છોકરાઓ વડીલો

સામે બંડખોર થાય છે તેના એક કારણનો તો તેને અહીં જ અનુભવ થઈ રહ્યો હતો.

“પણ મારા દાદાને પૂછ્યા વિના તો હું કોઈ રીતે વચનથી બંધાઈ નહિ.” કિરીટ નવી બારી શોધી.

“દાદા એમ કહું છે કે તારે તારી મેળે વેવીશાળ કરવું નહિ ? તે તો બિયારા ખડચું પાન કહેવાય. પરણવું છે તારે અને દાદાને વચ્ચે નકામા શાના લાવે છે ?”

હવે કિરીટ બહુ અકળાઈ ગયો. તે મ્હોં પર અકળામણુ દાખવતો બોલ્યો: “પણ મારે અત્યારે વેવીશાળ કરવું નથી કે વચનથી બંધાવું નથી. હું વડોદરે જઈશ; બાબીને, દાદાને બધાને પૂછીશ અને પછી તમને લખીશ.”

સોમચંદ શેઠ પોતાના બાણેજને પોતાની આગાની બહાર જતો જોઈને ઉકેરાયા: “તું તારું કહ્યું જ સમજે છે, અને મામા તો ઘાસ ખાય છે એમ સમજતો હોઈશ, ખરું ને ?” તમે ભણ્યા એટલે અમારા કરતાં બહુ હોશિયાર થઈ ગયા કેમ ? આ હું છઉં, તો તારે આટલાં કહેણ છે, ખબર છે ને ? જરા વિચાર કરીને જવાબ આપ.”

“મારે બીજો કશો જવાબ આપવાનો નથી.”

“તો સાંભળી લે, આજથી તારા ગાળાનું પાણી હરાગ છે; સમજ્યો ?”

“અરે મામા...”

“બસ, હવે થઈ ચૂક્યું. તારે આંગણે મારો પગ તને જોઈતો હોય તો તારે આ વેવીશાળ કરવું જ પડશે. હું કહું છું કે હું જીભ આપી ચૂક્યો છું, અને મારી જીભ પાછી ફરે તો તું મારો બાણેજ નહિ અને હું તારો મામા નહિ.”

“માફ કરો મામા! એમ આકળા ઉતાવળા ન થાઓ.”
મામાના ઉઝ રોષ સામે નમ્ર બની જતો કિરીટ બોલ્યો: “સવારે
આપણે ફરી વાતચીત કરીશું. રાત પૂરતો મને વિચાર કરવાનો
વખત આપો.”

“એક દિવસ નહિ, બલે બે દિવસ વિચાર કર. પણ જરા
શાણુપણુ રાખ, અને જવાબ આપ. અને વાત તારા બલ્લાની છે,
મારે કશી સેવાદેવા છે?”

એમ કહી સોમચંદ શેઠ ગઈ ગયા અને આજે તો રાતના
આઠ વાગતાં જ કિરીટ જઈને પથારીમાં પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૫

પદ્માનો સ્વપ્નવિહાર

“ભૂલી! તમે શાંત અને ડાહ્યાં થઇને સુંદર બહેન સામું ન બોલ્યાં હોત તો કેવું સારું થાત?” ફિરીટનું એ ઠપકાનું વેણુ પદ્માને રહી રહીને સાંભરતું હતું. એ વેણુમાં મિહાશ અને મમતા ઓતપ્રોત થઈ રહેલાં હતાં. પદ્માએ પતિના, સસરાના અને સુંદરના ઘણાં ઠપકા સાંભળ્યા હતા, પણ ફિરીટના ઠપકામાં જે મિહાશ હતી તેવી મિહાશ તેણે કોઈ વાર અનુભવી નહોતી. તેને લાગતું હતું કે ફિરીટની શિખામણ સાચી હતી, અને પોતે મોટી નણુંદ સામે તેના જેવી જ ઉઝ થઈ ગઈ તે પોતાની જ ભૂલ હતી. પોતાની ઓશિયાળી અને હીન સ્થિતિ તે વખતે પોતે ભૂલી ગઈ એ પોતાનો જ અપરાધ હતો.

એ અપરાધ ધોઈ નાંખવાને રોષ છાંડીને નણુંદની થોડી ખુશામત કરી તેને પ્રસન્ન કરવાનો વિચાર પદ્માએ કર્યો. સાંઝ સુધી નણુંદ સાથે રાખેલા અબોલા રાત્રે પથારીઓ કરતી વખતે તેણે પોતાની મેળે છોડી દીધા અને કહ્યું: “સુંદરબહેન! ઓરડામાં ઉકળાટ થાય છે, ઓટલે આજે તો મેં ત્રીજા માળની ઓસરીમાં જ તમારી અને મારી બેઠેલી પથારીઓ કરી છે.”

સુંદર કશું બોલી નહિ, પણ સૂવા જતી વખતે તેણે પોતાની

મેળે પોતાની પથારી ઓસરીમાંથી ઉપાડી લઇને ઓરડામાં કરી અને પક્ષાની પથારી ઓસરીમાં જ રહેવા દીધી. પક્ષાએ જોયું કે નણુંદનો રોષ હજી ઊતર્યો નથી, અને પોતાનો યત્ન નિષ્ફળ ગયો છે. પોતાની નત્રતાનું મૂલ્ય નણુંદને મન ન વસ્યું, તે જોઇને તે પાછી ખિન્ન થઈ ગઈ.

પથારીમાં પડી પડી તે વિચારે ચડી. પતિના પ્રેમનો એક વાર જંઝાવાત ચાલી રહ્યો હતો, હવે એ પ્રેમના વાયરા અવળા વાતા હતા; શું તે વાયરા ફરીથી કોઇ વાર સવળા નહિ જ વાય ?

તે જ્યારે નાની હતી ત્યારે તેણે પિયરમાં પડોશમાં રહેતી એક જીવાન બ્રાહ્મણીની સ્થિતિ જોઇ હતી. તેનો પતિ તેને તજીને બીજી સ્ત્રી પરણ્યો હતો અને મુંબઈમાં રહેતો હતો. તેણે વધુ અભ્યાસ કર્યો અને કન્યાશાળામાં શિક્ષિકા થઈ. દસ વરસ તેણે એ રીતે ગાળ્યાં. તે સ્વાવલંબી બનીને દિવસ ગાળતી હતી અને પોતાને વિધવા જ માનતી હતી. પતિને તે ભૂલી ગઈ હતી અને પતિ તેને ભૂલી ગયો હતો. પરંતુ એક દિવસ એકાએક તે તેને ઘેર આવ્યો ! તેને મુંબઈનું પાણી લાગેલું. તેની નવી સ્ત્રી બે વરસ પહેલાં મરણ પામેલી. સ્ત્રીની અને પોતાની માંદગી પાછળ તેની પાસે જે કાંઈ હતું તે ખર્ચાઈ ગયેલું. કુટુંબમાં કોઈ તેનો ભાવ પૂછે તેવું નહોતું અને માઆપ તો મૃત્યુ પામેલાં જ હતાં. તે તબિયત સુધારવા માટે બહેનને ત્યાં થોડા દિવસ જઈને રહ્યો, પણ પૈસે ટકે ખાલી થઈ ગયેલો સાગો બનેલીને અળખામણો લાગ્યો એટલે તેણે તેને રજા આપી ! છેવટે તેની નજર પોતાની પહેલી પત્ની ઉપર પડી અને તે લાચાર સ્થિતિમાં તેને ત્યાં આવીને પડ્યો ! પત્નીએ તેને મમતાથી રાખ્યો, તેને દવા ખવડાવી અને સાંજે કર્યો. થોડા વખત પહેલાં પક્ષા જ્યારે કાકાને ત્યાં એક વાર ગયેલી ત્યારે એ બ્રાહ્મણી શાળામાં નોકરી કરતી હતી અને તેનો પતિ

ફરીથી સુખઈ જવા ઈચ્છતો ન હોવાથી ગામમાં નાની સરખી દુકાન નાંખીને બેઠો હતો; અને એ રીતે એ ત્યજ્યએલી યુવતીના સુખના વાયરા ફરી વહેવા લાગ્યા હતા.

આવા કોઈ દાખલા સાંભરતા ત્યારે પદ્મા સુખની આશાને હિલોળે ખૂલતી, અને જ્યારે એ આશા માયાવી છે એમ તેને લાગતું ત્યારે તે પાછી નિરાશ થઈ જતી.

સુખ અને દુઃખ સાપેક્ષ છે. એ બેઉ લાગણીઓ મનમાં રહેલી હોય છે. જ્યારે સુંદર અને પદ્મા વચ્ચે તકરાર થઈ હતી, ત્યારે પદ્માને લાગ્યું હતું કે ત્યજ્યલી સઘવા કરતાં વિધવાનું દુઃખ ઓછું છે; વિધવા સમાજમાં સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સઘવા તેવી સહાનુભૂતિ ભાગ્યે જ મેળવી શકે છે. વિચારના ઊંડાણમાંથી પદ્માને લાગ્યું કે સઘવા ત્યજ્યલી હોવા છતાં તેના જીવનમાં આશાને સ્થાન છે, અને તેથી જ વિધવા જેટલી સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેટલી સઘવા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. પોતે ભાવિ સુખની આશાને અંતરમાં સંઘરી શકતી હતી, પણ વિધવાના જીવનમાં એવી આશાને પણ ક્યાં સ્થાન હોય છે? અને સુંદર પણ વિધવા હતી.....

સુંદરના વૈધવ્યનું સ્મરણ પદ્માને રુચ્યું નહિ. તે વિચાર કરતી થોભી ગઈ. વૈધવ્ય જેવા નિરાશામય જીવનની જે છાપ સુંદરના તનમન ઉપર છપાયેલી હોવી જોઈએ એમ પદ્મા માનતી હતી તે છાપ તે સુંદરમાં જોતી નહોતી. નિઃસંતાન વિધવાને કશી જાંજળ ન હોય એટલે તે ધર્મક્રિયામાં, પ્રતોમાં અને દેવ-દર્શનમાં જ મન પરોવે એવી સામાન્ય લોકમાન્યતા મુજબ તે સુંદર વર્તતી હતી, પરંતુ એ કશામાં સુંદરનું ચિત્ત ઓતપ્રોત થઈ ગયું હોય તેમ પદ્માને લાગ્યું જ નહોતું. તે પ્રત-ઉપવાસનું તપ કરતી, પરંતુ એ તપ તેના ચિત્તને નાશ બનાવતું જણાતું

નહોતું. તે ધર્મકથાઓ સાંભળવા રોજ એ વાર જતી પણ એ કથાઓનો ઉપદેશ તેના કોઈ પણ કાર્યમાં ઊતરતો જોવામાં આવતો નહોતો. પોતાના તપનું, વ્રતનું, ધર્મનિષ્ઠતાનું શુભાનુભવતી સુંદરનો એ બધો એક વ્યવસાય બની ગયો હતો. અને સુંદરને મ્હોંએ તો કહેવાની હિંમત કોઈ શાની કરે, પણ પદ્માએ તો સાંભળ્યું હતું કે સુંદરની ચાલ સારી નથી. પદ્મા એવી લોકવાયકા સાચી માનતી નહોતી. કેમ માને ? લોકો સુંદર અને તેમના પડોશમાં-એક મકાન દૂર-રહેતા મગનલાલ કોઠારીના ચમનની વાતો કરતા, પણ સુંદર કોઈ વાર ચમનના ઘર સામુંચ જોતી નહોતી, તો ચમન સાથે વાતચીત તો તે શાની કરતી હોય ? પણ લોકોને એવી ખૂરી ટેવ પડી હોય છે કે એક જીવાન વિધવા અને જીવાન વિધુર-ચમન વિધુર હતો-પડોશમાં રહેતાં હોય એટલે કંઈ કંઈ વાતો કરવા મંડી જાય. એવી લોકવાયકા પદ્માએ એક કરતાં વધુ મ્હોંએથી સાંભળી હતી, પણ તે માનવાને તે તૈયાર નહોતી. માત્ર એક વિધવાના વર્તનમાં, સ્વભાવમાં, વાણીમાં જે સંચમની છાપ પડેલી જોવાની પદ્મા અપેક્ષા રાખતી હતી, તે છાપ તે સુંદરમાં જોઈ શકતી નહોતી, તેના વ્રત-ઉપવાસ છતાં તન-વદનની ભ્રમક વધતી જતી જોતી હતી, તે ઉપરથી તેના મનમાં કોઈ વાર એવી શંકા ઊપજતી કે “લોકો કહે છે તે સાચું હશે ?” પણ પછી તો તે એવી શંકા માટે પણ પસ્તાતી અને પોતે કોઈ ઉપર અણુજીતો આરોપ મૂકવાનું પાપ મનથી કર્યું એ ખાટું કર્યું એમ માનતી.

સુંદરની વાત સુંદર જાણે, પણ પોતે કાંઈ સુંદરના જેવી એક વિધવા નહોતી, પોતા સામે કોઈ આંગળી ચીંધે તેમ નહોતું, અને પેલી બ્રાહ્મણીની પેઠે પોતાનું લાંબા સમયનું તપ ફળે અને ફરી સુખના વાયરા વાય એવી આશા પોતા માટે તો સકારણ

હતી, એમ પદ્માને લાગતું હતું.

તરંગોએ તેના ચિત્તને ઝુલાવવા માંડ્યું. જાણે પતિ બીજી સ્ત્રી પરણ્યા; તે બણેલી ને રૂપાળી હતી એટલે પતિ તેનામાં જ રક્ત રહેતા; એવામાં મુંબઈમાં તેમને મોટર અકસ્માત નડ્યો; પતિને બહુ વાગ્યું અને તે ઇસ્પીતાલે પડ્યા; વીરમગામ તાર આવવાથી પોતે એકલી મુંબઈ જઈ પહોંચી અને પતિની પથારી પાસે રાતદિવસ રહીને તેમની સેવા કરવા લાગી; પણ પેલી નવી પત્ની તો કોઈ કોઈવાર તેમની ખબર પૂછવા જ ઇસ્પીતાલે આવતી; એ મહિનાની પોતાની સેવાથી પતિ પ્રસન્ન થયા અને પછી તો દુનિયા ઊલટસુલટ થઈ ગઈ! માનીતી અણુમાનીતી થઈ અને અણુમાનીતી માનીતી થઈ!

પોતાના સુખનો સૂર્યોદય થવાની એ કલ્પના પદ્માને બહુ સુખદ લાગી. જીવનમાં એવા અકસ્માતો બનતા હોય તો કેવું સારું, એમ તેના મનમાં થવા લાગ્યું. એવા અકસ્માતથી જ્યારે જીવન ઊલટસુલટ થાય, સુખની ક્ષણો પુનઃ સાંપડે ત્યારે વિસારે પડેલી પૂર્વ સુખની ક્ષણો કરતાંય તે વધારે મિઠી લાગે, નહિ વારુ ?

પદ્મા પોતાના મનને એવા પ્રશ્ન પૂછતી-પૂછતી તંદ્રાવશ થઈ અને સ્વપ્નમાં સરી પડી.

જાણે પતિ ઇસ્પીતાલમાંથી બરાબર સાજ થઈને ઘેર પાછા આવ્યા છે અને નવી પત્ની પોતાના આપને ઘેર ચાલી ગઈ હોવાથી, પોતે અને પ્રમોદ એકલાં જ શય્યાગૃહમાં વિજળીના દીવાના ઝળહળતા પ્રકાશમાં મીડી વાતો કરી રહ્યાં છે. લગ્ન પછીના પ્રથમ મિલનની રાત્રિ કરતાં વધારે આનંદ બેડ હેંચામાં ઊછળી રહ્યો છે. પહેલા મિલન સમયે તો માત્ર નામની જ ઓળખાણ હતી, પ્રથમ પરિચયનો સંકોચ હતો-લગ્ન હતી,

સ્વાર્પણની હૃદયાર્દ્રતા હતી, ભયથી ધ્રૂજતું કૌમાર્ય પણ હતું અને આ મિલનસમયે ?

નયનવદનની ઓળખાણના વિધિ માટે જરાએ સમય ગાળવાની હવે જરૂર નહોતી; કશો સંકોચ નહોતો; લજ્જા હતી પણ તે હસતી માનિની મધુરી લજ્જા હતી; ધ્રૂજરી હતી પણ તે ભયની નહિ-પતિના સ્નેહદાન માટે તલસતા તનવદનની હતી; ધ્વજતાં હૃદયો હતાં પણ તે સ્નેહસ્વાર્પણની ઊર્મિઓથી ધ્વજતાં હતાં, કશા સંકોભથી નહિ.

કેવા સુખની ક્ષણો ! પ્રમોદના વદન ઉપર આવેશભર્યા પ્રેમની રેખાઓ ઊપસી આવેલી પદ્મા આનંદથી જોઈ રહેલી હતી. પ્રમોદ પોતે થોડું બોલતો હતો પણ પદ્માની વાણી વધુ ને વધુ સાંભળવા ઇચ્છતો હોય તેમ તેને કાંઈ કાંઈ પૂછતો. કેટલીક વાર પ્રમોદ એવું પૂછતો કે તેનો જવાબ આપતાં પદ્માને ગાલે ગુલાબો ઊપસતાં અને આંખો નીચી ઢાળ્યા વિના તે જવાબ આપવાની હિંમત જ કરી શકતી નહિ. કેાઘ વાર તો પદ્મા મ્હોંથી જવાબ આપતી નહિ, માત્ર આંખો અને પ્રમોદના ગાલ પરની આછેરી લપાટથી તે જવાબ આપતી; અને તે વખતે બેઠેલાં વદન પર જે હાસ્ય ઊમટતાં તે ભલે પડોશીઓ સાંભળતાં હોય, પણ પોતે મુંબધમાં હોવાથી પદ્માને તેની કશી પરવા નહોતી.

સુખદ ક્ષણોનો પ્રવાહ વધુ વેગવંત થવા લાગ્યો. પ્રમોદે ખડખડ હસીને પદ્માને સોદા ઉપરથી ઊંચકીને પલંગમાં સુવાડી અને તેને ચુંબનોની વૃષ્ટિથી ગભરાવી મૂકી. સુખની પરાકાષ્ટામાં તે બાનરહિત બની. તેની ચેતના જડી ને જડી ઊતરતી કોઈ એવા સંવેદનમાં કેદ્રિત થઈ રહી કે તેનું ચિત્ત વિચારશક્તિને બળે ગુમાવી બેઠું અને માત્ર તે મૂક રહી કોઈ અકથનીય

સુખને સંવેદી રહ્યું.

ઓચિંતું પદ્માનું સુખસ્વપ્ન વઢૂટી ગયું અને તે ખુબ્બાકળી બિછાનામાં બેઠી થઈ વસ્ત્રો સંકોરવા લાગી! અંધકારમાં તેને ભય લાગ્યો. કોઈ પુરુષાકૃતિ બારીમાંથી છબ તરફ સરકી ગઈ હોય તેવો તેને ભાસ થયો. તેને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે અસ્વેદથી નાહી ગઈ છે; અને વસ્ત્રો.....

તેણે કારમી ખૂમ મારી: “સુંદર બહેન!”

પ્રકરણ ૧૬

વહુમના વાદળનો ઘેરો

પદ્માની એક ખૂબથી સુંદર જાગી નહિ; તેણે બીજા ખૂબ મારી, ત્રીજા ખૂબ મારી. દરેક ખૂબ ઉત્તરોત્તર સ્વરમાં ચડતી ગઈ અને બચસૂચકતામાં વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. ત્રીજા ખૂમે સુંદર “હે” કરતી જાગી અને બિછાનામાં બેઠી થતી બોલી: “શું છે?”

પદ્મા દોડતી સુંદર પાસે ઓરડામાં ગઈ અને ઢગલો થઈને પડી. સુંદરે ચમકીને પૂછ્યું: “શું છે, શું? આમ કેમ કરે છે?” “સુંદર બહેન! મને બીક લાગે છે.”

“બીક શાની વળી?” સુંદરના સ્વરમાં તેજ પુરાતું હતું. બાબી પોતાને શરણે આવી હતી, તો મુરખ્ખીવટ માણવાની તક સુંદર શામાટે જવા દે? “બીક લાગતી હોય તો ઓરડામાં આવીને સૂઈ રહે.”

“સુંદર બહેન! અહીં કોઈ બાયડો આવ્યો’તો...”

“જા, જા!” સુંદરે મુખ્યચેષ્ટામાં અને સ્વરમાં ખૂબ તિરસ્કાર વ્યક્ત કર્યો: “અહીં કોણ આવે? સ્વપ્નું તો જોયું નથી?”

“ના, ખરેખર મેં તેને છળની તરફ સરી જતો જોયો’તો...”

સુંદર બહેન ! હું તો ઊઘતીતી અને એ મૂઓ કોઈ લુચ્ચો માણસ હશે...મારાં કપડાં...”

“હું !” સુંદર એકદમ ઘડકી ગઈ.

“આપાજીને જગાડીને વાત કરો; કોઈ હરામખોર ઘરમાં ભરાઈ બેઠો હશે તો...”

સુંદરનો સ્વર ઓચિંતો ધીરો અને મમતાળુ બની ગયોઃ “ભાભી ! અત્યારે રાતને વખતે ‘હોહા’ કરવી જવા દો. હશે નહિ કાંઈ અને નકામી ફજેતી થઈ પડશે.”

“પણ મને બહુ ગભરામણ થાય છે, સુંદર બહેન ! હાય, હાય, મને મૂઠને આજે ક્યાંથી, વળી ઓસરીમાં સવાનું મન થયું ? !”

“હું ઓસરીમાં જ રોજ સૂતી ને ? મેં તો કોઈ વાર કશું ન્તેયું નથી. કાંતો તમે ઊઘમાંથી ઊઠેલાં એટલે બીધેલાં અને મનને કરોડ આભાસ થયો હશે. ચાલો, પથારી ઓરડામાં લાવો અને સૂઈ જવ !”

પદ્મા સુંદરના ખોળામાં માથું મૂકીને રડવા લાગી. સુંદર ભાભીના બરડામાં હાથ ફેરવતી તેને આશ્વાસન આપવા લાગીઃ “ભાભી ! તમે ગાંડાં છો. કશું થયું નથી ને નકામાં વહેમાઈ ગયાં છો. છાનાં રહો, કોઈ જગશે તો કેવું કહેવાશે ?”

“ઓ બહેન ! કદાચ...”

“ભાભી ! હજી તમે સમજતાં નથી ?”

“પણ આપાજીને સવારે તો તમે વાત કરજો.”

“એમાં આપાજીને કહેવા જેવું શું છે ? તમને ખબર નથી પડતી ? એથી તો કોઈનું મોત ઊભું થાય...”

સુંદર ઊઠી અને પદ્માની પથારીને બહારથી ઉપાડી લાવી ઓરડામાં પાથરી આપી. “ચાલો, હવે સૂઈ જવ, ઓરડો બંધ

કરું છું.”

સુંદરે ધીરેથી ઓરડો બંધ કર્યો અને પદ્માના કાન પાસે મ્હોં લઈ જઈને કહ્યું: “જુઓ, આ તો કશું નથી, અને આપણને કહીએ તો તેમને કોના પર શક જાય તે જાણો છો? આપણા ઘરમાં કિરીટભાઈ સિવાય બીજું અત્યારે કોણ છે?”

આ સૂચન થતાં જ પદ્મા ધૂણ મઠ. કિરીટના સૌજન્યનો પરિચય તેને થોડા દિવસમાં થઈ ગયો હતો અને તેની રીતભાતમાં તેણે એવું કશું જોયું નહોતું, કે જેથી તેને કિરીટ ઉપર શંકા લઈ જવાનું મન થાય. પણ હા, કિરીટ આખા ઘરમાં જો કોઈની સાથે મોકળા મનથી વાત કરતો હોય તો તે માત્ર પદ્મા જ હતી; છતાં એ વાતચીતમાં ય કેમ વાર કિરીટ વિવેક છાંડ્યો નહોતો. એ કિરીટ શું એવો દુષ્ટ હોય કે જે આવું અનિષ્ટ આચરણ કરે?

બિચારી પદ્માને જગતનો હજી પૂરો અનુભવ થયો નહોતો. તે આટલી નાની વયે પુરુષસ્વભાવની બહુવિધતાનો પરિચય પણ ક્યાંથી કરી શકી હોય? તેણે પિયર અને શ્વસુરઘરની બહારની દુનિયા જોઈ નહોતી, તેને કશા વિશિષ્ટ અનુભવો થયા નહોતા: માત્ર તેને કાને કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીઓના એવા બોલ પડ્યા હતા કે “પુરુષો બહારથી જેવા ઠાવકા અને સુશીલ દેખાતા હોય છે, તેવા તેઓ અંતરમાં હોતા નથી. મ્હોંથી મીઠી વાતો કરનારાઓ પણ મનના મેલા અને સડેલા હોય છે! પુરુષનો વિશ્વાસ રાખનારી અનેક સ્ત્રીઓનાં જીવન જીવતાં મરણ જેવાં થઈ ગયાં હોય છે.” પુરુષ જાતિ પ્રત્યે કાનમાં કોઈ વાર રેડાયલું આ ઝેર અત્યારે પદ્માના મનમાં ઊભરાઈ આવ્યું અને કિરીટ પરનો તેનો વિશ્વાસ ડગી જવા લાગ્યો. તે મનમાં બોલી: “શી ખબર? એને પણ કેમ કુલ્લુદિ ન સૂઝી હોય? મારા શુભેચ્છક બનીને પતિ પાસે મારી વકીલાત કરવાનો હેતુ મને ફાસલાવવાનો હોય તોય કોને ખબર? કિરીટભાઈ! હાય...હાય...તે શું આવા માણસ હશે? એ બગવાન!

દુનિયામાં હવે કાનો વિશ્વાસ કરવો?"

ફિરીટ બીજો માળે ઓસરીમાં સૂતો હતો તે પક્ષા નાણુતી હતી. દાદર ખુલ્લો રહેતો અને તે વાટે તે ત્રીજો માળે ઓસરીમાં સીધો આવી શકે તેમ હતું એમાં સંશય નહોતો. પણ તે છગ્ગમાં કેમ સરકી ગયો? અને છગ્ગમાં ગયા પછી નીચે ઊતરવા માટે દાદર પાસેની બારી ઉઘાડ્યા વિના તેને સીડી મળી શકે નહિ. આ વિચાર આવતાં પક્ષાનું મન સળવળ્યું. તેને ઊડીને જોઈ આવવાનો વિચાર થયો કે એ બારી ઉઘાડી છે કે બંધ છે?

તે ઊડી કે તુરત સુંદરે પૂછ્યું: “કેમ બાબી ઊઠ્યાં?”

“છગ્ગની બારીઓ બંધ કરી આવું.”

ઓસરીમાંથી છગ્ગમાં જવાની ચાર બારીઓ હતી. વચ્ચેની બારીઓ બંધ હતી, પણ છેલ્લી દાદર પાસેની બારી ઉઘાડી હતી! પક્ષાનું શરીર કંપી ગયું.

ખેડ બારીઓ બંધ કરીને તે પાછી ફરી અને ઓરડામાં દાર બંધ કર્યાં. પછી તે પથારીમાં પડી. સુંદર બોલી: “ઓરડો તો આપણે બંધ કરેલો જ હતો, પછી છગ્ગની બારીઓ બંધ હોય કે ઉઘાડી, તો ય બીક શાની?”

“આ બંધ ઓરડામાં ય મને તો બીક લાગે છે!”

પક્ષાનો સ્વર બોખરો હતો. સુંદરને લાગ્યું કે તે રડતી હોવી જોઈએ. “હવે તમે ઊંધી જાઓ, એટલે બધી બ્રમણા ટળી જાય.”

પક્ષા સૂતી ખરી, પણ તે ઊંધી શકી નહિ. સુંદરને પણ એ રાત્રે જાગરણ જ થયું. પક્ષા બેચેનીમાં પથારીમાં બેઠી થતી, પાછી સ્પર્શ જતી; સુંદર માત્ર પડી પડી જાગ્યા કરતી અને બાબીની હીલચાલ મૂગી મૂગી જોયા કરતી.

રાત્રિનો છેલ્લો પહોર થયો અને ફૂકડો બોલ્યો. તુરત પક્ષા પથારીમાં બેઠી થઈ. તેણે ખૂબ મારી: “સુંદર બહેન!”

“કેમ બાબી?” સુંદર પણ તુરત બેઠી થઈ.

“મગનલાલ કોઠારીના ઘરની અગાશીમાંથી આપણા છગ્ગમાં કોઈ આવી શકે ખરું?”

સુંદર ચમકી ગઈ પણ અંધકારમાં એ ચમકારો પદ્મા જોઈ શકે તેમ નહોતું. તેણે જવાબ આપ્યો: “એમ ક્યાંથી અવાય? વચ્ચે છગન શેઠનું ઘર આવ્યું ને?”

“છગન શેઠના ઘરને ય અગાશી તો છે.”

“બાબી! તમારી ભ્રમણા હજી કેમ છૂટતી નથી? તમે એક વાર બરાબર ઊંધ લ્યો તો તમારું મન ઠેકાણે આવી જાય.”

“પણ મને ઊંધ જ આવતી નથી ને! હું ભગવાન! હવે શું થશે?”

“થવાનું કશું ય નથી અને થયું ય કશું નથી, બાબી! ચાલો, સૂઈ જવ જોઈએ, હું તમને રંગમઝ ઓઢાડી દઉં!”

આશ્ચર્યિત દર્દીની પેઠે પદ્મા સૂઈ ગઈ. થોડી વાર થઈ અને તે ફડકીને પાછા બેઠી થઈ: “સુંદર બહેન! બીજો માણે કોઈ ફરે છે!”

“એ તો આપણી હશે, સૂઈ જાઓ!”

થોડી ક્ષણો થઈ અને પદ્મા પાછી બોલી: “સુંદર બહેન! આપણી ખડકી કોઈએ ધીરેથી ઉઘાડી!”

“તમને ય કાંઈ કાંઈ બળુકારા વાગે છે. સૂઈ જાઓ, હવે સહવાર પડવાને બહુ વાર નથી. થોડું તો જાગો!”

પદ્મા સૂઈ ગઈ અને ઊંઘવાને ફાંફાં મારતી આંખોટવા લાગી.

વહેલી સહવારે પદ્મા નિયમ મુજબ ઊઠી તો ખરી, પણ તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું. નીચે ગિતરતાં બીજો માણે કિરીટની

પથારી ભણી જોવાની ય તેને ઇચ્છા નહોતી; તેનું ચિત્ત કિરીટ પ્રતિના તિરસ્કારથી ભરાઈ ગયું હતું; છતાં ત્રાંસી નજરે તેણે જોયું તો ખરું જ. કિરીટની પથારી ભણી પદ્માએ એક તિરસ્કાર-ભરી દૃષ્ટિ નાંખીને નીચે ગિતરવા માંજું. ઘરમાં પથારીઓ ફરવાનું અને ઉપાડવાનું કામ પદ્માનું જ હતું, પણ અત્યારે એ અપવિત્ર પથારીને અડકવા પણ તેનું મન તૈયાર થયું નહિ. પાછળ આવતી સુંદરે જ મૂગા મૂગા પથારી ઉપાડીને ઓરડામાં મૂકી.

સુંદરમાં આજે પદ્મા પ્રત્યે અસાધારણ સહાનુભૂતિ પ્રકટી હતી. તેણે કોઈ ન સાંભળે એવી રીતે બાબીને કહ્યું: “તમે ઊંઘ્યાં નથી, એટલે શરીરે ઠીક નહિ હોય. આજે રાંધણું હું ફરીશ; તમે દાળ આપો, શાક સમારી આપો; સ્ટવ સળગાવીને ચાહ મૂકો.”

નણુ દે સૂચવ્યા પ્રમાણે પદ્મા ઘરકામમાં વળગી. સોમચંદ શેઠ દાતણ કરી ઓસરીમાં આવીને ખેઠા અને ચાહના ચલાણુની રાહ જોવા લાગ્યા. તેમણે પૂછ્યું: “સુંદર! કિરીટ ક્યારનો બહાર ગયો છે?”

“મને કાંઈ ખબર નથી. અમે ઊઠ્યાં ત્યારે તો તેમની પથારી ખાલી હતી.”

“સહવારે વહેલો ફરવા ગયો હશે. પણ સાત વાગી ગયા, હજી આવ્યો નહિ.”

“તમે તમારે ચાહ પી લ્યો; કિરીટભાઈ આવશે ત્યાં-સુધી ચાહ ગરમ રાખીશું.”

“બલે ત્યારે.”

સોમચંદ શેઠ ચાહ પી રહ્યા, પણ કિરીટ દેખાયો નહિ.

તેમને નિયમ મુજબ પેઢી પર જવું હતું, પણ રાત્રે કિરીટ વેવીશાળ સંબંધી શો નિશ્ચય કર્યો તે જાણવાની આતુરતાએ તેમને કિરીટની રાહ જોવા કહ્યું અને તે ઘેર જ રોકાઈ રહ્યા. આઠ વાગ્યા, નવ વાગ્યા, દસ વાગ્યા પણ કિરીટ ઘેર પાછો આવ્યો જ નહિ !

“તે ગયો ક્યાં?” એમ વારંવાર બબડતા સોમચંદ શેઠને કોઈ જવાબ આપી શકતું નહિ; માત્ર ધુમટામાંથી પડ્યાની વદનચર્યા જ મૌન જવાબ આપી દેતી હતી કે “શું મ્હોં સમજે હવે તે કુચ્છો ધરમાં બોમો રહે?”

પ્રકરણ ૧૭

સતીશચંદ્ર વકીલ

અ|| ખી રાત વિચારવમળમાં વીતાવ્યા પછી જ્યારે કિરીટને મામાના પંજમાંથી છૂટવાનો ખીજે કશો માર્ગ સાંપડ્યો નહોતો, અને મામાની સમીપે બંડ કઢાવીને તેમનું અપમાન કરવાની હિંમત તેનાથી દાખવી શકાય તેમ જણાયું નહોતું, ત્યારે તેણે પરાક્રમાં ઊડીને કોઈને કહ્યા વિના સ્ટેશનનો માર્ગ પકડવાનું નક્કી કર્યું હતું ! કામંદકી કરતાં કમળા તેને અનેક દરજ્જે પોતા માટે યોગ્ય લાગી હતી, છતાં મામાએ કામંદકીને પસંદ કરીને તેની વેરે જ પોતાને પરણાવવાનો દુરાગ્રહ રાખ્યો હતો, તેમાં કિરીટને પહેલાં તો મામાનો કશો અંગત સ્વાર્થ દેખાતો નહોતો, માત્ર જીવાન અને વૃદ્ધ માનસ વચ્ચેનો ભેદ જ દેખાતો હતો; પરંતુ પછીથી તેને એમ લાગતું હતું કે દુરાગ્રહની પાછળ અંગત સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિ નહિ પણ સ્વાભાવિક રીતે ધડાઈ ગએલી એક સ્વાર્થી મનોદશા હતી, કે જે મનોદશા હમેશાં સ્થૂળ લાભોની દૃષ્ટિની પાર જોઈ શકતી નથી. એક મોટો અમલદાર પોતાનો સગો થાય, તેની પાસેથી તાત્કાલિક કશો સ્વાર્થ સાધવાનો ભલે ન હોય, પણ એની અમલદારીનો અંશ માણવાની પોતાને તક મળે એવો પણ લાભ શોધતા રહેવાની જેને ટેવ પડી હોય છે તેને

લગ્નના જોડાની સમવયસ્કતા, રંગ-રૂપ કે સરખું બહુતર, એવી ઉપલક્ષ્ય યોગ્યતા સિવાય બીજું કશું જોવાનું ભાન જ રહેતું નથી. પોતાના મામાની પણ એ જ મનઃસ્થિતિ હતી એવો કિરીટ પોતાના મનથી તોડ કાઢ્યો હતો. પ્રમોદને માટે હરિલાલ ડેપ્યુટી નોકરી મેળવી આપવા તૈયાર હતા, કિરીટને પણ સારે ઓધે ચડાવી દેવા ઉત્સુક હતા, એ વાતો કહેતાં સોમચંદ શેઠના મ્હોંમાં પાણી આવતું હતું; જોકે પ્રમોદ કે કિરીટ પોતે એ નોકરીઓને માટે કંઈ આતુર નહોતા તે તે સારી પેઠે જાણતા હતા! મોટા માણસના સગા થવાનો શોખ પણ માણસો કેળવતા હોય છે, અને તેમાં કોઈ દૂર-દૂરનો સ્વાર્થ સાધવાની અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિ પણ હોય છે; છતાં તેમનો એ શોખ સંતાનોનું હિત કરે છે કે અહિત તેનો વિચાર નહિ કરનારા વડીલોની સામે જ સંતાનોને કેટલીક વાર ખંડ ઉઠાવવાં પડતાં હશે, એવો કિરીટના સ્વાનુભવે ચુકાદો આવ્યો.

પોતે કોઈને કહ્યા વિના નીકળી ગયો હોવાથી પાછળ શી ધમાલ મચશે તેનો કિરીટને ખ્યાલ હતો, એટલે તેણે અમદાવાદ સ્ટેશને પહોંચતાં જ મામાને તાર મોકલી દીધો કે “હું વડોદરા જઉં છું; મારો સામાન કોઈની સાથે ત્યાં પહોંચતો કરજો. મારા વેવીશાળ સંબંધે હમણાં કરી હીલચાલ ન કરશો.” તે જાણતો હતો કે મામાને આથી વધારે ખોટું લાગશે, પણ મામાની સમીપે જો બોલવાની તેનામાં હિંમત નહોતી, તે દૂર દૂર રહીને લખતાં-કહેતાં તેને કોઈ રોકી શકે તેમ નહોતું.

વડોદરાને સ્ટેશને ઊતરતાં જ “હેલો...કિરીટ!” કરતો તેનો મિત્ર સુમન દોડી આવ્યો અને તેણે તેનો હાથ પકડ્યો: “અરે બલા માણસ! મામાને ત્યાં તો તું દટાઈ ગયો’તો કે શું?”

ત્યાં તો સતીશચંદ્ર વકીલ પણ ત્યાં આવ્યા અને હસતે મ્હોંએ કિરીટના ખભા પર હાથ મૂકીને બોલ્યા: “કેમ, મોસાળ

જઈ આવ્યા ? બલે, પણ હવે પાછા ગાડીમાં બેસી જાઓ, તમારે મારી સાથે સુરત આવવાનું છે.”

કિરીટ વકીલને જરા આશ્ચર્યથી જોયા, ઝોળખ્યા અને તેમની સૂચનાનો જવાબ શોધવા માંડ્યો; પણ કિરીટ જવાબ આપે તે પહેલાં જ વકીલે કહ્યું: “ચાલો, ચાલો, એમાં આનાકાની કરવાની જરૂર નથી. હું તમારા દાદાને મળ્યો છું, તમારાં ભાભીને મળ્યો છું, ત્રણ દિવસથી તમારી રાહ જોઈ રહ્યો છું, છેવટે થાકીને પાછો સુરત જવા નીકળ્યો છું, અને જ્યારે અચાનક તમે મળ્યા છો, ત્યારે હું કાંઈ તમને ખેંચી ગયા વિના રહેવાનો છું ? ચાલો બેસી જાઓ !” એમ કહી બાબુના બીજા વર્ગના કોમ્પાર્ટમેન્ટનું ખારણું વકીલે પોતાને હાથે જ ઉઘાડ્યું.

કિરીટ તો બાણે ચકિત બની ગયો. એ પ્રતાપી અને હસતા વદનની આજ્ઞા હતી, છતાં બાણે હળવી ફૂલ જેવી હેઝ્ય એમ કિરીટને લાગતું હતું. એ વદન પર મમતાની સુકોમળ રેખાઓ હતી, તે યું એ અણુધારી આજ્ઞાની કડકાઈને નરમ બનાવતી હતી ? એક વાર ઘેર જમને ભાભીને બધી વાત કહ્યા વિના કિરીટને એન પડે તેમ નહોતું, અને જો તે પરભાર્યો સુરત ગય તો દિલનો બધો ભાર સાથે જ લઈ જવો પડે, એ કિરીટને ગમતું નહોતું. તેણે કહ્યું: “સતીશભાઈ ! આજે માફ કરો, કાલે હું જરૂર આવીશ. હજી હું દાદાને, ભાભીને કોઈને મળ્યો નથી.”

વકીલના મુખમાંથી મધુરું હાસ્ય સર્યું: “દાદા અને ભાભી ખુશીમાં છે; તમને સુરત મોકલવા માટે જ તમારી રાહ જુઓ છે; સુમનલાલ અહીંથી સીધા ઘેર જઈને સંદેશો આપી આવશે કે તમને હું પરાણે-ખરેખર બળજબરીથી ખેંચી ગયો છું; કેમ સુમનલાલ ?” અને વકીલે એવું ખડખડાટ હાસ્ય કયું કે કિરીટની ઈચ્છા તો એ હાસ્યની પાંખો પર ચડીને ક્યાંય જાડી ગઈ !

“પણ સુમન! મારી વાત તો સાંભળ. મારો સામાન કપડાં અમદાવાદ એક મિત્રને ત્યાં પડ્યાં છે. તેણે મને રોકાવા કહ્યું પણ રોકાઈ શકું તેમ નહોતું એટલે ફરીથી તેને ત્યાં બે દિવસ માટે જવાનું મેં વચન આપ્યું; એ વચનપૂર્તિના ખૂહાના માટે તેણે મારી કપડાંની બેગ જ રોકી રાખી; જો મારી પાસે કશો સામાન છે?”

વકીલે એક જ કૂંક મારીને એ દલીલને ઉડાડી મૂકી: “ચાલો, ચાલો, સુરતમાં કાપડિયા અને દરજીઓ વસે છે.”

સતીશચંદ્રે કિરીટનો હાથ પકડી તેને ડબ્બામાં દોર્યો અને એક વાહરડાની પેડે તે દોરાયો. તે બેઠો એટલે સુમને તેને ધીરથી વાત કહી: “નિરાંતે પાંચદસ દિવસ રહેજો; બહુ સરસ અને મળતાવડું કુટુંબ છે. અહીં યમુના બાબીને બધી વાત હું કહીશ.”

કિરીટ ચિંતાતુર થતો બોલ્યો: “પણ મારે બાબીને બીજી ઘણી અગત્યની વાતો કહેવાની હતી...”

“તો સુરત પહોંચીને વિસ્તારથી પત્ર લખજો. અહીં વકીલ તને તેડી જવા જ આવ્યા હતા અને તે માટે જ રોકાયા હતા; એટલે તું ન જાય તો એમને કેવું લાગે?”

“હીક...ત્યારે સુમન! યમુના બાબીને તું એટલું કહેજો કે વીરમગામથી કોઈ પત્ર આવે તો તે મને સુરત મોકલી આપે, અથવાતો અહીં જ રાખે; પણ મને પૂછ્યા વિના તેનો કશો જવાબ ન આપે.”

“વારુ.” કહી સુમન નીચે જતર્યો. તે સતીશચંદ્રને સ્ટેશન સુધી પહોંચાડવા જ આવ્યો હતો અને પાંચ મિનિટનો ઘંટ થઇ ગયો હતો.

“પણ સુમન! મારી ટિકિટ?” કિરીટે ગળવામાંથી દસ રૂપીઆની નોટ ખેંચી કાઢી સુમન સામે ધરી.

સતીશચંદ્રે એ જુવાનની સરળતાને સ્મિતમાં ઉડાવી દબને

કહ્યું: “એ નોટ ગળવામાં મૂકી દો! તમારી ટિકિટ મારી પાસે આવી ગઇ છે!”

કિરીટને એ વાત સાચી ન લાગી, કારણકે કિરીટ સતીશ-યંદ્રને ટિકિટ લેવા જતા જોયા જ નહોતા; પણ પછી તેણે જોયું કે ખુદ ગાર્ડે જ તેમને ટિકિટ મંગાવી આપી હતી.

ગાડી બિડી. વડોદરા ગયું, અને કિરીટ વિચારી રહ્યો: “હું કેવી રીતે નીકળ્યો હતો, ક્યાં જવા ધન્ય હતો અને ક્યાં જઈ રહ્યો છું?”

કિરીટ સતીશયંદ્ર વકીલને સારી પેઠે ઓળખતો હતો, જે કે પોતાને તો તેમણે અત્યાર પૂર્વે જોયો હશે કે કેમ તે માટે કિરીટને ખાત્રી નહોતી. ખરી રીતે કહીએ તો સતીશયંદ્રને આખું વડોદરા ઓળખતું હોય એ પણ બનવાજોગ હતું. તે રહેતા સુર-તમાં અને ધંધો પણ ત્યાં જ કરતા, પણ તેમની પુત્રી જયવતીને તેમણે વડોદરામાં પરણાવી હતી, અને સાસરામાં જયવતીને એટલો બધો ત્રાસ હતો કે તેના પિતાએ છેવટે તેની પાસે છૂટા છેડા મેળવવાનો દાવો કરાવ્યો હતો, ત્યારથી વડોદરામાં સતીશયંદ્ર વકીલનું નામ જાણીતું થયું હતું. વડોદરામાં છૂટા છેડાનો કાયદો થયો; તેનો પ્રારંભમાં જ લાભ લેનારાઓ કોણ નીકળે છે, તે જોવાને લોકો ટાંપી રહ્યા હતા, એટલે વળી આ વકીલનું નામ ઠેરઠેર ગવાવા લાગ્યું હતું. કિરીટ પણ તેમને એ જ રીતે ઓળખતો થયો હતો.

જાતી કોમોમાં આમ છૂટા છેડા લેવાય એ જનતાના મોટા ભાગને ગમતું નહોતું, છતાં જયવતીની બાબતમાં જનતાનો અભિપ્રાય તેની તરફથી જ હતો. સતીશયંદ્ર વકીલનો પણ કોઈ વાંક કાઢતું નહોતું. જયવતીને પતિ તરફથી અને પતિના કુટુંબ તરફથી જે ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો તે કોઈથી અજાણ્યો

નહોતો, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ભોકાની સહાનુભૂતિ એ પિતા-પુત્રીની તરફેણમાં ખેંચાયા કરતી. આથી સતીશયંદ્રનું નામ ઘેર ઘેર ગવાતું હતું ખરું, પણ વગોવાતું હતું એમ કહી શકાય નહિ. “બિચારી બણીગણી દીકરીને પાર વિનાનો ત્રાસ થતો હોય, ત્યારે સગો આપ છૂટા છેડા ન કરાવે તો બીજું શું કરે? જયવતીના આપને ઘેર શું દાણા-લુગડાનો તોટો છે કે તે આપને ઘેર રહે અને લગ્નથી બંધાયલી રહે?”

કિરીટ વીરમગામમાં હતો, ત્યારે જ આ દાવાનો ચૂકાદો આવી ગયો હતો અને કોર્ટે છૂટા છેડા આપ્યા હતા, એવું તેણે છાપામાં વાંચ્યું હતું. છાપામાં એક નામ વિનાની જાહેર ખબર પણ તેણે વાંચી હતી, જેમાં બાવીસ વર્ષની એક કુલીન ત્યક્તા માટે સંસ્કારી વરની માંગણી કરવામાં આવી હતી; એ જાહેર ખબર કદાચ સતીશયંદ્ર વકીલ તરફની જ હોય એવું કિરીટનું અનુમાન હતું.

પાએક કલાક તો એક વચ્ચે મૌન ચાલ્યું, પણ એક જ ડાહ્યામાં બ્યારે એ જ સુસાદરો હોય અને પિછાણ થઈ ચૂકી હોય ત્યારે મૌન લાંબો સમય ચાલતું નથી. કિરીટે જ પહેલાં મૌન તોડ્યું અને પ્રશ્ન કર્યો: “જયવતીબહેન તો સુરતમાં જ હશે.”

“હા, મારે ત્યાં છે. તમે બધું જાણતા તો હશે. કદાચ કેટલાકોની પેટે મારું પગલું તમને પસંદ નહિ પણ હોય; ખુદ જયવતીની પણ ક્યાં હિંમત ચાલતીતી? પણ એ પગલું ભર્યા વિના મારો છૂટકો નહોતો.”

“તમે લીધેલો માર્ગ ધણાને વાજબી જણાયો છે.”

“અને મેં વિશેષ પણ શું કર્યું છે? ઘણાં પતિપત્ની છૂટાં પડીને જિંદગીભર જૂઠાં રહે છે. તેમની લગ્નની ગાંઠ છૂટી હોતી નથી એટલે એકબીજાં સાત કામદાના બંધનથી બંધાયલાં રહે છે. એ ગાંઠ છોડનારો કામદો રાજ્યે કર્યો, તો તેનો મેં

ઉપયોગ કર્યો. કાયદો ન હોત તોપણ જયવતીને ફરીથી હું તેને ઘેર મોકલું એવી સ્થિતિ જ રહી નહોતી. છતાં કેટલાકને એમ લાગે છે કે મેં ઊતાવળ કરી છે; એમાં ઊતાવળ શી હતી? એઉ વચ્ચે ખાછો સદ્ભાવ જાગે તેની હું વર્ષો સુધી રાહ જોઉં અને જયવતીની જિંદગીને એ આશાને તાંતણે બાંધી રાખું, તો શું મેં ધીરજ ખતાવી કહેવાય? મને એવી માન્યતા-વાળાઓની પરવા નથી. કાયદો સમાજને જે કાંઈ સુખસગવડ આપી શકતો હોય, તેનો લાભ જતો કરવાની તરફેણમાં હું નથી.”

અને ફિરીટને સમજાઈ ગયું કે પોતે વાંચેલી જાહેર ખબર ખરેખર સતીશચંદ્ર તરફની જ હોવી જોઈએ અને જયવતીને તે બીજા કોઈની સાથે પરણાવવા ઈચ્છતા હોવા જોઈએ.

પછી વાતચીતનો પ્રવાહ એ અંગત પ્રકરણ ઉપરથી સંસાર અને સમાજના પ્રકરણ ઉપર ઊતર્યો. એ વાતચીત દરમ્યાન ફિરીટ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો કે આ પ્રૌઢ વયનો વકીલ અને ત્રણ પુત્રીઓનો પિતા સંસાર અને સમાજના ઘડતર વિષે કેવળ અદ્યતન વિચારો ધરાવે છે.

પ્રકરણ ૧૮

કીર્તિદાની માંદગી

પ્રતીશયંદ્ર વકીલ એક સુખવસ્તુ ગૃહસ્થ હતા. તેમનું પાસે સારી પેઠે ધન હતું, સારી પ્રેક્ષીસ હતી, સમાજમાં સારો માનમરતબો હતો, અને ત્રણ પુત્રીઓનો પરિવાર હતો. તેમને કોઈ વાર અપુત્રતા સાલી નહોતી. પુત્રીઓને સારા સંસ્કારમાં ઉછેરી, સારી પેઠે બણાવી, સારા પતિઓ સાથે પરણાવી તેમને સુખી જીવામાં જ તેમનો સંતોષ હતો. પોતાને પુત્ર હોત તોપણ પોતે પુત્રીઓને પુત્રો કરતાં જરાએ ઓછી માની ન હોત તેમ તે હિંમતથી કહેતા, અને વસ્તુતઃ હતું પણ તેમ જ. પુત્રીઓના ઉછેરમાં તેમણે જરાએ ઉપેક્ષા કે ખર્ચની કરકસર દાખવી નહોતી.

જ્યારે ઇશુની વીસમી સદીનો વાયુ ફૂંકાયો નહોતો ત્યારે તેમણે સુભદ્રા સાથે સ્નેહલગ્ન કર્યું હતું. સ્નેહલગ્ન એ કાળે એ અદ્ભુતતા મનાતી હતી, ચક્રચાર ફેલાવતી, છતાં સતીશયંદ્રે તે વખતે જો હિંમત દાખવીને સુભદ્રાની પસંદગી ન્યાતમાંથી કરી હતી અને તે મેટ્રિક પાસ કરે ત્યારપછી જ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ પકડ્યો હતો, તે તો તેમની ન્યાતનો એક સંસ્મરણીય બનાવ લેખાતો હતો. સતીશયંદ્રે પોતાના પિતાના અભિપ્રાયની અવગણના કરીને અને પિતાએ નાની વયમાં કરી રાખેલું વેવીશાળ તોડી નાંખીને સુભદ્રાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને એ લગ્ને તેમને જો

સુખસંતોષ આપ્યાં હતાં, તેની તેમના જીવન ઉપર અસાધારણ છાપ પડી હતી.

સુભદ્રા અને સતીશચંદ્રનો લાંબો સંસાર વિષમતાના વાયુ-વંટોળ વિના ચાલ્યો હતો, પરસ્પરનો સ્નેહભાવ સરખી રીતે ટક્યા કર્યો હતો અને પુત્રીઓના ઉછેરમાં બેઉએ સમાન રસ અનુભવ્યો હતો. એ સુભગ સંસારના અનુભવે પણ સતીશચંદ્રના સાંસારિક વિચારોના ઘડતરમાં આછો ભાગ ભજવ્યો નહોતો.

એ કુટુંબની વચ્ચે જઈ પડતાં કિરીટને પ્રથમ પરિચયે જ લાગ્યું કે વકીલના સુભગ સંસારની ચાવી સુભદ્રા જ છે. વકીલનો સ્વભાવ ધૂની અને આગ્રહી હતો. તેમનો એક દૃઢ થએલો વિચાર ફેરવવો એ કાર્ય લગભગ અશક્ય જ મનાતું હતું. કોઈ બાબત વિષેના વિવાદમાં ભલભલા વકીલો પણ તેમની પાસે હારી જતા, તો પછી ઘરમાં દલીલ કરીને તેમનો નિશ્ચય કોણ બદલાવી શકે ? સુભદ્રાને માટે પણ એ કાર્ય ઘણી વાર અશક્ય બનતું, છતાં સુભદ્રા સમય જોઈને વર્તતી, તેથી ઘરમાં વિષમતાનો વંટોળ ઊઠતો નહિ. એ કાળે મેટ્રિક સુધી પહોંચેલી એક યુવતીના મનમાં પોતાના ભણતરનું જે અભિમાન સંભવિત મનાય, તે અભિમાન જે સુભદ્રામાં હોત, તો સતીશચંદ્રનો સંસાર ખારો ઝેર નીવડ્યો હોત; અને ભણતરથી નમ્રતાનો ગુણ પેદા થાય છે એવું તો કાંઈ હોતું નથી; એટલે સુભદ્રાના ભણતર કરતાં તેના નમ્ર અને સમયવર્તી-પણાના ગુણોએ વકીલના સંસારને વધુ સુભગતા સમર્પી હતી એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી.

પત્નીના ગુણોને સતીશચંદ્ર સમજી શકતા નહિ એમ નહોતું. પતિપત્ની વચ્ચે ઊઠતા મતભેદો બહુ વાર વીત્યા વિના શમી જતા ત્યારે તે સુભદ્રાનો સ્નેહ અને ભણતરથી ઉદાત્ત બનેલું મન એ બેઉનો તેમને સાક્ષાત્કાર થતો. પરંતુ સુભદ્રાના સ્નેહસમર્પણનું

એ મૂલ્ય બરાબર નહોતું. સુભદ્રાને કેટલીક વાર મનનો સંકમ રાખીને સ્વામીની ઇચ્છાઓ અને અભિપ્રાયોને પોષવા પડ્યા હતા, તેનો ખ્યાલ સતીશયંદ્રને નહોતો. બહુતરથી ઉદ્ધાત થએલું મન બ્યારે તે સુભદ્રામાં જોતા, ત્યારે ઉદ્ધાતતાને સ્થાને વિનમ્રતા જ હોતી, પતિમાં પત્નીના વ્યક્તિત્વનું પૂર્ણ સમર્પણ હોતું: એથી જ વિષમતાને સ્થાન મળતું નહિ, અને સમરસતા રેલાતી.

સંસારની હળવી ધડીઓમાં સતીશયંદ્રને સુભદ્રાના અનન્ય સ્નેહનો પરિચય થતો. તે વખતે તેમને યાદ આવતું કે પિતાની ઇચ્છાને ફેંકી દઈને પોતાની મેજે જ બણેલી અને સ્નેહાળ પત્ની પસંદ કરી લેવામાં પોતે કેવો વિજય મેળવ્યો હતો. સુખની ધડીઓમાં તેમને પોતાનો આ વિજય યાદ આવ્યા વિના રહેતો જ નહિ.

સતીશયંદ્રના સુખી સંસારની આ ચાવી જોતાં કિરીટને સુભદ્રાના વ્યક્તિત્વમાં રસ પડ્યો. એ વ્યક્તિત્વની કેવી અને કેટલી અસર તેની પુત્રીઓમાં પણ ઊતરી હશે તે જોવાબાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે જ તેને સ્પુરી આવી. ધરતું વાતાવરણ એવું શાન્ત, સ્નેહાળ, જરાય કૃત્રિમતા વિનાતું અને દિવ્ય ભાસવા લાગ્યું કે કિરીટને ધનવાનોનાં ઘરોનાં વાતાવરણ ઉપર જે સ્વાભાવિક તુચ્છકાર હતો તે અહીં ઊડી ગયો. એ ઘરમાં ધનિકતા તો તરી જ આવતી. જમવા બેસવાના પાટલાથી માંડીને ઘરમાં વસાવેલા પીઆનો વાજ સુધીની બધી વસ્તુઓમાં ધનિકતાનાં જ લક્ષણો દેખાતાં, પરંતુ અવિવેક કે ઉપરછલાપણું ક્યાંય દેખાતું નહોતું; જાણે સમ્યક્તા, સુધડતા અને દોષરહિત ભવ્યતા જ ધરને ઓરડે ઓરડે રમી રહી હોય.

કિરીટ સતીશયંદ્રનો મહેમાન બન્યો તેને ખીજે દિવસે સહવારમાં એક દરજી કાપડના ચાર પાંચ તાકા લઈને આવ્યો અને

કિરીટને તેમાંથી કાપડ પસંદ કરવાનું કહ્યું. કપડાં સિવાય ચાહે તેમ નહોતું, એટલે તેણે એ કાટ અને ચાર ખમીસનું કાપડ પસંદ કર્યું. દરજી માપ લઈને ગયો અને બીજો દિવસે સહવારે તૈયાર કપડાં આવી ગયાં. કિરીટ દરજી પાસે બિલ માંગ્યું, પણ તેણે તે આપવા ના કહી. કિરીટ સતીશચંદ્રની પાસે એ પ્રકારની મહેમાનગતિ સામે ફરિયાદ કરી, ત્યારે સતીશચંદ્રે હસીને કહ્યું: “કશી ફિકર નહિ, બિલ મારી પાસે આવશે એટલે હું તમને આપીશ; બલે પૈસા તમે ચૂકવી દેજો.”

એ દિવસમાં કિરીટને સતીશચંદ્રની એ પુત્રીઓ કાર્તિકા અને સુગીતાનો પરિચય થયો, પણ જયવતીને તે ઘરમાં હોવા છતાં જોઈ શક્યો નહિ.

કાર્તિકાએ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપીને તબિયતને કારણે અભ્યાસ છોડી દીધો હતો. એ પરીક્ષામાં તે નાપાસ થઈ ત્યારથી લગભગ બાર માસથી તેની માંદગીનાં આસ ચિહ્નો જણાયાં નહિ. તે દુબળી દેખાતી હતી ખરી પણ તેના મ્હોં પર શ્રીકાશ નહોતી. પરંતુ સુબદ્રા કહેતી હતી કે તે નાપાસ થઈ તેથી કે કોણ જાણે શાથી તેને ઠીક રહેતું નથી અને દવાની બાટલીઓ અવારનવાર ચાલુ રહ્યા કરે છે. કોઈ વાર તે પેટના દર્દની ફરીઆદ કરતી, કોઈ વાર તેનું માથું દુઃખી આવતું, કોઈ વાર પગના ધુંટણ રહી જતા અને તે પથારીમાં જ સૂઈ રહેતી. કોઈ વાર બહાર ફરવા જઈને ઘેર આવતાં પોતાને શરદી થઈ ગઈ હોવાની તે ફરીઆદ કરતી : એમ તેની તબિયતની ફરીઆદ આદ્યા જ કરતી.

પહેલે દિવસે કિરીટને કાર્તિકાના વદન પર અપરિચયનો મુગ્ધ ભાવ દેખાયો. બીજો દિવસે કિરીટ પૂછ્યું કે: “તમે એક વખત અભ્યાસ કરીને પણ બીજી વાર મેટ્રિકની પરીક્ષામાં કેમ ન

બેઠાં ?” ત્યારે કીર્તિદાના વદનમાંથી સ્મિત સરી પડ્યું અને તેણે જવાબ આપ્યો: “મારું શરીર ક્યાં સારું રહે છે ?”

“દવા તો કરતાં હશે.”

“બહુએ દવાઓ કરી. દવા લીધી હોય ત્યારે સારું, અને થોડા દિવસ થાય કે પાછું કાંઈ થઈ આવે.”

“પણ તમને ખોટું ન લાગે તો એક વાત કહું.”

“કહેાને, મને કદી ખોટું લાગતું જ નથી.”

“કાલે આપણે બધાં સાથે જમવા બેઠાં હતાં, અને તમને જે જે વસ્તુઓ ખાતાં જોયાં છે તે ઉપરથી મને લાગ્યું છે કે જાણે તમે માંદાં પડવાની દવા કરતાં હો-માંદગી મટાડવાની નહિ !”

કીર્તિદાએ શરમાઈને બેઠ હાથો વડે મ્હોં છૂપાવી દીધું. એ ઇપકામાં જે મિઠાશ રહેલી હતી તેથી તેને ખોટું લાગવાનો સંભવ જ નહોતો. તેણે મ્હોં ઉપરથી હાથ ખસેડીને નીચું જોતાં કહ્યું: “જે ભાવે તે ન ખાઉં ? ત્યારે શું ભૂખી રહું ?”

“હા ! ભૂખ્યાં રહો અને પછી જોજો કે તમને આજે નહિ ભાવતું હોય તે પણ કાલે ભાવશે. તમે મુરતીઓ તેલ મસાલા બહુ ખાઓ છો તે હું જાણું છું, પણ દૂધ, રોટલી અને ટમેટાંનો કુદરતી સ્વાદ કેવો હોય છે તેની તમને ખબર છે ?”

કીર્તિદા મૂગી મૂગી હસી રહી. તેના ગાલ પર ધીરે ધીરે લાલી ચડી આવી હતી. થોડી વાર પછી તે બોલી: “આલો ત્યારે, આજે તમે કહો છો તે પ્રમાણે ભૂખી જ રહું.”

“તદ્દન ભૂખ્યાં નહિ. આજે સાંજે એક વખત ખાજો, પણ રોટલી દૂધ અને ટમેટાં જ.”

“તો તો મારે ખરેખર ઉપવાસ જ થવાનો. મને એ ભાવશે જ નહિ.”

“ન ભાવે તો ન ખાજો; પછી કાલે કેમ રહે છે તે જોજો.”

અરાબર સાડાદસ વાગ્યે બાણું પીરસાયાં, અને કીર્તિદાએ જમવાની ના કહી ત્યારે ઘરનાંએ જાણ્યું કે કીર્તિદા આજે સાંજે માત્ર એક વખત સાદો ખોરાક લેવાની છે અને આખો દિવસ ભૂખી રહેવાની છે. ફિરીટની સૂચના મુજબનો એ પ્રયોગ હતો એમ સૌએ જાણ્યું ત્યારે સુભદ્રાનું મ્હેં મલક્યું. સુગીતા તો ખડખડ હસી પડી અને બોલી: “ચાલો, આજે કીર્તિદા બહેને નવા ડાકટરની દવાનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો!” અને સતીશચંદ્ર વકીલ બોલ્યા: “પરહેજ પાળવામાં કીર્તિદા બેદરકાર છે એવી મારી હંમેશની ફરીઆદ છે, પણ કહ્યું ન માને તેને શું કહીએ? આજે તેને ફિરીટલાલના કહેવાથી કાંઈક ડહાપણ આવ્યું લાગે છે.”

અને સાંજે જ્યારે સૌ સાથે જમવા બેઠાં ત્યારે સુગીતાથી તો કીર્તિદાની થાળી સામે જોઈને હસી હસી જવાતું. કીર્તિદા રોટલીનું એક બટકું ખાય, ઉપર ટમેટાનો કકડો ખાય અને કટાણું મ્હેં કરીને માંડ માંડ દૂધનો ઘૂંટડો પીએ. વચ્ચે તેણે લીંબુના અથાણાની ચીરી ઉપાડી અને સુગીતા ખડખડાટ હસી પડી એટલે પાછી મૂકી દીધી!

સૌને તેથી હસવું આવ્યું. સતીશચંદ્રે ટીકા કરી: “રોજની ટેવને લીધે તેણે એ ચીરી ઉપાડેલી. બાકી આજે તો કીર્તિદાએ બધા દિવસની સામટી પરહેજ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી લાગે છે અને મને તેમાં જરાએ સંશય નથી.”

“એ દિવસ પછી લીંબુની એકાદ ચીરી ખાય તો વાંધો નથી.” ફિરીટ કહ્યું.

સુગીતાએ ટોળ કરી: “દાકતર દર્દી પ્રત્યે બહુ ઉદાર હોય એમ લાગે છે! ખિસ્કીપ્શનમાં એ દિવસ પછી કરવાનો ફેરફાર પણ આજથી જ કરી દે છે!”

એવા વિનોદના વાતાવરણમાં જ બોજન પૂરું થયું. કીર્તિદા

માત્ર એ જ રાટલી ખાઈ શકી હતી, પણ તેના વદન પર ઉદાસ હતો. તેને પેટ ભૂખું લાગતું હતું પણ મન તૃપ્ત હતું.

ખીજે દિવસે સ્થવારમાં કીર્તિદા ઊઠીને પોતાના ઓરડામાંથી બહાર આવી કે તુરત ફિરીટે પ્રશ્ન કર્યો: “કુમ, ભૂખ કેવી લાગી છે?”

“ભૂખ તો લાગી છે, પણ શરીરમાં જરાએ અસક્રિય નથી.”

“ઉપવાસ કે અર્ધ ઉપવાસ પછી તો ઉલટું મન વધારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે. વારુ, આજે તમને ન ભાવે તેવું મળે તોપણ તમે ખાઓ ખરાં કે નહિ?”

“કાલનો જ ખોરાક આજે પણ લેવો પડશે?”

“હા, એક વખત એ જ ખોરાક.”

“કશી શીકર નહિ, મને તે ભાવશે.” કીર્તિદાએ હિંમતથી કહ્યું.

એક વધુ દિવસ કીર્તિદાએ ફિરીટની સૂચના મુજબનો ખોરાક લીધો; પછી તેનામાં જે સ્ફૂર્તિ આવી તે કાઈથી અનુભવી રહી નહિ. તેને હવે તેલ મસાલા અથાણાં વિનાનો ખોરાક પણ ભાવતો બલકે ખરી ભૂખ લાગ્યા પછીનો એ ખોરાક મીઠો પણ લાગતો.

અને કીર્તિદાની નજરે જ્યારે જ્યારે ફિરીટ પડતો, ત્યારે ત્યારે તે તેની તરફ કૃતજ્ઞતાની દૃષ્ટિથી જોતી.

પ્રકરણ ૧૯

સુગીતા

ફિરીટ જે દિવસે સતીશચંદ્રને ત્યાં આવ્યો, તે જ દિવસે રાત્રે તેને જણાઈ આવ્યું હતું કે સુગીતા સરસ ગાઈ શકે છે અને શીડલ પણ બજાવી જાણે છે. શીડલ શીખવવા માટે રોજ એક દક્ષિણી બાઈ આવતી અને નિયમિત રીતે સુગીતા તેની પાસે શિક્ષણ લેતી.

સુગીતા તેની શાળાના અભિમાનરૂપ હતી-અભ્યાસને માટે નહિ પણ તેના સંગીતને માટે. વાર્ષિક સ્નેહસંમેલનમાં કે ઇતર કોઈ મેળાવડામાં જ્યાં જ્યાં સંગીતનો નાનો સરખોએ કાર્યક્રમ હોય તેમાં સુગીતાની પસંદગી થએલી જ હોય. એવા એકાદ-બે પ્રસંગે તેને સંગીત માટે ચાંદ મળેલા હતા, અને તે માન પોતાની શાળાને જ મળ્યું છે એમ તેના હેડમાસ્તર માનતા; જોકે સુગીતાને સંગીતનું શિક્ષણ કોઈ શાળામાં મળ્યું નહોતું.

સુગીતાને અભ્યાસ બહુ તેજસ્વી નહોતો, તોપણ પોતે મેટ્રિકમાં પહેલે વર્ષે પાસ થશે, ફર્ટિદાની પેઠે વર્ષ નકામું નહિ કાઢે એવી સુગીતાની માન્યતા હતી; પરંતુ અભ્યાસમાં પહેલી પંક્તિની લેખાતી તેની સહાધ્યાયિનીઓ કરતાં સુગીતા વર્ગની વિદ્યાર્થિનીઓમાં અને શિક્ષકશિક્ષિકાઓમાં વધુ ગણનાને પાત્ર બનતી.

ચૌદ વર્ષની તેની વય હતી, એટલે તે અજ્ઞાતચૌવના તો

નહોતી જ, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનાઓમાં જે સ્વાભાવિક ગાંભીર્ય પ્રકટે છે, તે તેનામાં જણાતું નહોતું. તેનો રમૂજ અને ટીખળી સ્વભાવ કિરીટને ગમતો; બ્યારે તે ધડ ધડ કરતી દાદર ઊતરતી અને હરિણીની પેઠે દોડી જતી, ત્યારે તેનું નિર્દોષત્વ કિરીટને બહુ ગમતું. વયમાં યૌવન હોય અને સ્વભાવમાં બાળકવત્તુ નિર્દોષત્વ હોય એ કાંઈ અસ્વાભાવિક ન કહેવાય; પણ એવું નિર્દોષત્વ કિરીટની આંખોને અહીં પહેલવહેલું જ દેખાયું હતું.

કિરીટને જે ખંડ સૂવાબેસવા માટે આપવામાં આવ્યો હતો, ત્યાંથી જરા આઘે સામે ખૂણે આવેલો સુગીતાનો અબ્યાસખંડ હતો. સુગીતાનું સંગીત અને વાદન કિરીટ પોતાના ખંડમાં બેઠો બેઠો પણ સાંભળી શકતો. મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબોમાં તેણે કોઈ છોકરીને વાદનકળા શીખેલી જોઈ નહોતી, એટલે અહીં સુગીતાનું શીડલવાદન તેને મન કુતૂહલપ્રેરક હતું. તેને એ સુકુમાર આંગળીઓ શીડલના તાર ઉપર રમતી જોવાની ઇચ્છા થતી, પણ તેથી સુગીતા શરમાઈ જશે એમ માનીને કોઈ વાર તેણે સુગીતાના ખંડમાં ડોકિયું કર્યું નહોતું. તે એ વાદનના સ્વરનો આનંદ પોતાના ખંડમાં બેઠો બેઠો માણી રહેતો.

ગઈ કાલે તેણે સુગીતાનું શીડલવાદન એ વાર સાંભળ્યું હતું, અને આજે સાંજસુધીમાં ત્રણ વાર સાંભળ્યું હતું. જમીને થોડું ફરી આવી કિરીટ રાત્રે ઘેર પાછો ફર્યો. તેણે કપડાં ઊતારી ખુંટી પર બેરવ્યાં, ત્યાં પીઆનોના સ્વર તેને કાને પડ્યા. બેએક મિનિટ થઈ ત્યાં સ્વર બંધ પડ્યા અને કીર્તિદા તથા સુગીતા વચ્ચે ચાલતી ટપાટપી તેણે સાંભળી.

“દિવસ અને રાત બગવ્યા કરે છે તો તારે કાંઈ વાંચવાનું નથી જ હોતું કે શું ?” એ કીર્તિદાનો સ્વર હતો.

“એમાં શું ? સ્થવારે વંચાશે.” સુગીતા બોલી.

“આજે સહવારે જ એ વાર શીડલ લાઇને બેઠી’તી, અને વળી કેટલેયે મહિને પીઆનો ઉઘાડીને બેઠી છે.”

“પીઆનોની પ્રેક્ટીસ જરા તાજી કરું છું. હજી શરુઆતના ક્લાસ છે, વધારે વાંચવાનું જ હોતું નથી.”

“હાં, અત્યારે વાંચવાનું નહિ, પછી પરીક્ષા આવે એટલે. આપણને કહેજો કે ટ્યુટર રાખો! બંધ કરી દે પીઆનો.”

સુગીતાના અભ્યાસખંડના આરણ્યમાં કીર્તિદા જામી હતી અને પીઆનો પાસેની ખુરશી પર સુગીતા બેઠી હતી. એ બેઠીની ટપાટપી સાંભળીને કિરીટ બહાર આવ્યો અને તેણે સહજ પૂછ્યું: “શું છે?”

કીર્તિદાએ કિરીટને જોતાં ધીરે સ્વરે કહ્યું: “કશું નથી. એ તો હું અને સુગીતા છીએ.”

“પીઆનો સુગીતા બગલે છે?” એમ કહેતો કિરીટ ત્યાં આવ્યો. તેણે સુગીતાને પિઆનો પાસે બેઠેલી જોઈ. “એમ, ત્યારે એમને પીઆનો પણ આવડે છે?”

કીર્તિદાને બદલે સુગીતા બોલી: “આવડતો હતો એક વાર; આજે તો આંગળીઓ જાણે ભૂલી પડી જતી હોય એવું લાગે છે.”

“બગલે જોઈએ!” કિરીટનું કુતૂહલ ઉશ્કેરાયું.

“કીર્તિદા બહેન રજા આપે ત્યારે ને!”

“એમને સાંભળવું હોય તો હું ક્યાં ના કહું છું?”

તુરત સુગીતાની આંગળીઓ ફરવા લાગી અને ઓરડામાં મધુર સુરાવલિ ગૂંજી જાડી. કિરીટ એ સુરાવલિનું પાન પોતાના કાનને કરાવતો હતો એમ કીર્તિદા માનતી હતી; પણ કિરીટ તો ખેલી કામળ અંગુલિઓનું ચપલ નૃત્ય જ જોતો હતો.

પાંચેક મિનિટ સુધી સુગીતાની એ વાદનકળા કિરીટે જોઈ. સુગીતા બગલતી થોભી એટલે કિરીટે કીર્તિદાને પૂછ્યું: “તમે

બધી બહેનોને કોઈક કોઈક વર્જિત તો બળવતાં આવડતું હશે.”

કીર્તિદાએ જવાબ આપ્યો: “જ્યાબહેન અને હું હાર્મોનિયમ શીખેલાં. જ્યાબહેન તો બૂલી જ ગયાં છે, અને મને કેટલું યાદ છે તે ખબર નથી; બાર માસથી વાળું ધૂળ ખાતું પડ્યું છે.”

સુગીતાએ હસીને ટીકા કરી: “એટલે જ આજે મેં મારા પીઆનો ઉપરથી ધૂળ ખંખેરી એ તમને ગમ્યું નહિ!”

“તું તો ગાંડી છે. હું એમ ક્યાં કહું છું? સંગીતના વખતે સંગીત અને અભ્યાસને વખતે અભ્યાસ. રોજ ત્રણ-ચાર વાર શીડલપીઆનો બળવવાનાં હોય?” કીર્તિદાએ ઠપકા-ભરેલી આંખે કહ્યું.

એટલામાં સતીશચંદ્ર વકીલ ઘેર આવ્યા અને “શું છે?” કહી પૂછી રહ્યા. “કશું નથી” કહી કીર્તિદા ચાલી ગઈ, પણ સુગીતાએ તુરત જ પિતા પાસે રાવ ખાંધી.

“હોય.” વકીલે રાવ સાંભળી લઈને ચૂકાદો આપ્યો: “બહેનની તબિયત સારી ન હોય અને તેને પીઆનો કંટાળો આપતો હોય તો બંધ કરવાનું ચે કહે, તેમાં શું?”

સુગીતાએ હસીને વિરોધ જિઠાવ્યો: “જુઓ, બાપાજી! તમે વળી ત્રીજી જ વાત કાઢી. તબિયતને કારણે બહેને પીઆનો બંધ કરવાનું કહ્યું હોત તો હું તુરત બંધ કરત અને તમારી પાસે દરિયાદ પણ ન કરત. પણ તેમણે તો બળતું જ કારણ બતાવીને મને પીઆનો બંધ કરવાનું કહેલું, અને તમે વળી તેમના કહેવાથી જુદું જ કારણ બતાવે છો. કોર્ટમાં એવી વકીલાત ચાલતી હોય તો બસે!”

સતીશચંદ્રે સ્મિત કર્યું અને પૂછ્યું: “ત્યારે તે કેટલે જ મહિને આજે પીઆનો કેમ બળવવા માંડ્યો?”

“પ્રેક્ષીસ કરવા!”

“હું કહું છું કે તું પણ આ ભળતું જ કારણ બતાવે છે!” એમ કહીને વકીલ કિરીટ સામે જોઈને હસી પડ્યા અને સુગીતા કશેા ય જવાબ આપ્યા વિના ખેઠકના ખંડની બહાર દોડી ગઈ.

પોતાની કલાતું દર્શન કરાવવાની સુગીતાની ઇચ્છા હવે કિરીટના ખ્યાલમાં પણ આવી ગઈ. એ વિદગ્ધતાએ અને આતુર્યે કિરીટના મનને એ રાત્રે મોડે સુધી રમાડ્યા કર્યું.

બીજે દિવસે કિરીટે સુગીતામાં ફેરફાર થયેલો જોયો. તે બાણે એકાએક ગંભીર બની ગઈ હતી. ચોરી પકડાઈ જવાથી કે દિલનો મર્મ પ્રગટ થઈ જવાથી જે લજ્જા જ્ઞાતયૌવના મુગ્ધાના વદન પર પ્રકટે એ લજ્જાનું કિરીટે દર્શન કર્યું. તે મનમાં ખિન્ન થયો. સુગીતાના વદન પરની રમતિયાળ નિર્દોષતા કેટલી મધુર લાગતી હતી અને આ ગંભીરતા કેવી શુષ્કતા દર્શાવી રહી હતી !

સુગીતા શાળામાં ગઈ, ત્યારસુધીમાં કિરીટે આઠ દસ વાર સુગીતાને જોઈ હશે, પણ પ્રત્યેક વખતે તે ગંભીર અને બિડાયલી કળી જેવી દેખાતી હતી. સાંજે તે જ્યારે શાળામાંથી ઘર તરફ આવતી હતી ત્યારે કિરીટે તેને બારીમાંથી પ્રફુલ્લ કળી સમી જોઈ અને તેની ખિન્નતા ઉડી ગઈ. પરંતુ ઘરના ઓટલાની નજીક આવતાં સુગીતાની દૃષ્ટિ ઉંચે ગઈ, તેણે કિરીટને જોયો, અને તત્ક્ષણ તેની વદનકલિકા બીડાઈ ગઈ, હાથમાં જૂલો ખેલતું ફક્તર એકદમ સ્થિર થઈ ગયું.

સુગીતા તેના ખંડ તરફ આવતી હતી, ત્યારે કિરીટ તેના બારણા પાસે આવીને બેઠો રહ્યો. સુગીતા નજીક આવતાં જ તેણે પૂછ્યું: “સુગીતા ! હું કાંઈ તમારા વાંકમાં આવ્યો છું કે શું ?”

“ના રે, એમ કેમ માની ખેઠા ?”

“મને જોતાં તમારું મ્હોં એકદમ બદલાઈ ગય છે.”

સુગીતા મૃદુ હસી. તે બોલી: “ત્યારે તમે મારા મ્હોં સામે વારંવાર જોતા લાગો છો !”

“એ જ મારો વાંક છે કે શું ?”

“જો માનો તે.”

“આજે તમે એકંકે વાર વાજિંત બજાવ્યું નથી, તે મારા પરના રોષને ખાતર ને ?”

“જો માનો તે !”

“તો તમારી વાદનની પ્રેક્ષીસ કાચી પડી ન જાય, તે માટે હવે મારે અહીંથી વેળાસર ઘેર ચાલ્યા જવું જોઈએ.”

“જોઈ તો ખરી, તમે કેમ જઇ શકો છો !”

અને સુગીતા કટાક્ષ કરતી પોતાના ખંડમાં ચાલી ગઈ. કિરીટના ઓઠ અને આંખો હસી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૨૦

‘પરીક્ષા’ના ડંખ

ખીજે દિવસે કિરીટ હજી તો બિછાનામાં જ હતો, ત્યાં તેણે શીડલવાદન સાંભળ્યું. ઊઘડતા પ્રભાતના સમયમાં અને શાંતિમય વાતાવરણમાં એ કેતું મધુર લાગતું હતું ! તેને સ્મૃતિતાની સામે જઈ ગિભા રહેવાની ઈચ્છા થઈ, પણ તેણે ઈચ્છાને રોકી રાખી, કારણકે કદાચ સુગીતા ક્ષોભ પામીને વાદન છોડી દે. તેણે થોડી વાર બિછાનામાં બેઠાં બેઠાં જ સાંભળ્યા કર્યું, અને પછી તે ઊડીને ખંડનું દ્વાર ખોલી જાંબરામાં ગિભો ગિભો સાંભળવા લાગ્યો.

એટલામાં દૂરનો દાદર ખખડ્યો અને સતીશચંદ્ર વકીલ ઉપર ચડી આવ્યા. તેમણે કોટ ટોપી પહેર્યાં હતાં, એટલે વહેણા ઊડીને તે ક્યાંક ફરવા ગયા હશે એમ લાગતું હતું; પણ એ ક્ષણ થઈ અને પાછળ ખીન્ટું કોઈ ચડી આવ્યું. તેના હાથમાંની બેગ ઉપરથી તે કોઈ મહેમાન હશે એવું કિરીટ અનુમાન કર્યું. કિરીટ આગતુંકને નિહાળી રહ્યો અને તુરત જ ખોલી બહારો : “ઓહો ! સુશીલ !”

“કિરીટ ! તું અહીં ક્યાંથી ?” તુરત સુશીલે સામો પ્રશ્ન કર્યો. સતીશચંદ્ર જરા ચમક્યા અને દીવાનખાનામાં જતા થોભી

ગયા. ફિરીટ કહ્યું: “સતીશભાઈ! અમે બેઠું મિત્રો છીએ.”

“એમ કે? બહુ આનંદની વાત!”

ત્રણે જણા દીવાનખાનામાં પેઠા. સુશીલે બેગ નીચે મૂકાટ ટોપી ઊતાર્યા, અને એક ખુરશી પર બેઠક લીધી. સતીશ ચંદ્ર કપડાં ઊતારી દાતણપાણીની વ્યવસ્થા માટે નીચે ગયા.

“સતીશભાઈને અને તને કાંઈ જૂનો પરિચય છે શું? તને અત્યારે તે સ્ટેશન પર લેવા આવેલા ને?” ફિરીટ પૂછ્યું.

“હા, પણ કશો જૂનો પરિચય નથી; આજે પહેલો પરિચય છે. અને તું એમનો કાંઈ સગો થાય?”

“નહિ રે, હું પણ આ ઘરમાં પહેલી જ વાર મહેમ થયો છું.”

“ત્યારે હું તો તેમના પત્ર ઉપરથી તેમને મળવા આવ્યો છું.” સુશીલે ખુલાસો કર્યો.

તેનો વિશેષ ખુલાસો એવો હતો કે સતીશચંદ્રે પોતા એક ત્યક્તા પુત્રીના લગ્ન માટે જે જાહેર ખર્ચ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેના જવાબમાં સુશીલે પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર ઉપરથી વકીલે તેને મળવા બોલાવ્યો હતો અને તે આવ્યો હતો.

એટલામાં આગળ સતીશચંદ્ર અને પાછળ એક વૃદ્ધ ચાદા દાતણપાણી લઈને ઉપર આવ્યા, એટલે બેઠું મિત્રોની વાતચીત અટકી. દાતણપાણીથી પરવાર્યા પછી ચાહના પ્યાલા આવ્યા અને ત્રણેએ સાથે બેસી ચાહ પીધી. તે વખતે સુગીતા શીડલવાદ બંધ કરીને દીવાનખાના પાસે થઈને નવા મહેમાનને જોતી જોત ત્રણ વાર પસાર થઈ ગઈ હતી, એ ફિરીટના ખ્યાલમાં હતું.

વકીલ અને સુશીલને એકાંત વાતચીત કરવાની તક આપવા માટે ફિરીટ ચાહ પીને પોતાના ખંડ તરફ ચાલ્યો. કીર્તિદા જો તેની જ રાહ જોઈને પોતાના ખંડની મધ્યમાં બેસી હતી. તે

તેને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું: “હમણાં આવ્યા તેમને તમે ઓળખો છો?”

“હા, હા, તે મારો મિત્ર છે; સાબરમતી સ્ટેશને રેલ્વેની નોકરી કરે છે.”

“વારુ, પણ તમે હવે શું કરવાના? નોકરી જ કરશો ને?”

“એ કાંઈ વિચાર મેં કર્યો નથી. પણ કાંઈ ધંધોનોકરી તો કરવાં જ પડશે ને?”

“નોકરી કરજો, વેપારધંધો ન કરતા.”

“કેમ વારુ?”

“વેપારીઓ લુચ્ચા અને છે, જૂઠાબોલા હોય છે, ધાતકી હોય છે.”

“જગતને તમે ઓળખતા હશો. હરામખોરે જ્યાં બહેનની જિંદગી ખરાબ કરી. પૈસાદારો અને ખાસ કરીને વેપારીઓને જાણે હુકમ જ હોતું નથી.”

કિરીટ હસ્યો. તે બોલ્યો: “હું એવી નોકરીઆતોને ઓળખું છું કે જેઓ પોતાની પત્ની પ્રત્યે ઓછા ધાતકી નથી હોતા. શેઠ કે ઉપરીની ગુલામી વેડીને તેઓ પત્ની પાસે ગુલામી કરાવવામાં આનંદ લેતા હોય છે.”

કીર્તિદા બોલી: “હં હં, એવું જ અને ખરું. પણ તો જ વેપારીઓ કરતાં નોકરીઆતો સારા. જેમને વેપારમાં રસ પડે છે તેઓને ઘર સામે નજર કરવાની જ દુરસદ હોતી નથી. પણ તમે આમ બિલા કેમ રહ્યા છો? એસો ને!”

કીર્તિદાએ ખેંચી આણેલી ખુરશી પર કિરીટ બેઠો, પણ કીર્તિદા પલંગનો છત્રદંડ પકડીને અવાજ બિલી રહી. વાતચીતનો કોઈ પ્રસંગ શોધવા તે આતુર હતી, પણ એવો પ્રસંગ જડતો નહોતો. કેટલીક વારે તે એક પ્રસંગ ઉપાડીને બોલી: “મારે

તમારો આભાર માનવાનો છે હોં ! મારી ખરાબ તબિયતનું રહસ્ય તમારી સૂચનાથી મારા સમજવામાં હવે આવી ગયું છે.”

“શું ?”

“મારી તબિયત અપથ્ય અને અનિયમિત ખોરાકથી જ ખરાબ રહેતી હતી. તમારી સૂચના પ્રમાણે વર્તું છું, ત્યારથી મને સારું લાગવા માંડ્યું છે. પહેલાં ભાવતું નહોતું તે હવે બરાબર ભાવે છે.”

“તો પછી એકાદ વર્ષ અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા પાસ કરો ને !”

“હવે તો અભ્યાસ નથી ગમતો, છતાં તમારી ઈચ્છા એવી જ હોય તો હું તેમ કરું.”

“મારી ઈચ્છા ?” કિરીટ મનમાં ચમક્યો પણ એ ચમકારો તેણે જણાવવા ન દીધો. તે સમજી ગયો કે કીર્તિદાનું મન પોતા પર ઈરવું હતું, પણ તેણે હજી પોતાના મનનો અભિપ્રાય પૂછ્યો નહોતો, એટલે તે કરો નિશ્ચિત જવાબ આપે તેમ નહોતું. તે બોલ્યો: “મારી ઈચ્છાને એટલું મહત્ત્વ આપવાની કશી જરૂર નથી. હું તો માત્ર સહજ સલાહ આપું છું, બાકી તો તમારી ઈચ્છાની વાત છે.”

કીર્તિદાના વદન પરની રેખાઓ બદલાઈ. તેનો ઉલ્લાસ ઓસરતો લાગ્યો. તે જ ક્ષણે કીર્તિદાનું ધ્યાન ખંડના બારણા તરફ ખેંચાયું. તેને લાગ્યું કે બહાર કોઈ બિંદુ છે. તેણે બારણામાં જઈ બહાર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં કોઈ બિંદુ તો નહોતું, પણ સુગીતા પોતાના ખંડ ભણી ચાલી જતી દેખાઈ.

કીર્તિદા ખંડમાં પાછી ફરી ત્યારે કિરીટ એક ચોપડીનાં પાનાં ઉઘલાવતો હતો. તે ધીરે ડગલે કિરીટની ખુરશીની પાછળ જઈને બીબી અને કિરીટના ખબા ઉપર હાથ મૂકતી તેના વદન ભણી દૃષ્ટિ કરીને બોલી: “કિરીટલાલ ! તમને દિલની પિછાણ નથી ?”

આવા ઓચિંતા ગંભીર પ્રશ્નનું કિરીટને સ્વપ્ન પણ નહોતું. કીર્તિદાના હાથના સ્પર્શ તેને કંપાવ્યો. એક કુમારિકાની આવી હિંમત પણ તેને મન એક અભયપ્રી હતી. તે સ્તબ્ધ બની ગયો. માત્ર એટલો જ જવાબ તેને તે વખતે સૂઝ્યો કે “તમારા દિલને તો હું ઓળખી શકું છું, પણ મારું મન હજી કશા નિશ્ચય પર આવી શક્યું નથી, કીર્તિદા !”

“ઓલ રાઈટ ! તમારે તો લગ્નના બળરમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ પત્ની પસંદ કરી લેવાની રહી, એટલે બધી ઉમેદવાર કન્યાઓની તપાસણી જ કરવાની હોય ને ?”

આ ઉપલંભે કિરીટના મગને ખળભળાવ્યું. બળરમાંની જડ વસ્તુઓની ખરીદીનો પ્રકાર લગ્નના બળરમાં પણ ચાલે, એ કેટલું હૃદયવિદારક હતું ? કન્યાઓની પરીક્ષા કરવા નીકળવું, એ પદ્ધતિ જ હિંદુ લગ્ન માટે તેને ભયંકર લાગી. લગ્ન એ તો એ હૃદયોના ઐક્યનું બીજું નામ છે, તો હિંદુ લગ્ન કરતાં યુરોપ-અમેરિકામાં ચાલતી પ્રણયલગ્નની પદ્ધતિ કેટલી બધી ઉત્તમ ? હિંદુ લગ્નમાં કન્યાનું રૂપ જોવાય, બહુતર જોવાય, કુળસંસ્કાર જોવાય, પહેરામણીમાં શું મળશે તેની પણ ગણતરી કરાય; પાશ્ચાત્ય લગ્નમાં માત્ર વરવધૂના દિલના ઐક્યની જ અપેક્ષા રહે અને દિલનું ઐક્ય રૂપ-ગુણ સ્વભાવાદિની સમરસતા વિના સંભવિત જ ન હોય; એટલે પ્રણય લગ્ન જ ઉત્તમ લેખાણું જોષ્ટએ એમ કિરીટને લાગ્યું. કન્યાની કે વરની પસંદગી કરવા માટે આંખકાનને સાધન બનાવવાની હિંદુ રીત અને વરકન્યાના દિલને સાધન બનાવવાની પાશ્ચાત્ય રીત, એ બેઉની સરખામણીમાં કિરીટનું મન ઊતરી પડ્યું, અને કીર્તિદા કિરીટનો પ્રત્યુત્તર સંભળવા અધીરી બનતી સ્થિતિ ઊભી રહી.

પરણવા માટે કન્યા શોધતો સુશીલ, કન્યાઓને વેચવા

નીકળેલાં ડાકોરમાં પરિચિત થએલાં માઆપો, વર શોધતા વીરમગામના વણિકો તથા સારા વરને મેળવી લેવા માટે તેઓમાં ચાલતી વિલક્ષણ હરીફાઈ, અને અહીં પોતાને દિલ અર્પણ કરી સીધો જવાબ માંગતી કીર્તિદા : એ બધા પ્રસંગો અને પાત્રોમાં પરિભ્રમણ કરીને ફિરીટે જવાબ આપ્યો: “માફ કરજો, કીર્તિદા ! કન્યાઓની પસંદગી કરવા હું નીકળ્યો તે માટે હવે મને શરમ આવે છે ! કન્યાઓને બગરુ વસ્તુઓ જેટલી તુચ્છતા પ્રાપ્ત કરાવનારી આપણી લગ્નપ્રણાલિ પ્રત્યે પણ મને ધૂણા ઉપજે છે. હું હવે વડોદરે પાછો ચાલ્યો જઈશ !”

“હું ? મારા કથનથી તમને માફ લાગ્યું કે શું ?”

“નહિ, મને શરમ આવે છે કે હું આ શો ધંધો લઈ બેઠો છું ? હું આ રીતે પવિત્ર કૌમાર્યનું અપમાન કરી રહ્યો છું.”

“પણ તે માટે તમારે ચાલ્યા શામાટે જવું ?”

“ના, હું જઈશ અને તમારો આટલો પરિચય થયો છે એટલે-તમને હરકત નહિ હોય તો-આપણે પત્રવ્યવહાર કરીશું, અને આપણા વિચારો, મનોભાવો ઈત્યાદિનો અદ્વૈતોદ્વેગ કરીશું.”

“એ બલે, પણ હમણાં તો તમે જવાનો વિચાર છોડી દો. પૂરું અઠવાડિયું તો રહો ! નહિ, નહિ, હું તમને એમ જવા નહિ દઉં.”

“કીર્તિદા ! એમ ન કરો. જુઓ, હું ફરીથી આવીશ, પણ પસંદગી કરવાને નહિ, તમને મળવાને-તમારો પરિચય વધારવાને આવીશ. ‘પસંદગી’ અને ‘પરીક્ષા’ મારા દિલને ડાખ દે છે. લગ્નોત્સુક કુમારિકાઓને પણ એ વસ્તુ ડાખ દે છે પણ તે બિચારીઓ કહી શકતી નથી. બિચારી દીન કન્યાઓ !”

કીર્તિદા ગુચ્ચવાઈ ગઈ. તે ફિરીટના મનોભાવની પવિત્રતાને તો પિછાણી શકી, પરંતુ ફિરીટ એમ એકદમ જતો રહે એ

વાત તેને ગમતી નહોતી.

કીર્તિદાની આંખો ભીની થતી દેખાઈ એટલે કિરીટનું હૃદય આદ્ર થઈ ગયું. કરુણા તેના હૃદય પર ઝડપથી સવાર થઈ જતી. તેણે કહ્યું: “દિલ્લગીર ન થાઓ, કીર્તિદા ! આપણે કાંઈ હંમેશને માટે છૂટાં પડવાનાં નથી. હું ફરીથી અહીં આવવાનો જ. તમારી ખાત્રી ન થતી હોય તો હું ફરીથી આવવાની શરતે સતીશભાઈ પાસેથી રજા લઈશ.”

“પણ અત્યારે જવાની તમને એટલી શી ઉતાવળ છે ?”

“અહીં હું મારું મન સ્થિર કરી શકીશ નહિ અને નિશ્ચયપૂર્વક હું જવામ આપી શકીશ નહિ. જ્યારે પસંદગી વસ્તુ જ મારા દિલને ખૂંચે છે ત્યારે તે માટે હું અહીં વધારે શાને રોકાઉં ?”

કીર્તિદા આંસુ લૂછતી અવાકે બેઠી રહી.

એટલામાં સુશીલે કિરીટને બોલાવનારી ધૂમ મારી અને કિરીટ બેઠ્યો, પણ જતાં જતાં કીર્તિદાને કરુણાદ્ર આંખે જોયા વિના તેનાથી રહેવાયું નહિ.

પ્રકરણ ૨૧

જયવતી અને સુશીલ

કિરીટ સુશીલ પાસે ગયો ત્યારે તે એકલો જ સતીશ-ચંદ્રના દીવાનખાનામાં બેઠો હતો. તેણે તુરત જ પ્રશ્ન કર્યો: “તું પાછો ક્યાં નાસી ગયો હતો?”

“કેમ કાંઈ કામ છે?”

“હું શા કામે આવ્યો છું તે તો મેં તને કહ્યું છે. વકીલ સાથે મારે વાતચીત થઈ. તેમનો મારી પ્રત્યે પૂરો સદ્ભાવ પ્રકટેલો હું જોઉં છું.”

“તો સારી વાત. જયવતી વસ્તુતઃ ત્યક્તા નથી પણ વકીલે તેના છૂટા કરાવ્યા છે તે તું જાણે છે ને?”

“હા, અહીં તેનું પૂરું સ્પષ્ટીકરણ થઈ ગયું. મને તેમાં શી હરકત હોઈ શકે?”

“તારાં માતૃશ્રી તે કેમ માનશે?”

“નહિ માને, પરંતુ હું એટલી વાત માતાથી છૂપાવું તો?”

કિરીટ હસ્યો.

“કેમ હસે છે?”

“પહેલાં કરતાં તારો સિદ્ધાંત કાંઈક બદલાયો હોય એમ લાગે છે.”

“નહિ, નહિ; આ લગ્નથી હું વણિક સમાજમાંથી બહિષ્કૃત

ચઈશ, એમ શું તું માને છે? મારાં સંતાનો એ સમાજમાં નહિ રહી શકે?”

“એ તો સમાજ જાણે. સમાજને શાથી સંતોષ થાય તે હું શું જાણું?”

“પણ વડોદરા રાજ્યનો કાયદો તો મને કાયદેસર રીતે વણિક સમાજનો સભ્ય માની શકે છે, તો મારી સંતતિ એ સમાજમાંથી અહિંકૃત નહિ રહે, એવી મારી ખાત્રી છે. માત્ર માતૃશ્રીને સંતોષવા માટે થોડું જૂઠું બોલવું પડશે કે જયવતી એક કુમારિકા છે.”

“એથી તું અને માતૃશ્રી સંતોષ પામતાં હો તો એ જૂઠાણું મારે મન ક્ષમ્ય છે. પણ સુશીલ! તું આજે કાંઈક અદલાયલો લાગે છે. વિધવાવિવાહની તું એક વાર સાફ ના કહેતો હતો.”

“હા, અને હજી પણ ના કહું છું; પણ આ વિધવા નથી, ત્યક્તા છે.

“જ્ઞાતિસમાજની દૃષ્ટિએ વિધવા અને ત્યક્તા સમાન છે. વડોદરા રાજ્યના કાયદા કાંઈ અધે નથી, અને અધા જ્ઞાતિસમાજે ત્યક્તાની સંતતિને અપનાવવા તૈયાર નથી.”

“જ્ઞાતિસમાજે ઝડપથી આગળ વધી રહ્યા છે. દશકામાં ત્યક્તાના પુનર્લગ્નની સંતતિ સમાજમાં ભળી જશે.”

કિરીટ ખૂબ હસ્યો અને બોલ્યો: “બસ, હવે તું ખરેખર બદલાયો છે. આ વિચારો કોઈએ તારા મનમાં તાજા મૂકેલા છે.”

“હા, સતીશભાઈએ એ બધું મને સમજાવ્યું છે, અને મને તે ખરું લાગે છે.”

“હવે મને સંતોષ થયો અને મારું આશ્ચર્ય શમી ગયું. પણ તારી પૂરી ઝાળખ તેં સતીશભાઈને આપી છે ને?”

“હા, મેં કશું છૂપાવ્યું નથી. તે તો મારા કરતાંય વધુ ઉદાર વિચારો ધરાવે છે તે તું જાણતો હશે. પણ જ્યવતી વિષેનો તારો અભિપ્રાય કેવો છે?” સુશીલે પોતાની જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરી.

“જ્યવતીનું દર્શન જ મને થયું નથી!”

“એમ? આશ્ચર્યની વાત છે! તે છે તો અહીં જ ને?”

“હા, અહીં છે અને ઘરમાં પણ છે; પણ આ વિશાળ ઘરના કયા ખૂણામાં તે એસી રહે છે અને શું કરે છે તે કશું હું જોઈ કે જાણી શક્યો નથી.”

“કશી ફિક્કર નહિ. સતીશભાઈએ મારી અને જ્યવતીની મુલાકાત કરાવી આપવાનું કહ્યું છે. તેમના કહેવા મુજબ તો તે બહુ જ સુશીલ અને ગરીબ છે.”

“એ વાત સાચી જ હશે. વડોદરામાં જ તેને પરણાવેલી એટલે તેના ગરીબ સ્વભાવ વિષે મેં પણ કેટલુંક સાંભળ્યું, પણ કોઈ વાર તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો નથી.” ફિરીટ કહ્યું.

જ્યવતી જ્યારથી પિતૃગૃહે આવીને રહી હતી, ત્યારથી એકાંતમાં જ એસી રહેતી, પુસ્તકો વાંચીને વખત ગાળતી અને કોઈની પણ નજરે ન પડવા જેટલો સંકોચ અનુભવતી. તેના ખંડનું બારણું હંમેશાં બંધ રહેતું અને જમવા માટે નીચે ઊતરતી વખતે પણ તે બનતાં સુધી ઘરના નોકરચાકરની દૃષ્ટિએ પણ ન પડવાની સાવધાની રાખતી. ફિરીટ આવ્યો ત્યારથી તો તે વધારે સંકોચ અને સાવધાનીથી વર્તતી હતી.

અપોરે સતીશચંદ્રે સુશીલને સાથે લઈ જઈને તેના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે આરામખુરશીમાં પડીને કાંઈ વાંચતી હતી.

સતીશચંદ્રે કહ્યું: “જયા! આ સુશીલચંદ્રનો હું તને પરિચય કરાવું છું. તે અમદાવાદથી આવ્યા છે. તે રેલ્વે ખાતામાં નોકરી

કરે છે એ તો મેં તને કહ્યું છે.”

“હા.” જયવતીએ ખુરશીમાંથી ઊઠતાં ટૂંકો ઉત્તર આપ્યો, અને નીચું જોતી તે ઊભી રહી.

“તું. તેમની સાથે થોડી વાત કરી લે, એટલામાં હું પાછો આવું છું.” એમ કહેતાં સતીશચંદ્ર ચાલ્યા ગયા.

જયવતી નીચે બેઠી અને સુશીલને તેણે ખુરશી પર બેસવા કહ્યું. તે બેઠો. એટલે જયવતીએ પૂછ્યું: “તમે મારી સ્થિતિ તો જાણો છો ને ?”

“હા, તમારા પિતાજીએ મને બધી વાત કહી છે.”

“બધી વાત કહી છે ? ના, ના, નહિ કહી હોય. કહી હોત તો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત.”

“કેમ વારુ ? તમે ત્યકતા છો અને તમારું લગ્ન કરવાનું છે.....”

“ના ! મારે ફરીથી લગ્ન કરવું નથી ! એક ખીલે બંધાઇને હું પિતાને ઘેર પાછી આવી છું; મારે બીજો ખીલે બંધાવું નથી.”

“પણ તમારા પિતાજી એથી જુદી જ વાત કહે છે.”

“હું પિતાજીને કશું કહી શકી નથી-કહી શકતી નથી; પણ મારી વતી તમે જ તેમને કહેજો કે તમે મને વિધવા કરી છે અને હવે મારે વિધવા જ રહેવું છે. કૃપા કરી કોઈ મારા સ્ત્રીત્વની ફજોતી ન કરશો.”

સુશીલ તો અવાજ બની ગયો. પિતાપુત્રી વચ્ચેનું અંતર તેને આશ્ચર્ય ઉપગમી રહ્યું હતું. તેણે કહ્યું: “તમે જ તમારો મનોભાવ તમારા પિતાજીને કેમ કહેતાં નથી ?”

“પિતાજીને હું શું કહું ?” અને જયવતીની આંખો ભીંજવા લાગી: “તે મને સુખી કરવા ઇચ્છે છે. મને સુખી કરવા તેમણે મને એક ઘેરથી છોડાવી અને હવે બીજો ઘેર બાંધવા ઇચ્છે છે.”

તેમાં પણ તે મને સુખી કરવાનો જ આશય ધરાવે છે, પરંતુ તેમની સુખની ગણતરી અને મારી સુખની ગણતરી સરખી નથી. તે વકીલ છે, માણસ કાયદાની મદદથી સુખી થઈ શકે છે એવી તેમના મનની ધૂન છે.”

“તો પછી તમે છૂટા છેડા કેમ લીધા?”

“મેં નથી લીધા. પિતાજીએ મને સુખી કરવાની ગણતરીથી છૂટા છેડા લેવડાવ્યા છે.” જયવતી હવે ખરે-ખર રડી પડી. “મારા પતિ મારા પર ત્રાસ ગુજરતા એ ખરી વાત; પણ એ ત્રાસનો અંત હું આણી શકત. લગ્નની ગાંઠ તોડવાની કે તે તોડવા માટે કાયદાની છૂરી ફેરવવાની મને જરૂર નહોતી લાગી; પણ કાયદાશાસ્ત્રીને મન કાયદો જ સર્વ કાંઈ હોય છે એટલે હું લાચાર બની અને પિતાજીને કાયદાથી લડતાં હું અટકાવી શકી નહિ. અને હવે મને સુખી કરવા તે બીજો ઘેર બાંધી મને સૌભાગ્યવતી કરવા ઇચ્છે તે મારાથી સહું જય તેમ નથી.”

જયવતીની આંખોમાંનાં આંસુએ સુશીલના હૃદયને આર્દ્ર કરી મૂક્યું. તે બોલ્યો: “જયવતી! મને જો આવી ખબર હોત તો હું તમને ત્રાસ આપવાને તમારી પાસે ન આવત.”

“તમારી સહૃદયતા માટે તમારો આભાર માનું છું.” એમ કહેતાં તેણે આંસુ લૂછ્યાં અને કહ્યું: “હવે કૃપા કરીને આ વાત તમે પિતાજીને કહી દેજો, એટલે તે મને વધુ ત્રાસ આપતાં થોભે. તે તો માને છે કે જીવનના સાથી વિના સ્ત્રીનું જીવન નિષ્ફળ છે, તે અત્યંત દુઃખથી હિજરાય છે; એટલે તે મને બીજા સાથી સાથે બાંધવામાં મારું સુખ માને છે. મારા પર તેમનું હેતુ છે, અને એ હેતુથી ઘેલા બનીને તે મને સુખ શોધી આપે છે : પણ મને એ સુખ નથી જોઈતું.”

“તમે આ વાત તમારાં માતૃશ્રીને કહી હોત...”

“તેમને તો મેં કહેલી, પણ પિતાજીની વિચિત્ર ધૂન આગળ કોઈનું કશું ચાલતું નથી. તે કાયદાને સમજે છે કિંવા સ્ત્રીની જાતીયતાને સમજે છે, પણ સ્ત્રીની નૈસર્ગિક સ્નેહધારાને તે ક્યાં સમજે છે ?”

“તો તમારા પતિ પર તમારો સ્નેહ હોતો ?”

“હા.”

“પણ તમે કહો છો કે તે તમારા પર ત્રાસ ગુજારતા.”

“હા, પણ તેથી મારો સ્નેહ કાંઈ સૂકાયો નહોતો. એ ત્રાસનું મૂળ એ જ હતું કે હું તેમના કરતાં વધુ બણી હતી એ. તેમને પોતાની હીણપત લાગતી. એ હીણપતમાંથી ઉગારવાને તે મને સતાવતા, ત્રાસ આપતા, મારો તુચ્છકાર કરતા અને પોતાની મહત્તાની મારા ઉપર છાપ પાડતા, તેમ જ ખીજ પર છાપ પાડી બતાવતા. હું એ સમજતી હતી, અને વખત જતાં તેમની મહત્તા મારા પર સ્થપાયલી તેમને લાગત ત્યારે તે શાંત પડી જત; પણ પિતાજી ત્યાંસુધી રાહ જોવા તૈયાર નહોતા. અનેક વાર તેમણે મને મારી હતી, તે ઉપરથી પિતાજીએ પોલીસમાં ફરિયાદ કરી, પરિણામે અમારી વચ્ચે અંતર પડ્યું, ફરિયાદને પરિણામે તેમનો દંડ થયો, અંતર વધી પડ્યું અને મારા પતિનો ધમંડ વધારે કુત્કાર કરવા લાગ્યો એટલે ‘એ ઘેર હવે તને ફરીથી મોકલવી જ નથી’ એમ કહીને પિતાજીએ છૂટા છેડાનો દાવો નોંધાવ્યો. હવે પિતાજી મને ફરી પરણાવવાનું કહેતા ફરે છે, તેથી તો હું કોઈને મ્હોં બતાવી શકતી નથી. તમે પિતાજીને સમજાવો તો તમારો પાડ !”

સુશીલને આ પરિસ્થિતિ અદ્ભુત લાગી. પત્નીને ત્રાસ આપતા પતિ પાસેથી સ્ત્રીને છોડાવવી અને તે માટે કાયદાનો આશ્રય

લેવો એ જોટલું સાચું હતું, તેટલું જ સાચું એ પણ હતું કે બધી સ્ત્રીઓના એ પ્રકારના દુઃખનો રામબાણ ઉપાય લગ્નગાંઠ તોડવાથી થઈ શકતો નથી. જયવતીને છોડાવીને સુખી કરવાના આશયથી તેના પિતાએ ભરેલું પગલું જલદું તેના મનને દુઃખરૂપ થઈ પડ્યું હતું, તેનો અર્થ સુશીલે એટલો જ તારવ્યો કે લગ્ન કોઈ એવી દિવ્ય છાપ સ્ત્રીપુરુષના મન પર પાડે છે કે જેથી તે બાહ્ય દુઃખોની બરદાસ્ત કરવાને પણ કેટલીક વાર તત્પર બને છે.

આટલી શાણી, વિનયી અને સુકોમળ હૃદયવાળી યુવતીએ પોતાની પત્નીતું પદ ગ્રહણ કર્યું હોત તો પોતે કેટલો સુખી થાત તેની કલ્પના સુશીલ કર્યા વિના રહી શક્યો નહિ, પરંતુ એ કલ્પના કરતાં ય વધુ ભવ્ય તો તેને જયવતીતું હૃદય લાગ્યું કે જે ત્રાસ આપતા પતિના હૃદયની સાથે અપાર્થિવ સુકોમળ તંતુથી અંધાયલું હતું અને તેનાથી છૂટા પડવાથી તેને સુખને બદલે દુઃખ થતું હતું.

“તમને તરદી આપવા માટે માફ કરજો.” એમ કહીને સુશીલ જયવતીથી છૂટો પડ્યો અને તુરંત જયવતીએ દ્વાર બંધ કરી દીધું.

સુશીલ દીવાનખાનામાં પાછો ફર્યો અને પાંચેક મિનિટ થઈ ત્યાં સતીશચંદ્ર આવી પહોંચ્યા. “તમે પાછા અહીં આવી ગયા છો?” એમ કહેતા તે સુશીલની સામે આવીને બેઠા.

અને સુશીલે તેમને જયવતી સાથેની વાતચીત કહી ત્યારે તેમના મન ઉપર એટલી ઉગ્રતા ધસી આવી કે સુશીલને પણ ભય લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૨

પુત્રીના સુખની પિતાની ગણતરી

૧ શરીરશાસ્ત્રનો નિષ્ણાત ડાક્ટર શરીરની અંદર રહેલી એકકે એક શિરાને ઓળખે છે અને તેની માહિતી ધરાવે છે; દરેક સ્નાયુ અને દરેક માંસપેશી રોગી છે કે નીરોગી તે તેને દર્દીનું શરીર તપાસતાં જ માલૂમ પડી આવે છે; અસ્થિના સંધિ પોતપોતાનું કામ બરાબર નથી કરતાં તેનું શું કારણ છે તે તેની સમજમાં આવતાં વાર લાગતી નથી; દર્દીના માથાનું શૂળ મટાડવાને ક્યાં ટીંક્યરો આપવાં જોઈએ અને એ ટીંક્યરો પેટમાં પડ્યા છતાં તે મસ્તક પર કેવી રીતે અસર નીપજાવે તેની બધી ક્રિયા તે કાગળ ઉપર પેટની અને માથાની શિરાઓના નકશો દોરીને સમજાવી આપે છે; હૃદયની ગતિ તીવ્ર છે કે મંદ અને તેનું કારણ કયો વિકાર છે તે સ્ટેથેસ્કોપની મદદથી તે જરૂર કહી શકે છે; પરંતુ દર્દીના દેહવિકારની સાથે તેના મનો-વિકારનો કાંઈ સંબંધ છે કે નહિ તેની તેને ખબર હોતી નથી । હૃદયના થડકા ગણી કાઢીને દર્દીનું નિદાન કરનાર એ શરીરશાસ્ત્રીને હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવોનો અને એ સૂક્ષ્મ ભાવોથી નીપજતી હૃદયની સમ કે વિષમ ગતિનો ખ્યાલ હોતો નથી.

કાયદાશાસ્ત્રનો નિષ્ણાત વકીલ પણ એ ડાક્ટરના જેવો જ હોય છે. ભેખિત દસ્તાવેજો, સાક્ષીપુરાવા, કાયદાપોથીમાં લખેલા

પક્ષકારોના અધિકારો અને તાર્કિકતાનો આશ્રય લઇને તે ન્યાયની અદાલતમાં દલીલો કરી પક્ષકારોનો કેસ જીતાડી આપે છે; પરંતુ જીતવા સિવાય પોતાના કે સામા પક્ષકારના જીવન સાથે તેને કશો સંબંધ હોતો નથી ! જીવંત માનવ ઉપર કાયદાની સર્વોપરિતા સ્થાપવાનું જ જાણે તેનું કાર્ય હોય અને તે માટે જ તે આ જગતમાં અવતર્યો હોય એવું તે માનતો હોય છે ! કલકત્તા હાઇકોર્ટ ૧૮૧૮માં એ. વિરૂદ્ધ બી. વાળા કેસમાં એ. નું લગ્ન બી. સાથે થયેલું સ્વીકાર્યું હતું, તો આ કેસમાં પણ તેમજ થયું છે ને ? એ. બી.ને વિધિસર પરણ્યો છે, બી.ની ઇચ્છા નહોતી પણ તે પરણી છે ને ? બી. એના ઘરમાં રહેવા ઇચ્છતી નથી, પણ પરણી હોવાને કારણે લગ્નના હક્કો પૂરા કરવા તે બંધાયેલી છે અને એ.ને બી.ની સામે કાયદો મદદ કરી શકે તેમ છે : બસ, એ. જીતવો જ જોઇએ ! અને એ. બી.નો કબજો લે છે ! બી. જીવતું જગતું, હૃદયની ભાવનાઓવાળું, ઇચ્છાઅનિચ્છા ધરાવતું એક માનવ પ્રાણી છે કે વગડામાંનું ઝાડ છે તે જોવાની કાયદાને જરૂર હોતી નથી, અને પક્ષકારને જીતાડવા માટે તે જોવાની કાયદાશાસ્ત્રીને પણ જરૂર લાગતી નથી ! અદાલતનો એ કાર્યોડો કાયદાની વાડ સુધી દોડે છે અને ત્યાંથી અટકે છે; એ વાડની પાછળ બીજી કઈ સૃષ્ટિ છે તેનું તેને ભાન હોતું નથી.

સતીશચંદ્ર વકીલ આવા કાયદાશાસ્ત્રી હતા-એક ધૂની કાયદાશાસ્ત્રી હતા એમ કહીએ તો ચાલે. જયવતીના છૂટા છેડા કરાવવામાં તેમની એ ધૂને જ સર્વોપરિ ભાગ ભજવ્યો હતો, અને હવે તેને જીવનસાથી સંપડાવીને સુખી કરવાની તેમની ધૂન અગ્રેસર થઈ હતી. સ્નેહલગ્ન તેમને માન્ય હતું; તેમણે પોતે જ સ્નેહલગ્ન કર્યું હતું; અને હવે ફરીથી લગ્ન કરવાને મોકળા થયેલી જયવતી સુધીલ જેવા વણિક અને સુસ્વભાવી જીવનસાથીને

પસંદ કરીને પરણી લે એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; એ ઇચ્છા ઉપર જ નહિ પણ પેલા અત્યાચારી જગતના પંજમાંથી પુત્રીને છોડાવનાર પિતાની બંધી મહેનત ઉપર એ છોકરી પાણી ફેરવી રહી હતી તેથી તેમને ખૂબ લાગી આવ્યું.

“સુશીલચંદ્ર ! મેં એને એ અત્યાચારીને ઘેરથી છોડાવી એ મેં જોડું કર્યું એમ તે માને છે ને ? તેણે કૂવો પૂર્યો હોત કે ફાંસો ખાધો હોત, તો તમારા જેવા જ મને કહેત કે તમે વેળાસર કેમ ચેત્યા નહિ ? તેને તમે કેમ છોડાવી નહિ ? અને એ હરામખોરે તેનું ખૂન કર્યું હોત તો મારે તે બદમાશને ફાંસીએ ચડાવતાં સુધી કોર્ટમાં લડવું પડત એમાં ફેર નથી. એ વખત મેં આવવા ન દીધો, તે મેં જોડું કર્યું ? એલો, તમે શું કહો છો ?”

“આપ કહો છો તેવા કેસો બને છે ખરા. પણ જયવતીના મનોભાવની આપને પૂરેપૂરી પિછાણ થઈ હોય તેમ લાગતું નથી.”

“એ મનોભાવ હું જાણતો હતો; પણ તેની પાછળ કેવળ લોકલાજનો કલ્પિત ભય હતો, એમ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો. પોતે હીણાશે, લોકો આંગળી ચીંધશે, ન્યાતમ્મતમાં ફજેતી થશે, પોતે વિધવા જ લેખાશે, એવા એવા તર્કો તે કર્યા કરતી હતી, પણ હું તેનું દુઃખ, તેની ઉપરનો અત્યાચાર અને તેને થતી મારપીટ જોઈ રહું તો મારા જેવો રાક્ષસ પિતા બીજો કોઈ ન લેખાય. કાયદો જો તેને એ દશામાંથી છોડવી શકતો હતો તો હું શામાટે તે ઉપાય હાથમાં ન લઉં ?”

“કાયદાનું દાર ઉધડે કે તુરત ત્યાં દોડી જવા જેવા બધા કેસો નથી હોતા.” સુશીલે ઠાવકું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“હું મારી પુત્રીના કેસને નથી સમજી શક્યો એવો તમારો અભિપ્રાય જણાય છે.”

“જયવતીના કથને મારા ઉપર એ છાપ પાડી છે. અલખત, પતિનો અત્યાચાર તેમને મીઠો લાગતો હતો એમ તો તે નથી કહેતાં, પરંતુ પતિના ત્રાસ તથા અત્યાચારના મૂળમાં જે કારણ હતું તે કારણ વખત જતાં નાશ પામે તેવું હતું એવું જયવતી માને છે...”

“હું નથી માનતો.” સતીશચંદ્રે સત્વર કહ્યું: “એ બખૂચક રત્નો ને વધુ ન ભણ્યો અને મારી પુત્રી મેટ્રિક થઈ, તેમાં તે બિચારીનો શો વાંક? અને વખત જતાં શું એનું ભણતર વધી જવાનું હતું અને જયાનું ભણતર ઓછું થવાનું હતું?”

“લગ્ન પૂર્વે એકના અભ્યાસની સમતા...”

“તે વખતે એક ભણતાં હતાં. જગતનો બાપ મારો સ્નેહી હતો. એક વાર હું સહકુટુંબ તેને ત્યાં જગતના કાકાના લગ્ન પ્રસંગે ગયો હતો ત્યારે જગત અને જયાનો પરસ્પર ભાવ મારા બળુવામાં આવેલો; જયાએ શરમાઈને પણ હા કહેલી અને જગત પણ ખુશી હતો; જગત તે વખતે સત્તર વર્ષનો અને જયા પંદર વર્ષની હતી. જગતના પિતાએ મારું કહેણ સ્વીકાર્યું અને અમે વેવીશાળ કર્યું. ત્યારપછી એ વર્ષે લગ્ન કર્યું, પણ ભાઈસાહેબ ભણુવામાં ઠોળારી નીકળ્યા અને જયા આગળ વધી શકી. આમ એ ભણતરનું કળેકું થઈ ગયું; બાકી વર-વધૂના પરસ્પરના પૂર્વ-સ્નેહનો વિચાર કર્યા વિના હું લગ્નમાં ડગલું ભરતો નથી અને ડગલું ભરવાની કોઈને સલાહ આપતો નથી. પહેલાં પ્રણય અને પછી પરિણય એ મારો સિદ્ધાંત છે.”

“એ સિદ્ધાંત તો સારો લાગે છે પણ તે જતાં વખત જતાં કળેડાં નીકળી આવે છે, તેનો શો ઉપાય?”

“છૂટા છેડા!” તુરત સતીશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

મુશીલ અવાજ રહ્યો. સતીશચંદ્રે પણ બે મિનિટ મૌન પાળી ક્યું. પિતા અને પુત્રીના વિચારોની વચ્ચેનો ભેદ તેના ખ્યાલમાં આટલી વાતચીત ઉપરથી આવી ગયો હતો. એ ભેદ સત્વર ટળવાનો તેને સંભવ પણ લાગતો નહોતો.

કેટલીક વારે તેણે કહ્યું: “આપે આપની માન્યતા મુજબ પગલું ભર્યું; પણ હવે તો જયવતી ફરીથી પરણવા નથી ઇચ્છતાં, તો આપે તેમને આગ્રહ ન કરવો જોઈએ.”

“હું આગ્રહ તો કરીશ, જુદમ નહિ કરું. તે શામાટે ન પરણે? જીવનના સાથી વિનાનું નીરસ જીવન એક જીવાન સ્ત્રીને માટે કેવું ભયંકર છે, તે હું જાણું છું. મેં જોયું છે ને વાંચ્યું પણ છે કે સ્ત્રી એકાકી જીવનથી કેવી હીજરાય છે, તેને માટે કેવા ભય રહેલા હોય છે અને માતાપિતા ન હોય ત્યારે એવી સ્ત્રીની કેવી દશા થાય છે તેના સંકડો કેસો મેં વાંચ્યા છે અને કોર્ટોમાં ચલાવ્યા છે. એવી ભૂલ હું કરવાનો નથી અને જ્યાને કરવા દેવાનો નથી.”

“તો પછી તમારી ઇચ્છા પૂરી થતાં પહેલાં હજી કેટલોક સમય વીતવો જોઈશે એમ મને લાગે છે. હજી વસ્તુસ્થિતિને કાળે પરિપક્વ કરી નથી.”

“બલે, હું રાહ જોઈશ. તમને મેં નકામી તકલીફ આપી...”

“તેની આપ ચિંતા ન કરો.”

“પણ ફરીથી હું તમને જોલાવું તો તમારે આવવાનું.”

“જયવતી પત્ર લખશે, તો આવીશ.”

જાણે સતીશચંદ્રનું સ્વમાન ધવાયું હોય તેવી નિસ્તેજતા તેમના વદન ઉપર પ્રકટી અને તુરત અદૃશ્ય થઈ. તેમણે ટૂંકો જવાબ આપ્યો: “બલે તેમ.”

સુશીલ અને સતીશચંદ્રનો એ વાર્તાલાપ પૂરો થયો પરંતુ તે સમયથી સતીશચંદ્રના વદન ઉપર જે ખિન્નતા અને સખ્તાઈ પ્રસરી તે ધરમાંના કોઈથી અજાણી રહી નહિ. સાંજે તે સુશીલને સ્ટેશન પર વિદાય કરીને ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે પણ એ જ સખ્તાઈ દેખાઈ રહી હતી. ભોજનસમયે સૌ સાથે જમવા બેઠાં પણ કેવળ મૌન વર્તી રહ્યું. ધરતું વાતાવરણ જ જાણે બદલાઈ ગયું હોય તેવું ફિરીટ બોલ્યું. કોઈ ઉતાવળે સ્વરે બોલતું નહિ, નોકરો ધીરે ડગલે ચાલતા, વાસણનો બહુ ખડખડાટ નહિ થવા દેવાની રસોઈઓ અને ચાકર ખાસ ચીવટ રાખતા જણાતા અને સુભદ્રા જાણે રડી હોય તેમ તેની આંખો પરથી દેખાતું હતું. સતીશચંદ્ર વકીલને મળતાવડા અને હસમુખા સજ્જન તરીકે પિછાણનાર ફિરીટને પણ આજે તેમનું વદન અને એ વદનની ઉચ્ચતાને કારણે ધરતું ગંભીર બની ગયેલું વાતાવરણ જોઈને આશ્ચર્ય થતું હતું. ફિરીટને રાતની ટ્રેનમાં વડોદરે પાછા ફરવું હતું, પરંતુ આવા વાતાવરણમાં તે સતીશચંદ્રની રજા માંગતાં અચકાતો હતો.

સતીશચંદ્રના દિવાનખાનામાં તે છાપું વાંચતો બેઠો હતો અને સતીશચંદ્ર વિમનસ્ક ચિત્તે કોઈ કેસના કાગળો ફેંદતા હતા. વખત ચુપકીમાં પસાર થઈ રહ્યો હતો. એટલામાં યુદ્ધા ચાકર કુબેરે ધીરે ડગલે અંદર આવીને એક કપાટ ઉઘાડ્યું કે તુરત સતીશચંદ્રે પૂછ્યું: “શું લેવા આવ્યો છે?”

“ફૂટસોલ્ટની બાટલી બોળું છું.”

“કાને જોઈએ છે?”

“કાર્તિબહેનને.”

“હંઅ, પાછી માંદી પડી ને ? તોબાહ આ મનસ્વી છોકરી-

ઓથી ! પાછી ખાવામાં કાંઈ ગરબડ કરી હશે.”

“સાંજે તો કશું ખાધું જ નથી ને !” એમ કહી કુબેર કબાટમાંથી ખાટલી લઈને ચાલતો થયો.

પાંચેક મિનિટ ધડીઆળ સામે તાકી રહીને વિચાર કર્યા બાદ સતીશચંદ્ર બોલ્યા: “કિરીટલાલ ! હું તમને થોડી તકલીફ આપું તો ?”

“બલે.”

“કીર્તિદા અને જયાને પખવાડિયું હું કુમસ મોકલવા ઇચ્છું છું. તેટલા દિવસ તમે પણ ત્યાં રહેશો ? આ કુબેર પણ ત્યાં સાથે રહેશે.”

“હું આજે વડોદરા જવા ઇચ્છું છું.”

“અરે, એવી શી ઉતાવળ છે ? કુમસ સરસ સ્થળ છે. ત્યાં આપણો બંગલો છે. ચારેક દિવસ પછી હું પણ ત્યાં આવીશ. મને જરા કામકાજ ઉપર કંટાળો આવ્યો છે અને કીર્તિદાને પથ્થ ખોરાક અને હવા બેઉ મળશે ત્યારે તેની તબિયત સુધરશે. જયા અહીં ઘરમાં ગોંધાઈ રહે છે તેને ત્યાં જરા છૂટથી ફરવાનું મળશે.”

કિરીટ વિચારમાં પડી ગયો.

વકીલે આગળ ચલાવ્યું: “ત્યાં તમને એકલતા નહિ લાગે. હવે સીઝન ઉઘડે છે એટલે ત્યાં હવા ખાવા આવનારાઓનો સાથ મળી રહેશે.”

“મને ઘેરથી નીકળ્યાને બહુ દિવસ થયા.”

“અરે, તમે કુમસમાં ઘર પણ ભૂલી જાઓ એટલું સરસ સ્થિતિસૌંદર્ય જોશો. અને ઘરની ચિંતા જેવું તમને શું છે ? કાંઈ પત્ર છે ?”

“આજે પત્ર આવ્યો, તેમાં મારી બાબીએ માત્ર ખુશી ખબર લખ્યા છે. પણ હવે મારે જવું જોઈએ એમ લાગે છે.”

“હજી તમારે જવાની વાર છે, બહુ વાર છે. અરે કુબેર! ક્યાં ગયો?”

“આવ્યો જી!” કહેતો કુબેર ઉપર આવ્યો.

વકીલે તેને કુમસ જવાની તૈયારી કરવાની સૂચના આપી અને તેને તથા રસોઈયાને તૈયાર રહેવા કહી દીધું; અને પછી તે કીર્તિદા તથા જ્યાને તૈયાર થવાનું કહેવા દીવાનખાતુ છોડી ગયા.

પ્રકરણ ૨૩

કુબેરની પહેરેગીરી

કુબેરના સતીશચંદ્રને બેઠા ઘાટનો એક બંગલો હતો. મધ્યમાં દીવાનખાનું અને બે બાજુએ છ ઓરડા ઉતારેલા હતા. તે ઉપરાંત રસોડાનો અને ન્હાવાનો એમ બે જૂદા ખંડો હતા અને બંગલાની ચારે બાજુએ છોબધ પરશાળ હતી. આસપાસ ખીજ પશુ નાનાંમોટાં મકાનો હતાં, પરંતુ તેમાં હજી પૂરી વસતી ભરાઈ દેખાતી નહોતી. કુબેર કહેતો હતો કે “દરિયાકાંઠે ફરવા જતી વખતે ખચર પડે કે કયા કયા બંગલા ભરાઈ ગયા છે અને કયાં કયાંથી શેઠિયાઓ હવા ખાવા આવ્યા છે.”

સતીશચંદ્રનું કહેવું કિરીટને સાચું પડતું લાગ્યું. કુબેર ગયાને એક જ દિવસ થયો, એટલામાં તો કાર્તિકેશ્વરી તથિયત નાણે સુધરી ગએલી લાગી અને જયવતી પ્રમાણમાં શાન્ત તથા આનંદી દેખાવા લાગી.

ખીજે દિવસે સ્થવારમાં ચાહ પીતાં કિરીટ બોલ્યો : “કુબેરની હવા સારી તો ખરી.”

કાર્તિકેશ્વરી તુરત મ્હોં મલકાવીને બોલી : “અત્યારમાં જ કકડીને જૂખ લાગી જણાય છે. તો લ્યો, આ પાંઉ તમે ઉડાવો.”

“નહિ, નહિ, હું તમારી જૂખ ઉઘડેલી જોઈને કહું છું.”

જયવતી ચાહ પીતાં બોલી : “હા, કાર્તિકેશ્વરી હવા સારી છે-હવા

સારી છે એમ કરીને બહુ ઠાંસીશ નહિ.”

સુરતમાં આખો દિવસ ઓરડામાં બરાઈ રહેલી જયવતીને આજે કિરીટ સૌની સાથે બેસીને ચાહ પીતી પહેલી જ વાર જોઈ હતી. તેનું યૌવન જોતાં તેના વદન પરની પ્રૌઢતાની રેખાઓ અકાળે ઉત્પન્ન થએલી લાગતી હતી, પરંતુ અત્યારે તે કિંચિત્ પ્રફુલ્લ દેખાતી હતી. કાર્તિકેશ્વરે ઉલ્લાસ અને જયવતીની પ્રફુલ્લતાની વચ્ચે કિરીટને ડુમસનું વાતાવરણ રોચક લાગતું હતું.

રહવારે ઉઠીને ફરવા જવું, પછી ચાહ પીવી, છાપાં વાંચવાં, ખપોરે ભોજન કરીને આરામ લેવો, ફરી ચાહ પીવી, સાંજે ફરવા જવું, એવી સૌની દિનચર્યા હતી. પુષ્કળ ફરવાનું, પુષ્કળ આરામ લેવાનો અને પુષ્કળ વાતોમાં વખત ગાળવાનો, એ સિવાય બીજું કશું જ કરવાનું નહિ. બે દિવસમાં તો કાર્તિકેશ્વરે પણ કેવળ બદલાઈ ગઈ હોય એવું કિરીટ જોયું.

એક વાર કિરીટ તેને કહ્યું: “તમારી તબિયતમાં હું ચમત્કારિક ફેરફાર થએલો જોઈ છું, હોં !”

“એમ ?” કાર્તિકેશ્વરે સ્મિત કરીને કહ્યું: “ત્યારે તો ડુમસની હવા સારી ખરી ! તમે હા કહો તો આપણે બધાં આખો ઉનાળો અહીં જ ગાળીએ.”

“આખો ઉનાળો હું પણ અહીં રહું ? મારી શી જરૂર ?”

“તમારામાં કંઈક જાદૂ છે !”

“મારામાં તો કશો જાદૂ નથી, પણ તમારા મન પર કોઈક જાદૂ અસર કરી રહ્યો છે ખરો !”

“હવે સમજ્યા !”

એટલામાં કુબેરે બહારથી ડોકીઈ કર્યું અને કાર્તિકેશ્વરે આજુના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. કુબેરનું એ ડોકીઈ અને કાર્તિકેશ્વરનું ચાલી જવું એ બેઉ કિરીટને વિચિત્ર લાગ્યાં.

ખીજે દિવસે પણ એવો જ એક બનાવ બન્યો. કિરીટ પોતાના ખંડમાં પથારી પર પડ્યો પડ્યો છાપું વાંચતો હતો, ત્યાં કીર્તિદા આવી અને કાંઈ કાંઈ વાતો કરવા લાગી. તુરત કુબેર પણ સામે આવીને બેઠો અને કીર્તિદા વાતચીત સંકેલીને ચાલી ગઈ.

કુબેરનું વર્તન હેતુપૂર્વકનું હતું કે આકસ્મિક હતું એ કિરીટને તે વખતે સમજાયું નહિ; પણ કીર્તિદાના વર્તનમાં તેને સંકેત દેખાઈ આવ્યો. કિરીટનું એ કુતૂહલ ત્રીજે દિવસે ખૂબ વધી ગયું.

કુબેર રસોડા પાસે બેઠો બેઠો શાક સમારતો હતો, રસોઇયો રસોડામાં હતો, જ્યાં ઝોરડીમાં પેસી સ્નાન કરતી હતી, કિરીટ પોતાના ખંડમાં બેઠો બેઠો બાબીને પત્ર લખતો હતો; એટલામાં ધીરે ડગલે કીર્તિદા પાછળથી અંદર આવી, અને ઘુંટણબેર થઈને પાછળથી પત્ર વાંચવાને ડોકાઈ કરી રહી. તત્ક્ષણ કિરીટનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તે હસીને બોલ્યો: “ચોરીછૂપીથી વાંચવાની કશી જરૂર નથી. પત્ર લખીને હું તમને આપીશ, નિરાંતે વાંચી શકશો.”

પોતાની ચોરી પકડાઈ જવાથી કીર્તિદા શરમાઈ નહિ. તે તુરત બોલી: “મારે એવો પત્ર વાંચવો નથી તો ! તમે તમારી મેજે વાંચવા આપો, તે પત્રમાં કશું વાંચવા જેવું જ શાનું હોય ?”

“તો કેવા પત્રમાં વાંચવા જેવું હોય ?”

“તમે છુપાવો તે પત્રમાં જ.”

“મારે છુપાવવા જેવા પત્રો કોઈને લખવાના જ હોતા નથી. તમારે કદાચ હશે !”

તેણે તુરત કિરીટના વાંસામાં મૂકી મારી: “કેવા લુચ્ચા છો ?”

“કીર્તિજહેન !” પાછળથી કુબેરે હાક મારી: “તમારાં ધોવાનાં કપડાં ક્યાં ?”

કિરીટ પાછું વાળીને જોયું. કુબેરના વદન ઉપર જરાક શુસ્સો હતો, તેના સ્વરમાં તીવ્રતા હતી. કીર્તિદા એકદમ ચાલી ગઈ અને મૂગાં મૂગાં એ કપડાં પોતાના ખંડમાંથી લઈ આવીને કુબેર તરફ ફેંક્યાં.

હવે કિરીટને ખ્યાલમાં આવ્યું કે ફરવા જતી વખતે સવાર-સાંજ કુબેર સાથે ને સાથે રહેતો, દિવસનો મોટો ભાગ તે દિવાનખાનામાં જ ગાળતો, તે એકલો કોઈ વાર અંગલો છોડીને દૂર જતો નહિ, રાત્રે સૂતી વખતે દિવાનખાનામાં જ સૂતો અને આખી રાત દીવો બાળતો. કુબેર ચાકર હતો કે પહેરેગીર હતો? તેને પોતા પર કાંઈ શંકા હતી કે આ બેઉ જીવાન છોકરીઓ પર?

પણ સુરતમાં તો કુબેર આવી રીતે નહોતો વર્તતો જણાતો, અને અહીં જ કેમ તેનું વર્તન ચમત્કારિક બની ગયું?

એક વાર તો કિરીટ કીર્તિદાને જ કુબેરની હાજરીમાં પણ અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું: “કુબેર અહીં કેમ વિચિત્ર રીતે વર્તે છે?”

“મૂર્ખો છે. પિતાજીએ કહ્યું હશે કે ઠાવકો રહેજો અને સૌની દેખરેખ રાખજો, એટલે જાણે સૌનો પહેરો ભરીને સંભાળ રાખવાની હોય એમ તે સમજે છે.”

“માણસ તો વિશ્વાસુ લાગે છે.”

“હા. બાપાજી કહે છે કે પોતે દસ વરસના હતા, ત્યારથી કુબેર નોકરી કરે છે. કોઈ વાર તો અમને અધી બહેનોને તેના પર ચીડ ચડે છે, પણ ધરડા નોકરને કેટલુંક કહીએ?”

“પણ છે તો ગરીબ અને ભલો.”

“હા, એટલે જ એક ધરમાં ત્રણ પેઠીથી નોકર રહી શક્યો છે.”

ત્યારપછીને શનિવારે સતીશચંદ્ર કુમસ આવ્યા અને અંગલાના

વાતાવરણમાં નવો ફેરફાર થયો. જયવતીની બોલચાલ ઓછી થઈ ગઈ. કીર્તિદા હરિણી મટીને બકરી બની ગઈ. એ દિવસોમાં કુબેરને માટે ખૂબ કામ પહેંચતું, પણ તે આનંદમાં રહેતો દેખાતો હતો. વકીલ સોમવારે પાછા સુરત ગયા કે તુરત તે પાછો હતો તેવો ને તેવો ભારેખમ બની ગયો.

વળતે દિવસે કિરીટ સ્થવારમાં વહેલો ઉઠીને એકલો ધોતીઉંલઈને નીકળી પડ્યો અને તે ફરીને તથા દરિયે જ ન્હાઈને પાછો ફર્યો, ત્યારે જયવતી અને કીર્તિદા નીકળવાની તૈયારી કરતાં હતાં.

“અહો !” જયવતી બોલી: “આજે તો કંઈ વહેલા જ નીકળી પડેલા ? અમારો સાથ ન ગમ્યો ?”

“નહિ, નહિ, એમ કંઈ હોય ? આજે તો દરિયામાં ન્હાવાની ઈચ્છા થઈ આવી હતી, એટલે એકલો જ નીકળ્યો હતો.”

કીર્તિદા બોલી: “હવે ચાલો અમારી સાથે ફરીથી ફરવા.”

“ના, હવે તમે એકલાં જ જાઓ.”

કીર્તિદા અને જયા ઊપડ્યાં અને કુબેરે ઓચિંતો જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો !

હવે તો કિરીટની ખાત્રી થઈ ગઈ કે પોતે જ કુબેરના અવિશ્વાસને પાત્ર હતો. પણ કિરીટે તેમાં કુબેરનો વાંક ન માન્યો. યુવક યુવતીઓની એકાંતો ભયજનક હોય છે એવી કુબેરની માન્યતા સ્વાભાવિક હતી અને તેનું વર્તન ક્ષમ્ય હતું.

તેણે કુબેરને નાણી જોવાને સહજ કહ્યું: “કેમ કુબેર ભગત ! આજે તમને કંઈ દરીઆની હવા ખાવાનું મન ન થયું ?”

“ના શેઠસાબ, આજે તો આળસ થઈ ગયું.”

“ભગત ! તમે પક્કા છો, હોં !”

“કેમ બાઈસાબ ?”

“એમ નથી કહેતા કે આજે પહેરો ભરવા જવાની જરૂર નથી, અને આજસતું બહાતું કાઢો છો!”

“ના, ના, ભાઈસાબ! એવું કાંઈ હોય? તમારા જેવા લાખેણા માણસ ઉપર પહેરો ભરવાનો હોય? તમને એવો કાંઈ વહેમ આવી ગયો?”

“વહેમ નથી; પણ મને તેથી ખોટું લાગતું નથી, હોં! ઉલટું તમારી દેખરેખ મને ગમે છે. તમારા જેવા વૃદ્ધ માણસ પાસેથી અમારા જેવા જીવાનિયાએ રીતભાત શીખવી જોઈએ.”

“મારા જેવો ગરીબ માણસ તમને શું શીખવવાનો હતો? પણ તમે જાણો છો ને? વકીલસાબ અહીં નથી, એટલે મારે માથે બધો ભાર રહ્યો.”

“શામાટે નહિ? તમારા ઠાવકાપણાને હું વખાણું છું. તમારા જેવા વકીલ હોય તે છોકરાંને તો હું ભાગ્યશાળી માનું. તમને શું છોકરાં છે ભગત?”

કુમેર હસ્યો અને બોલ્યો: “વાત કરો મા છોકરાંની, સાબ! એક વાર પરણી જોયું, પણ ઠયો નહિ. મહિનામાં જ થાકીને બેરીને છોડો ફાડી આપ્યો!”

“એમ કેમ કયું? બેરી સારી નહિ મળી હોય.”

“સારી-ખોટી તો શી ખબર, પણ મને ફાવ્યું નહિ. એને રાખવા જીદું ઘર લેવું પડે, સતીશભાઈની નોકરી બરાબર થાય નહિ, અને એમના ઘર વગર મને ક્યાંય ગમે નહિ. મેં માન્યું કે આ બધી દોકરીઓ મારી છે, તો મારે વળી મારાં જીદાં છોકરાં શીદ જોઈએ?”

“સાબાશ, ભગત! તમારા જેવો નોકર મળ્યો, એ સતીશ-ભાઈનું પણ સદ્ભાગ્ય. તમારા પર સતીશભાઈનો પણ પૂરો વિશ્વાસ છે એમ હું જોઉં છું.”

“ત્યારે તો મને અહીં મોકલ્યો છે. પણ બાઈસાળ બહુ ભોળા માણસ છે. જેના પર વિશ્વાસ મૂક્યો તેને માથું દે, અને વિશ્વાસ ઉઠ્યો એનો જન લે, એવો એમનો સ્વભાવ. એમના પેટમાં જરાએ પાપ નહિ, પણ હુંએ કોઈ કોઈ વાર ધડકી જઈ છું, હોં!”

“હા, સતીશભાઈ સીધી લીંટીના માણસ તો છે, પણ તમે કહો છો તેમ ભોળા કે કાચા નથી, ભગત!”

“આપને શી ખબર પડે સાચું? એ ભોળા છે, ત્યારે તો મારે આ દીકરીઓની ચિંતા રાખવી પડે છે.”

કિરીટ હસ્યો અને બોલ્યો: “દીકરીઓ કાંઈ નાની બાળકીઓ છે ભગત?”

“નાની બાળકીઓ તો સારી, પણ આ તો સાપનો ભારો!”

કિરીટ ખૂબ હસ્યો. કુબેર જૂના સંસ્કારનો માણસ હતો એટલે તે આવું બોલે તેમાં તેને નવાઈ લાગી નહિ. પણ હવે તેની પહુરેગીરીનો મર્મ પકડાઈ ગયો હતો. તે બોલ્યો: “ભગત! કેવા પકડાઈ ગયા? હવે સાચું બોલો, તમે પહુરો ભરો છો કે નહિ?”

કુબેર પણ એ સાંભળીને હસી ગયો.

પ્રકરણ ૨૪

ફૂલોમાં હુપાયલો ફણીધર

એ વધુ દિવસ ગયા, તે દરમિયાન કુબેર કિરીટને વધુ મળતાવડો બનેલો જણાયો. પોતાની નિખાલસતાએ એના મનને આકર્ષ્યું હશે એમ કિરીટને લાગ્યું.

અને કિરીટની એ માન્યતા એક રાત્રે સાચી પડી. કુબેરે જ એક વાર તેને એકાંતમાં કહ્યું: “કિરીટભાઈ! મારી પહેરેગીરીથી તમને માફું તો નથી લાગતું ને?”

“બિલકુલ નહિ. હું ઇચ્છું છું કે જીવાન છોકરા-છોકરીઓ પર પહેરેગીરી રાખવાની જરૂર જણાય તો તેમ કરવામાં ધરનાં વડીલોએ જરાએ આળસ રાખવું ન જોઈએ.”

“તો બસ, તમે સમજી માણસ છો એટલે સારું છે, નહિતો કોઈને ખોટું પણ લાગી જાય એટલે હું તમને પૂછું છું.”

કિરીટે હસીને પૂછ્યું: “અને ધારે કે મને ખોટું લાગે તો તો તમે પહેરેગીરી છોડી દો?”

“ના, પહેરેગીરી ન છોડું, પણ સતીશભાઈને કહું કે તમે અહીં આવીને રહો; આ ભાર હું ઉપાડીશ નહિ! સતીશભાઈ હોય તો મારે શી ચિંતા? સુરતમાં હું કાંઈ ચિંતા રાખતો તો?”

કુબેરના મન ઉપર વડીલપણાનો ભાર હતો અથવાતો તેને

એ બાર ઉપાડવાની ફરજ પડી હતી એમ ફિરીટ સમજી ગયો. તેણે પૂછ્યું: “સતીશભાઈ તને એ ચિંતા રાખવાનું કહી ગયા છે?”

“ના, પણ હું સમજું કે નહિ? રખે ને...” કુબેર બોલતાં અચકાચો અને બોલ્યો: “દૂધનો દાઝેલો છાશ ફૂંકીને પીએ, તે ખરું કે નહિ?”

કુબેર એ કહેવત બોલ્યો અને તત્કાલ તેની માર્મિકતાથી ફિરીટ ચમક્યો; પણ તે ચમકારો તેણે કુબેરના લક્ષમાં આવવા દીધો નહિ. તેણે કહ્યું: “તમે ખરું કહો છો. છાશ પણ ફૂંકીને પીવાનો આ વખત છે. ભગત, તમે ભણ્યા તો નથી, પણ જમાનાને બરાબર ઓળખી ગયા છો.”

“કેમ ન ઓળખું સાબ? આટલાં વરસ કાંઈ પાણીમાં નથી નાંખ્યાં. હું તો માણસને આંખમાંથી વરતી લઉં. આજકાલના જીવાનિયા ઉપર હું જરાએ વિશ્વાસ ન રાખું. પણ સતીશ-ભાઈનું ભોળપણ મને આવી બાબતમાં ગમતું નથી.”

“ત્યારે તમે કેમ એમને કાંઈ સમજાવતા નથી?”

“એમને હું શું સમજાવું? એક બે વાર કહેલું કે દીકરીને કોઈ સારો વર જોઈને પરણાવી દો, પણ કહે કે ના, એમ પરણાવીએ ને ક્યાંક જ્યાં જોવું થાય તો? માટે બેઠની વચ્ચે ઓળખાણ થાય, વાતચીત થાય, થોડા દિવસ સાથે રહે, બેઠનાં મન મળે એટલેજ પરણાવીએ તો સારું. ફિરીટભાઈ! હું તમારી વાત નથી કહેતો, પણ બધા માણસ કાંઈ સરખાં સાલસ હોય છે?”

“કડવો અનુભવ થાય ત્યારે માણસને સાવધ રહેવું જ પડે, એમાં તમારો કશો વાંક નથી.”

“હવે બરાબર સમજી ગયા. હું કાંઈ અમસ્થો પહેરેગીરી કરતો નથી, ભાઈસાબ!”

કુબેરના કથનની પાછળ કાંઈક કડવો અનુભવ રહેલો છે

એમ કિરીટ સમજી ગયો. એવી વાત વધારે ચીજ્વટાઈથી જાણવાને યત્ન કરવો એ અવિવેક હતો; કિરીટને તેમ કરવું યોગ્ય ન લાગ્યું. પણ કિરીટ એટલું જોઈ શક્યો કે કીર્તિદા પોતા પાસે એકલી આવીને જ્યારે વાતો કરતી ત્યારે કુબેર ક્યાંય નજીકમાં નહોતો, કાંઈ કાંઈ કામમાં કે દૂર હોતો. કુબેરની નજર ચુકવવાનો કીર્તિદાને યત્ન કિરીટ જોઈ શક્યો. શું તે કુબેરથી ખેંચીતી હતી ?

બપોરે કિરીટ પત્રો લખવા બેઠો હતો, જયવતી પોતાના ખંડમાં કાંઈ વાંચતી હતી અને કુબેર કૂવા પર કપડાં ધોતો હતો ત્યારે કીર્તિદા તેની પાસે છાપું લેવા આવી. કિરીટ પૂછ્યું: “કુબેર ક્યાં છે ?”

“કૂવા પર કપડાં ધુએ છે. શું કામ છે ?”

“એક પત્ર ટપાલમાં નાંખવો છે અને મારી પાસે ટિકીટ કે કવર કશું નથી.”

“લાવોને, હું ખીડી-ટીકીટ ચોડીને નાંખી દઈશ.”

“તમારી પાસે કવર-ટીકીટ હોય તો મને આપોને !”

“હું સમજી, કાંઈ ખાનગી પત્ર છે ! કહેતાં તાને કે મારે ધૂપા રાખવા જેવા પત્રો હોતા જ નથી ?” કીર્તિદાએ હસીને ટકોર કરી.

“આ પત્ર કાંઈ એવો તો નથી જ; તમને વાંચવા આપી શકું, પણ જરા વાંધો છે.”

“જરા વાં...ધો...છે !” કીર્તિદાએ રમૂજમાં ચાળા પાડ્યા: “વાંધો છે એટલેજ છુપાવવો પડે છે !”

“તમે ઉલટો અર્થ કરો છો. મુંબઈ મારા એક બાઈ રહે છે, તેને મેં પત્ર લખ્યો છે. તેની બૈરી દેશમાં છે અને કેટલાક વખતથી તેને તે બોલાવતો નથી એટલે મેં તેને ઠપકો અને શિખામણ લખ્યાં છે. ખીન્નું કશું નથી. એનું છિદ્ર ખીન્ન કાઈ જાણે એમાં શો સાર ?”

“કેમ જૈરીને બોલાવતા નથી?”

“જૈરી છે તો શાણી, પણ ભાઈશ્રીને ગમતી નથી. એને તો પોતાની પેઠે ભણેલી, રસિક, તેના આનંદમાં ભાગ લેનારી એવી અપ-ટુ-ડેટ જૈરી ગમે; પણ જૈરી એ કાંઈ કુંભારે ધડેલું હાડેલું છે કે ન ગમે એટલે ફેંકી દેવાય?”

કીર્તિદા એ પત્ર વાંચવા ઉત્સુક બની અને બોલી: “લાવો, લાવો, મને એ પત્ર જરા વાંચવા દો; જાણું તો ખરી કે તમે તેને કેવી શિખામણ આપી છે?”

“હ્યો, વાંચો ત્યારે!”

કિરીટ પત્ર કીર્તિદાના હાથમાં મૂક્યો અને તે વાંચવા લાગી. “પ્રિય ભાઈ!” એવા મથાળાના સંબોધનથી માંડીને “લી. તારો હિતાકાંક્ષી નાનો ભાઈ કિરીટ” ત્યાંસુધીનો આખો પત્ર તે વાંચી ગઈ. વાંચતાં વાંચતાં તેને પણ કિરીટના લખાણથી લાગી આવ્યું. તેણે પત્ર કિરીટને પાછો આપતાં પૂછ્યું: “આ તમારા ભાઈ કેટલુંક ભણ્યા છે?”

“એલ. એલ. બી. છે, મુંબઈમાં વકીલાત કરે છે.”

“તમારા ભાઈ એટલે?”

“મામાના દીકરા-વીરમગામના મૂળ વતની.”

“તેમનું નામ શું?”

“પ્રમોદલાલ.”

“પ્ર...મો...દ...લા...લ!”

કીર્તિદાના વદન ઉપર કારમી ગંભીરતાની છાયા પ્રસરી ગઈ. તેની આંખોમાં ભયચકિતતા દેખાઈ. તે જોરથી ઉચ્છ્વાસ લઈને એકદમ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

કિરીટ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે તેને ચાલી જતી જોઈ રહ્યો. પોતાના ખંડમાં જઈને તેણે દાર બંધ કર્યાં. સાંઝ પડતાં સુધી

તે બહાર નીકળી નહિ. સાંઝે જમવા ટાણે પણ “મને ઠીક નથી, હું મોડેથી જમીશ” એમ કહી તે પાછળથી એકલી જમી અને પાછી ઓરડામાં ભરાઈ ગઈ.

કિરીટનું આશ્ચર્ય ખૂબ વધી ગયું. બીજે દિવસે સ્થવારે તે સૌની સાથે ફરવા પણ ન આવી. જયવતીએ ટીકા કરી: “કાં તો પાછી એની તબિયત બગડી. શી ખર એને જ્ઞેતજ્ઞેતાંમાં શું થઈ જાય છે!” કિરીટ એ ટીકા સાંભળી પણ તે કશું ન બોલ્યો.

બપોરે કુબેર ચોગાનમાં વાસણ માંજતો હતો તેની સામે જઈને બાબા રહી કિરીટ તેને પૂછ્યું: “કુબેર ! મુંબઈના પ્રમોદલાલ વકીલને તું ઓળખે છે?”

“હું !” કુબેરના હાથમાં તપેલી સ્થિર થઈ. તે બોલ્યો: “એ નામ તમને કોણે કહ્યું? એ લુચ્ચાને તમે ક્યાંથી ઓળખો?”

“હું તેને ઓળખું છું તો ખરો, પણ તે કોઈ વાર અહીં કે સુરત આવેલો ખરો?”

“હા, ભાઈસાખ ! અહીં સતીશભાઈએ જ બોલાવેલો, પણ બહુ ખરાબ માણસ. કીર્તિ બિચારી બોળી, અને એ માણસ લુચ્ચો. કાંઈ કહેવાની વાત નથી. તે વખતથી સતીશભાઈ ન હોય ત્યારે મારે માથે જાણે મોટો ભાર પડતો હોય એવું લાગે છે.”

“પણ તેને અહીં બોલાવેલો શામાટે?”

“તમને સતીશભાઈ શામાટે તેડી લાવ્યા છે?”

“હું સમજ્યો, પણ તે તો પરણેલો છે.”

“હાય હાય ! શું બોલો છો? એ તો કહેતો’તો કે તેની જોરી મરી ગઈ છે ! આવી લુચ્ચાઈ? સતીશભાઈ પણ કેવા બોળા?”

કિરીટના અંતરમાં જાણે આગ સળગી. કુબેરની પહેરેગીરીનો, કીર્તિદાના ભયનો અને પ્રમોદનું નામ જણ્યા પછીની તેના અંતરની

વેદનાનો મર્મ તે સમજી ગયો; પરંતુ હૃદય દગ્ધ થવા લાગ્યું પ્રમોદના દુષ્ટ વર્તનથી.

કુમેર કુંવારી છોકરીને સાપનો ભારો કહેતો હતો, પરંતુ જ્યોત્સના કેળવણી પામેલા પ્રમોદ જેવા જુવાનો તો કૂલોમાં છુપાયેલા કૃષ્ણધરો હોય છે, એની જુવાન કિરીટને આજે ખબર પડી. અત્યારે જો પ્રમોદ પોતાની સામે હોય તો પોતે તેને કેટલું સંભળાવે તેનો વિચાર આવતાં કિરીટના ઓઠ ચુરસાની આગથી ફફડવા લાગ્યા.

કિરીટ પોતાના ખંડમાં પાછો ચાલ્યો ગયો અને મ્હોં પર શાલ ઓઢી કાંઈ કાંઈ વિચારમાં પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૫

વાતાવરણનાં ભરતી-ઓટ

તે દિવસ પછી હંમેશાં કિરીટ કીર્તિદાને ઉદાસ જોતો. તે વાતચીતમાં ભાગ લેતી, પણ ઉલ્લાસ વિના; તે ફરવા જતી, પણ બહુ વાતો કરતી નહિ; તે સૌની સાથે જમવા બેસતી, પણ જાણે તેની ભૂખ મરી ગઈ હોય તેમ નીચી દૃષ્ટિ કરીને થોડું જ ખાઈને ઊઠી જતી. કિરીટ તેને પ્રફુલ્લિત જોવા ઇચ્છતો, પણ તેની ઉદાસીનું કારણ પૂછતો નહિ. કીર્તિદા માનતી હતી કે પેલો પત્ર વાંચ્યા પછી અને પ્રમોદનું નામ જાણ્યા પછી પોતા પર કેમ કારમી અસર થઈ ગઈ તે કિરીટ પોતાને પૂછશે, પણ કિરીટ એ પ્રકરણ જ દાખી દેવા ઇચ્છતો હતો અને કીર્તિદાને એ જવાબ આપવાના અણગમતા બોળ-માંથી બચાવી લેવા માંગતો હતો; પરંતુ તેની અસર કીર્તિદાના મન પર ઊલટી થઈ હતી. પોતાનું અનિષ્ટ રહસ્ય કિરીટ જાણ્યું હશે કે શું, એવી શંકામાં તે ચિંતાતુર રહેતી. કિરીટ પૂછ્યું હોત અને કીર્તિદાને બીજા જ પ્રકારનો બંધ બેસતો જવાબ આપી દેવાની તક મળી હોત તો કિરીટના મનનું સમાધાન કરવા માટે તેને પોતાને પણ સાંત્વન મળવા પામ્યું હોત, પરંતુ તેવું કશું બન્યું નહિ અને કીર્તિદા ચિંતામાં સુકાવા લાગી.

કિરીટને તો કીર્તિદાની દયા જ આવતી. પરંતુ અપરાધ તેણે કર્યો હતો કે પ્રમોદે કર્યો હતો તેનો નિશ્ચય તે કરી શક્યો નહોતો. તે માનતો હતો કે પોતાને વધુ વિગત જાણવાની મળે, તો તેમાંથી પ્રમોદનો જ અપરાધ તરી આવે. પ્રમોદે પોતે વિધુર હોવાની વાત કહી હતી એટલે એ તેણે મોટા ઠગાઇનો અપરાધ જ કર્યો હતો, તો પછી કીર્તિદા સાથે અનિષ્ટ છૂટ લેવામાં તેનો જ અપરાધ હોય એ માની શકાય તેવું હતું.

પણ તેને એક વાર એવો વિચાર થયો હતો કે કિરીટ અને કીર્તિદા બેઉ કરતાં વધારે અપરાધ કીર્તિદાના પિતાનો કેમ નહિ? શામાટે તે આવી રીતે પોતાની પુત્રીઓનાં જોડાં બાંધવાની વિલક્ષણ ધૂન ધરાવે છે? પોતે સુરતમાં અને કુમસમાં જેવી છૂટથી આ જીવાન છોડીઓ સાથે રહી શકતો હતો, તેવી છૂટથી પ્રમોદ પણ રહ્યો હોય તો તેની નૈતિક શિથિલતા ઉભરાય એ બનવાજોગ હતું; સતીશયંદ્રને એ કેમ બનવાજોગ ન લાગ્યું અને “પ્રણય વિના લગ્ન જ ન હોય” એવા એક સૂત્રને જ હંમેશાં ગોખ્યા કર્યું?

“પશ્ચિમના દેશોમાં ચાલતું પ્રણયારાધન હવે જોરથી આપણે ત્યાં પણ ધસારો કરી રહ્યું છે,” કિરીટ પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યો: “પણ સામાજિક નીતિ એ દેશોમાં છે તેવી આપણા દેશમાં નથી. પશ્ચિમમાં પ્રણયલગ્નો પણ વખત ગયે નિષ્ક્રુણ નીવડેલાં જણાય છે અને આપણે ત્યાં પૂર્વપ્રણય વિનાનાં કે પ્રણય પછીનાં લગ્નો નિષ્ક્રુણ નીવડે છે, એટલે પશ્ચિમના ઘટસ્ફોટનો આશરો લેવાનો વખત આવ્યો છે: પણ આર્ય રક્તમાં રહેલી શીલની ભાવના તો રહી છે અને રહેવાની જ છે. એ ભાવના પશ્ચિમમાં હિંદ જોડલી ઉંચી નથી એટલે તેમને પ્રણયલગ્નો ફાવે છે, લગ્નોની

નિષ્ફળતા બહુ દાહક નીવડતી નથી, ઘટસ્ફોટથી કશી ઝલ્લનિ થતી નથી, અને નવા નવા સંસાર માંડવાથી પણ સામાનિક નીતિ જળવાઈ રહે છે. હિંદમાં એ સ્થિતિ નથી, તો ય પ્રણયલગ્નની ભાવના આવી રહી છે તેને કેવી રીતે દેશ પચાવી શકશે ? તેની શીલની ભાવના ઉપર આગ મૂકવી જોઈશે કે લગ્ન પૂર્વેના પ્રણયની આવતી સવારીને અટકાવવી જોઈશે ?

“બિચારી કીર્તિદાએ એકાદ વખત ઠોકર ખાધી; ના, ના, પ્રમોદે જ એને ભુલાવી હશે. તે ખરી રીતે માંદી નથી, પ્રમોદ સાથેના પરિચય પછી તે માનસિક માંદગી ભોગવતી હોય એવું જ લાગે છે. અને પ્રમોદે પોતાને ઠગી હતી એવું જાણ્યા પછી તેના હૃદય પર આઘાત થયો છે. તે મને ચાહે છે એમાં શંકા નથી. મને તેની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં હવે વધુ દયાજનક લાગે છે. હું તેને શામાટે ન પરણું ? તેની જ ભૂલ થઈ હોય તોપણ તે ક્ષમ્ય છે; પણ મારી જગ્યાએ બીજો કોઈ હોય તો ? તે આવું જાણ્યા પછી મૂઠીઓ વાળીને નાસી જ જાય !” કિરીટ મનમાં હસ્યો : “આ પેલી શીલની ભાવનાનું ભૂત છે; નહિ, નહિ, સ્ત્રીના જ શીલની ભાવનાનું ભૂત છે ! પદ્માભાબી જાણે કે પોતાના પતિનું પતન થયું છે તો તે બિચારી મૂગી બેસી રહે, પણ કદાચ પદ્માની ભૂલ થઈ હોય તો પ્રમોદ તેને ફાંસો દેવા તૈયાર થાય ! શીલની ભાવનામાં આવું અંતર રહેશે ત્યાંસુધી પ્રણયલગ્ન કે અપ્રણય લગ્ન—એકમાં સ્ત્રીઓનું જ શોષણ થવાનું છે. પ્રમોદ અત્યારે મુંબઈમાં ખુશખુશાલ ફરતો હશે અને બિચારી કીર્તિદા અહીં સૂકાઈ રહી છે, કારણકે પોતાના દોષને કીડો તેનું અંતર કોતરી ખાય છે । હું તેને આવું કહીને સાંત્વન આપું તો ?”

એટલામાં જ્યાં તેની પાસે આવી અને બોલી : “કઈ ચોપડી વાચો છો ?”

ફિરીટ એક કલાકથી એક ચોપડી ઉઘાડીને તેમાં નજર માંડી રહ્યો હતો પણ તેણે એકકે પાતું વાંચ્યું નહોતું-વિચાર-માળાને જ માત્ર ફેરવ્યા કરી હતી ! જ્યાંને ઉત્તર આપતાં તેણે કહ્યું : “આ એક અંગ્રેજી નવલકથા છે, પણ મને તેમાં કાંઈ રસ પડતો નથી.” એમ કહી તેણે ચોપડી બંધ કરીને બાજુએ મૂકી.

“ઘણું કરીને પિતાજી પાછા શનિવારે આવશે ખરા.” જ્યાંએ કહ્યું.

“હા, આવવાનું કહેતા પણ હતા. પણ આપણે અહીં કેટલો વખત રહીશું ?”

“એમ કેમ પૂછો છો ? હજી તો ખરી સીઝન હવે શરુ થાય છે.”

“એટલે શું આખી સીઝન અહીં ગાળવાની છે ?”

“કેમ નહિ ? અહીંની હવા કેટલી સારી છે ! મને તો અહીં બહુ ગમે છે. માત્ર કીર્તિદાને આજ સારું તો કાલ ખરાબ એમ રહ્યા કરે છે.”

“પણ આ વખતે સતીશભાઈ આવે એટલે હું તો તેમની સાથે પાછો ફરીશ. મારાથી અહીં કાંઈ મહિનાના મહીના ગાળી શકાય તેમ નથી.”

“પણ અમે તમને રજા ન આપીએ તો ?”

ફિરીટ હસ્યો અને તેણે જવાબ આપ્યો : “તો એક વખત એવો ય આવે કે જ્યારે મારે તમને કોઈને કહ્યા વિના ગુપચુપ નાસી જવું પડે.”

જ્યાંએ આખો વિસ્ફારી અને કહ્યું : “જોજો એવું કાંઈ કરી બેસતા. અમે તમને ખુશીથી રજા આપીશું, પણ પિતાજી સાથે બધી વાતચીત કર્યા પછી જ.”

“એમાં કાંઈ વિશેષ વાતચીત કરવાની નથી. મારે છેલ્લો વિચાર હું અહીં જણાવી શકવાનો નથી. બાકી હું તમારા કુટુંબની વચ્ચે આટલા દિવસ રહીને એટલો પ્રસન્ન થયો છું કે ફરીથી હું અહીં આકર્ષાઈ આવ્યા વિના રહીશ નહિ એમ મને લાગે છે.”

“એ બધું તમે પિતાજીને કહેજો.”

“તમે જ આટલું કહો તો ?”

“ના ભાઈસાહેબ ! એ મારું કામ નહિ. એ તો જે કહેવું હોય તે તમારે જ કહેવાનું.” જ્યાં નીચે બેસીને ધીરેથી બોલી: “હું તો તમને એટલું પૂછવા આવી હતી કે, કીર્તિદા ઉદાસ રહ્યા કરે છે, તો તમે તેને કાંઈ કહ્યું તો નથી ને ?”

“નહિ રે !” કિરીટ ચમકીને બોલ્યો: “નહિ, કશું જ નહિ. જે મેં તમને અત્યારે કહ્યું તે જ મેં તેમને એક વાર સુરતમાં પણ કહ્યું હતું. હું તુરત નિર્ણય કરી શકતો નથી તેનો અર્થ તમે એવો ન કરશો કે લગ્નના બજારમાં સોદો કરવાને મારે હવે વધુ ‘માલ’ જોવો છે ! મને આ પસંદગીની પદ્ધતિ જ હૃદયવિદારક લાગે છે. સાચું કહો તો આવો લાંબો નિકટનો પરિચય જરૂરી હોય એ માટે પણ મને શંકા છે.”

“એમાં શું ખોટું ?” જ્યાંએ પૂછ્યું: “તમે કાંઈક જૂના મતના લાગો છો. લગ્ન પૂર્વેની પરસ્પરની ઓળખાણ શું જરૂરી નથી ?”

“ઓળખાણ માટેનો પરિચય મર્યાદિત હોવો જોઈએ. પણ એ વાત જવા દો. મને તો તમારી સાથેના આટલા પરિચયથી ખૂબ જ આનંદ થાય છે, અને બાબી ને દાદાને એ બધી વાત કહીશ ત્યારે તેમને પણ આનંદ થશે.”

“તમે અહીં ઘણા દિવસ રહ્યા, એ વાત તેમને કદાચ પસંદ

નાહિ પડે.”

“એમ જ લાગે છે. આજે ભાભીના પત્રમાં એ વિષેનો ઈશારો છે.”

“ભલે; પણ તમે અત્યારે જશો, તો ફરી પાછા ક્યારે આવશો એ કહો.”

કિરીટ હસ્યો અને ક્ષણભર મૂગો રહીને બોલ્યો: “આ તમે કેવું પૂછો છો? તમે મોટાં છો, હું તમને એ જવાબ કેવી રીતે આપું?...ચાલો, જવાબ આપું! દાદા પરવાનગી આપશે એટલે આવીશ.”

જયવતી હસતી હસતી બહાર ચાલી ગઈ. તેણે જોયું કે કિરીટના ખંડની પરશાળમાં પડતી બારી પાસે કીર્તિદા ચુપચુપ ઊભી હતી. કિરીટ અને પોતાની વચ્ચે થએલી વાતો કીર્તિદા ત્યાં ઊભી ઊભી સાંભળતી હશે એ પણ તેણે જોયું અને નાણ્યું; પણ એક બાળુએ બહેનને બહાર આવેલી જોતાં કીર્તિદા ત્યાંથી ખસી ગઈ અને જયવતી પણ એ જોયું-અણુજોયું કરીને બીજી બાળુએ ચાલી ગઈ.

ત્યારપછી કિરીટને વાતાવરણ પ્રસન્નતાભર્યું દેખાવા લાગ્યું. એ વાતાવરણમાં થતાં ભરતી-ઑટનું કેંદ્ર પોતે અને કીર્તિદા જ હતાં એ તે જાણતો હતો. શનિવારે પાછા સતીશચંદ્ર આવ્યા અને સુગીતાને સાથે તેડતા આવ્યા; તેથી વાતાવરણ વધારે ખુશનુમા બન્યું અને શનિ-રવિના દિવસો ખૂબ આનંદમાં ગયા.

સોમવારે સતીશચંદ્ર અને સુગીતાની સાથે તે પાછો સુરત જવા નીકળ્યો. તેને હવે ઘર તરફ પાછા ફરવાની સતીશચંદ્રે પરવાનગી આપી હતી, પણ તે પહેલાં સુરત એક દિવસ રોકા-વાની શરત કરી હતી.

કિરીટ પોતાનાં કપડાંની બેગ સાથે મોટરમાં બેસવા જતો

હતો, ત્યાં તેને જયવતીએ પોતાની પાસે મોલાવ્યો અને આસ-પાસ કોઇ ઊભું નથી એવી ખાત્રી કરી લીધા પછી તેના હાથમાં એક બંધ પરબીડીઉં મૂકી કહ્યું: “પત્ર ઉપર જેનું સીરનામું છે, તેને એ હાથોહાથ પહોંચાડજો. બીજા કોઇને કાંઈ કહેશો નહિ. તરદી માફ કરજો.”

કિરીટ સીરનામું વાંચ્યું અને પત્ર ગજવામાં મૂકતાં ગિયું જોયું. જયા ચાલી ગઈ હતી. કિરીટ મોટર તરફ ચાલ્યો.

મોટરમાં બેસતાં તેણે બંગલા તરફ દૃષ્ટિ કરી. તેણે આશા રાખી હતી કે બે આંખો પોતાને જોઈ રહી હશે; તે આંખોમાં કાંતો આંસુ હશે અને કાંતો ઉત્સુકતા હશે; પણ તેને તેવું કશું જોવા મળ્યું નહિ. તેણે ત્રણ-ચાર વાર દૃષ્ટિપાત કર્યો પણ કીર્તિદાનું છેલ્લું દર્શન તે કરી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૨૬

સુરતમાંથી વિદાય

સુરતમાં પાછા ફર્યા પછી કિરીટને ખબર પડી કે સુગીતાએ લલિત કલાના શિક્ષણમાં એક ડગલું આગળ ભરવા માંડ્યું હતું. તેણે નૃત્ય શીખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને સતીશયદ્રે તે માટે એક શિક્ષક રોક્યો હતો. સંગીતશિક્ષણ અને નૃત્યશિક્ષણ બેઉ સાથે ચાલતાં હતાં, પરંતુ અઠવાડિયામાં ચાર દિવસ સંગીત અને ત્રણ દિવસ નૃત્ય એવો ક્રમ ગોઠવ્યો હતો. વાદ્યના તાલ-સ્વરની પિછાણને લીધે નૃત્યમાં સુગીતા થોડા દિવસમાં પણ કેટલીક પ્રગતિ કરી શકી હતી.

કિરીટ આવીને બીજા દિવસે સ્થવારગાંજ સુગીતાને અપાતું નૃત્યનું શિક્ષણ જોયું. શિક્ષક નરધાં લખને બેઠો હતો. સુગીતાએ ટુંકો ચણિયો પહેર્યો હતો અને પગે ધુધરા બાંધ્યા હતા. શિક્ષક નરધાં બિચારો અને સુગીતા તેના તાલ સાથે પગને ગતિમાન કરતી. શિક્ષક સુગીતાના પગ ઉપર એક સરખી નજર ખેંચીને જોઈ રહેતો અને બૂલ થતાં પગની ગતિને ફરી ફરી તાલબદ્ધ કરવાની સૂચના કરતો. હજી પગના તાલનું જ શિક્ષણ ચાલતું હતું. શરીરના બીજા અવયવોની તાલબદ્ધ ગતિનું શિક્ષણ ધીરે ધીરે આગળ વધશે, એમ શિક્ષકના કહેવાથી કિરીટે.

જાણ્યું. પગની ગતિ, ધુધરાનો રણુકાર અને નરધાની થાપ ત્રણેનો જ્યારે સંવાદ જામતો ત્યારે તેમાંથી રેલાતી મધુરિમા આદિલાદક બનતી કિરીટે અનુભવી.

થોડી વાર એ જોઈને તે ખંડની બહાર નીકળ્યો, ત્યાં તેણે દારની બહાર સુભદ્રાને એકલી ઊભેલી જોઈ. તેણે પૂછ્યું: “કેમ માણ, અહીં ઊભાં છો?”

“અમસ્થી જ. તમે આ નૃત્યનું શિક્ષણ જોયું? તમને તે ગમ્યું?” સુભદ્રાએ પ્રશ્નો કર્યા.

“નૃત્ય જેવી લલિત કલાનું દર્શન કોને ન ગમે? શિક્ષક પણ પોતાના કામમાં હોશિયાર લાગે છે.”

વાતો કરતાં સુભદ્રા અને કિરીટ કિરીટના ખંડ બંધી ચાલ્યાં, અને અંદર જઈ બેઠાં. કિરીટને લાગ્યું કે સુભદ્રાના વદન ઉપર અણુગમાની છાપ હતી. તેણે પૂછ્યું: “તમને એ નથી ગમતું?”

“ના! પણ તમારા વકીલ સાહેબને ગમે એટલે પછી મને ન ગમતું હોય તે શા કામનું?”

“કેમ નથી ગમતું?” કિરીટે સ્મિત કરીને પૂછ્યું: “તમે ય નાનાં હશે, ત્યારે ગરબે ધૂમ્યાં હશે ને?”

“હા, પણ ગરબે ધૂમતાં અમને તેટલો વખત આનંદ માત્ર મળતો. અમારે મન એ કલા નહોતી.” સુભદ્રાએ કહ્યું.

“અને હવે એ કલાનું સ્વરૂપ લે એ તો એક પ્રકારની પ્રગતિ છે; એમાં ખોટું શું?”

“ગરબામાં ય કલા છે, પણ અમારા વખતમાં કલાભાવના નહોતી. ગરબે ધૂમતાં કોઈને માતાજીની ભક્તિ કરવાનો, કોઈને અંગેષાંગની સ્ફૂર્તિ મેળવવાનો અને કોઈને ધૂમવાગાવાનો આનંદ મળતો. પણ તેમાં કલાની ભાવના નહોતી, એટલે અમારી એ કલા કોઈ જૂઝૂએ અને તેની પ્રશંસા કરે એવી

અમને ઇચ્છા થતી નહિ. અમે અમરી મેળે આનંદ માણીને વીખરાઈ જતાં. પણ હવે કલાભાવના આવી છે, અને ભોક્તા વિના કલા નાસીપાસ થાય છે, એટલે પ્રદર્શન એ આવી કલાનો હેતુ થઈ પડ્યો છે, તેથી જ મને એ કલા ગમતી નથી.” સુભદ્રાએ પોતાના મંતવ્યની સમજ પાડી.

કિરીટે જરા વિચારીને પૂછ્યું: “એ કલાભાવના શું ખોટી છે ? યુરોપમાં તત્ત્વકલા પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.”

“હા, પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષના જીવનમાં તત્ત્વનું સ્થાન છે, પણ એકલી સ્ત્રીના જીવનમાં નહિ. વક્રીલ તો તેથી આગળ વધીને કહે છે કે તત્ત્વકલા સ્ત્રીઓ માટે વ્યાયામનું સુંદર સાધન છે, તમે એટલું કહેવાનું વિસરી ગયા !”

“તત્ત્વથી વ્યાયામ મળે છે એ ખરું, પણ વ્યાયામ માટે જ તત્ત્વ છે એમ તો હું નથી માનતો. પણ તત્ત્વથી જે સંવાદ-સાધનાનું મનુષ્યને શિક્ષણ મળે છે, તે સંવાદિતાની સૂક્ષ્મ અસર મનુષ્યના જીવનકાર્યમાં ય થતી હશે એમ મને લાગે છે.”

“તો તમે પણ તત્ત્વ શીખવાના ને ?” સુભદ્રાએ હસીને પૂછ્યું.

કિરીટે કશો જવાબ ન આપ્યો.

“સ્ત્રીઓ તત્ત્વકલા શીખે એ તમને ગમે છે, પુરુષો એ કલા શીખતા નથી-શીખવાનો વિચાર પણ કરતા નથી, એ સ્થિતિનો મર્મ તમે સમજો છો ? યુરોપમાં સ્ત્રી-પુરુષ બેઉ તત્ત્વ શીખે છે, સાથે નાચી તત્ત્વનો આનંદ અનુભવે છે અને એ તત્ત્વની પ્રશંસા બીજા કરે છે કે નહિ તે જાણવાની કશી અધીરાઈ તેમને હોતી નથી. ત્યારે આપણે ત્યાં છોકરીઓ જાહેર મેલાવડાઓમાં અને સ્ટેજ ઉપર તત્ત્વના પ્રયોગો કરે છે કે તત્ત્વ સાથે ગરબા માંચે છે અને પ્રેક્ષકોની પ્રશંસાની અપેક્ષા રાખે છે. તેમનું

પોતાના આનંદ માટે એ પ્રયોગો થતા નથી, પ્રેક્ષકોના આનંદ માટે થાય છે, એટલે મને તે બહુ હીણું લાગે છે, કિરીટલાલ !”

“તમારું કહેવું એમ છે કે યુરોપનું આપણે અનુકરણ કરતા જઈએ છીએ, પણ તે અધૂરું.”

“અધૂરું તો છે જ, પણ તે વિકૃત અનુકરણ છે. એમનાં નૃત્યો અને આપણી છોકરીઓનાં-સ્ત્રીઓનાં નૃત્યોના હેતુ વચ્ચે જમીન-આસમાન જેટલું અંતર છે.”

“અને આપણા પુરુષો પણ સ્ત્રીઓની સાથે જ નાચવાનું પસંદ કરે તો ?”

“તો મને આટલું હીણું ન લાગે; પણ એ દિશામાં આપણે ગતિ કરીએ છીએ એમ તમે કહી શકશો ?”

“ના. આપણે તો સ્ત્રીવર્ગની નૃત્યકલાનું દર્શન કરીને રાચતાં જ શીખ્યા છીએ, એ ખરું.”

“અને કિરીટલાલ ! છોકરીઓ ભલે લલિત કલાઓ શીખે, પણ જે કલા શીખે તે તેને પરિણીત જીવનમાં કાંઈક ઉપયોગી થતી હોય, કાંઈક એ કલાનો પરિચય તે રાખી શકતી હોય, તેને તેમાંથી આનંદ કે આશ્વાસન મળ્યા કરતું હોય, તોએ ઠીક; પણ આપણા હિંદુ સંસારમાં એ કલાઓનું સાર્થક થાય એવું સ્ત્રીજીવન તમે કેટલેક સ્થળે જોયું છે ?”

“બહુ જ ઓછું.”

“અરે, મેં તો બિલકુલ જોયું નથી. સંગીત, વાદ્ય, નૃત્ય શીખેલી તો શું, પણ સારી પેઠે ભણેલી છોકરીઓ પરણે છે અને સાસરે જાય છે, ત્યારે તેમની મને દયા આવે છે ! બિચારી કુંવારિકાઓ હરણીની પેઠે ગાતી-કૂદતી અને ભણીને આનંદ કરી રહી હોય છે, તે સાસરે જતાંની સાથે જ જાણે પછડાઈને ભોંયે પડતી હોય એવું મને લાગે છે. ભણેલા-ગણેલા પતિઓ પણ

તેમના ઉછળતા ભાવોને સમજીને પોષતા નથી. એટલે પછી છોકરીઓનાં ભણતર, તેમનાં સંગીત, તેમનાં વાદ્યવાદન, તેમનાં નાચવાં-ફૂલવાં, એ બધાં ય કરાવા લાગે છે. નિશાળોમાં ભણતાં હોય ત્યારે પહેલા-બીજા નંબરનું ધનિામ લઈને આનંદથી ફરતી છોકરીઓ પરણ્યા પછી પતિના રમકડા તરીકે તેની સાથે થોડો વખત હરે ફરે છે, પછી એકાદ બચ્ચું તેડીને ઘરમાં ધૂમ્મા કરે છે, અને તે વખતે તો તેમની બધી કલાઓ કે તેમનાં ભણતર જાણે સાતમે પાતાળે પેસી ગયાં હોય એવું જ મને લાગે છે અને ત્યારે મારી આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે.”

એ કરુણ અને સત્યસ્થિતિદર્શક ચિત્રે કિરીટના મન ઉપર પણ અસર કરી. ક્ષણભર તેને એમ પણ લાગ્યું કે પરિણીત જીવનને અનુકૂળ આવે એવું જ કૌમાર જીવન છોકરીઓ માટે જોઈવવું જોઈએ, પછી બસે તેમાં ભણતરને કે કલાશિક્ષણને ઓછું સ્થાન હોય.

“કિરીટલાલ ! હું મેટ્રિક સુધી ભણી હતી તે તમે જાણો છો ?”
“હા.”

“આ પચાસ વર્ષની બાયડીમાં તમને એ ભણતરનો છાંટો ય દેખાયો છે કોઈ વાર ?” સુભદ્રાએ હસીને પૂછ્યું.

“ભણતર કરતાં ય ભણતરે સંસ્કારેલા મનનો વિશાળ અનુભવ અને તારતમ્યબુદ્ધિ હું વધુ જોઈ શકું છું.”

“તમે મને સારું લગાડવા બોલતા હો એમ લાગે છે. હશે, એ ગમે તેમ હોય. પણ તમે મને જૂના વિચારની માનો છો કે નહિ તે કહો.”

“દરેક નવીન વિચારને આંખો મીંચીને અપનાવવો એ જ નવીનતા હોય તો તમે જૂના વિચારનાં કહેવાઓ; પણ મને તેમ નથી લાગતું, નવીનતાને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ રીતે અપનાવવાની

સાવધાનતા તમારામાં વિશેષ છે.”

સુભદ્રા ફરીથી હસી. તે બોલી: “પણ વકીલ સાહેબ મને જૂના વિચારની કહે છે તે કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. સુગીતાને વૃત્ત્ય શીખવાય છે અને એ તેમની અપ-ટુ-ડેટ નવીનતા છે. હું કહું છું કે એ તમારી નવીનતા નથી. તમે સુગીતાને લગ્ન માટે વધુ આકર્ષક બનાવવા મથો છો. એ આકર્ષણથી તેને સારામાં સારો વર મળશે એમ તમે માનો છો. આજના જુવાનોને જે જે ગમે તે તે બધું ય છોકરીઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરવું એ આકર્ષણ માટેની સળવટ ન કહેવાય?”

કિરીટ સ્મિત કરીને પૂછ્યું: “તમે વકીલ સાહેબને અન્યાય તો નથી કરતાં?”

“તમને અન્યાય લાગશે પણ હું તેમને જોટલા ઓળખું છું, તેટલા કાંઈ તમે થોડા જ ઓળખો છો? ડીક ચાલો, તમારા આટલા પરિચયથી અમને ખૂબ આનંદ થયો. હવે ફરીથી તમે ક્યારે આવવાના?” એમ કહેતી સુભદ્રા ઉડી.

“એ વાત મેં વકીલ સાહેબને કહી છે.”

“બલે; પણ કાગળ તો લખશો ને?”

“શામાટે નહિ લખું? તમારી મમતા કાંઈ સહેજમાં ભૂલી જવાય તેવી નથી.”

સુભદ્રા અને કિરીટ છૂટાં પડ્યાં કે તુરત સતીશચંદ્ર આવ્યો. સુભદ્રાએ તેની પાસે જઈને કિરીટના મનોભાવની પૃચ્છા કરી.

સતીશચંદ્રે કિરીટ સાથે દુમસમાં થએલી વાતચીતનો મર્મ તેને કહ્યો. “કાર્તિકા તેમને પસંદ છે એટલે એ જ નક્કી થઈ જશે; પણ હમણાં તે વેવીશાળ કરવાની ના કહે છે. તેમનાં વડીલોની સંમતિ જોઈએ, અને તે લઈને તે ફરીથી પાછા અહીં આવશે. તે હવે ખીજી કન્યાઓ જોવાના જ નથી એમ તેમણે મને કહી

દીધું છે. ખૂબ સમજી અને લાયક જીવાન છે. કુખેર પણ તેમનાં વખાણ કરતો'તો.”

સુભદ્રા એ વાત સાંભળીને સંતોષ સાથે નીચે ઊતરી. સુભદ્રા અને સતીશચંદ્રની પોતા પ્રત્યે કેવી મમતા બંધાઈ હતી, તે તેણે ધરમાંથી સ્ટેશન તરફ વિદાય થતી વખતે જોઈ.

પરદેશ જતા પુત્રને ઘેરથી વિદાય થતો જોતાં માતાની આંખો આંસુથી છલકાત, તેવી આંખો તેણે સુભદ્રાની જોઈ. સતીશચંદ્ર તેને સ્ટેશન સુધી મૂકવા આવ્યા ત્યારે તેમને પણ કિરીટના આટલા દિવસના સુખદ પરિચયનો અંત આવવાથી ખિન્નતા થતી હોય એમ તેને તેમના વદન પરથી લાગ્યું.

ગાડી ચાલવા લાગી અને કિરીટ એકલો પગો ત્યારે એ પરિચય અને મમતાનાં બંધન છૂટતાં તેના ચિત્તને કાંઈક આરામનો અનુભવ થયો, અને સુરતમાંના વસવાટ દરમિયાન થએલાં વિધવિધ સંવેદનોને તેની સ્મૃતિ તાજાં કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૭

જગતની માનસિક લઘુતા

કિરીટ ઘેર પહોંચતાં યમુનાએ તેને પહેલો એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “અહો કિરીટબાઈ! તમે તો કન્યા જોવા ગયા હતા કે સાસરામાં મહાલવા ગયા હતા?”

કિરીટ માત્ર મૌન સ્મિત કરીને જ જવાબ વાળ્યો.

“વીરભગામમાં તો ઠીક, ત્યાં તમારું મોસાળ હતું, પરંતુ મુરતમાં ય પારકે ઘેર આટલા બધા દિવસ તમારાથી રહેવાય ? યાતમાં જોઓ જાણે છે કે તમે સતીશયંદ્ર વકીલને ત્યાં ગયા હતા, તેઓ તો કાંઈ કાંઈ વાતો કરે છે !”

“કરવા દો, લોકોને વાતો કર્યા સિવાય બીજો શો ધંધો છે ?”

“અને આ કપડાં ક્યાંથી ? આ તમારાં કપડાં ન હોય.”

“નવાં સીવડાવ્યાં.”

“કુમ ? તમારાં કપડાં ક્યાં ગયાં ?”

“મામાનો કાંઈ પત્ર નથી આવ્યો ?”

“હજી ગઈ કાલે જ આવ્યો છે, પણ મેં ફેડ્યો નથી. કેમ કાંઈ છે ?”

“ધણું ય છે.” કિરીટ મામાનો પત્ર ફેડ્યો અને વાંચ્યો. તેમાં મામાના કોષની આગના બજુકા હતા. રીસે બળેલા મામાએ

આટલા દિવસ પત્ર ન લખ્યો પણ છેવટે ન રહેવાયાથી ફિરીટને પત્ર લખ્યો હતો, અને પોતાને કહ્યા વિના તે આલ્યો ગયો, ન્યાતમાં પોતાને નીચાએણું પેદા કર્યું, કશાય જવાબ વિના કન્યાઓનાં માયાપોને ટળવળતાં રાખ્યાં, એ બધા માટે તેમાં આકરા ઠપકાના શબ્દો હતા.

ફિરીટ મામાના એ ગુસ્સાને હાસ્યમાં ઊડાવી દીધો 'અને બાબીને બધી વીગતવાર વાત કહી. યમુના પણ તે સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગઈ. કપડાંની બેગ વીરમગામમાં જ કેમ રહી અને નવાં કપડાં કેમ સીવડાવવા પડ્યાં એ બધું યમુનાને હવે સમજાયું. મામાના દુરાગ્રહ સામે પોતે લીધેલું વલણ વાજખી હતું તે ફિરીટ બાબીને સમજાવી શક્યો, પણ હવે મામા કોઈ વાર પોતાને આંગણે પગ મૂકશે નહિ એ વાત યમુનાને સાલવા લાગી.

“પણ બાબી! મામાને આપણું આગણું ન તજવું પડે તેટલા માટે મારે મામા કહે તે જ કન્યાને પરણવું એમ તમે કહો છો?”

“એમ તો હું નથી કહેતી, પણ મામા આપણને ખોટી ભલામણ કરે એવું એ કેમ મનાય?”

“પોતાના મનથી મામાની ભલામણ સર્વોત્તમ હશે, પણ મારે મન તે સર્વોત્તમ ન હોય તો મારે શું કરવું?”

“હશે, આલો જે થયું તે ખરું; પણ એલો હવે તમે નક્કી શું કર્યું?”

“કશું જ નહિ.”

“એમ કેમ?”

“તમને અને દાદાને મારે પૂછવું તો જોઈએ કે નહિ?”

“તમે પૂછો, શું પૂછો છો?”

“એમ નહિ, પૂછવાનો પ્રખત આવશે ત્યારે પૂછીશ.”

એટલામાં કાંઈએ આવીને બહારથી પૂછ્યું: “કિરીટભાઈ આવ્યા છે?”

કિરીટ તુરત બહાર આવ્યો. “આવો, જગતપ્રસાદ, આવો.”

ભાભી સાથેની વાતચીત પડતી મૂકીને કિરીટ જગતને મેડા પર પોતાના બેઠકના ખંડમાં લઈ ગયો. બેસતાં વાંત જગતે કહ્યું: “કેમ, સુરત જઈ વકીલને ત્યાં કાંઈ ખૂબ મહાલી આવ્યા?”

આ પ્રશ્નથી કિરીટને ચીડ તો ચડી, પણ તે એ પ્રશ્નને ગણી ગયો. તેણે કહ્યું: “તમારું પ્રકરણ મેં છાપામાં વાંચ્યું હતું.”

“વાંચ્યું જ હશે; અને વકીલે છપાવેલી પેલી જાહેરખબર પણ વાંચી હશે.”

“હા, પણ તમારે એ વાત હવે દાટી દેવી જોઈએ. થવાનું હતું તે થઈ ગયું, સંબંધ તૂટી ગયો; હવે જે માર્ગે જવું નહિ, તેનું નામ પણ તમારે શાને સંભારવું?”

“સાંભરે એવું જ એણે કર્યું છે. હજી બાકી રહ્યું છે એટલે વકીલ એની છોકરીને નાતરે દેવાનો છે.”

“એ વાત હવે જવા દો.” જગતની વાણીની કઠોરતાથી અકળાતાં કિરીટે કહ્યું: “કહો, શું કામ છે?”

“મારું પોતાનું કામ તો કશું નથી, પણ હું તમને ચેતાવવા આવ્યો છું. વકીલનું આખું ઘર વંટેલું છે, માટે જોજો ભુલાવો ખાઈ ન જતા! એની એકકે છોકરી તમારું ઘર માંડે એવી નથી.”

“એ તો હું જોઈશ, પણ તમારું ઘર કેમ ભાંગ્યું એ તો કહો.”

“વકીલે જ અમારું ઘર ભંગાવ્યું છે.”

“નહિ તો ન ભાંગત?”

“ના.”

“તમે જયવતી ઉપર જીલમ કરતા હતા એ વાત ખોટી

તો નથી જ. આખી ન્યાત એમ કહે છે.”

“તમે જીલમ કોને કહો છો ? ઐરી કહું ન માને તો તેને કહેવાનો કે હાથ ઉપાડવાનો પણ ધણીને હક્ક નહિ ? હું હજી એટલો બાયલો નથી થઈ ગયો, સમજ્યાને ? ઘરકામ ન કરે, રાત દહાડો ચોપડીઓ વાંચ્યા કરે, અરે અંગ્રેજી છાપાં મંગાવી મંગાવીને વાંચે ! કિરીટભાઈ ! અમારા ઘરમાં તો ચાલે પણ ખીજા કોઈના ઘરમાં ન ચાલે. ના કહેવા છતાં માને નહિ, ચોરી છૂપી કરે, અરે કોઈ કોઈ વાર તો કહે કે મારું ભણતર કટાઈ ન જાય માટે મને ભણવાની વ્યવસ્થા કરી આપો !”

કિરીટ સ્મિત કરીને કહું : “ભણતર એ ખરાબ વસ્તુ તો નથી.”

“પણ ભણીને ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે ? હું ભણ્યો તેથી ય વધારે એને ભણવું છે ! અંગ્રેજી છાપાં વાંચવાં છે ! હું જૂના મતનો તો નથી, પણ ઐરાંના ભણતરને ય હદ હોવી જોઈએ ને ?”

“એની હદ કઈ ?”

“માફકસર ભણવું એ ઠીક, વધુની શી જરૂર ?”

“પણ નુકસાન શું ?”

“એ નુકસાન મેં જોયું છે. ભણતરમાં ધ્યાન હોય તે ઐરું ધણીને માટે નકામા જેવું બની જાય છે. સ્ત્રીઓને માટે ચોપડીઓની બહુ દોસ્તી સારી નહિ, તે એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ધણીને જૂલી જાય છે એવું મેં ધણી વાર જોયું, એટલે સાચું કહું છું કે મેં હાથ ઉપાડ્યો હતો. પણ તે પહેલાં તેને સમજાવવાના ખીજા પ્રયોગો કર્યા હતા.”

“એ પ્રયોગો પણ જીલમના જ હતા. તમે તેને એક રાત ને દિવસ ઓરડામાં પૂરી રાખી હતી, ખરું કે નહિ ?”

“ખરું, પણ તેને ચોપડીઓના થોકડા સાથે પૂરી હતી અને

કહ્યું હતું કે લે વાંચ પુસ્તકો, તેથી તારું પેટ ભરાઈ જાય છે કે નહિ તે કહેજે.”

“પુસ્તકો તરફ તમને આટલો અણુગમો કેમ છે?”

“અણુગમો નથી, હું ય પુસ્તકો વાંચું છું, પણ કુરસદે અને માફકસર. આપણે ધંધો કરવાનો રહ્યો એટલે કેટલીક કુરસદ મળે? અને એને તો માત્ર રાંધી ખાવાનું જ રહ્યું. ચાકરડી ખીજું ધરકામ કરે એટલે બાઈસાહેબ વાંચ્યાં જ કરે. મારી બા બિચારાં માંદાં રહે છે, તેમના પગ પણ એ ન દાબે; એ કામ તો જાણે ચાકરડીનું જ ! કિરીટલાલ, જૈરાંને બહુ ભણતર સદતું નથી. એથી તેનામાં ગુમાન આવી જાય છે, અને અંગ્રેજીનું ભણતર તો એવું છે કે સ્ત્રીને ધણીનો ય ધણી બનાવી દે છે.”

“ચાલો, હવે તો ધણીની ધણિયાણી થાય એવું જ કોઈ જૈરું તમારે શોધી લેવાનું રહ્યું.”

“હા, ધણાં ય કહેણુ આવે છે, પણ હમણાં મારો વિચાર નથી. પણ બોલો, વકીલના ધરના ખીજા શા સમાચાર છે?”

“શાના સમાચાર પૂછો છો?”

“પેલી બે છોકરીઓ શું કરે છે? પેલી કીર્તિદા અને સુગીતા.”

“ભણે છે અને મજા કરે છે.”

“હા, ભણતું તો હશે જ; પણ કેટલા ભરમા તેમની આસપાસ ભમે છે, તેની કાંઈ ખબર છે?”

“ના.”

“અરે મારા સાહેબ ! આટલા દિવસ રહી આવ્યા અને તેટલું ય જાણતા નથી.? મહિને એકાદ-બે ભરમા તો વકીલને ત્યાં હોય જ છે.”

કિરીટને લાગ્યું કે જગત હવે વકીલની નિંદા કરવાનો જ ધંધો લઈ બેઠો જણાય છે, એટલે એ વાત જુલાવીને તેણે

પૂછ્યું: “તમારો કેસ જાઓ થયો તેમાં તમને વાક કોનો લાગ્યો ? જયવતીનો કે વકીલનો ?”

“વકીલનો જ. પેલીને તો અમારું રીયાસતભયું ઘર છોડવું શાનું ગમે ?”

“ત્યારે જ્યાં તો તમને અનુકૂળ થવાનો સંભવ હતો એમ તમે માનો છો ખરા.”

“હું તેને જરૂર ડેકાણે લાવી દેત. મારા ચમત્કારને નમસ્કાર કર્યે જ એનો છૂટકો હતો.”

“હીક !” કહેતો કિરીટ જાણ્યો અને કોટના ખિસ્સામાંથી એક બંધ પત્ર કાઢીને તેણે જગતના હાથમાં મૂકી કહ્યું: “તમને હાથેહાથ આપવા જયવતીએ આ પત્ર મને આપ્યો છે.”

“ખરેખર ?” જગત ચમક્યો અને તુરત પત્ર લઇને ફાડી વાંચવા લાગ્યો.

પત્ર વાંચી ગયા પછી મ્હોં મલકાવીને જગતે ટીકા કરી: “આનું નામ રાંડચા પછીનું ડહાપણ !”

“શું લખ્યું છે ? હરકત ન હોય તો મને કહો.”

“હવે પસ્તાય છે ! અભિમાન ઓગળી ગયું છે ! પણ હવે શું વળે ? હવે તો કોઈ ભિખારી મળશે ભિખારી !”

કિરીટને જગતના સ્વભાવની પિછાણ તેની સાથેની આટલી વાતચીતથી જેટલા પ્રમાણમાં થઈ હતી, તેટલા પ્રમાણમાં પહેલાં થઈ નહોતી. માનસિક લઘુતાની આશંકાના દર્દથી તે પિડાતો હતો ! જયાનું ભણતર અને તેનો વિદ્યાવ્યાસંગ જગતની પોતાની લઘુતાનું સ્થયન કરતો હતો, તેમાંથી ધૃષ્ટિ જન્મી હતી અને એ ધૃષ્ટિને સંતોષવાને જયા પ્રત્યે તે પશુ બન્યો હતો. એ પશુતાને જયા જે સ્વરૂપમાં ઓગળી શકી હતી તે સ્વરૂપમાં સતીશચંદ્ર ઓગળી શક્યા નહોતા.

કિરીટ કહ્યું: “જગતપ્રસાદ ! તમે ગમે તેમ માનતા હો, પણ જયવતી ફરીથી નહિ પરણે.”

“બિખારીના ઘરમાં બેસવું હોય તો પરણે ને?”

“એ તમારી જૂલ છે. બિખારીને ધનવાન કરી શકે એટલી સતીશયંદ્રની શક્તિ છે અને તત્પરતા છે. પણ જયવતી જ ના કહે છે.”

“એ તમને કોણે કહ્યું?”

“તેણે પોતે જ.”

“તમને લાગે તે ખરું.”

“અને તમને પણ આ પત્ર પરથી નથી લાગતું? તમે હવે તેના પતિ નથી, છતાં તેણે તમારા પર પત્ર કેમ લખ્યો?”

“શી ખબર!”

“ત્યારે એ ખબર તમે મેળવો, પછી વળી કોઈ વાર મળશે ત્યારે આપણે વાતો કરીશું.”

“મારે તો એવી કશી ખબર મેળવવી નથી, અને હું કોને પૂછું?”

“કોઈને પૂછવાની જરૂર નથી. થોડા દિવસ તમારા મનને જ એ પૂછ્યા કરજો એટલે જવાબ મળી રહેશે.”

“સા...રું.” કહી જગત ઉઠ્યો.

તે જતો હતો ત્યારે કિરીટ કહ્યું: “થોડા દિવસ પછી કદાચ ફરીથી હું સુરત જઈ ખરો.”

પણ જગત કશું બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૮

કિરીટ કીર્તિદાના પત્રની રાહ જુઓ છે

એક માસનાં બધાં સ્મરણો કિરીટના ચિત્તપ્રદેશમાં એકઠાં થયાં હતાં. જુદા જુદા વાતાવરણે એ સ્મરણોને એકત્ર જ કરી રાખ્યાં હતાં, તે હવે ઉઠેલાવા લાગ્યાં હતાં.

સાબરમતી, ડાકોર, વીરમગામ અને સુરતમાં કિરીટે અનેક કન્યાઓ જોઈ હતી, અનેક માતા-પિતાઓને જોયાં હતાં, કન્યાઓના લગ્ન માટે તેમનો વિધવિધ પ્રકારનો તરફડાટ જોયો હતો, તેમની ઊંચીનીચી આકાંક્ષાઓ પણ અવલોકી હતી. કેવા હેતુઓ અને કેવી ભાવનાઓના મિશ્રણમાંથી લગ્નનો છોડ ઊગી નીકળે છે અને એવાં લગ્નોનો પાક લણવાની ઇચ્છાવાળાં દંપતીઓને કેવો જુગાર ખેલવો પડે છે તે તેના ચિત્તમાં સ્ફુટ થતું હતું.

“જુગાર ? હા, જુગારસ્તો ! લગ્ન એ બે ને બેના સરવાળા જેવો ચોખ્ખો ગણિતનો દાખલો નથી : માત્ર જુગારનો એક દાવ છે. તે સફળ નીવડવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલો અફળ નીવડવાનો પણ સંભવ છે. છતાં લગ્ન જેને કરવું છે તેને એ દાવ ખેલ્યે જ છૂટકો છે ! તેની સરવાળા બાદબાકી જેવી ગણતરી સાચી નીવડે અને ન પણ નીવડે; છતાં ડાહ્યો જુગારી ગણતરી કરે, તેવી ગણતરી કરીને દાવ ખેલવો જોઈએ એટલું ખરું. છતાં હારી જવાય તો ?”

કિરીટનું મનોમંથન અટક્યું. તેને “નથી રમતા” કહેનારો પ્રમોદ સાંભર્યો અને શણગારી જ કર્યે જતો. “સુશીલ” પણ સાંભર્યો. “કોણું ત્યાંથી કાપી નાંખવા”નો સતીશચંદ્ર વકીલનો સિદ્ધાંત સાંભર્યો અને એક દાવમાં નિષ્ફળ નીવડતાં બીજો દાવ ખેલવા ઇચ્છતો જગત પણ સાંભર્યો.

“પણ હવે મારે શું કરવું?” કિરીટે એકાંત હોખને સ્ફુટ ઉદ્ગાર કાઢ્યો, પણ તેને ખચર નહોતી કે યમુના દાદરમાં આવીને ઊભી હતી ! યમુનાએ તે ઉદ્ગાર સાંભળ્યો અને કહ્યું: “એહોહોહો ! શું કરવું તેની આટલી બધી મુંઝવણ શી?”

“ભાભી, તમે આવ્યાં છો ?”

યમુના હસી પડી અને બોલી: “આટલી બધી કન્યાઓ જોઈ આવ્યા તો ય હજી પસંદગી નથી કરી શકતા ? ચાલો, દાદાજી બોલાવે છે.”

“દાદા નીચે બેઠા છે ?”

“હા. રાવપુરાવાળા ચંદનદાસ શેઠ આવ્યા છે તે દાદા પાસે બેઠા છે. તમારી મુંઝવણ ઉકેલવાને જ આવ્યા છે.”

“શું છે વળી ?”

“નીચે તો ચાલો, પછી બધું જાણશો.”

કિરીટ ઊઠ્યો અને નીચે ગયો. કિરીટના દાદા ખડચું પાન જેવા હતા. અતિવૃદ્ધ અને જીવનથી કંટાળેલા જેવા દેખાતા હતા. ધરનો કશો ભાર તેમને ઉપાડવો પડતો નહોતો, પરંતુ ધરના વડીલ હોઈ કોઈ કાંઈ કામ માટે તેમની પાસે આવે તો તેને જવાબ આપવાની તેમને ફરજ પડતી.

ઝોરડામાંની નેતરની આરામખુરશીમાં દાદા બેઠા હતા અને સામેની ખુરશીમાં ચંદનદાસ બેઠા હતા. કિરીટે આવીને ચંદનદાસને નમસ્કાર કર્યા, અને દાદાની બાજુમાં પડેલી ખુરશી પર

એક લીધી.

“કિરીટ ! આ ચંદનદાસ શેઠ આવ્યા છે. તેમના દીકરાની દીકરી સરોજનું કહેણ લઇને આવ્યા છે. સરોજ કોલેજમાં ભણે છે. ખી. એ...”

“ના જી.” ચંદનદાસે વચ્ચે કહ્યું: “સરોજ ઇન્ટરમાં ભણે છે.”

“હા, હા, ઇન્ટરમાં ભણે છે; હું એમને ઓળખું છું. હું સીનિયરમાં હતો ત્યારે એ એફ. વાઈ. એ.માં હતાં.”

“ત્યારે તો ખીજું કશું કહેવાનું રહેતું નથી. તું બધું જાણે છે. સરોજને તેં જોઈ પણ હશે. મારા મનમાં એમ છે કે ગામમાં ને ગામમાં તું પરજી તો સારું.” દાદાએ અભિપ્રાય આપ્યો.

આ વળી લગ્ન માટેની નવી સગવડની વાત કિરીટ સાંભળી.

ચંદનદાસે કહ્યું: “તમે સરોજને જોઈ છે એટલે ચિંતા નથી, છતાં તમારી ઈચ્છા હોય તો તમે એક વાર મારે ત્યાં ખુશીથી આવી જાઓ.”

કિરીટનું મન ઉકળવા લાગ્યું. લગ્નના બગ્ગરમાં પોતા માટે એક નવીન કન્યા પસંદગી માટે આવીને જોભી રહી હતી ! હજી કદાચ ખીજી પણ કન્યાઓ આવશે ! શું એ બધી કન્યાઓને જોઈ જોઈને, તેમનો પરિચય કરી કરીને, તેમનાં રૂપ-ગુણ-ભણ્ણતરની તુલના કરીને, તેમની ધનિકતા-નિર્ધનતાની ગણતરી ગણીને, તે ગામની-પરગામની છે તેની સગવડ-અગવડ ઉપર ધ્યાન આપીને એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ કન્યાને ઉપાડી લઈ સોદો પૂરો કરવો, એ જ લગ્ન ? અને એ લગ્ન પણ શું જીગરનો દાવ નથી ?

“પણ હવે મારે શું કરવું ?” એ જ પ્રશ્ન પુનઃ કિરીટના મનમાં આવીને જોભો રહ્યો. લગ્નની ઉમેદવાર કન્યાઓ તેની આસપાસના વાતાવરણને ક્ષુબ્ધ બનાવી રહી હતી. તેમાંથી છૂટવું હોય તો તેણે બહુ વિલંબ ન કરવો જોઈએ એમ કિરીટને લાગ્યું.

નવી-નવી કન્યાઓનું દર્શન અને પરિચય નવા-નવા તરંગો, નવા-નવા અભિલાષો, નવા-નવા સંકલ્પવિકલ્પો જન્માવે છે તેનો અંત કેવી રીતે આવે ? લગ્નથી તેનો અંત આવશે ? કિરીટને એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ન સૂઝ્યો. અનેક નર-બ્રમરો પુષ્પે-પુષ્પે મધુ શોધતા ભટકે છે તે એ ક્યાં નહોતો જાણતો ?

પરંતુ અત્યારે છૂટવાનો માર્ગ તેણે શોધી કાઢ્યો અને ચંદનદાસને જવાબ આપ્યો: “સરોજને જોવા માટે તમારે ત્યાં આવવાની મને કાંઈ જરૂર નથી. પણ મારો નિશ્ચય થતાં હજી થોડી વાર થશે.”

ચંદનદાસે કહ્યું: “કશી પ્રીત્તર નહિ. થોડા દિવસ પછી હું ફરીથી મળીશ.” એમ કહી તે ઉઠ્યો.

“આવજો, પધારજો.” કહી દાદાએ ચંદનદાસને વિદાય આપી.

કિરીટ અને દાદા એકલા પડ્યા એટલે દાદાએ કહ્યું: “કિરીટ, બેટા ! હવે તો તારું ઘર અંધાય તો સારું. મને જાંદગીનો ભરોસો નથી, હું બેઠો છું ત્યાંસુધીમાં તારું લગ્ન થઈ જાય તો હું સંતોષથી મરું.”

કિરીટ હસ્યો. લગ્ન કરી નાંખવાની ઉતાવળ માટેનું આ એક વિશેષ કારણ તેણે સાંભળ્યું. અલબત્ત, વૃદ્ધોની આંખો ઠારવા માટે ઘણાં લગ્નો ઉતાવળે થઈ જતાં હતાં તે તે જાણતો જ હતો.

તેણે કહ્યું: “દાદા, તમારે જરાએ અસંતોષ ન રાખવો. તમે નહિ હો, ત્યારે હું કુવારો રહીશ અને મારું ઘર નહિ અંધાય, તેની તમને ચિંતા છે ?”

“ના બેટા ! એવી ચિંતા તો નથી. છતાં મનમાં એવું રહ્યા કરે છે કે મારો કિરીટ પરણે અને હું નજરે જોઉં તો સારું.”

“તમે નજરે જુઓ, તેટલા માટે આવતી કાલે જ ક્યાંક પરણી લઉં, એવું તમે ઇચ્છો છો ?”

“ના, એવુંય નહિ. તારું મન રાએ, તું સુખી થાય એવું તને લાગે, ત્યાં જ તું પરણે એવું ઇચ્છું છું: પણ હું જીવું ને તને પરણેલો જોઈ એ જ એક ઝંખના રહ્યા કરે છે. તું વીરમગામ જઈ આવ્યો, સુરત જઈ આવ્યો, ત્યાં કેમ છે?”

“અધેય ઠીક છે. મારા મનમાં હજી નિશ્ચય થયો નથી. કદાચ હું ફરીથી સુરત જઈં પણ ખરો.”

“ઠી...ક.” કહી દાદાએ વાત સંકેલી અને કિરીટ ઉડીને પોતાની બેઠકમાં ગયો.

ત્યારપછી આઠેક દિવસ ગયા. ચંદનદાસે ફરીથી ઉધરાણી કરી, પણ કિરીટનો હજી અનિશ્ચય જ રહ્યો હતો. યમુના વારે-વારે તેના દિલનો હાર્દ લેવા ઇચ્છતી પણ તે સફળ થતી નહિ. વીરમગામથી મામાનો એક પત્ર ફરીથી આવી ગયો અને કિરીટને ફરીથી વીરમગામ આવવા સૂચવ્યું, પણ કિરીટે પત્ર ગુસ્સાથી ફાડીને ફેંકી દીધો.

“કિરીટભાઈ! તમે નાની-મોટી જોતાં જોતાં કુંવારા જ રહેવા ઇચ્છો છો કે શું? ચંદનદાસ શેઠની સરોજ એટલું ભણી છે કે અહીંની ન્યાતમાં તો એટલું ભણેલી એકેકે છોકરી કુંવારી નથી. તેય તમને નથી ગમતી?”

કિરીટ ગુસ્સે થઈ ગયો: “ભાભી! તમે માયું ન પકવશો. કઈ ગમે છે તે કઈ નથી ગમતી, તેનાં કારણો શાં, એ બધું મારે જોવાનું છે. મારી મરજી હશે તો હું કુંવારોય રહીશ.”

યમુના ડઘાઈ ગઈ અને ચાલી ગઈ, અને દિવસો વહી જવા લાગ્યા. દિયર-ભોજન બોલતાં ખરાં, પણ તે દિવસ પછીથી યમુનાએ કિરીટને લગ્ન સંબંધે એક પણ પ્રશ્ન પૂછ્યો નહિ.

તે દિવસ પછી પણ કિરીટ સ્વીડાપલો તો રહેતો જ. યમુના

તેનું કશું કારણ જાણતી નહોતી.

કિરીટની ગુચવણ વધતી જતી હતી. તે કીર્તિદાના પત્રની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તેનો પત્ર આવે તો તે ફરીથી તેની પાસે જવા ઇચ્છતો હતો. પણ કીર્તિદાનો કે સતીશચંદ્રનો કશો પત્ર જ આવતો નહોતો ! તે એક વાર ફરીથી સુરત જવાનું દાદાને અને ચમુનાને કહી ચૂક્યો હતો, પણ દિવસો જતા હતા અને સુરત જવાનો દરવાજો બંધ થતો હોવાની શંકા તેના ચિત્તમાં જન્મતી હતી.

એક વાર જગતપ્રસાદ આવીને પૂછી ગયો: “તમે ક્યારે સુરત જવાના છો ?” તેને જવાબ આપતાં કિરીટને વસમું લાગ્યું હતું. તેણે એટલું જ કહ્યું: “હજી વાર થશે.”

આ બાબતે ચંદનદાસના આંટા-ફેરા વધી ગયા હતા અને કિરીટને જવાબ આપતાં મ્હોં છુપાવવાનું મન થતું હતું.

કીર્તિદાનું પ્રેમભર્યું નિમંત્રણ મળે એટલે તેની પાસે જવું અને તેને પરણવાનું ચચન આપવું એ હવે તેણે પોતાના મનથી નક્કી કર્યું હતું. દાદા કે ભાભી એ માટે સંમતિ આપવા તૈયાર હતાં એમ તે તેમની પાસે સ્પષ્ટ વાત કર્યા સિવાય પણ માની ચૂક્યો હતો. જુદી જુદી કન્યાઓની તુલના કરવી, તેમની દરેક પ્રકારની યોગ્યતાના માર્ક મૂકીને તેનો સરવાળો કરવો, જે સરવાળો મોટો થાય તે કન્યાને પાસ કરવી એ પદ્ધતિ તે જાણતો હતો; પણ કીર્તિદાના માર્ક એવી રીતે મૂકવા એ તેના પોતા પ્રતિના પ્રેમભાવનો તુચ્છકાર કરવા બરાબર નહોતું શું ? જો માર્ક ન મૂકવા હોય તો બીજી ઉમેદવાર કન્યાઓને પણ જોવી જ જોઈએ. કિરીટ હવે તેમ કરવા તૈયાર નહોતો.

તેના અંતરાત્માએ પ્રશ્ન કર્યો: “કમળા શું યોગ્ય નહોતી ?”

કિરીટ સ્તબ્ધ બની ગયો. કમળાતું મુઝબ અને ચંચળ
મદન તેની સમીપે આવીને ઊભું. તેણે જવાબ આપ્યો: “કમળા,
તું અયોગ્ય નથી. પણ...પણ મને સમજાતું નથી, હું કીર્તિદા
તરફ કેમ આકર્ષાઉં છું.”

અને હવે તે કીર્તિદાનો પત્ર નહિ આવવાથી રાહ જોઈને
આડ્યો, એટલે તેણે પોતે જ કીર્તિદાને એક પ્રેમપત્ર લખી નાંખ્યો,
અને પછી તેનો જવાબ મેળવવાની તે રાહ જોઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૯

પ્રભાદનાં મહિમાન

એક અઠવાડિયું રાહ જોઈ પણ કિરીટને કીર્તિદાનો જવાબ મળ્યો નહિ. તેણે બીજો પત્ર લખ્યો, અને દિવસો સુધી રાહ જોયા છતાં તેનો પણ જવાબ ન આવ્યો.

તેને કાંઈ કાંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ થવા લાગ્યા. કીર્તિદા પોતાની સાથે દુગો રમી હતી? કિરીટ તે માનવા તૈયાર નહોતો. સતીશયંદ્રનું મન બદલાઈ ગયું હશે? એવું કશું જ બન્યું નહોતું. તો શું કીર્તિદાનો ઉમળકાભર્યો પ્રેમ એકાએક વિલાઈ ગયો? એમ કેમ બને? કિરીટ પાસેથી ત્યાં ને ત્યાં લગનનું વચન માંગનારી કીર્તિદા અને તેનો પિતા બદલાઈ ગયાં, તેનું કાંઈ પણ કારણ હોતું જોઈએ; પરંતુ ભૂલવાના યત્નોથી જ ભૂલવાની વસ્તુ વધુ ને વધુ સ્મરણમાં ઉભરાયા કરે છે, એવો અનુભવ કોને હોતો નથી?

યમુના કે દાદા હવે કિરીટને કશું પૂછતાં નહિ, પરંતુ તે મનમાં ને મનમાં ગુંચવાયા કરતો હતો. “સુરત ક્યારે જાઓ છો?” એવા જગતના પ્રશ્નો તેના મનમાં લજ્જા ઉત્પન્ન કરતા હતા. યમુનાના દરેક દૃષ્ટિપાતમાંથી તેને એ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો દેખાતો અને તે તેની સામે જોઈ શકતો નહિ.

થોડા દિવસ વડોદરા છોડી જવાય તો ઠીક એમ તેને લાગ્યું

અને તેણે મુંબઈ પ્રમોદ પાસે જવાનો વિચાર કર્યો. પ્રમોદને તેણે હુમસથી પત્ર લખ્યો હતો, પણ તેનો જવાબ લખવાની પ્રમોદે દરકાર કરી નહોતી. પદ્માને બોલાવીને પાસે રાખવાનો પ્રમોદને ખાસ આગ્રહ કરવાનું મિષ પ્રમોદ પાસે જવા માટે ફિરીટને પૂરતું લાગ્યું.

“ભાભી ! મારે મુંબઈ પ્રમોદ પાસે જવું જોઈશે.”

“કેમ ? તમને તેમણે બોલાવ્યા છે ?”

“બોલાવ્યો નથી, પણ મેં તેને પત્ર લખેલો તેનો તે કશો જવાબ લખતો નથી, અને પદ્માને તે ત્યાં બોલાવતો નથી; એટલે મારે તેની પાસે જઈને તેને સમજાવવો જોઈશે.”

“ભલે જાઓ, કેટલા દિવસ થશે ?”

“અઠવાડિયું બસ છે, પણ કાંઈ નફી નહિ. વધુ દિવસ પણ થાય. હું ત્યાંથી પત્ર લખીશ.”

“કીક, પણ પછી સુરત જવાનું માંડી વાળ્યું ?”

“અત્યારે તો માંડી વાળ્યું છે. પછી જોઈ લેવાશે.”

યમુના આશ્ચર્ય પામી. આટલાં-આટલાં કહેણ હોવા છતાં ફિરીટ કેમ ગોળ-ગોળ જવાબો આપે છે તે તેનાથી સમજાતું નહોતું. પણ તે તેને કશું પૂછી શકી નહિ. તેણે માત્ર “હી...ક” કહીને એ વાતચીત સમેટી લીધી.

રાત્રે ટ્રેનમાં બેસીને તે મુંબઈ જવા ઉપડ્યો. સુરતને સ્ટેશને તેણે ટ્રેનમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને નજર કરી. શામાટે તેણે સ્ટેશનમાં દૃષ્ટિપાત કર્યો તેની ફિરીટને ખબર નહોતી. તેણે સુરતને સ્ટેશને કીર્તિદાને કે સતીશચંદ્રને કાંઈ મળવા બોલાવ્યાં નહોતાં, એટલે તેઓ સ્ટેશને આવ્યાં પણ નહોતાં. તેઓ સ્ટેશનમાં નહિ જ હોય એની ફિરીટને ખાતરી હતી, છતાંય એ દૃષ્ટિપાત કરી જતાયો. તેનું ચિત્ત કોઈ એવા અકસ્માતની ઝંખના કરતું હતું કે

જેથી કદાચ કીર્તિદા રોશનમાં હોય, અને તેને મળવાનો યોગાનુયોગ બની જાય તો ઠીક. [અનુકૂળ અકસ્માતોની ઝંપના અને પ્રતિકૂળ અકસ્માતોની ભીતિ મનુષ્યના ચિત્તમાં વસ્યા કરતી જ હોય છે.] સોમાંથી નવ્વાણું વાર એવા અકસ્માતો થતા નથી, છતાં જે એક ટકો અકસ્માતનો સંભવ હોય છે, તેને ઉત્સુક કે ભયભીત ચિત્તમાં સ્થાન રહ્યા કરે છે.

પણ વહેલી સહવારમાં મુંબઈને રોશને જુદા જ પ્રકારનો અકસ્માત ફિરીટે જોયો. તે રોશનની બહાર નીકળ્યો અને તેણે એ જ ટ્રેનમાંથી ઊતરીને ગાડીઓના સ્ટેન્ડ તરફ જતી પદ્માને એકાએક જોઈ !

“પદ્મા ભાભી !” ફિરીટે ચમકીને જોરથી ખૂમ મારી.

પદ્મા, હા તે પદ્મા જ હતી. ફિરીટે તેને બરાબર ઓળખી હતી. પદ્માએ એ ખૂમ સાંભળીને પાછું વાળીને જોયું. ફિરીટ અને પદ્માની આંખો મળી. ફિરીટની આંખો આનંદથી હસી ઉઠી. પદ્મા મુંબઈ આવી છે તો પ્રમોદે જ તેને બોલાવી હશે, પ્રમોદે તેને લેવા સામે આવ્યો હશે, જે કાર્ય માટે પોતે મુંબઈ આવ્યો હતો તે કાર્ય તો પોતે આવતાં પહેલાં જ થઈ ગયું છે—છેવટે પદ્માને પ્રમોદે ન્યાય આપી પોતાની પાસે બોલાવી છે, એવી અનુમાનપરંપરા તેને સંતોષ અને આનંદ ઉપજાવી રહી હતી.

પરંતુ ફિરીટને જોતાં જ પદ્માની આંખો હસી ઉઠવી જોઈતી હતી તે માત્ર આશ્ચર્યચકિત જ રહી. તે થોભી ખરી પણ પૂતળાની પેઠે જ ઊભી રહી.

એટલામાં ફિરીટ તેની પાસે ગયો અને બોલ્યો: “પ્રમોદ ક્યાં ? રોશન પર આવ્યો તો હશે જ.”

“નથી આવ્યા,” નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી પદ્મા બોલી.

ફિરીટને જુદા જ પ્રકારનું આશ્ચર્ય થયું: “નથી આવ્યો !”

એટલે ? તમે એકલાં આવ્યાં છો અને અગાઉથી ખબર આપી નથી ? કાંતો તે આવતો જ હશે, થોડી રાહ જોઈએ.”

“નથી આવવાના.”

“એમ કેમ ? તમે એમ ને એમ આવ્યાં છો ?”

“હા.”

“ત્યારે તમને તેણે બોલાવ્યાં જણાતાં નથી. હું જુદું જ સમજતો હતો. વારુ, ચાલો હું પણ પ્રમોદ પાસે જ આવ્યો છું. આપણે એક જ ગાડી ભાડે કરી લઈએ.”

કિરીટ તુરત એક વિક્ટોરિયા ભાડે કરી આવ્યો. બેઉનો સામાન હમાણોએ ગાડીમાં મૂક્યો, પછી બેઉ તેમાં બેઠાં. કિરીટ સમજ્યો કે પ્રમોદે નહિ તેડાવ્યા છતાં છેવટે પદ્મા પોતાની મેજે જ આવીને તેની સાથે રહેવા ઇચ્છે છે, પછી ભલે પ્રમોદની ઇચ્છા ન હોય. એની રીતે આવી પડવાથી પ્રમોદ જરા ગુસ્સે થશે પણ પદ્મા શાણી છે એટલે એ બધું ય વેડી લેશે એની કિરીટને ખાત્રી હતી. પણ બળજબરીથી પતિની સાથે રહેવામાં પદ્મા કેટલે અંશે સફળ થશે તેની કિરીટને ખાત્રી નહોતી.

“તમે પહેલી જ વાર મુંબઈ આવ્યાં હશો.”

“હા.”

“તો તમે એકલાં ઘેર કેવી રીતે જાત ?”

“સરનામું મારી પાસે છેને !”

કિરીટ સમજ્યો કે પદ્માએ એકલતાથી કંટાળીને છેવટે મુંબઈ આવવાનું સાહસ જ કર્યું હતું. તેના ટૂંકા જવાબો, નિર્વિકાર વદનમંડળ, રુક્ષ ચેષ્ટા, એ બધાનું કારણ તેના ચિત્તમાં વહી રહેલો ભયપ્રવાહ હશે એમ કિરીટે માન્યું. વગર બોલાવ્યે પતિ પાસે જઈ પહોંચવા ઇચ્છતી અણગમતી પત્નીના આંખોમાં ભય અને આશંકા વિના બીજું શું હોય ?

કિરીટને જોતાં પદ્માની આંખો હસી ઉઠે તેને બદલે આજે તે આંખો ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી રહી હતી. તે કિરીટના પ્રશ્નના જવાબો પણ વિનાશ્રુટકે જ આપતી હતી. કાંઈ કાંઈ મમતા-ભર્યા પ્રશ્નોનો પ્રવાહ પદ્માના વદનમાંથી પ્રકટવાને બદલે તે ચૂપચાપ બેસી, આડું જોઈ રહી, કિરીટની સાથે ગાડીમાં આગળ વધતી હતી. કિરીટે તેના વદન ભણી જોયું. તે ઉપર કંટાળો હતો, નિરાશા હતી, ભય હતો, તુચ્છકાર હતો. કિરીટને તેની દયા આવ્યા વિના રહી નહિ. વીરમગામમાં એ જ પદ્મા ભાભીની વદન-રેખાઓમાંથી વહી રહેલું લાવણ્ય ક્યાં, અને આજે એ જ વદનને ઘેરી વજેલી રુક્ષતા ક્યાં! એની આવી નાજૂક મનઃસ્થિતિમાં કિરીટે તેની સાથે કાંઈ વાતચીતનો પ્રસંગ કાઢવાનું ઉચિત માન્યું નહિ. બેઉ મૂગા જ રહ્યાં.

વીરમગામમાં દોડી જતી ગાડી એક માળા પાસે થોભી. બેઉ ગાડીમાંથી ઊતર્યાં. હેલકરી માથા પર સામાન ઉપાડી ચાલ્યો. આગળ કિરીટ અને પાછળ પદ્મા ત્રીજે માળે પ્રમોદના દિવાનખાનામાં અચળુચ આવીને ઊભાં. હજમત કરી રહેલો પ્રમોદ બેઠાને જોતાં જ ચમક્યો, દાઢી પર ચાલતો અસ્તરો ધૂળ્યો અને લોહી નીકળ્યું.

દુવાલ વડે લોહી લૂછતો પ્રમોદ બોલ્યો: “અહો કિરીટ! કાંઈ એકાએક?”

“હા, એકાએક. ભાભી, અંદરના ખંડમાં જાઓ અને આ બેઉ પેટીઓ પણ ત્યાં જ ગોઠવાવજો.”

પ્રમોદ હજમત કરી રહ્યો, મોં ધોઈ નાંખ્યું, ચાકરને બોલાવી કિરીટને ક્ષણ-પાઉર આપવા કહ્યું, પછી ચાહ મંગાવી. બેઉએ તે પીધી. કિરીટ જોયું કે ચાકર-રસોઇયો વગર કહો જ પદ્માને પણ દાતણ-ચાહ આપવાનું કાર્ય બજાવી રહ્યા હતા.

ચાહ પીને પ્રમોદ નહાવાની ઓરડીમાં પેઠા અને પછી કિરીટને નાહી લેવા તેણે કહ્યું. તેણે પહેલાં પદ્માને નહાવા મોકલી અને પછી પોતે ગયો.

પ્રમોદે મુંબઈમાં વકીલાત શરુ કરી ત્યારપછી કિરીટ પહેલી જ વાર તેને ત્યાં આવ્યો હતો. પ્રમોદનું દિવાનખાનું ભવ્ય હતું. તેણે સુંદર ફર્નીચર વસાવ્યું હતું અને કાચદાનાં પુસ્તકોનાં ત્રણ કપાટ એના ધધાના પ્રભાવમાં વધારો કરતાં હતાં. ચાર ઓરડાનો એક આખો બ્લોક તેણે ભાડે રાખ્યો હતો જેનું માસિક ભાડું જ સો-સવાસો રૂપિયા હશે એવું અનુમાન કિરીટે કર્યું.

નિત્યકર્મથી પરવારીને કપડાં પહેરવા માંડતાં પ્રમોદ બોલ્યો: “કિરીટ! તું બરાબર રવિવાર જોઈને જ આવ્યો તે તો તે બરાબર કર્યું છે, પણ આજે મને બિલકુલ નવરાશ નથી.”

કિરીટ બોલ્યો: “કશી ફિકર નહિ. હું અઠવાડિયું તો રહેવાનો જ છું.”

“ત્યારે તો ઠીક. તું છે એટલે શીકર નથી, નહિતો દેશ-માંથી બીજા કોઈ અહીં આવ્યું હોય અને હું મારા કામમાં જ મગ્યો રહું તો તેમને માફ લાગે અને કહે કે પ્રમોદ અમારો ભાવ જ પૂછતો નથી, અને તે તો અમને વખારે નાંખીને ચાલ્યો ગયો.”

“પણ હું તો સમજુંને કે આ મુંબઈનું જીવન છે.”

“એટલે જ મને કશી ચિંતા નથી ને.”

ઘડીઆળે નવ ટકોરા કર્યા. “ઘટ્ટસ નાઈન!” કહી પ્રમોદ એક કપાટ ભણી ગયો. એટલામાં એક યુવતી “યસ ઇટ્સ નાઈન!” કહેતી દાખલ થઈ. તેના વદનમાં સ્મિત હતું, પરંતુ એક અજણ્યા માણસને ત્યાં બેઠેલો જોતાં જ એ સ્મિત હડી મથું.

“હું તૈયાર જ છું, હોં!” કપાટ ઉઘાડીને તેમાંથી હેટ કાઢી માથે મૂકતો પ્રમોદ બોલ્યો.

હાથમાં લાકડી લેતાં પ્રમોદે કહ્યું: “વેલ, ફિરીટ! હવે હું રાત્રે નવ વાગ્યે આવીશ, અને ભટજી!”

“સાહેબ!”

“મારે માટે ભાણું ન રાખશો. મહેમાનોને અચ્છી તરેહથી જમાડજો હોં!”

“સારું સાહેબ.” ભટજીએ જવાબ આપ્યો.

“ચાલો, પુલીના!”

અને પ્રમોદ તથા પુલીના અદૃશ્ય થયાં, તોપણ ફિરીટ અને પદ્માની આંખો કેટલીય વાર સુધી એ જ દિશામાં જોતી ખીલાની પેઠે સ્થિર બની ગઈ.

પ્રકરણ ૩૦

“આવી તો ભલે આવી !”

પલીનાને જોયા પછી, તેની સાથે રાત્રીના નવ વાગ્યા સુધી ફરવા જવાનો પ્રમોદનો કાર્યક્રમ જાણ્યા પછી, કિરીટ અને પદ્મા એક પોત-પોતાનાં મનથી માની ચૂક્યાં હતાં કે પ્રમોદ અનિષ્ટ માર્ગે દોરવાઈ ગયો છે. એ પુત્રીના કોણુ છે, શું કરે છે, પરણેલી છે કે કુંવારી છે, એ બધું જાણવાને એક એકસરખાં આતુર હતાં, પણ પૂછવું કોને ? અહીં એ એક અજાણ્યાં હતાં. ચાકર અને રસોઈયાને એવી વાત એકદમ પૂછવી એ પહેલે જ પરિચયે તેમને માટે સાહસભર્યું હતું.

આવી મૂંઝવણને વખતે પદ્મા પોતાની પાસે આવીને કાંઈ કાંઈ પૂછશે, એવી કિરીટને ખાત્રી હતી. તે બિચારીને દિલ ખોલીને વાત કરવા જેવું અહીં હવે કિરીટ સિવાય ખીજું કોણુ હતું ? કિરીટ મનમાં ગોઠવી રહ્યો હતો કે પદ્માને ધીરજ રાખીને અહીં જ રહેવાની સલાહ કેવા શબ્દોમાં આપવી.

કલાક થયો, બે કલાક થયા, પણ પદ્મા જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી ઉઠી જ નહિ. કિરીટ વારંવારે તેની સામે જોતો, પણ તે સોડીઉં વળીને એક ખૂણે બેઠેલી તે તેમને તેમ જ દેખાયા કરતી હતી, જાણે પથરની પૂતળી. નહોતી તે કોઈ ચોપડી ઉધાડીને વાંચતી, નહોતી તે ઉઠીને કશું કરતી, માત્ર વિચારમાં પડેલી પ્રતિ-

માના જેવી તે બેસી જ રહી હતી. છેવટે કિરીટથી એકલાં બેસી રહેવાયું નહિ અને તે ઉડીને પદ્માની પાસે ગયો અને બોલ્યો: “કેમ પદ્મા ભાભી ! આમ ને આમ બેસી રહ્યાં છો ?”

“ત્યારે શું કરું ? મને કોઈ કાંઈ કામ બતાવે તો કરું. મને અહીં કશા કામકાજની પણ સમજ પડતી નથી.”

“ઉઠો, આમ બહાર આવો, કામ ન હોય તો આપણે વાતો કરીને વખત ગાળીએ. આમ ધૂવડની પેઠે બેસી રહે વખત કેમ જાય ?”

“ના, અહીં જ ઠીક છે.” પદ્માએ નીચું જોઇને જવાબ આપ્યો.

કિરીટને પદ્માના એ જવાબમાં અને વર્તનમાં વિલક્ષણતા લાગી. તે તેને ક્ષણભર જોઇ રહ્યો અને તુરત બહાર પાછો ફર્યો. એક જૂનું છાપું હાથમાં આવ્યું તે ઉઘાડીને તે બેઠો. તેને પદ્માના જવાબથી જરા અપમાન જેવું લાગ્યું હતું, પણ પછી તેને લાગ્યું કે એ શોકભારથી મૂઢ સરખી બની ગઈ છે. કચડાયલી વૃત્તિઓથી તે બેકામ બની ગઇ છે. અને પછી તેની દયાજનક સ્થિતિને વિચારે કિરીટ ચડી ગયો.

એટલામાં ભટજીએ કિરીટ અને પદ્માને જમવા બેસવા કહ્યું. કિરીટ જમવા બેઠો પણ પદ્મા ન બેઠી. કિરીટ જમી-ઉડીને બહાર ગયો, પછી તે જમવા બેઠી.

કિરીટે પાનસોપારી ખાધાં એટલી વારમાં પદ્મા જમી રહી. ફરી કિરીટ તેની પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ભાભી ! આખો દિવસ એકલાં બેસી રહેવું તમને નહિ ગમે. હું બહાર જઉં છું અને તમારે પણ આવવું હોય તો ચાલો. બે કલાક બહાર ફરી આવીએ.”

“ના ભાઈ ના; તમારે જવું હોય તો જાઓ. હું અહીં જ રહીશ.”

કિરીટે જોયું કે પદ્માના વદન ઉપર કંટાળો હતો. પોતા

સાથેની વાતચીતમાં પદ્માનો કંટાળો ફિરીટ આજે પહેલી જ વાર જોયો હતો. તે ખિન્ન થતો બહાર ચાલ્યો.

પદ્માના સ્વભાવમાં મોટે ફેરફાર થઈ ગયેલો હતો એવી તો ફિરીટને ખાતરી થઈ, પણ તેનું કારણ તે શોધી શકતો નહોતો. પોતાની સાથે હસી-રમીને વાતો કરતી પદ્મા ભાભી આજે પોતાની નિકટ આવવાની પણ ના કહેતી હતી, તેમાં કાંઈ ભેદ હશે ? પણ એ ભેદનું ફિરીટને સ્વપ્ન પણ આવે તેમ નહોતું.

સાંજે છ વાગતાં તે ખૂબ ભટકીને થાક્યો પાક્યો ઘેર આવ્યો. તે આવ્યો ત્યારે પદ્મા પ્રમોદના દિવાનખાનામાં બેઠી હતી. ફિરીટ આવ્યો એટલે ઉઠીને કશું ય બોલ્યા ચાલ્યા વિના અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ. “ક્યાં ક્યાં ફરી આવ્યા ?” એવો સાદો વિવેકનો પ્રશ્ન પણ પદ્માએ તેને ન પૂછ્યો. તેનું મન એકદમ ઉદાસ બની ગયું. પદ્માના દિલમાં પોતા પ્રત્યે જ કાંઈક કંટક ખૂંચ્યો હોવાની તેને શંકા ઉપજી.

રાત્રે જમીને તે જરા આડો પડ્યો. નવ વાગી ગયા પણ પ્રમોદ પાછો ન ફર્યો. ચાકરે બિછાનાં કર્યાં. ફિરીટ માટે દિવાનખાનામાં જ એક ખૂણે પથારી કરી એટલે ફિરીટ તેમાં પડ્યો.

દસ વાગ્યા એટલે પ્રમોદ આવ્યો. આવતાં વાંત તે બોલ્યો: “હું જરા મોડો આવ્યો. ફિરીટ ! પણ પથારીની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે ને ?”

“હા, બપોરે ખૂબ ફરી આવ્યો છું એટલે થાક્યો છું.”

“તો સૂઈ જા.” પ્રમોદ કપડાં ઊતારતો બોલ્યો.

પ્રમોદે પોતાના શયનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ પલંગ બિછાવેલા જોયા. પદ્મા બાજુએ ખુરશી પર બેઠી હતી, તે ઉઠી અને બોલી: “જમવું નથી ને ?”

“ના, ના; ના કહીને જ ગયો’તો ને ! તું તો જમી ને ?”

“ના કહીને ગયાંતા એટલે જ મેં જમી લીધું.”

“સારું કર્યું. રાતનો ઉગ્મગરો હશે, સૂઈ જાને !”

અહીં આવ્યાને વીતી ગએલા તેરચૌદ કલાકમાં પતિએ પોતા સાથે કરેલી એ પહેલી જ વાતચીત હતી. તે વાતચીતમાં જરાએ તુચ્છકાર નહોતો, અને મમતાનું વિશિષ્ટ દર્શન પણ નહોતું. પરંતુ પદ્માએ જે ખુલ્લા તુચ્છકારની આશા રાખી હતી તે તો નહોતો જ એટલે તેને કાંઈક ધીરજ મળી હતી.

પલંગ પર એસતાં પ્રમોદે પ્રશ્ન કર્યો: “તું કિરીટને સાથે તેડીને આવી, કેમ ?”

“ના, ના, હું તો સીધી વીરમગામથી આવું છું, અને કિરીટબાઈ વડોદરેથી બેઠા હશે, તેની મને ખબર નહોતી. અહીં સ્ટેશન પર ઊતરતાં જ મેં તેમને જોયા. અમે તો અકસ્માત મળી ગયાં.”

“એ...મ ? પણ તેં આવ્યા પહેલાં મને એકાદ પત્ર લખીને પુછાવી પણ ન જોયું; એટલી બધી ઉતાવળ શીદ કરી ?”

“પુછાવ્યું હોત તો તમે મને બોલાવી લેવાનો પત્ર લખ્યો હોત ?”

“ન લખ્યો હોત ?”

“મને લાગ્યું કે તમે એવો પત્ર ન લખ્યો હોત.”

“એટલે જ તું કિરીટને તેડીને આવી છે, અને કિરીટ અકસ્માત મળી ગયો એવી ઉલટી વાત કરે છે.”

“મારા જીવના સોગંદ. હું જૂઠું નથી બોલતી.”

પ્રમોદ થોડી ક્ષણો ચૂપ બેસી રહ્યો. પદ્મા સાહસ કરીને અહીં આવી હતી, એમ તો તેને લાગ્યું જ. તેને આશ્ચર્ય થતું હતું કે એ સાહસ કરવાની તેનામાં શક્તિ ક્યાંથી આવી ? નહિ. બોલાવતા પતિની પાસે જઈને એકદમ તેની સાથે પડવું,

“આવી તો ભલે આવી !”

૨૧૭

એવી બુદ્ધિ તેને કેવી રીતે સૂઝી ? અને આગળપાછળ પિતાજીનો તો એ વિષે પત્ર પણ નહોતો !

તેણે પૂછ્યું : “બાપાજીની રાજબુશીથી રજા લઈને આવી છે કે કાંઈ તકરાર કરીને આવી છે ?”

“કશી તકરાર થઈ નથી. મેં પૂછ્યું અને તે કહે કે જવું હોય તો જાઓ; તમારું સરનામું સુંદર બહેને મને પોતાને હાથે જ લખીને આપ્યું છે ને !” એમ કહી પદ્માએ કબજાના ખિસ્સામાંથી કાઢીને કાગળનો એક ટુકડો પ્રમોદના હાથમાં મૂક્યો. પ્રમોદ એ અક્ષરો જોઈ રહ્યો. એ સુંદરના અક્ષરો હતા.

“ઠીક ચાલે!, આવી તો ભલે આવી !”

અને પ્રમોદના એ શબ્દોએ પદ્માના કોઠામાં ટાઢક વાળી. તેનું અત્યારસુધી હંચું રહેલું મન હવે હેઠું બેઠું. તે ધીરાં ડગલાં ભરી બાપુના પલંગ પર બેઠી. પ્રમોદ પલંગમાં આડો પડ્યો. કેટલીક વાર સુધી તે કશું બોલ્યો નહિ અને પદ્મા પણ કશું બોલી નહિ.

પુનઃ તે કોણી પર હાથ ટેકાવીને પદ્મા તરફ જોતો સૂતો. તેણે પૂછ્યું : “તું આવી તો ખરી, પણ તને અહીં ગોઠશે ખરું ?”

“તમારી પાસે નહિ ગોઠે તો કોની પાસે ગોઠશે ?”

“આખો દિવસ હું કામમાં રહું છું. રાત્રે જ કાંઈક આરામ મળે છે.”

“તેની શી પ્રીકર ? રસોઈવાને રજા આપો તો હું રસોઈ કરું અને મારો દિવસ કામમાં જાય.”

“હમણાં નહિ, પછી જોઈશું.”

અને પછી ફિરીટના વેવીશાળની વાત નીકળી. પદ્માએ કહ્યું : “હજી તેમણે એકંકે કન્યા પસંદ કરી નથી. બાપાજીનું કહેવુંય

માન્યું નહિ.”

“વિચિત્ર માણસ છે, પણ તેના વિચારો ઉંચા છે.”

પદ્માએ મૌન સાધ્યું.

“હુંએ, મારા ગયા પછી ફિરીટ ત્યાં કેટલાક દિવસ રહેલો?”

“ત્રણ ચાર દિવસ રહ્યા હતા...”

“પછી તે ત્યાંથી સુરત ગએલો?”

“એ તો કંઈ ખબર નથી, પણ...” પદ્મા એકદમ અચકાઈ.

“શું?”

“કાંઈ નહિ. હું એમ કહેતી હતી કે આપણ એમના પર ગુસ્સે થયા છે.”

“થયા જ હશે, તેમનું કહેવું ફિરીટે માન્યું નહિ હોય, એટલે જ ને?”

“હા.”

“કે કાંઈ બીજું કારણ છે?”

“બીજું કાંઈ નથી, પણ ફિરીટભાઈ કોઈને કહ્યા વિના પરાધિક્ષે છાનામાના ચાલી ગએલા અને ગાડીમાં રવાના થઈ ગએલા.”

“હું! એનું કારણ શું?”

“એ તો એ જાણે.”

“અને તેથી જ આપણ ગુસ્સે થયા હશે. પણ ફિરીટે એવું કેમ કયું?” પદ્માએ એનો કશો જવાબ વાલ્યો નહિ અને પુનઃ મૌન ચાલ્યું.

“અને ફિરીટે આપણને સારું લગાડવા પાછળથી પત્ર તો લખ્યો હશે.”

“મને કશી ખબર નથી.”

“મારે એ આખત ફિરીટને પૂછવું તો જોઈશે.”

“આવી તો ભલે આવી !”

૨૨૧

“પૂછજો. ભળતો જ જવાળ આપશે.”

“શો જવાળ આપશે ?”

“મારે ઉતાવળનું કામ હતું, ને આપાણ નીકળવા દેતા નહોતા, એવું જ કાંઈક કહેશે.”

“ના, મારી પાસે એવો ઉડાઉ જવાળ નહિ દે. તે સાચું જ બોલવાનો.”

“ઉડા ને પક્ષા છે.”

“તને એના સ્વભાવની પરીક્ષા ક્યાંથી પડી ગઈ ?” પણ એ પ્રશ્ન નિરુત્તર રહ્યો અને પક્ષાએ પાસું ફેરવ્યું.

પ્રકરણ ૩૧

કિરીટના મનની ગુચ્ચણ

ખીજન દિવસના પ્રભાતમાં કિરીટ પદ્માનું વદન પ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લિત જોયું, ત્યારે તેને આનંદ થયો. પ્રમોદે તેનો તુચ્છકાર ન કર્યો અને તેને સત્કારી-સ્વીકારી, તે જોઈને તેને આનંદ કેમ ન થાય? પદ્માનો વકીલ બનીને તો તે મુંબઈ આવ્યો હતો. એ વકીલાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યા પૂર્વે જ પ્રમોદે સમજી ગયો, અચાનક પદ્મા પણ આવી અને એક જ રાત્રિના સ્વામીના પરિચયને અંતે તેનું વદન પ્રસન્ન દેખાયું, પછી તેને ખીજી શું જોઈએ ?

પદ્મા ઘરકામમાં ચાકર-રસોઈઆને મદદ કરીને પોતાનો વખત વીતાડતી અને રોજ રોજ તેના વદનની પ્રફુલ્લિતતા વધતી જતી કિરીટ જોવા લાગ્યો. પરંતુ પદ્માનું વર્તન પોતા પ્રત્યે કેમ તિરસ્કારભર્યું હતું તે તેને બિલકુલ સમજાતું નહોતું અને તેથી અંતરમાં તે ખિન્ન રહ્યા કરતો હતો.

પ્રમોદે પોતાના કામધંધામાં મશગૂલ રહેતો. રોજ પુલીના તેની પાસે આવતી અને તેને લઈ જતી, એ કિરીટ જોતો. એક વાર તો તેનાથી રહેવાયું નહિ એટલે તેણે એકાંત જોઈને અને પ્રમોદને ખુશ જોઈને પૂછ્યું: “આ પુલીના કોણ છે ?”

“તે એક દક્ષિણી કુમારિકા છે અને મારી ‘ફિમેઇલ ફ્રેન્ડ’

છે. કેમ પૂછવું પડ્યું?”

“મેં ધાર્યું કે તે કદાચ તારી ક્લાયન્ટ હશે અને તેનો કોઈ કેસ તારી પાસે હશે.”

પ્રમોદે હસ્યો: “મારી મશ્કરી કરે છે કે શું? તેની સાથે હું ફરવા જઈ છું તે તું જુએ તોપણ તું તેને મારી ક્લાયન્ટ કેમ માને?”

“કુમારિકાની મિત્રતા મુંબઈમાં થઈ શકતી હશે તેની મને શી ખબર? હું તો ગુજરાતનાં નાનાં ગામોનો અનુભવી, મુંબઈનો નહિ.”

“કોલેજમાં તો ભણ્યો છે.”

“પણ કોલેજમાં કુમારિકાઓની મૈત્રી કરી શકાતી હશે એની મને ખબર નહિ.”

“હવે મારી વાત છોડીને તારી વાત કર. તું કઈ કુમારિકાની જીવનમૈત્રી કરવાનો છે?”

“હજી મેં નક્કી કર્યું નથી.”

“સતીશ વકીલની પુત્રીઓને તું જોઈ આવ્યો હોય એમ લાગે છે.”

“દુમસથી મેં લખેલા પત્ર ઉપરથી તેં તે જાણ્યું હશે, પણ એ પત્રનો જવાબ લખવાની તેં તરદી લીધી નહિ, એટલે મારે અહીં આવવું પડ્યું.”

“અને પદ્માને સાથે તેડતા આવવું પડ્યું.” પ્રમોદે હસીને કહ્યું.

“ના, એમ નથી. અમે બેઠે અકસ્માત એકી સાથે જ આવી પહોંચ્યાં છીએ. પદ્માએ તને તે કહ્યું તો હશે જ.”

“કહ્યું તું, પણ મને તે સાચું નહોતું લાગતું.”

“ના, તે વાત સાચી છે, હવે મારો તને આગ્રહ છે કે તું તે બિચારીને રચળતી ન કરીશ. તારે યોગ્ય તે અને તે માટે

તું તેને તારા પરિભ્રમમાં રાખીને કેળવીશ અને ભણાવીશ, તો તેને સહવાસ તમે રુચિકર લાગ્યા વિના નહિ રહે...અને...”

“કેમ અચકાવો?”

“આ ફિમેઇલ ફ્રેન્ડ જેવા વળગાડ તને ન શોભે. તું મારાથી મોટો છે, એટલે તને હું શિખામણ આપવા યોગ્ય નથી, પણ મનમાં જે લાગે તે કહેવાનો મને નાના ભાઈ તરીકે અધિકાર છે.”

“એ બધી તારી ભૂલ છે. એ વળગાડ નથી—કેવળ નિર્દોષ મિત્રતા છે.”

“એ સાચું જ હોય તો મારે કશું કહેવાનું નથી. તું પદ્માને બોલાવતો નહોતો, તેથી કોઈ વળગાડની શંકા મને થતી હતી, એટલે આ એક વળગાડ હશે એવી મારી સમજણ હતી.”

“એ સમજ ભૂલ ભરી છે. પણ તારી વાત તો તે ઉડાડી જ દીધી. કહે છે કે તું વીરમગામથી છાનોમાનો—બાપાજીને કહ્યા વિના નાસી ગયેલો, એ ખરું?”

“હા, ખરું.” ફિરીટે હસીને જવાબ આપ્યો: “મામાએ પેલા ડેપ્યુટીની છોકરી સાથે મારું વેવીશાળ કરવાનો એટલો બધો આગ્રહ પકડ્યો કે મારાથી ન હા કહી શકાય, ન ના કહી શકાય. મારે એ વેવીશાળ કરવું નહોતું અને વેવીશાળનું વચન આપ્યા વિના મામા મને ત્યાંથી નીકળવા દે તેમ નહોતું, એટલે નાસી જવા સિવાય મારે માટે બીજો માર્ગ જ રહ્યો નહોતો.”

પદ્માએ જે અનુમાન કર્યું હતું, તે મુજબનો જ ફિરીટનો જવાબ હતો, તે પ્રમોદના ખ્યાલમાં આવ્યું. તેણે પૂછ્યું: “ત્યારે સતીશ વકીલની છોકરીએને જોઈ આવ્યો તેનું શું થયું?”

“વકીલને તું ઓળખે છે કે શું?”

“હા, ઓળખું છું. એક ક્લાયન્ટના કામને અંગે મારે

સુરત જવું પડેલું અને એ જ કલાયન્ટના ફેસને અંગે તેમને ત્યાં એક દિવસ રહેલો એટલે એ છોકરીઓને પણ ઓળખું ખરો.” પ્રમોદે જવાબ આપ્યો પણ કિરીટ જોયું કે પ્રમોદના વદન ઉપર ભય અને સંક્રાંતની આંધી રેખાઓ હતી. અત્યારે પ્રમોદને કશી અણુગમતી વાત ન કહેવાતું તેને યોગ્ય લાગ્યું.

થોડી ક્ષણો મૌનમાં ગઈ. એક પ્રશ્નને મનમાં બરાબર ઘુટીને કિરીટે કહ્યું: “પ્રમોદ ! મારે તારી પાસે એક રાવ ખાવાની છે.”
“શું છે વળી ?”

“પદ્મા ભાભી મારા પર ગુસ્સે રહ્યા કરે છે, એમ મને લાગે છે. હું તેનું કશું કારણ સમજી શકતો નથી.”

“તારા પર તેને ગુસ્સો શામાટે હોય ? તેં તો એને માટે સુંદર વકીલાત કરનારો પત્ર મારા પર હુમસથી લખ્યો હતો, અને અહીં પણ તેની જ વકીલાત કરી રહ્યો છે.”

“એ સાચું, છતાં હું જોઈ છું કે વીરમગામનાં પદ્મા ભાભી અને મુંબઈનાં પદ્મા ભાભી વચ્ચે જમીન-આસમાનનું અંતર પડી ગયું છે. તેમનો રોષ હું તેમના મોં પર જ નહિ, પણ તેમના દિલની આરપાર જોઈ શકું છું.”

પ્રમોદે હસ્યો અને બોલ્યો: “તો તું પૂછી લે એ રોષનું કારણ.”

“હું તો નહિ પૂછું. મારી સાથે બોલતાં જ તે કંટાળી જતાં દેખાય છે. તું જ જરા પૂછી લેજે ને !”

“અરે અહીં તારી સમક્ષ બોલાવીને જ પૂછું...”

“નહિ, નહિ, નહિ !” કિરીટ એકદમ બોલ્યો: “કોઈ સ્ત્રીના મનનો મર્મ એ રીતે ન કળી શકાય. તું જ મારી ગેરહાજરીમાં જરા પૂછજે. કદાચ મેં મામાને ખોટું લગાડ્યું તેથી તેમને પણ મારી ઉપર અણુગમો આવ્યો હોય...”

“ઠીક, જોઈશું.”

“કાલે હું વડોદરા જઈ એવી ઇચ્છા છે.”

“આવ્યો છે ત્યારે થોડા દિવસ રહી જા. વડોદરામાં શું એવું મોટું કામ છે?”

“કામ તો એવું કશું નથી, પણ અહીં આવવાનો હેતુ પાર પડી ગયો એટલે વધુ રોકાવાની શી જરૂર?”

“જવાશે, અઠવાડિયા પછી.”

એમ કહી પ્રમોદ પોતાને કામે વળગ્યો અને કિરીટ નવરાશનો સમય છાપાં ઉઘલાવવામાં ગાળવા લાગ્યો.

ખીન્ન દિવસના પ્રભાતમાં પાછું વાતાવરણ બદલાયલું જણાયું. પદ્માની આંખો રડવાથી સૂજી ગયેલી દેખાઈ. તે ધરકામમાં ચિત્ત પરોવતી પણ તેના દિલની અવ્યવસ્થા કામકાજમાં પણ ઊતરતી હતી. પ્રમોદને ચાહ આપવા જતાં પ્યાલો-રકાબી પછડાયાં અને ફૂટયાં, તેથી શેતરંજ બગડી, છતાં પ્રમોદે ગુસ્સો ન કર્યો પણ એ બનાવ હસી કાઢ્યો. શાક સમારતાં કામેજના મોટા મોટા ટુકડા કરીને કંદને પણ સમારી નાંખ્યો! નાહીને પાછા ફરતાં નવી સાડી પહેરવાને બદલે જૂની સાડી જ તેણે પહેરી અને નવી સાડી નહાવાની ઓરડીમાં જ ભૂલતી આવી.

પણ પ્રમોદના વદન ઉપર તો એકસરખી પ્રસન્નતા જ હતી. પદ્મા સાથેના વર્તનમાં કશું એવું તત્ત્વ પેટેલું દેખાતું નહોતું કે જેથી પદ્માની પ્રસન્નતાને ઊડી જવાતું કે તેને રડવાતું કશું કારણ હોય. છતાં પદ્માની ગમગીની તો સાંજ સુધી ચાલુ રહેલી જ કિરીટને દેખાઈ.

એક વધુ દિવસ ગયો અને પદ્માના વદન પરની ગમગીની ઓછી થયેલી જણાઈ, પણ તે પહેલાંના જેટલી પ્રસન્ન તો ન જ દેખાઈ, અને કિરીટ સાથેનું તેનું અબોલ જેવું વર્તન એક સરખું ચાલું જ રહ્યું. બે દિવસ વધુ ગયા અને પદ્માની ગમગીની દૂર

થતી લાગી. પહેલાંનો ઉત્સાહ થોડા વધુ દિવસોમાં પાછો ફરશે એવી કિરીટને આશા બંધાઈ. પ્રમોદ એકસરખા ઉલ્લાસમાં દેખાતો અને પદ્માનું મનઃસ્વાસ્થ્ય આમ લોલવિલોલ ગતિ કર્યા કરતું એ કિરીટને આશ્ચર્ય ઉપજાવતું હતું.

પણ હવે પદ્મા પ્રમોદ પાસે સ્થિર થઈ ગઈ છે એમ તો તેને લાગ્યું જ. તેણે વડોદરા પાછા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પ્રમોદને કહ્યું: “પ્રમોદ ! કાલે તો હવે હું પાછો જઈશ.”

“એમ ઉતાવળ ન કર. ત્રણ ચાર દિવસ રહી જા.”

“કશા કામ વિના રોકાઉં તેનો કશો અર્થ નથી.”

“પણ મારે તારું કામ છે ને !”

“શું કામ છે ?”

“તે હું કહીશ.”

“પણ પદ્માભાભી મારી પ્રત્યે અપ્રસન્ન જ રહે છે એટલે મને ગોઠતું નથી. વીરમગામથી નાસી ગયો હતો, તેમ અહીંથી નાસી જઈ એમ મનમાં થાય છે.”

“એવું કાંઈ ન કરીશ.” પ્રમોદ હસીને બોલ્યો: “તને હું મારી મેળે જ કહીશ કે હવે ખુશીથી જા.”

“પણ ભાભીની મારી પ્રત્યેની અપ્રસન્નતાનું કારણ શું છે ?”

પ્રમોદ કિરીટની સામે જોઈને હસ્યો. કિરીટના વદન પરની તે સમયની પ્રમોદની દૃષ્ટિમાં તેને અમત્કારિકતા લાગી.

કિરીટ પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ માંગી રહ્યો છે તેવો તેના વદન પરનો ભાવ જોઈને પ્રમોદ બોલ્યો: “એનું કારણ તું નથી જાણતો ? ઠીક, ઠીક, એ કારણ તને સમજાવવા માટે તો હું તને રોકું છું.” એમ કહેતો પ્રમોદ ઊડી ગયો અને કિરીટ તેને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યો. પ્રમોદે કરેલી એ પ્રસ્તાવનાએ તેના મનને ગુચવણમાં પાડ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩૨

અપરાધિની

બીજો દિવસે રવિવાર હતો. તે દિવસે પુલીનાની સાથે ફરવા જવાનો વિચાર પ્રમોદે માંડી વાળ્યો હોય એમ જણાયું, કારણકે પદ્માને તેણે કપડાં પહેરવાનું કહીને સાથે લઈ જવા તૈયાર કરી હતી. નવ વાગતાં જ બેઠે જણું ઘરની બહાર નીકળી પડ્યાં. પદ્માને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ આનંદ થવો જોઈતો હતો, પણ કિરીટે જોયું કે તેના વદન પર ઉદાસી ઘેરાઈ હતી.

બપોર થયા, પણ બેઠે જમવાને પણ પાછાં ન ફર્યાં. છેલ્લાં સાંજે છ વાગ્યે બેઠે આવ્યાં. કિરીટે પૂછ્યું: “જમવાનું ક્યાં પતાવ્યું?”

“હોટેલમાં.” પ્રમોદે ટૂંકે જવાબ આપ્યો.

“ક્યાં ક્યાં ફરી આવ્યાં?”

“ખૂબ ફર્યાં અને ઘણું સ્થળે જઈ આવ્યાં. હવે, કિરીટ તું ખુશીથી વડોદરે જઈ શકે છે અને પદ્માને પણ તારે સાથે જ તેડી જવાની છે.”

“એમ કેમ?” કિરીટ ચોંકી ગયો હતો.

પ્રમોદે ગંભીર મ્હોં રાખીને બોલ્યો: “એ મને શાને પૂછે છે? તને પોતાને પૂછી લે. તું પોતે જ તેનું કારણ છે.”

“હું પોતે ?? એટલે?”

“એટલે શુ તે તું પદ્માને જ પૂછી લેજે.” એમ કહેતો પ્રમોદ ઉઠ્યો અને પહેરેલે કપડે જ બહાર ચાલ્યો જતો બોલ્યો: ‘યાદ રાખજે, કિરીટ! હવે તું કે પદ્મા અહીં રોકાશે તો આફતમાં આવી પડશે!’”

કિરીટ દિગ્મઠની પેઠે તેને જતો જોઈ રહ્યો. તેની મતિ કશું કામ કરતી નહોતી. તેની દૃષ્ટિ દાર ભણી જ સ્થિર રહી ગઈ. એવું શું બન્યું હતું કે જેથી પદ્માનો અને પોતાનો બેઉનો તિરસ્કાર આટલી ઉચ્ચતાથી પ્રમોદે કર્યો હતો, તે તેને સમજાતું નહોતું.

પદ્મા પાછી ફરી ત્યાંસુધી તો તે એકસરખી ગંભીર જ હતી, પણ અત્યારે તે એક ખૂણે છુપાઈને રડી રહી હતી. તેને પૂછવા જતાં તેનોએ તિરસ્કાર પામવાની કિરીટની ધારણા હતી, પણ શો પ્રકાર બન્યો હતો તે તેને પદ્મા સિવાય બીજું કોઈ પણ કહી શકે તેમ નહોતું.

ભય પામેલા વૃદ્ધ પુરુષના સરખા ધીરે ડગલે ચાલીને કિરીટ પદ્માની સામે જઈને ઊભો. તેને રડતી જોતાં તે તેને પૂછવાની ચીરજ પણ રાખી શક્યો નહિ. ચાકર અને રસોઈયો પણ સ્તબ્ધ મનીને જોઈ રહ્યા હતા.

કિરીટ કશુંય પૂછ્યા વિના પાછો ફર્યો. તેણે પોતાનો સામાન સંકેલવા માંડ્યો. તુરત પદ્મા બહાર આવી અને બોલી: “કિરીટ-માઈ! મારે પણ આવવું છે.”

કિરીટ ઉંચું જોયું. રડીને રાતું થએલું એ મ્હોં જોઈને તેને કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. તેની આંખોએ સહજ બીની થઈ ગઈ. તેણે પૂછ્યું: “આ બધું શું છે, બાબી?”

“એ હું તમને રસ્તામાં કહીશ.”

“હું કહું છું કે થોડા દિવસમાં પ્રમોદનો ગુસ્સો ઊતરી જશે. તમે અહીં રહો તો?”

“મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. તમે નહિ તેડી જાઓ તો હું એકલી જઈશ.”

“તો ભલે ચાલો. મને અને તમને રજા મળી ગઈ છે. હું તમને વીરમગામના સ્ટેશન સુધી પહોંચતાં કરીશ.”

તુરત પદ્મા પાછી ફરી અને તેણે પોતાનાં કપડાંની બેગ તૈયાર કરી.

હજી સાત વાગ્યા હતા, અને સ્ટેશન પર જવાના સમયને બહુ વાર હતી; પણ એટલો સમય અહીં રહેવાની ફિરીટની ઈચ્છા નહોતી. તે એક ગાડી લઈ આવ્યો. રસોઈઆએ બેકેને જમી લેવાનું કહ્યું પણ પદ્મા કે ફિરીટના ગળા હેઠળ કોણિયો બિતરે તેમ નહોતું. બેઉ ત્યાંથી ભૂખ્યાં ચાલી નીકળ્યાં.

સ્ટેશન પર પહોંચ્યા પછી પદ્માએ ફિરીટને જે વાત કહી તે ભયંકર હતી. અત્યારસુધી પદ્મા ફિરીટથી પૂરી અતડી રહી હતી, પરંતુ અત્યારે મોટી આપત્તિથી ઘેરાઈ ગઈ હતી. આપત્તિ વેળાએ દુઃખભાગી શોધવાને તત્ત્વસતું દિલ ફિરીટ પાસે ખુલ્લું થઈ ગયું અને ફિરીટ કમકમી ગયો.

પદ્મા ગર્ભવતી હતી. તેને ત્રીજો માસ ચાલતો હતો. તેને પોતાની સ્થિતિની ખબર પડતાં જ તે અકળાવા લાગી હતી અને એ અકળામણમાંથી કેવી રીતે માર્ગ કાઢવો તે તેને સ્પષ્ટ નહોતું. એક જ માર્ગ તેને સ્પષ્ટ હતો અને તે તળાવમાં ડૂબી મરીને આપઘાત કરવાનો.

પણ એક વાર સુંદરને તેણે પોતાના એક રહસ્યની ભાગીદાર બનાવી હતી. પેલી ઉનાળાની રાત્રે તે માળ પરની ઓસરીમાં સૂતી હતી; સુંદર ઓરડામાં સૂતી હતી; તે એક સુખસ્વપ્નમાં મહાલી રહી હતી; એ સ્વપ્નમાં તેને સ્વામીએ દર્શન દીધાં હતાં, સ્વામીએ તેનો સત્કાર કર્યો હતો, દાંપત્યના સુખનો અનુભવ કરો-

બો હતો, પણ તે એ સ્વપ્નમાંથી જાગી ગઈ હતી ત્યારે તે ભયથી ચોંકી ગઈ હતી. તેણે એક પુરુષને અગાશી ભણી સરકતો અંધકારમાં જોયો હતો. તેનાં કપડાં ભીંજાયેલાં હતાં. તે બહેનનાકળી ઉડીને સુંદરને શરણે ગઈ હતી. સુંદરે તેને એ સ્વપ્ન હોવાનું કહી ઉડાવી હતી પણ એ સ્વપ્ન નહોતું એમ તેણે કહ્યું હતું. એ વાત સુંદરે અને તેણે તે જ વખતે દારી દીધી હતી પરંતુ તે વાત પોતાની મેજે જ પ્રકટ થવા માંગતી હતી તે પદ્માને થોડાં અઠવાડિયાં વીતી ગયા પછી માલૂમ પડ્યું હતું. અકળામણને વખતે તેણે છેવટે સુંદરને પોતાની સ્થિતિથી માહિતગાર કરી હતી.

ભાભી ઉપર વાઘણના જેવો તાપ રાખતી સુંદર તે વખતે તેની માયાળુ બહેન જેવી બની ગઈ હતી. તેણે કહ્યું કે તું વગર પૂછ્યે જ મુ'અઈ જા અને સ્વામીની પાસે જઈને પડ ! સુંદરે પિતાને જેમ-તેમ સમજાવીને રજા પણ અપાવી. પદ્માએ તેમ કર્યું.

પ્રમોદે પદ્માને કહ્યું હતું કે “આવી તો ભલે આવી;” પણ તેનો મર્મ તે વખતે પદ્મા કળી શકી નહોતી. કિરીટની હાજરીમાં પદ્માને ઉતાવળે ધુત્કારીને હાંકી કાઢવા પ્રમોદ ઈચ્છતો નહતો, અને તેને પદ્માના ઓચિંતા આગમને શંકાઘ્રસ્ત પણ કર્યો હતો. મમતા અને ફ્રાસલામણીથી પોતે તેના આગમનનું સાચું રહસ્ય જાણી શકશે એમ તેણે માન્યું હતું. પદ્મા સ્વામીની એ ધૂર્તતા અને પોકળ સત્કારને પિછાણી શકી નહોતી, તોપણ સાચું રહસ્ય તે સ્વામીને કહેવા પણ ઈચ્છતી નહોતી. સુંદરની સલાહ પ્રમાણે તે માનતી હતી કે પ્રસવને હજી સાત માસ હતા, એટલે પ્રમોદને કાંઈ શંકા રાખવાનું કારણ રહેશે નહિ.

પરંતુ પદ્માને કિરીટ ઉપર તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો. સુંદરે જ પદ્માના મનમાં કિરીટ માટે શંકાનું બીજ વાવ્યું હતું. પદ્માનું મન કિરીટ ઉપર એવો આરોપ મૂકવા તે વખતે

તૈયાર નહોતું, તેની સાલસાઈને તે પિછાણતી હતી, પરન્તુ જ્યારે કિરીટ તે જ રાત્રિના પરાઈમાં છાની રીતે નાસી ગયો, ત્યારે પદ્માના મનમાં વવાયલું ખીજ ઉછરવા લાગી ગયું હતું. તેના અપરાધે જ તેને નાસી જવા પ્રેર્યો હતો એમ તેણે માન્યું હતું. વેવીશાળ માટે મામાનો દુરાગ્રહ એક કારણરૂપ હતો, પણ તેને તો પદ્મા દેખાવતું કારણ માનતી હતી; અંદરખાતેનું કારણ તો તેના અપરાધી મનને જ તે માનતી હતી અને ત્યારથી તેને કિરીટ ઉપર તિરસ્કાર ઉપજવા માંડ્યો હતો. મીઠી વાણીના અસ્તર હેઠળના તેના ઠગારાવેડા પદ્માને ભયંકર લાગ્યા હતા.

એ તિરસ્કાર માટે કિરીટે પ્રમોદ પાસે ફરિયાદ કરી અને પ્રમોદે પદ્માને કારણ પૂછ્યું. પદ્મા સાચો જવાબ આપતા અચકાઈ ગઈ. તેણે જે ઉપલક્ષ્ય અને બનાવટી જવાબો આપ્યા તે એ વકીલ પાસે ક્યાંસુધી ચાલે? તેણે ઉલટ તપાસમાં પદ્માને બાંધી, તેને મમતાનાં વેણથી જીતી, આશ્વાસનથી વિશ્વાસ પેદા કર્યો, અને છેવટે પદ્માની સરળતા ઊભરાઈ! તેણે રડતી આંખે પોતાના દિલનો બધો ભેદ ખોલી નાંખ્યો અને કિરીટ પરના રોપતું કારણ પણ એ જ હોવાનું જણાવ્યું.

પ્રમોદે પદ્માને તે વખતે તિરસ્કારી નહિ, તેને વધુ ધીરજ આપી. “તારો કશો વાંક નથી માટે ચિંતા ન કરવી” એમ પણ તેને કહ્યું. સ્વામીની એ ઉદારતા અને ક્ષમા પદ્મા માટે અણુ-ચિંતવી જ હતી, પણ તેથી પદ્માનો સ્વામી પ્રત્યે પૂરો વિશ્વાસ જડાઈ ગયો.

પ્રમોદની ધૂર્તતાએ હવે દુષ્ટતાનાં આયુષો સંખ્યાં. તેણે પદ્માને સમજાવ્યું કે ખરી સ્થિતિ શી છે એની ડાકટર પાસે તપાસ કરાવવી જોઈએ, અને જે શંકા છે તે જો સાચી જ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો તે મુંબઈ જેવા શહેરમાં મુશ્કેલ નથી.

પદ્માને પહેલાં તો એ વાત ન ગમી. તેણે કહ્યું: “એવું શાને કરવું જોઈએ? મારે મન તો એ રાત્રે મેં સ્વપ્નમાં તમારા સિવાય બીજા કોઈનું દર્શન કર્યું નથી, છતાં બાળકને કોઈ આશ્રમમાં મૂકી આવીએ તો ન ચાલે?” પ્રમોદે કહ્યું: “મને એ નહિ ગમે.” આથી લાચાર થઈને પદ્મા પ્રમોદની સાથે ડાકટરને ત્યાં જવા નીકળી હતી.

પ્રમોદ પદ્માને એ સ્ત્રી ડાકટરો અને એક પુરુષ ડાકટર પાસે લઈ ગયો હતો અને રીતસર કેસ કરાવી, ફી આપી, પદ્માની તપાસ કરાવી હતી. ત્રણેનો અભિપ્રાય ગર્ભાધાનનો પડ્યો હતો અને ડાકટરોએ પદ્માને પૂછી જોઈને તેણે આપેલી બધી વીગતો નોંધી લીધી હતી. ત્યારપછી તે પદ્માને પોલીસ કમિશનર પાસે લઈ ગયો હતો. ત્યાં પણ પદ્માને વીગતો પૂછી લઈને રીતસર નોંધ લેવાઈ હતી. પ્રમોદ ડાકટરો અને કમિશનર સાથે બધી વાતો અંગ્રેજીમાં કરતો. પદ્માને ખબર પડતી નહિ કે આ શું ચાલી રહ્યું છે. પદ્માને તે એમ કહેતો કે ગર્ભપાતના પ્રયોગ માટે આટલી તપાસની જરૂર હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ પદ્માએ વ્યભિચાર કર્યો હોવાની જ સાબીતીઓ પ્રમોદે એકઠી કરી હતી અને પોલીસ કમિશનર સમક્ષની કેદિયતમાં પદ્મા પાસે એવી જ વાત કહેવરાવી હતી. બધી કાર્યવહીમાં પદ્માએ લજ્જા અને સંકોચથી ભાગ લીધો હતો, પરંતુ સ્વામીની ઇતરાજ ન ઉત્પન્ન કરવાને તે કંઈ થઈને એ અગ્નિપરીક્ષાને વેડી લેતી હતી.

સાંજે ઘેર પાછા ફરતાં પ્રમોદે ફરીથી પેલા ત્રણે ડાકટરોની મુલાકાત લીધી હતી અને તેમણે તૈયાર રાખેલા કાંઈ કાગળો લઈને પોતાના ગજવામાં મૂક્યા હતા. તે શાના કાગળો હશે તેની પદ્માને કાંઈ સમજ હોય?

એ વકીલ સ્વામીએ આ રીતે પત્નીને બોળવીને તેના

વ્યભિચાર અને ગર્ભાધાનના કાયદેસરનાં પુરાવા-સર્ટીફિકેટો ગળવામાં મૂકીને ઘેર પાછાં ફરતાં જ પદ્માને નિર્દયતાથી ધક્કો માર્યો હતો !

પદ્માની એ બધી વાત સાંભળી લઇને કિરીટે ઉઠો નિઃશ્વાસ માંખ્યો. કેટલીક વાર સુધી તે મ્હોંમાંથી એક પણ શબ્દ કાઢી શક્યો નહિ. પ્રમોદને મન પદ્મા અપરાધિની હતી, પદ્માને મન પોતે અપરાધી હતો; એ અપરાધિનીને ઉગારવાની પોતાની ફરજ હતી કે પોતે એ અપરાધના કલંકમાંથી ઉગરવા યત્ન કરવો જોઈતો હતો, એ વિચારે કિરીટના ચિત્તને ચક્રોળે ચડાવ્યું.

ગાડીમાં બેસતાં સુધી કિરીટ અને પદ્મા વચ્ચે બીજી કશી વાતચીત ન થઈ. તેણે પોતા માટે વડોદરાની અને પદ્મા માટે વીરમગામની ટીકીટ લીધી હતી.

“આટલું બધું કરીને હવે પ્રમોદ શું કરવા માંગે છે?” કિરીટે મૌનને ગાડીમાં તોડ્યું અને પદ્માને પૂછ્યું.

“હું શું જાણું? મારી ને તમારી ફજેતી સિવાય બીજું તેમને શું કરવાનું હોય?”

“ભાભી!” કિરીટના કંઠે ડૂમો ભરાયો અને તે વધુ ન બોલી શક્યો.

પદ્માની આંખમાંથી હડહડ અશ્રુધારા સરી પડી.

પ્રકરણ ૩૩

કિરીટને ઘર

ગાંધી પૂરપાટ દોડી જતી હતી. ઊતારુઓ ધીરે ધીરે પથારીઓ પર લેટવા લાગ્યાં હતાં. સંકડાશને લીધે એડેલાંઓ પણ એકાં ખાતાં હતાં અથવા અહીંગણું અઢેલીને આંખો મીંચી પડ્યાં હતાં. આખા ડાયામાં સતત જગત તો માત્ર એ જ જણ હતાં : કિરીટ અને પક્ષા.

ખૂબ વિચારો કરીને થાડ્યા પછી કિરીટે કહ્યું : “ભાભી મારા જેવા નિર્દોષનો અપરાધ તમારે મન કેમ વસ્યો ? મેં એટલો અધમ તમે કેમ માની શક્યાં ?”

“પહેલાં તો તમારો અપરાધ મારી કલ્પનામાં પણ નહોતો પણ સુંદર બહેને સંભારી આપ્યું કે ઘરમાં પુરુષો તમે આંખાપાણી એ જ જણ છો, ત્યારે પણ મને તમે અપરાધી નહોત લાગ્યા. પરંતુ તમે પેરોઢિયે છાનામાના ચાલ્યા ગયા અને માનમમાં તમારો અપરાધ વસ્યો.”

“અને હવે ?”

“હવે મને એ ભૂલ લાગે છે.”

“મને સારું લગાડવા તમે એવું કહ્યો છો. હું નિર્દોષ છું એમ મેં કહ્યું, એટલે તમે માની લ્યો એનો અર્થ કશો નથી.”

“ત્યારે ?”

“તમારા ઉંડા અંતરમાં મારી નિર્દોષતા વસવી જોઈએ, અને તો જ મને સંતોષ થાય.”

“હવે તો હું અંતરથી તમને નિર્દોષ માનું છું.”

“પણ તે મારા કહેવાથી જ ને?”

“ના.”

“ત્યારે?”

“સાચો અપરાધી કાણુ હોઈ શકે તે મને તે વખતે જ લાગ્યું હતું, પરંતુ સુંદર બહેનના કહેવાથી હું આડે વિચારે દોરવાઈ હતી.”

“હેં હેં ! શું મામા...”

“ના ! બીજું જ કોઈ છે.”

“પણ એ શંકાનું કારણ પણ હોવું જ જોઈએ.”

“એનું કારણ છે, તમે ન જાણો, પણ વીરમગામનાં અમારાં પડોશીઓ જાણે છે.”

કિરીટને કશી સમજ પડી નહિ, પરંતુ તે એટલું સમજ્યો કે તેમના પાડોશમાં જ કોઈ હરામખોર માણસ વસે છે. પદ્માના મ્હોંમાંથી એ નામ કઢાવવાની તેને કશી જરૂર ન લાગી, પણ પદ્માના મનમાં હવે પોતે નિર્દોષ હતો એમ તેને જણાયું. એથી તેનું હૃદય હળવું થયું.

પણ પદ્મા હવે શું કરશે ? એ પ્રશ્ન ઓછો ભયાનક નહોતો.

“હવે તમે વીરમગામ જશો, પછી શું થશે તેની કાંઈ ગણતરી કરી શકો છો ?” કિરીટે પૂછ્યું.

“કશી ગણતરી કરી શકતી નથી. સુંદર બહેન તો મારી સ્થિતિ જાણે છે, પણ બાપાજી નથી જાણતા, બીજું કોઈ નથી જાણતું. લોકો જાણશે ત્યારપછી મારું શું થશે એ જ હું નથી કહી શકતી.”

“પિયરમાં તો તમે જઈને રહી શકો તેમ નથી.”

“ના, પણ મારું એક પિયર વીરમગામમાં છે.”

“ક્યું વળી?”

“મુનસર તળાવ!” અને પદ્માની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી નીકળી.

“હેં હેં! એવું ન કરશો બાબી!”

કિરીટ બોલ્યો તો ખરો, પણ જે સ્ત્રી આવી વિષમ અવસ્થામાં હોય, પતિને ત્યાંથી ધક્કો મળ્યો હોય, પિયરમાં રહેવાનું ઠેકાણું ન હોય અને શ્વસુરગૃહે રહેવું અસહ્ય હોય, તે સ્ત્રી ખીજું કરે પણ શું? તેને સુખે રહેવાનું સ્થાન પણ જોઈએ કે નહિ? એ વિચારે કિરીટને અવાક બનાવી મૂક્યો.

વળી થોડી વાર મૌન ચાલ્યું. હૃદયનો ઊભરો આંસુદારા ઠાલવી રહ્યા પછી પદ્માએ પૂછ્યું: “તમે કોઈ માર્ગ બતાવો છો?”

“તમને કોઈ માર્ગ સૂઝતો હોય તો હું તમને કહો તેવી મદદ કરવા તૈયાર છું.”

“મને તો કોઈ માર્ગ સૂઝતો નથી.”

“તમે કોઈ આશ્રમમાં રહો તો?”

“પણ આશ્રમમાંથી છૂટ્યા પછી શું? મને કોણ સંધરશે?” અટકેલી અશ્રુધારા પુનઃ વહેવા લાગી.

હા, વિધવાને તો સાસરું સંધરે છે, પણ અપરાધિની મનાયલી સધવાને કોણ સંધરે? સંધરે મજૂરી કરવા માટે કોઈ આશ્રમ, કોઈ મોટી ઉંમરનો વિધુર, કોઈ વેશ્યાનું ઘર કે કોઈ વિલાસી શ્રીમંતનું શય્યાગૃહ!

કિરીટની વૃત્તિ ક્ષુબ્ધ થયા વિના રહી નહિ. તે તત્ક્ષણ બોલ્યો: “હું સંધરીશ, બાબી! તમે જરાએ અકળાશો નહિ. તમે મારી સાથે જ વડોદરે ઊતરી જાઓ. ત્યાં મારાં એક વિધવા બાબી.

છે, તમે સંઘવા બાબી પણ તેમની સાથે રહેજો: જીવનપર્યંત તમને ત્યાંથી કોઈ જાકારો નહિ આપે!”

“ફિરીટભાઈ!” આંસુ વૂછતી પદ્મા બોલી: “તમે તો એમ કહી તમારું મોટું મન બતાવો છો, પરંતુ મારી સ્થિતિ તમે જાણો છો; તમારા દાદા અને બાબી બેઉ તમારા જેટલાં ઉદાર નહિ થઈ શકે!”

“હું જાણું છું કે લોકો નિંદા કરશે એટલે તેમનાં મન ઉંચાં થઈ જશે, તમે તેમને અજખામણાં લાગશો, અને તમને એ સ્થિતિ અસહ્ય લાગશે. પણ બાબી, હું દરેક જોખમને પહેંચી વળીશ. હું કોઈની નિંદાની પરવા નહિ કરું. તમે અજખામણાં થશો તો હું પણ તેમને અજખામણો થવા તૈયાર થઈશ, પણ હું તમને સંકટની જ્વાળાઓમાં સેકાવા નહિ દઉં. તમને મારા પર વિશ્વાસ હોય તો તમે મારી સાથે વડોદરે જ ઊતરી જાઓ!”

“મારે માટે તમે એટલું બધું કરશો? પણ તેટલું કરતાં તમારે કેટલું જોખમ ખેડવું પડશે તે જાણો છો?”

“બાબી અને દાદા બેઉને હું સમજાવીશ, નહિ સમજે તો તેમની અકૃપા મારા પર ઊતરશે, એ જ ને?”

“તેથી પણ વધુ. તમને ન્યાતમાંથી કોઈ કન્યા નહિ આપે.”

“બલે ન આપે.”

“નહિ, નહિ, એટલા મોટા જોખમમાં તમે મારે માટે ઊતરો, તેમ તો મારે નથી કરવું.”

“તો પછી હું તમને આપઘાત કરવા માટે છૂટાં નથી મૂકવાનો. અત્યારે તો તમે મારી સાથે વડોદરે જ ઊતરો; આગળ જેમ જેમ જોખમ આવવા લાગશે, તેમ તેમ માર્ગ કાઢીશું. અને કશો માર્ગ નીકળે તેમ નહિ લાગે, તો પછી તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશું.”

તત્કાળ તેમ ફિરીટની સાથે વડોદરે લેને ઘેર રહેવાની વાત

પદ્માએ માન્ય રાખી, પરંતુ ત્યાંય પરિસ્થિતિ વિષમ બનતાં વા લાગશે નહિ એમ તે માનતી હતી. કિરીટ કાંઈક જુદું જ ધારે હતો. માણસ ગણત્રી કરે છે એ પ્રમાણે જ બધા બનાવો બનત નથી, પરિસ્થિતિ અણધાર્યો પલટો પણ લે છે, અને તેમ થવાનું કેટલોક સમય પણ લાગે છે. પદ્મા થોડો વખત વડોદરે રહે, પછી શું-શું બને છે તે જોઈ લેવું, અને વળી જવા સંજોગો, તેને તેનો ઉકેલ : કિરીટની ગણત્રી એવી હતી.

કિરીટ અને પદ્માને આવેલાં જોતાં જ યમુનાને ખૂબ આનંદ થયો. પદ્મા ક્યારે મુંબઈ ગઈ હતી અને તે કેમ પાછી ફરી કશું યમુના જાણતી નહોતી. તે તો મામાજીના દિકરાની વપોતાને ત્યાં મહેમાન બની તેટલા પૂરતી જ ખુશ થઈ હતી.

પણ તેની ખુશી સહવારમાં જ્યારે કિરીટે બંધી વાત કરી ત્યારે એકાએક ઉડી ગઈ. કિરીટે તેને ખૂબ ખૂબ સમજાવ્યું જેટલા બની શક્યા તેટલા હિદ્દાર વિચારો તેના મનમાં તેણે ઠાંસ્યા માંડ્યા અને જ્યારે કિરીટ તેને સમજાવતો ત્યારે તે હા એ બણે જતી હતી, પરંતુ એકંદરે પદ્માને પોતાને ત્યાં લાંબો વખત રાખવાની વાત તેને ગમતી નહોતી.

પંદરેક દિવસ સુધી તો કશું ય બન્યું નહિ, પરંતુ ધી ધીરે કાંઈ કાંઈ વાતો પહેલાં પડોશમાં અને પછી ન્યાતમાં થવા માંડી. કશા પણ દેખીતા કારણ વિના પદ્મા લાંબો વખત વડોદર આવીને રહી હતી, અને પદ્મા તથા પ્રમોદ વચ્ચે અણબન ચાલતો હતો, એ બેઉ વાતોનો મેળ એસાડનારને ચિત્રવિચિત્ર વાતો કરવાનું ખાજ મળતું હતું. કિરીટે વીરમગામ કશીએ બધું જણાવી નહોતી, છતાં એક રાત્રે ઓચિંતા સોમચંદ શેઠ આવ્યો એટલે કિરીટ આશ્ચર્ય પામ્યા વિના રહ્યો નહિ.

સોમચંદ શેઠ ઠાવકા હતા. તેમને મળેલી ખપ્પર ઓછી બચકર નહોતી. કિરીટ પદ્માના અપરાધમાં સડોવાયલો હોવાનું જ તે જાણતા હતા, છતાં તેમણે કિરીટની સાથે વાતો કરતાં કશોએ રોષ દાખવ્યો નહિ. તો પછી તે અહીં શામાટે આવ્યા હતા ? ના ! તે તો એમ કહેવા આવ્યા હતા કે, “કિરીટ ! જે બનવાનું હતું તે બન્યું, પણ હવે તું પદ્માને ભૂલેચૂકે પાછી વીરમગામ મોકલીશ નહિ, કે મુંબઈ જવા દર્શિ નહિ. અહીં જ રાખજે. કોઇ સુવાવડખાનામાં મૂકી આવજે અને ત્યાંથી પરભારી જ બીજે ક્યાંક વળાવી દેજે, અને મને કાગળ લખજે કે પદ્મા સુવાવડમાં જ મરી ગઈ. જોકે તેનું સ્નાન તો હવે અમને પહોંચે જ નહિ, પણ કોઇ કદાચ પૂછે તો તારો કાગળ બતાવીને કહી શકાય કે તે તો તેના પાપે મૂઈ !”

મામાની આ વાત સાંભળીને કિરીટ પગથી માથા સુધી સળગી ઉઠ્યો. તેને મામાનું અપમાન કરવાનું મન થયું, પણ તેણે મનને વારી રાખ્યું. તેણે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે “વંડાદરા રાજ્યમાં ય જન્મ-મરણની નોંધ રહે છે અને હું તમને લખું કે પદ્મા મરી ગઈ તેથી તે કાંઇ રાજ્યને દફતરે મરી ગએલી નહિ નોંધાય. પણ તે જીવતી હોય તોય શું ?”

“અરે, એ તું શું બોલે છે ? એ ચંડાળણીને હવે હું જીવતી કેમ જોઈ શકું ?”

“નહિ જોઈ શકો, તોય તે જીવતી રહેશે તો તમારે જોવી પણ પડશે. તમારી ઈચ્છાથી જ માણસ જીવી શકે કે મરી શકે એમ નથી થતું.”

“એ તો હું સમજું છું અને તેટલા માટે જ હું તને કહું છું કે તેને ક્યાંક દૂર દૂર વળાવી દેજે, એટલે એને ફરીથી જોવા વારો ન આવે.”

કિરીટ ગમ ખાધી અને કહ્યું: “એ તો આગળ ઉપરની વાત છે.”

“હા, હજી અત્યારે નહિ, પણ સુવાવડખાનેથી તેનો છૂટકો થાય કે તુરત એટલું કર્યા વિના નહિ ચાલે. મારે પ્રમોદનું વેવીશાળ ફરી કરવું પડે કે નહિ?”

“અત્યારે જ કરી નાંખોને, પક્ષા ના કહેતી નથી.”

“તું કરડાકીમાં બોલે છે, કિરીટ ! પણ સાંભળ, મારી જાણ બહાર કશું નથી.” સોમચંદ શેઠે વાત કરવા માંડી: “મેં તને આવો નહોતો ધાર્યો. તું મારો ભાણેજ છે એટલે હું તારી આજુરુને છાવરું છું; બીજા કોઈ હોત તો...તો...જા, હું ગમ ખાઉં છું, મારા મ્હોંમાંથી એ શબ્દ નથી નીકળી શકતો.”

“તો તમે મારું ખૂત કરત !” કિરીટ હસ્યો. તુરત તે ગંભીર બનીને બોલ્યો: “અને મામા ! આવા અધમ ભાણેજને ઘેર ફરીથી પગ ન મૂકતા !”

એમ કહી કિરીટ રોષભર્યા વદને મામા પાસેથી ઉઠી ગયો..

પ્રકરણ ૩૪

યમુના ધર છોડે છે

પદ્મા કિરીટને ઘેર રહી ખરી, પણ ત્યાંય તેના મ આરામ નહોતો. યમુનાને તેનું મ્હોં અળખામણું લાગે છે તે તે જોતી અને ગામમાં થતી વાતો તેને કોઈ ક નહિ, છતાં તે અનુમાનથી જાણી શકતી કે લોકો પોતાની કિરીટની નિંદા કર્યા કરતાં હશે. કિરીટને કોઈ કોઈ વાર તે તે પૂછતી પણ ખરી, પરંતુ કિરીટ તેનો ઉડાઉ જવાબ આપે અને પદ્માને અહીં રહેતાં જરાએ સંકોચ ન થાય તે ખબરદાર રહેતો. તેની આ સુજનતા પદ્માને અદ્ભુત લાગે પરંતુ ખીજ જ ક્ષણે યમુનાનું મ્હોં ચડેલું જોઈને તે ગમત અતી જતી અને અહીંથી નાસી જવાનું તેને મન થતું.

પણ નાસીને ય જવું ક્યાં ? કિરીટને આશરે રહ્યા તેનો છૂટકો નહોતો. તે યમુનાને ધરકામમાં મદદ કરતી આખો દિવસ ધરમાં જ ભરાઈ રહેતી. પહેલાં કિરીટનો ધર સમય યમુનાના સમીપે જતો, પણ પદ્મા આવી ત્યારથી લગભગ બધો સમય પદ્માની સમીપે જતો. યમુનાની અસહ્ય એ પણ એક કારણ હતું. કોઈ વાર તે બબડતી: “હવે તો રહેવું ગમતું નથી, કિરીટભાઈ! પણ શું કરું ? દાદાની વૃદ્ધાવ અને રોકી રાખે છે.”

“ભાભી ! તમે ય આવું કહેશો તો પછી હું ધરમાં કેવી રીતે રહી શકીશ ?” કિરીટ જવાબ આપતો: “માતાથી પોતાના પુત્રને છોડી શકાય ખરો ? અને તમને મારો કાંઈ વાંક લાગતો હોય તોય તે માફ કરવો જોઈએ.”

“પણ તમને ખબર છે ? લોકો કેવી વાતો કરે છે ?”

“લોકોના બોલવા તરફ જોશો તો તમે ધરમાં તો શું પણ વગડામાં જન્મને નિરાંતે રહી શકશો નહિ.”

આમ તે ચમુનાને સમજાવીને, પોતા પ્રત્યેની તેની લાગણી ઉશ્કેરીને શાંત રાખવા મથતો. પણ ચમુના રોજ રોજ નવી ને નવી અકળામણુ અનુભવતી. પદ્માની પાસે કિરીટ લાંબો વખત બેસી રહીને વાતો કરતો તે તેને ગમતું નહોતું. એક વાર એક બીજા ઓરડામાંનો ફોટોગ્રાફ કિરીટે પદ્માની ઇચ્છાથી પદ્માના સૂવાના ખંડમાં ટંગાવ્યો ત્યારે તો તેને કાંઈનું કાંઈ થઈ ગયું. એ ફોટોગ્રાફ કિરીટ અને પ્રમોદે સાથે બેસીને નાની વયમાં પડાવેલો. તે વખતે કિરીટની ઉંમર ચાર વર્ષની અને પ્રમોદની ઉંમર છ વર્ષની હતી. ચમુનાએ માન્યું કે પદ્મા તો પ્રમોદનું મ્હોં પણ હવે જોવા ન મળે, પણ કિરીટનું મ્હોં જોવા માટે પદ્માએ એવી માંગણી કરી હશે.

હવે કિરીટને માટે કોઈ કન્યાનાં કહેણુ આવતાં નહોતાં. ચંદનદાસ શેઠ પણ હવે તેમની પૌત્રી સરોજને માટે આંટાફેરા ખાતા બંધ થઈ ગયા હતા. સુરતના સતીશ વડીલની કન્યાઓનું શું થયું અને ફરીથી સુરત જવાની વાત કિરીટ કેમ સંભારતો નથી તેની ચમુનાને કશી ખબર પડતી નહોતી. કિરીટની અને તે સાથે દાદાના ધરની પણ ન્યાતમાં બદલામી થતી ચમુનાને હવે લાગતી હતી અને તે માટેની જવાબદારી કિરીટની જ હોવાની લેને ખાતરી હતી. પોતાથી આ ધરમાં હવે કેમ રહું છું ?

એટલામાં દાદાની માંદગી વધી અને અઠવાડિયાની અંદર તે રામશરણ થઈ ગયા. યમુના માનતી કે કિરીટ તરફની ચિંતાથી ન દાદાને વહેણું મોત આવ્યું હતું. દાદાને પદ્માનાં પગલાં ધરમ ગમતાં નહોતાં તેની યમુનાને ખાત્રી હતી. દાદાના મૃત્યુને મહિને થયો અને તેની માસિક વિધિ પતી ગઈ એટલે યમુનાએ એક વાર કિરીટને ગંભીર બનીને કહ્યું: “કિરીટભાઈ! આજસુધી હું રહી, દાદાને મારાથી છોડી શકાતા નહોતા, પણ હવે તો દાદા ગયા છે અને મારાથી અહીં રહી શકાય તેમ નથી.”

“યમુના ભાભી! તમે ગાંડાં છો કે શું? મને પદ્મા ઉપદેશ આપે છે, તેમ તમને નથી આવતી? તે બિચારીની કેવી સ્થિતિ છે! એવી સ્થિતિમાં તો કોઈ પડોશી પણ તેને આશરે આપ્યા વિના ન રહે, અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું તેથી અહીં રહે તે જતાં રહે, તેનો શો અર્થ?”

“મને તે ન પૂછશો, કિરીટભાઈ! તમને મેં દીકરા તુલના આપ્યા છે, પણ દીકરાનાં અવળાં આચરણ જોઈને મા પણ તે છોડ્યા વિના ન રહે.”

“હેં હેં! મારાં અવળાં આચરણ?”

“હા! હવે તો મને ય તમારી ખીક લાગે છે!”

“મારી તમને ખીક? શું કહો છો તમે?”

“હું બરાબર કહું છું. મામાજીએ મને બધું કહ્યું છે, કાંઈ ઘોડિયામાં ખૂલતી નથી.”

“મામાએ તમને કહ્યું છે.” કિરીટ ગંભીર બનીને બોલ્યો. “ઠી...ક. એ જેર તમારા કાનમાં પડ્યું છે, તેથી જ તમે જવ તૈયાર થયાં છો.”

“મામાની વાતથી જ નહિ પણ હું તમારી બેઉની રીતભાત જોઈ છું અને મારી ખાત્રી થઈ છે કે તમે પાપમાં પડ્યાં છો.”

અને હજી વધુ પડવાનાં છે. મારાથી એ નહિ જોયું જાય.”

એ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં પણ કિરીટને હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો: “હું પાપમાં પડ્યો છું એ તો તમે મામાનું કહેલું માની લીધું તેથી કહેતાં હશો; પણ હજી વધુ પાપમાં પડવાનો છું એ શું છે તે તો કહો.”

“કહી મૂક્યું છે; એમાં શું કહેવું છે? તમે ઠામ-ઠામ ભટકી આવ્યા અને એકકે ઠેકાણે સ્થિર થઈને બેઠા નહિ અને પરણવાની વાત જ ઉડાવી દીધી તેથી હું નહિ પણ આખું વડોદરા બરાબર સમજી ગયું છે કે આ રાંડને જ તમે ધરમાં ધાલવાના છો.”

“પદ્મા ભાભીને? એને બીજા કોઈથી પરણી શકાય જ નહિ, ભાભી!”

“પ્રમોદ અહીં આવીને છૂટા છોડા કરી જવાનો છે એ ય મેં સાંભળ્યું છે અને તમે ત્યાંસુધી જ ગુપચુપ બેઠા છો તે મારી જાણ બહાર નથી, સમજ્યાને? અને આ બધું કરતુક તો વીરમગામ તમે ગયા ત્યારનું થતું આવ્યું છે તે પણ હું જાણું છું.”

“હી...ક. એટલે હું પદ્માની વફાલાત કરવા પ્રમોદ પાસે ગયો હતો અને ત્યાં નિષ્ફળતા મળી તેથી હું એને અહીં તેડી લાવ્યો છું એમ તમે માની બેઠાં હશો! એથી વિશેષ કંઈ છે?”

“ઘણું બધું છે. પદ્માએ તમને બરાબર ભોળવી લીધા છે એ હું નજરોનજર જોઉં છું. લોકોની વાતોથી હું ભરમાઈ નથી. તમારો ફોટો તમે તેની ઓરડીમાં ટંગાવ્યો ત્યારથી હું બધી વાત પામી ગઈ છું.”

અને કિરીટ ફરીથી શીકકું હસ્યો. થોડી વાર તે મૌન રહ્યો અને છેવટે બોલ્યો: “ભાભી! તમારી બધી વાત સાંભળીને હું પૂછું છું કે તમે માનો છો એ બધી વાત ખોટી અને માત્ર કલ્પિત

છે એ વાતનો પુરાવો હું કેવી રીતે આપું તે કહેશો?”

“હા, તમે પદ્માને રંગ આપી દો તો હું માનું કે તે ખોટું છે.”

“પણ તે બિચારી જાય ક્યાં જાય?”

“તેને ક્ષાત્રે ત્યાં જાય.”

“પણ તેથી તો તે તળાવમાં પડીને આપઘાત કરશે.”

“ભલે કરે. આપઘાત કરવા જેવાં કામ કરે તો પછી આપઘાત પણ કરવો પડે.”

“એ...મ ? ત્યારે તો તમે ખુશીથી ઘર છોડી શકો છો, બાબી ! તમે કહો છો તે કશું કરવા હું તૈયાર નથી !” કિરીટે ગંભીર બનીને સંભળાવી દીધું અને તે બાબી ઉપર તુચ્છકારની દૃષ્ટિ કરીને જીડી ગયો.

યમુનાએ પોતાનાં કપડાંની ટ્રંક ભરીને જવાની તૈયારી કરી. તે ઘેરથી નીકળતી હતી ત્યારે તેણે કહ્યું: “કિરીટભાઈ ! મારી ટ્રંક તમે તપાસી લ્યો; હું મારાં કપડાં સિવાય બીજું કશું લઈ જતી નથી.”

“પણ શામાટે લઈ જતાં નથી ? તમને જોઈએ તે તમે ખુશીથી લઈ જાઓ. દાદાની મીલકત મારી છે અને શું તમારી નથી ? તમને પૈસા પણ જોઈશે ; લ્યો, અત્યારે આ બસો રૂપિયા તો લઈ જાઓ.” કિરીટે સો-સો રૂપિયાની બે નોટો યમુના સામે ધરી.

“મને પૈસા જોઈતા નથી. જોઈશે ત્યારે હું તમને લખીશ.”

“પણ તમે ક્યાં જશો ? ક્યાં રહેશો ? તમારું પિયરનું ઘર તો દહેણદારોએ કબજે કરી લીધું છે.”

“હું પિયર જવાની નથી.”

“તો તમે જ્યાં જશો ત્યાં તમને ખાવા તો જોઈશેને ? માટે જ કહું છું કે આટલા પૈસા સાથે લેતાં જાઓ.”

“ના...ના, હું મારી બહેનને ત્યાં જવાની છું. તેની સાથે

મને પણ રોટલો મળી રહેશે.”

“પ્રાંતિજ...”

“ના હવે તે વીરમગામમાં રહે છે.”

“હા, યાદ આવ્યું. શકરી બહેનને હું મળ્યો હતો. બલે જાઓ, પણ બાબી ! તમે ભૂલ કરો છો હોં !”

“ભૂલ કરતી હોઈશ તો હું મારી ભૂલનાં ફળ ભોગવીશ, પણ તમારી ભૂલ તો નથી થતીને ?”

“ના. છતાં મારે કડવાં ફળ ભોગવવાં પણ પડે એવો સંભવ છે; પરંતુ હું એ ફળને ભૂલનાં કદાપિ નહિ માનું.”

“તમને ડહાપણનું અજીરણ થયું છે, કિરીટભાઈ ! પણ હવે તેનો ઉપાય નથી. હું જઈ છું.”

“બલે જાઓ ! પહોંચીને કાગળ તો લખશોને ?”

યમુનાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. તે ધર છોડતી હતી પણ મમતા છૂટતી નહોતી. તેના આંસુએ કિરીટની આંખોને પણ ભીની કરી. અંતરના શત્રુભાવ વિના પણ જ્યારે એ વ્યક્તિઓ વચ્ચે વિષમ ભાવ જન્મે છે, ત્યારે એવી જ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

યમુનાને જવા દઈને ખડકીનું દ્વાર બંધ કરી જ્યારે કિરીટ પદ્મા પાસે પાછો ફર્યો ત્યારે તે પણ પથારીમાં પડીને મ્હોં છુપાવીને રડી રહી હતી.

કિરીટને ભાન થયું કે અત્યારે એ વિશાળ ધરમાં માત્ર એ જ વ્યક્તિઓ હતી: એક પોતે અને બીજી પદ્મા. તે મનમાં બોલ્યો: “કિરીટ ! હવે લોકનિંદાની ધીખતી આગમાં બળી જવા તૈયાર થઈ જા, અથવાતો આ દીન તરુણીને ધરમાંથી હાંકી કાઢવા તૈયાર થા !”

પ્રકરણ ૩૫

પ્રમોદ અને પુલીના

કે પ્રમોદના જીવન તરફ થોડો દૃષ્ટિપાત કરીએ.

વીરમગામની હાથરફૂલમાંથી નીકળીને એ વર્ષ પ્રમોદે અમદાવાદની કોલેજમાં અને પછી ચાર વર્ષ મુંબઈમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. વીરમગામના અનેક મર્યાદાઓથી બંધાયેલા જીવનમાંથી નીકળીને અમદાવાદમાં વસતાં તેની આસપાસની બહુવિધ મર્યાદાઓ તૂટી ગઈ હતી અને મુંબઈમાં વસતાં તેને પોતાને બાંધનાર કોઈ પણ મર્યાદા હોય એવું જાન રહ્યું નહોતું. વીરમગામમાં તેને પિંજરમાં પુરાયેલા પંખી જેવી કેદ લાગતી હતી, અમદાવાદમાં એ કેદ ગઈ હતી તથા તેની વૃત્તિઓ રસળવા લાગી હતી અને મુંબઈમાં તે મુક્ત વિહાર કરતી બની ગઈ હતી. વીરમગામમાં તેની રસિક વૃત્તિને માત્ર સ્ત્રીઓનાં મુખ જ જોવાનાં મળતાં, અમદાવાદમાં સહાધ્યાયિની બાળાઓ અને યુવતીઓ સાથે વાતચીત તથા વિનોદ કરવાનાં મળતાં અને મુંબઈમાં આગળ વધીને મુક્ત સહચાર મળતો તથા છૂટથી હરવા ફરવાનું મળતું. અમદાવાદમાં સહાધ્યાયિનીઓ સાથેના આછા સહચારથી તેને એક ગ્રામ્ય પત્નીને પરણવા માટે પસ્તાવો થતો અને મુંબઈમાં એ પત્ની સાથેનું સહજીવન તેને બંધકર લાગવા માંડ્યું હતું.

પ્રમોદની કામુક વૃત્તિને આમ ઉત્તરોત્તર વિકાસની સામગ્રી મળી હતી. તે એક એક છોકરીને જોતો અને તેનામાં નવા નવા અભિલાષો જગતા. તેમની સાથેની વાતો અને વિનોદ તેનામાં તરેહતરેહની લાલસા જગવતાં. તેમની સાથેનો સહચાર જેમ જેમ આગળ વધતો તેમ તેમ તે પદ્માને સંભારીને નિઃશ્વાસ નાંખતો. સહાધ્યાયિનીઓના નૈસર્ગિક કે કૃત્રિમ સૌંદર્ય જ નહિ પણ તેમનું આતુર્ય, તેમની વાતો, તેમના વિચારો, તેમના આદર્શો એ બધાંની સાથે પદ્માની ટુલના કર્યા વિના તેનાથી રહેવાતું જ નહિ. તે મનમાં વિચારતો કે પોતે જો નાગર હોત તો પેલી સુનંદાને પરણત, પોતે પારસી હોત તો પેલી તેહમીનાને પોતાની કરત, પોતે દક્ષિણી હોત તો વત્સલાના સૌંદર્યનો ભ્રમર બનત અને પોતે યહુદી હોત તો પોલા જેવી સુંદરીને જરૂર મેળવી શક્યો હોત! એ દરેક માટેનો અભિલાષ કરતી વખતે પ્રમોદના ચિત્તમાં દરેકની અનેક વિશિષ્ટતાઓ તેના મનમાં વસી જતી અને તે કેટલાય વખત સુધી તરફડતો.

એવી અનેક બાળાઓનો પરિચય તેને થયો હતો અને કેટલાક વખત પછી તે તૂટતો પણ ગયો હતો. પરંતુ પુલીના સાથેનો પરિચય તો સતત ત્રણ-ચાર વર્ષથી ચાલ્યો આવતો હતો. એઉ સાથે બી. એ.ના સીનીયર ક્લાસમાં બણતાં ત્યારથી સંઘાયલો પરિચય આજસુધી ચાલુ રહ્યો હતો, અને હવે એ સંબંધ ચિરસ્થાયી થાય એવી અભિલાષામાં પ્રમોદ દિવસો વીતાડી રહ્યો હતો.

પુલીના દક્ષિણી પ્રભુ કોમની એક કુમારિકા હતી. ધનિક વૃદ્ધ માતાની તે એકની એક પુત્રી હતી, અને માતૃવાત્સલ્યે તેની આસપાસ કશાં બંધનો રહેવા દીધાં નહોતાં. બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી પુલીના શિક્ષિકાનો વ્યવસાય કરશે, એવી તેની

માતા પાર્વતીની કલ્પના હતી; પરન્તુ પુલીનાએ એ કલ્પના ખોટી પાડી હતી. મરણ પામેલા પતિનું પુષ્કળ ધન હોવાથી પુલીનાની નોકરી કે વ્યવસાયની કમાણીની પાર્વતીને કશી જરૂર નહોતી એ ખરું, પણ પ્રાપ્ત કરેલી વિધાનો બીજો કોઇ ઉપયોગ પાર્વતી જોઇ શકતી નહોતી એટલે જ તે એવી કલ્પના કરતી હતી; પરન્તુ પુલીનાની અભિરુચિ નિરાળી જ હતી. તેનું ચિત્ત સાહિત્યમાં ડૂબાડી રહેતું. તે કવિતાઓ અને કથાઓ લખતી, મરાઠી પત્રોમાં તે પ્રસિદ્ધ થતાં જોઇને રાચતી, અને દિવસનો મોટો ભાગ સૃષ્ટિની નિસર્ગરમ્યતાના દર્શનમાં તથા કલ્પનાઓમાં જ રમણ કર્યા કરતી. કુદરતના સૌંદર્ય અને માધુર્યના સંવેદનમાં તેને જે આનંદ મળતો, તે તેને મન પોતાની અગ્રણ્ય મનઃસમૃદ્ધિ હતી. તેની કવિતામાં એ જ સંવેદનો તે ઊતારતી અને પુનઃ પુનઃ વાંચતાં તે ધરાતી તહિ. રાત્રે તારાઓથી ભરેલું આકાશ, સાંજે સંધ્યાના હૃદયમાં કટાર ભોંકીને લોહીની છોળો ઉડાડતો સૂર્ય, અને પ્રભાતે દરિયામાં સુવર્ણરંજ પાથરી દેનારો બાલ સૂર્ય તેના અંતરમાં જે રોમાન્સ જગવતાં, તેની તુલનામાં તેને માનવીનું સ્થૂળ વાસ્તવિક જીવન કેવળ પામર ભાસતું.

સૌંદર્યધેલી તેની આંખોએ કુદરતનું અને જીવનનું કયું સૌંદર્ય નહિ જોયું હોય એ જ પ્રશ્ન હતો. તેનો કોઈ રવિવાર ભાગ્યે જ ઘરની અંદર ગયો હશે. તે મુંબઈમાં અને મુંબઈની બહાર, દરિયામાં અને પહાડી પ્રદેશમાં, બગીચાઓમાં અને સંગ્રહસ્થાનોમાં ઘૂમ્યા કરતી; અને રસથી સંક્લુબ્ધ વૃત્તિઓને કવિતામાં ઉતારતી. પ્રમેદ તેને કોઈ વાર ‘કુદરતધેલી’ કહીને હસતો, પણ તેને તો પુલીના પોતાની રસિકતા માટેનું ઉંચું પ્રમાણપત્ર માનતી અને તે માટે પ્રમેદનો આભાર માનતી.

કવિતા લખતાં કે કવિતા વાંચતાં તે જ્યારે આનંદાવેશથી

હ્રુબ્ધ થઈ જતી અને પોતાના સંક્ષોભનું આસ્વાદન માતાને કરાવવા માટે તેની સમીપે ફરી વાંચતી, તે ઉપર વિવેચન કરતી તથા માતાને તેથી આનંદ થએલો જોતી ત્યારે જ તે વિરમતી. પાર્વતીને તેમાં પુલીનાના જેટલો રસ પડતો નહિ, પરંતુ પુત્રીને મનોભંગ ન વેઠવો પડે તેટલા માટે તે તેને સાંભળતી અને આનંદનું પ્રદર્શન કરીને પુત્રીને સંતોષતી. પ્રમોદને પણ તે પોતાના રસસંવેદનનો ભાગીદાર બનાવતી. પાર્વતી કરતાં પ્રમોદ મનોભૂમિમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ હતો, એટલે પુલીનાનું કવિતામય માનસ પ્રમોદ પાસે વધારે ઉલ્લાસ અનુભવતું. રસિક જનને પોતાના રસમય હૃદયની કદર કરનાર પ્રાપ્ત થતાં જે ઉલ્લાસ આવે છે, જે તુષ્ટિ મળે છે, તેથી કોણ અજાણ્યું છે ? એ ઉલ્લાસ અને તુષ્ટિના અનુભવે પુલીનાને પ્રમોદની મૈત્રિણી બનાવી હતી અને ત્રણ-ચાર વર્ષમાં એ મૈત્રીસંબંધમાં બેઠે વધુ ને વધુ નજીક આવતાં ગયાં હતાં.

પુલીનાને મન પ્રમોદ સુંદર હતો, પ્રમોદને મન પુલીના સુંદર હતી; પરંતુ બેકના મનમાં વસેલી સુંદરતા વચ્ચે ભેદ હતો. પુલીના કેવી નમણી, સુંદર અને રમતિયાળ છોકરી છે, એમ પ્રમોદને લાગ્યા કરતું: પ્રમોદ કેટલો રસિક, ચતુર અને વિદ્વાન યુવક છે એમ પુલીનાને અહોનિશ થયા કરતું. પ્રમોદ પુલીનાને પોતાની કરવા ઇચ્છતો, પુલીનાને પ્રમોદ સાથેનું સહજવન સુખના સ્વર્યોદય જેવું લાગતું અને એ વિષે બેઠે ઘણી વાર મીઠી મધુરી વાતો પણ કરી ચૂક્યાં હતાં. પરંતુ પ્રમોદ પરણેલો હતો, તેને પત્ની હતી, એ વાત પુલીનાને એટલી ખૂંચતી હતી કે તે પ્રમોદની પત્ની થવાને બદલે મૈત્રિણી રહેવા જ તે ઇચ્છતી હતી.

“પ્રમોદ ! પરણવાથી વિશેષ શું છે ? આજે આપણે રોજ સાથે હરીએ ફરીએ છીએ અને આનંદમાં સમરસ તથા સહભાગી

બની શકીએ છીએ ને !”

“પણ લમ થવાથી તો ચોવીસે કલાકનું સહજીવન મળે છે, તેનો આનંદ શું જવો તેવો છે ?”

“એ ખરું, પણ હું રોજના થોડા થોડા સહચારથી તારી પાસેથી આનંદ મેળવી શકું છું તેમ તું પણ એટલા જ આનંદ વડે સંતોષ માની લે.”

“મને આનંદનાં છાંટણુંથી સંતોષ ન થાય; મારે તો આનંદના હોજમાં પડીને આનંદની છોજો ઉછાળવાનો અભિલાષ પૂરો કરવો છે.”

પુલીના મુક્ત હાસ્ય કરતી બોલી: “અને એવી આનંદની છોજો મને પણ જોઈતી હોય તો તારા જીવનમાં બીજી સ્ત્રીનું સ્થાન કેમ ચાલી શકે ?”

“મારે સ્ત્રી છે, પણ મારા જીવનમાં તેનું કોઈ સ્થાન રહ્યું નથી. તેટલા માટે જ હું તને કહું છું કે આપણે હવે લગ્ન તો કરવું જોઈએ.”

“ના, ના, ના ! આ પણ ના કહે છે: તું બાને ગમતો નથી એમ ન માનીશ હો; તું પરણેલો છે માટે જ આ ના કહે છે.”

“પણ તું શું કહે છે ?”

“હું ય ના કહું છું, કારણકે તું માને છે કે તેવી આનંદની છોજોની મને અત્યારે કશી ય જરૂર લાગતી નથી.”

“હાં, તને કશી ય જરૂર લાગતી નથી, પણ હું તરફડું છું તેથી તને લાગણી થતી નથી ?”

પ્રમોદના વદન ઉપર કાંઈકે રોષ અને કાંઈકે નિરાશા જોઈને પુલીના લાગણીવશ થતી બોલી: “તું તરફડે છે, તો હું રોજ તારી પાસે આવીશ અને આપણે ખૂબ ફરીશું, વાતો કરીશું; બોલ, તને નિયમિત રીતે કયો વખત કુરસદનો મળે ?”

“મે વેકેશનમાં પંચગની જઈને સાથે રહીએ.”

“અંહાં ! એ કાંઈ બને નહિ. બા એવી રજા આપે નહિ અને એમ હું રહું પણ નહિ.” પુલીના હસી રહી.

“તું હસે છે અને મારું કાળજી કૂકડે છે.” પુલીનાનો હાથ પકડીને પ્રમોદ બોલ્યો: “ગમે તેમ કર, પુલીના ! મારી ને તારી વચ્ચેનું અંતર હવે મારાથી વેડી શકાય તેમ નથી !”

પુલીના ગંભીર બની. તેને પ્રમોદની દયા આવતી હોય તેમ લાગ્યું. તે પ્રમોદની સામે જોઈ રહીને બોલી: “હું શું કરું પ્રમોદ ? મારાથી શું બની શકે તેવું છે ?”

“તારાથી લગ્ન થઈ શકે તેમ છે, છતાં તું ના કહે છે.”

“ન થઈ શકે, પ્રમોદ ! ન થઈ શકે. બા સાચું કહે છે. એક મ્યાનમાં બે તલ્લવાર ન માઈ શકે. પણ આપણે સાથે વધુ વખત રહી શકીએ એવો એક માર્ગ બતાવું તો ?”

“શો ?”

“તું રસોઈયાને રજા આપી દે, અને અમારે ત્યાં જમવા આવ. બા ના નહિ કહે.”

પ્રમોદને એ દરખાસ્ત રૂચી નહિ. તેને તેમાં અપકીર્તિનો ભય લાગ્યો, અને અપકીર્તિના બદલારૂપે પુલીના તો મળે તેમ નહોતું. તેણે ના કહી.

એવી દિલની વાતોના પ્રસંગો તો પ્રમોદ અને પુલીનાના એ પરિચયકાળમાં અનેક વાર આવી ગયા હતા.

પદ્મા મુખ્યમાં આવી અને પુલીનાને તેની ખબર પડી એટલે તેણે કહ્યું: “જોયું પ્રમોદ ! તું કહે છે કે તારા જીવનમાં પદ્માને કશું સ્થાન નથી, પણ તેના જીવનમાં તારું સ્થાન છે, એટલે તે વગરબોલાવી પણ આવી કે નહિ ? હું તને પરણી બેઠી હોઉં તો તેનું, મારું અને તારું શું થાય ? કહે, પછી.

કાઠનાં જીવનમાં આનંદનું એક પણ કિરણ રહે ?”

પ્રમોદ તે વખતે કશો જવાબ આપી શક્યો નહિ.

પરંતુ પદ્માને હાંકી કાઢ્યા પછી તેણે કહ્યું: “પુલીના ! હવે
જાંબા સમયની આપણી આંકાક્ષાઓ પૂરી થવાને બહુ વાર નથી.”

“શું પદ્મા જતી રહી ?”

“હા, પણ અત્યારે તું મને કશું વધારે પૂછીશ નહિ. થોડા
માસ જવા દે, પછી તને એક આનંદદાયક ખબર આપીને હું
તને ચમકાવી મૂકીશ !”

“ખરેખર ?” પુલીનાએ હસીને પૂછ્યું.

“હા !” પ્રમોદના વદન પર પણ ગર્વભર્યા આનંદની
રેખાઓ હતી.

પ્રકરણ ૩૬

ત્રિમ-પંખીડાં

હવે પક્ષા એક યા બીજે માર્ગે પોતાના જીવનમાં ડખલ કર્યા વિના જ અદૃશ્ય થશે એવી પ્રમોદને ખાતરી હતી. પક્ષા કેવી રીતે અદૃશ્ય થશે તેની ગણતરી પણ તેણે કરી રાખી હતી.

પક્ષા અને કિરીટને હાંકી કાઢ્યા પછી તેણે પિતાને બધી વીગત લખી જણાવી હતી અને પક્ષાને ઘરમાં આશરો નહિ આપવાની સૂચના પણ કરી હતી. એવી પરિસ્થિતિમાં પક્ષા શું કરશે તે તેના ખ્યાલ બહાર રહ્યું નહોતું. કાંતો તે નિરાશાથી આપઘાત કરે અને કાંતો તે કોઈ અનાથો કે અબળાઓના આશ્રમમાં જઈને રહે. એવા આશ્રમમાંથી પણ ઘેર પાછા ફરવાનો માર્ગ અંધ કરવામાં આવતાં તે કોઈ પણ બીજા પુરુષને પરણીને ચાલી જાય તે વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ તેને માટે પ્રમોદ કદખી શકતો ન હતો. પિયરમાં કે સાસરામાં જે યુવતીને આશરો ન મળી શકે તેને કોઈ બીજા પુરુષનો આશરો લેવાનો એક જ માર્ગ રહે છે.

પરંતુ અઠવાડિયું વીતી ગયા પછી જ્યારે સોમચંદ શેઠનો પત્ર આવ્યો કે પક્ષા વીરમગામ પાછી ફરી નથી, ત્યારે પ્રમોદ સમજી ગયો કે કિરીટ તેને આશરો આપ્યો હોવો જોઈએ. તેણે

એ સંભવ પિતાને લખી જણાવ્યો હતો, તે ઉપરથી જ સોમચંદ શેઠ વડોદરે ગયા હતા. પ્રમોદનો માર્ગ મોકળો કરવાને ભવિષ્યમાં પદ્માતું શું કરવું તે માટેનો જે માર્ગ સોમચંદ શેઠે કિરીટને સૂચવ્યો હતો તે માર્ગ પ્રમોદની જ સૂચના મુજબનો હતો.

પરંતુ કિરીટ સોમચંદ શેઠ સાથે ચલાવેલા વર્તનની વાત જ્યારે પ્રમોદે જાણી ત્યારે પદ્મા આપઘાત કરે કે આશ્રમમાં જાય એ તેને શક્ય ન જણાયું; એટલે તેની વકીલની બુદ્ધિએ તેને બીજો માર્ગ બતાવ્યો. પદ્માના દુર્વર્તનનો પૂરતો પુરાવો તેની પાસે હતો અને હવે જો તે વડોદરામાં જ રહી હતી તો વડોદરાનો છૂટા છેડાનો કાયદો પોતાને મદદ કેમ ન કરી શકે? અને એ રીતે પ્રમોદ પદ્મા સાથેના લગ્નબંધનમાંથી મુક્ત થાય એટલે તુરત તેને માટે પુલીના તૈયાર હતી! પણ આ કશી વાત તેણે પુલીનાને કહી નહોતી. જ્યાંસુધી સમય પાકે નહિ ત્યાંસુધી તેને તેથી અગ્નણ રાખવાનો તેણે પોતાના મન સાથે ઠરાવ કર્યો હતો.

સંધ્યાકાળે પ્રમોદ અને પુલીના એક નાની મોટરબોટ બાડે કરી દરિયામાં ફરવા નીકળ્યાં હતાં. પ્રમોદ એક પર આડો પડીને મનમાં પદ્માની ડખલમાંથી છૂટવાના માર્ગની આંકણી કરતો હતો. આમ દરિયામાં ફરવાનો તેને કાંઈ શોખ નહોતો. તે શોખ તો પુલીનાને જ હતો અને તે તેની પાછળ ધસડાયો હતો. પુલીના સાથેની એવી એકાંત તેને આનંદજનક લાગે ખરી પરંતુ એવી એકાંતો પણ હવે તો જૂની થઈ ગઈ હતી. પહેલાં પહેલાં તેને એમાં ખૂબ રસ પડતો. પુલીના સાગરતરંગોનાં દૃશ્યો નિહાળે અને તેના વદન પર જે ઉલ્લાસ વ્યાપે, તે ઉલ્લાસના દર્શનમાં પ્રમોદને રસ પડતો અને તે પણ તેની પાસે જ એસીને કે તેના ખભા પર હાથ ટેકવીને પુલીનાના ઉલ્લાસમાં

ભાગ લેવા મથતો. પણ હવે તેને એવો ઉલ્લાસ ઉપજતો નહિ. નવીનતામાં રમણીયતાની દૃષ્ટિ હોય છે ત્યાંસુધી જ તે ઉલ્લાસ ઉપજાવે છે : નવીનતાનો પરિચય વધતાં એ દૃષ્ટિ વિરમતી જાય છે અને ઉલ્લાસ પણ આથમતો જાય છે.

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પુલીનાનું એક સ્મિત તેને ઉલ્લાસ ઉપજાવવા માટે પૂરતું હતું. આજે પુલીનાને સુખન લેતાં પણ તે પહેલાંના જેવો આનંદકંપ અનુભવતો નહોતો. પુલીનાના ખભા પર હાથ મૂકી, તેના મસ્તકને પોતાના પાસામાં દાખી તે જે સુકોમળ સ્પર્શદ્વારા સ્ફૂર્તિ મેળવતો, તે સ્ફૂર્તિ હવે તેને પુલીનાને બાહુપાશથી ઘેરતાં પણ મળતી નહિ.

પુલીનામાં એવું કશું નહોતું કે જ્યાંથી પ્રમોદને કંટાળો આવે. તે એકસરખી મધુર અને સુંદર કુમારિકા હતી. પ્રમોદ તેની સાથે જે છૂટ લેતો તેથી તેને કોઈ વાર ચ્હીડ ચડતી અને તે આસ્તેથી પ્રમોદને તમાચો ચોડી દેતી અને પછી હસતી. પ્રમોદને તે વખતે ખૂબ આનંદસંવેદન થતું અને પુલીનાના માધુર્યના ઉપભોગની તેની વૃત્તિ તીવ્ર થતી. પરંતુ પુલીનાનું એ માધુર્ય એાસરી જતાં વાર થતી નહિ. પ્રમોદની રસિકતાને જોઈતો પ્રત્યુત્તર પુલીના પાસેથી મળતો નહિ.

પુલીનાને રસ પડતો કુદરતના નૃત્યમાં. સાગરનાં મોજામાં પ્રતિબિંબિત થતું ચંદ્રબિંબ અને તેને ઘેરી વળેલા તારાઓ જે તેના કવિતારસને ઉદ્વિગ્ત કરી રહ્યા હોય, તો પ્રમોદના હાથના સ્પર્શનું પણ તેને ભાન ન રહે. બગીચામાં ફરતાં જે પુષ્પગંધ અને શીતળ વાયુલહરિ તેને રોમાંચિત કરતાં હોય તો તેનું મગજ એટલું પ્રવૃદ્ધિત થાય કે પ્રમોદની વાતોમાં પણ તેનું ચિત્ત ચોંટી નહિ.

“પુલીના ! હવે પાછાં ફરીશું ?” રાત પડી ગયા પછી

કેટલીક વારે પ્રમોદે પૂછ્યું.

“અહાહા ! પ્રમોદ ! તું કેવો છે ? એટલી વારમાં ઘેર જવું છે ?”

“અરે, નવ વાગશે !”

“મધરાત કેમ થતી નથી !”

“તારો શોખ તો અજબ છે હોં !”

“જરા અહીં આવ અને ચોમેર દૃષ્ટિપાત તો કર ! ‘રોમાન્સ’ નો ઘોષ વહી રહેલો તને દેખાશે !”

રસ પડે કે ન પડે, પણ પ્રમોદ પુલીનાના રસમાં ભાગ લેવાનો આજીવ્યાપાર કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નહિ. તેથી તો પ્રમોદની સમરસતા પુલીનાના મનના આકર્ષણ રૂપ બની હતી.

“ખરેખર ! અદ્ભુત છે આ દૃશ્ય ! તારાનાં ટોળાં...”

“ઉંહ ! તારાનાં ટોળાં ન કહેવાય, પ્રમોદ ! તારાનાં તો વૃંદ કહેવાય કે ઝૂમખાં કહેવાય !”

“વૃંદ એટલે ટોળાં નહિ ?”

પુલીના હસી: “પણ તારાને જો ઉડતાં પક્ષીઓની ઉપમા આપીએ તો કવિતામાં તેને ટોળાં કહેવાય-ગદ્યમાં એમ ન કહેવાય !”

“ખરેખર, પુલીના ! દેશી ભાષાના શબ્દપ્રયોગો તો મારે તારી પાસેથી જ શીખવા પડશે.”

“તું ગમે તેટલું શીખે, પણ તને વાર્તા કે કવિતા લખતાં નહિ આવડે.”

“કવિતા લખતાં શીખવા કરતાં તેમાં રસ લેતાં શીખીશ તોએ મારે મન બસ છે. તને લાગે છે કે તારા પરિચય પછી હું કાંઈક રસ લેતાં શીખ્યો છું ?”

“તારામાં સૌંદર્ય પ્રત્યેની નૈસર્ગિક રસવૃત્તિ ઓછી છે, પરંતુ તારામાં રસ જાગે છે એટલે તું તેમાં લીન થઈ શકે છે

એ મેં ઘણી વાર જોયું છે. અને રસવૃત્તિ એ જ રીતે કેળવી શકાય છે. પણ જગેલા રસોદ્રેકને વાણી મળવી જોઈએ.”

“એ તો મને નહિ આવડે. હૃદયના ભાવને ‘એકસપ્રેસ’ કરવા માટે મને દેશી ભાષાના શબ્દો જડતા નથી.”

પુલીના હસી: “તારાનાં ટોળાં જેવા શબ્દોથી કાંઈ કવિતા ન થાય.”

“હા...આ!” પ્રમોદ ચાળા પાડતો બોલ્યો: “કવિતા તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે જીભથી ન ચાખી શકાય તેવા તેજને ‘મીઠાં તેજ’ કહીએ, ગાયનને કાનથી જ સાંભળી શકાય છતાં ‘ગીતમાધુરીને ચાખવી’ કહીએ! એવી કવિતા જો અમે કોઈને આંગણે...”

“છાનો રહે! કવિતાનું અપમાન કર નહિ!”

“કોઈને આંગણે કવિતા ન હોય...”

“તે તો સાગરને આંગણે શોભે...”

અને ક્ષણભર મૌન રહી પુલીના થોડું ગુંજ, અને પછી તેનો સ્વર ધીરે ધીરે દોડતી બોટના ધરધરાટની ઉપર તરવા લાગ્યો:

“ગાયે સંગીત કેવું સિંધુની તરંગવીણા!

જરા તો માધુરી ચાખી મન હરષી લે સખા!”

“સાચાશ!” પ્રમોદ ખૂબ મારીને બોલી ઊઠ્યો અને પુલીનાની પાસે આવીને ઊભો.

પુલીના પ્રમોદના આનંદપુલકિત વદનનું ધ્યાન ધરતી મનમાં કવિતાની વધુ તૂકો ગોઠવતી જણાઈ.

“ફરીથી બોલ એ, પુલીના! તે ‘ગીતમાધુરી ચાખવા’નો પ્રયોગ સરસ કરી બતાવ્યો.”

પુલીના પુનઃ ગાઈ રહી:

“ગાયે સંગીત કેવું સિંધુની તરંગવીણા!

જરા તો માધુરી ચાખી મન હરષી લે સખા!

વરસે તેજ મીઠાં અંબરને આંગણેથી,
તું એ આનંદની ધારે જરા વરસી લે સખા!”

“વાહ ! મીઠાં તેજ પણ આવ્યાં !”

પુલીનાની ગઝલ આગળ વાંધી:

“હસે સિંધુ ને શશી તારલીયાનાં ઝુમખાં,
હસે રજની, હવે તુંએ જરી હસી લે સખા !”

અને પ્રમોદ આનંદમત્ત થતો ખૂબ હસ્યો. તેણે પુલીનાનો હાથ પકડી જોરથી દબાવ્યો અને પ્રસન્નવદના પુલીના પર પ્રસન્ન થએલી કવિતા દેવી નૃત્ય કરવા લાગી:

“દિશાઓની દિવાલોનો બન્યો છે મહેલ મારો,
નભ ને જળ વચે હું સાથ તું વસી લે સખા !”

“પણ હું ક્યાં ના કહું છું ? આ બેઠો, તું કહીશ તો આખી રાત, ભલે સવારે જ ઘેર જવાય !”

પુલીનાનો વિનોદ હજી થોડ્યો નહિ. તે બોલી:

“નહીં હું ઘેર હવે આવું, ન તુંજ સાથ રહું,
તારું તો ચિત્ત ઘેરું છે કોઈ અસીલે સખા !

“ઓ...ઓ...ઓ...” કરતા પ્રમોદે તાળી બજાવી અને તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. “હાર માર્યો મને તેં તો, પુલીના ! મારો અસીલ પણ તારી કવિતાની કેદમાં પૂરાયા વિના ન રહ્યો !”

અને એ મત્ત ભ્રમરે પુલીનાના કપોલ પર એક મીઠો ડંખ માર્યો. પુલીનાની રસવૃત્તિએ અને કવિતાવિનોદે એ પારિતોષિક હસતી આંખે સ્વીકારી લીધું.

પ્રકરણ ૩૭

નવી મિત્રતા

“પ્રમોદે પક્ષાને કેમ કાઢી મૂકી?”

“ખેલને બનતું જ નથી; અને બને પણ કેવી રીતે? એ ગામડાની અભણ અને અદલડ બાઈ, આ બિચારો ભણ્યો-ગણ્યો સુશીલ વકીલ. એટલે થોડા દિવસ રહેવા દઈને પાછી મોકલી દીધી.”

“હવે પ્રમોદ શું કરવા ઇચ્છે છે?”

“તેનો લગ્નસંબંધ તોડી નાંખવા ઇચ્છે છે.”

“એમની ન્યાતમાં એવું નથી થતું.”

“પણ વડોદરા રાજ્યમાં થાય છે અને પક્ષા હવે વડોદરામાં પ્રમોદના ભાઈને ત્યાં રહે છે.”

“પણ પ્રમોદ ક્યાં વડોદરામાં રહે છે?”

“તેણે ત્યાં એક નામતું જ ઘર ભાડે રાખ્યું છે, અને ઘટસ્ફોટ માટેની બધી કાયદેસરની તૈયારી કરી રાખી છે.”

“પણ પક્ષાના કોઈ મોટા અપરાધ વિના ઘટસ્ફોટ ન થઈ શકે.”

“આપણા કરતાં વકીલ એ વિષે વધુ જાણે. પ્રમોદ કહે છે કે તે બધું થઈ શકશે.”

“તો ભલે, પણ ઘટસ્ફોટ વિના તું લગ્નનું વચન ન આપતી.”

“એ તો મેં તેને ક્યારનું ય કહી દીધું છે.”

“એનાં માબાપ આ લગ્નમાં સંમતિ આપશે ?”

પુલીના હસી: “એ જીનવાણી લોકો વળી સંમતિ આપે ખરાં ? પ્રમોદને એવી કશી પરવા નથી. તેનું દિલ પૂરેપૂરું મારામાં જ બંધાઈ ગયું છે. અને વા ! બહુ જ આનંદી, બહુ જ સુશીલ, શાણો, હોશિયાર, કમાઉ.....”

પુલીના આગળ બોલતી થોભી ગઈ, કારણકે એ અગાણી વ્યક્તિઓને તેણે દ્વાર તરફ આવતી જોઈ હતી.

“કોનું કામ છે ?”

“પુલીના દેસાઈ...”

“હા, હું પોતે જ; આવોને બહેન !”

પુલીનાએ એક ગોળ મેજની આસપાસ પડેલી ત્રણ-ચાર ખુરશીઓ પર નજર કરી અને પોતે પણ મેજ તરફ ગઈ.

આગાંતુકોમાં એક જીવન પુરુષ હતો અને બીજી યુવતી હતી. દેખાવે બેઉ કુલીન અને સરકારી દેખાતાં હતાં. બેઉ બેઠાં એટલે સામેની ખુરશી પર પુલીના બેઠી. પાર્વતી આરામખુરશીમાં બેઠી હતી તે ત્યાં જ બેસી રહી.

પુરુષે વાતચીતનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “અમને તમારું સિરનામું ‘તરંગ’ પત્રના તંત્રી પાસેથી મળ્યું.”

“હા, ‘તરંગ’ના છેલ્લા અંકમાં મારી એક ગઝલ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.”

“એ ગઝલ માટે જ અમે આવ્યાં છીએ.”

“શું છે ?”

“તમે મને ઓળખતાં તો નહિ હો.” યુવતીએ કહ્યું.

“ના, પણ ક્યાંક જોયાં હોય એવો અણસાર આવે છે.”

“મારું નામ સરિતા.”

“હાં હાં ! સરિતાકુમારી... પેલી ‘દાસકન્યા’ની ફિલ્મમાં તમે જ કામ કર્યું છે... બરાબર, એ ફિલ્મ મેં જોયેલી.”

પુરુષે કહ્યું: “પુલીના બહેન ! વાત એમ છે કે હું શંકર સીનેટોનનો સ્ટોરી-રાયટર છું અને સરિતાકુમારી એ કંપનીનાં મુખ્ય નટી છે. અમારી એક ફિલ્મ ઊતરે છે, તેમાં તમારી આ ગઝલ અમારે લેવી છે. તે માટે તમારી પરવાનગી માટે અમે આવ્યાં છીએ.”

“મારી ગઝલ તમને પૂરેપૂરી અનુકૂળ આવે તેવી છે ?”

“છેલ્લી બે પંક્તિઓ અમે કાઢી નાંખીશું; બાકી બરાબર અનુકૂળ છે. એ માટેનું બીજું ગાયન તો અમારી પાસે તૈયાર જ છે. પરંતુ ચંદ્રપ્રકાશમાં નૌકાવિહાર કરતાં પ્રેમી-પ્રેમિકાના મુખમાં મૂકવા માટે તમારી ગઝલ સરિતાકુમારીને વધુ સારી લાગી; વળી ફિલ્મ ગુજરાતીમાં જ ઊતરે છે.”

“એ ગઝલ તમે ફિલ્મમાં ગાશો ?” પુલીનાએ સ્મિતરેખા સ્ફુરાવતાં કુતૂહલવશ થઈ પૂછ્યું.

“હા.” સરિતાએ ઉત્સાહભરે જવાબ આપ્યો.

એટલામાં પ્રમોદ આવ્યો, અને પુલીના બોલી: “સારું થયું કે તમે આવ્યા. સરિતાકુમારી ! આ અમારા વકાલ સાહેબ કહે તેમ કરીએ.”

“શું છે ?” પ્રમોદે પુરશી પર બેસતાં પૂછ્યું.

પુલીનાએ વાત સમજાવી. પ્રમોદે તે સાંભળી રહ્યો. સરિતાને પણ તેણે ઓળખી. પુલીના બોલતી હતી તે દરમિયાન બધો વખત પ્રમોદની આંખો સરિતાના વદન પર જ રસળતી હતી. ‘દાસકન્યા’ માં તેણે કરેલા અભિનયો તેની દૃષ્ટિ સામે આવળ કરતા હતા અને એ અભિનય કરનારી સુંદર નટી અત્યારે પોતાની સમીપે બેઠી છે એવું ભાન તેના સૌંદર્યભૂખ્યા ચિત્તના તારોને ઝણુણાવતું હતું.

વાત સાંભળી રહીને પ્રમોદ સ્થિત કરતો બોલ્યો: “સરિતા-કુમારી ! આજકાલ તો સીનેમા કંપનીઓ ખૂબ રજે છે. પુલીનાની ગઝલ તમે ઉપયોગમાં લ્યો તો તમારે તેનો કાંઈ બદલો પણ આપવો જોઈએ.”

“બદલાની વાત તો હું શું જાણું ? ચંદ્રસાગર ! હવે તમારે વકીલ સાથે કામ લેવાનું આવ્યું !” સરિતા બોલી અને સૌ હસ્યાં.

ચંદ્રસાગરે કહ્યું: “બદલો અમે આપીશું અમારી શક્તિ મુજબ.”

“કહો શું આપશો ?”

“તમે તો કહો.”

“સો રૂપિયા.”

“આપીશું.”

અને પ્રમોદ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“કેમ હસ્યા ?” પુલીનાએ પૂછ્યું.

“તમારી કવિતાની કીંમત તો થઈ ચૂકી. પણ સરિતાકુમારી ! પુલીનાને કાંઈ પૈસાની ભૂખ નથી. તમને એ ગઝલ બદલા વિના ઉપયોગમાં લેવાની અમારી પરવાનગી છે, પણ એક શરતે.”

“કહો તમારી શરત.”

“એ ગઝલ ગાશે કોણ ?”

“હું પોતે જ.” સરિતાએ કહ્યું.

“ભલે, પણ એ ગઝલ તમારા મુખેથી બરાબર સાંભળ્યા બાદ અમારી પરવાનગી મળે, ત્યારે જ તમારે તેનું રેકૉર્ડિંગ કરવું એ અમારી શરત. સારાં ગાયનો પણ કેટલીક વાર કાચી તૈયારીએ ઊતરવાથી લેખકનું નામ બદનામ થાય છે, એટલા માટે જ આ શરત છે, હોં ! કેમ પુલીના ! મારી વાત મંજૂર છે ને ?”

“જરૂર મંજૂર છે. તે માટે તો તમને વચ્ચે પાડ્યા છે.”

“અને અમને પણ તે વાત મંજૂર છે. મને બધ હતા

કે આ વકીલ સાહેબ ગઝલનો સોદો વેપારી રાહે ઊતારશે પણ મારી એ બૂલ હતી. હુશિયાર, ઉદાર અને રસના જાણકાર પણ વકીલો હોઈ શકે છે એ તમારા પરિચયે મને સમજાવ્યું.”

“થેંક યુ!” પ્રમોદે વિવેક દર્શાવ્યો.

“આજે અમને બે જણની સુજનતાનો પરિચય થયો.”

ચંદ્રસાગરે ઉમેર્યું: “અને મીઠો પરિચય પણ બંધાયો.”

એટલામાં પરિચયની મિઠાશ વધારનારાં ઉપાહાર અને ચાહ હાજર થયાં. પાર્વતીના માત્ર એક ઈશારાએ એ વ્યવસ્થા કરી નાંખી હતી.

ઉપાહાર અને ચાહપાન સાથે સીનેમા જગતની કાંઈ કાંઈ વાતો નીકળી. છૂટાં પડતી વખતે સરિતાએ કહ્યું: “હવે ગઝલની તૈયારી પછી તો હું તમને સ્ટુડિયોમાં બોલાવીશ, પણ તે પહેલાં તમને મારું આમંત્રણ સ્વીકારવાની વિનંતિ છે. કહો, મારે ત્યાં કયારે આવશો?”

પુલીનાએ પ્રમોદની સામે જોયું. પ્રમોદે તુરત જવાબ આપ્યો: “એમનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યા વિના કાંઈ ચાલવાનું છે?”

“નહિ જ ચાલે. આપણો સંબંધ કાંઈ ધંધા પૂરતો નથી. અમારા મિત્રમંડળમાં તમે વધારો કર્યો છે.” સરિતાએ ઉઠતાં ઉઠતાં હસતી આંખે કહ્યું.

“આવતા રવિવારે આવીશું, કેમ?” પ્રમોદ સામે જોઈને પુલીનાએ કહ્યું: “રવિવાર સિવાય તમને વખત નહિ મળે.”

“તમને વખત હશે તો કોઈ પણ દિવસે હું વખત મેળવી શકીશ.” પ્રમોદે જવાબ આપ્યો.

“તો કાલે જ પધારોને !”

“બલે.” પ્રમોદે જવાબ આપ્યો.

સરિતાએ પ્રમોદના હાથમાં પોતાના નિવાસસ્થાનનો પરિચય

આપનારું છાપેલું કાર્ડ મૂક્યું. સરિતા મલબાર હીલ પર રહેતી હતી
 “ત્યારે કાલે જરૂર ? વકીલ સાહેબ !”

“હા, કાલે સવારે સાડા આઠ વાગતાં અમે પહોંચીશું
 પ્રમોદે જવાબ આપ્યો, અને બેઠને બારણાં સુધી વળાવત
 તે ચાલ્યો.

અત્યારસુધી તો પ્રમોદ સરિતાનાં ઘાટીલાં આંગોપાંગોન
 અભિનય કરવાને ટેવાયલા વદનની બદલાતી રેખાઓનાં, તેજમઃ
 આંખોનાં અને કામળ સ્વરે ઉચ્ચારાતી વાણીનાં સૌંદર્ય-માધુર્યનો
 પરિચય કરી શક્યો હતો, પરંતુ એની ચાલમાં જે તરંગમ
 સૌંદર્ય હતું તે તો સરિતા ઉઠીને ચાલવા લાગી ત્યારે જ તે જે
 શક્યો. કેવી લલિત એ ચાલ હતી ! કાંઈ પણ સ્ત્રીની એવી ચા
 આજસુધી તેણે જોઈ નહોતી. ડગલે ડગલે લહેરાતી તરંગમ
 ગતિની રેખાઓ પ્રમોદના ચિત્તમાં જાણે અંકાવા લાગી.

“તારી ગઝલે તો જાદૂઈ અસર કરી, પુલીના ! સીને
 લોકની અપ્સરાને પણ તેની મોહકતાએ વીંધી નાંખી !”

“એ રચનામાં એટલી શક્તિ છે તેનો મને તો ખ્યા
 પણ નહોતો.”

“તને ખ્યાલ નહોતો ? મને તો હતો જ. પણ સો રૂપિ
 જતા કર્યાં તેથી તને ખરાબ તો નથી લાગ્યું ને ?”

“બિલકુલ નહિ. હું પણ એ જ મતની હતી. એક ગ
 માટે તેઓ બિચારાં વધુ શું આપી શકે ? અને એટલી ના
 રકમ માટે હાથ લંબાવીએ, તેમાં આપણી લાયકાત પણ શી ?”

“ત્યારે તો આપણે બેઉ એકસરખી રીતે જ એ
 વિચાર્યો હતો એમ જ માનવું રહ્યું.”

“ખરેખર, મેં તને ઘણી વાર કહ્યું છે કે ઘણી બાબતો
 આપણે સમાન નિશ્ચય ઉપર જ આવીએ છીએ.” પુલીના

જોયું કે પાર્વતી ત્યાં નથી, એટલે તે બોલી: “માત્ર તારા પરણવાની ઉતાવળ બાબતમાં જ આપણે સરખો મત ધરાવતાં નથી.

“સરખો મત જ ધરાવીએ છીએ ને વળી ! પક્ષાથી છૂટ પહેલાં લગ્ન ન કરવાનો મેં પણ નિશ્ચય જ કર્યો છે.”

“પણ લગ્નથી માત્ર શરીર જ વધુ નજીક આવે છે, બીજા કશો તેમાં સાર નથી. આપણાં મન કેટલાં નજીક છે તે આપ બેઠે અનુભવીએ છીએ.”

“એ તારી ભૂલ છે. શરીર દૂર છે, તેટલે અંશે મન પૂરું નજીક હોઈ શકતાં જ નથી. અને મન પૂરતાં નજીક હોવાથી મનોભાવોનું સંવેદન પણ અપૂર્ણ જ રહે છે.”

“એવું કયા લેખકે લખ્યું છે ?”

“મેરી સ્ટોમ્પ્સે. પણ પુલીના ! દાંપત્ય એ લખવાવાંચવાં વિષય નથી, અનુભવવાનો વિષય છે.”

પુલીના હસીને પ્રમોદના ચાળા પાડી રહી: “અનુ...ભવવ...વિ...પ...ય છે ! કેાણુ જાણે તું કેવું ય સ્વર્ગ કદપી રહ્યો જેની મને તો ઝાંખી પણ થતી નથી.”

પ્રમોદ એ સાંભળીને ગંભીર બની ગયો, પુલીનાના વાંજા બણી થોડી ક્ષણ તાકી રહ્યો અને પછી ખડખડાટ હસી પડ્યો.

પ્રકરણ ૩૮

સરિતાનાં મહેમાનો

પવારમાં આઠ વાગતાં પુલીનાએ સરિતાને ત્યાં જવા માટે તૈયાર થઈને મોટરમાં પ્રમોદને ત્યાં આવવું અને ત્યાંથી બેઉએ સીધાં મલખાર હીલ પર જવું એવું નક્કી થયું હતું; પરંતુ પ્રમોદના ચિત્તમાં આ મુલાકાત માટે એટલો ઉત્સાહ વ્યાપ્યો હતો કે તે નિત્યકર્મમાંથી પરવારીને કપડાં પહેરી તૈયાર થયો ત્યારે સાડા સાત થયા હતા. અર્ધો કલાક પુલીનાની રાહ જોઈને બેસવું, તે ફરતાં ઘેરથી ચાલી નીકળીને પુલીનાને ત્યાં જ પહોંચવું, એ તેને વધુ ગમ્યું.

પુલીના તૈયાર થઈને મોટરમાં બેસવા જતી હતી, એટલામાં પ્રમોદ પહોંચ્યો અને પુલીના વિસ્મય પામી: “વાહ ! હું તારે ત્યાં જ આવતી હતી, ને તું તો અહીં આવ્યો !”

“વહેલો તૈયાર થઈ ગયો એટલે વહેલો નીકળી પડ્યો.”

“પણ અત્યારે નીકળીશું તો બરાબર અર્ધો કલાક વહેલાં પહોંચીશું, એ ઠીક ન કહેવાય.”

“તો થોડું ફરતાં ફરતાં જઈશું અને બરાબર ટાઇમે પહોંચીશું.” પ્રમોદે કહ્યું.

“તો બલે.” કહી પુલીના મોટરમાં બેઠી અને પ્રમોદ પણ બાજુએ બેઠો.

મોટર અંદર પર હંકારી, થોડી ખુશનુમા હવા ચાખી, બે સરિતાને ત્યાં પહોંચ્યાં, ત્યારે પણ સાડાચાઠમાં દસ મિનિટ ઓછ હતી. સરિતા હજી તો દિવાનખાનામાં ચાકર પાસે બેઠકો ગોઠવાવત હતી. નવું ટેબલ કલોથ, ફલાવર વાઝ, સોફાનાં નવાં અસ્તર એ બધી સામગ્રી બાબુએ પડી હતી. મહેમાનોને આવેલાં જોઈ ઉઠી અને ધડિયાળ સામે નજર કરતી બોલી: “પધારો ! પધારો માફ કરજો ! મારી ધડિયાળે મને દગો દીધો.”

પ્રમોદે હસીને જવાબ આપ્યો: “નહિ, નહિ, તમારું ધડિયાળ બરાબર છે, અમે જ વહેલાં આવી પહોંચ્યાં છીએ.”

ઓટલામાં એક પ્રૌઢા બાબુના ખંડમાંથી બહાર નીકળી આ મહેમાનોનો સત્કાર કરતાં હાથ જોડતી બોલી: “જે જે ! પધારો.

“વકીલ સાહેબ ! આ મારાં માતૃશ્રી;” સરિતાએ પરસ્પ્ર ઓળખાણ કરાવવા માંડી: “અને માધ ! આ પુલીના દેસાઈ આ આ વકીલ પ્રમોદલાલ દેસાઈ. બેઉ...”

“મિત્રો છીએ અને કોસ્ટુડન્ટ હતાં.” પ્રમોદે ઓળખાણ પૂરી કરી. એ ઓળખાણ સરિતાને માટે પણ નવી હતી.

“સારું થયું !” તુરત સરિતા બોલી: “ટૂંકા પરિચય અને ઓછ ઓળખાણને લીધે મેં કદાચ ખાસી માર્યું હોત !”

“કશી શીકર નહિ.” પુલીનાએ હસીને એ વાત ઉડાવી.

મહેમાનોને આવી પહોંચેલાં જોઈને ચાકરે જરા ઉતાવળ કરી સોફા ઉપર સફેદ અસ્તર ચડાવી દીધાં. પ્રમોદ અને પુલીના તે ઉપર બેઠાં. સરિતાએ અંદરના ખંડમાં જઈ ચાકરને કહ્યું: “ચાહ ઉતાવળ કર.”

પ્રમોદ તે સાંભળીને બોલ્યો: “કશી ધમાધમી ન કરો અમને એવી ખાસ ઉતાવળ નથી.”

“નિશંત હોય તો બહુ મનની વાત.” એમ કહેતી સરિ

બહાર આવી અને મહેમાનોની સામે ચાલી. પ્રમોદ એ ચાલ જોઈ રહ્યો.

સરિતાએ સંપૂર્ણ ગુજરાતી પોશાક પહેર્યો હતો. કપાસના ડુલના રંગની સાડીમાંથી તેનાં ચંપાવણું અંગોપાંગ ખૂબ ખીલી રહ્યાં હતાં. તે પોતા બણી આવી ત્યારે પ્રમોદ તેની સુંદર ચાલ જોઈને એટલો મુગ્ધ થઈ ગયો કે જો અહીં એકાંત હોત, અને સરિતાનો વધુ પરિચય થયો હોત તો તેણે સરિતાના આખા અંગને બેઠ બાહુમાં ઊંચકીને તેના મુખને-ના, એ સુંદર ચાલ ચાલતા તેના પગને ચુંબન કર્યું હોત; અને પછી બલે તેની માંસી માંગી લીધી હોત !

પ્રમોદે જોયું કે સરિતાએ ગુજરાતી પોશાક પહેર્યો હતો, છતાં તે ગુજરાતની નહિ હોય. તેની માતાના શરીર પરનાં વસ્ત્રો રાજપૂતાનાના સ્ત્રીવેશને વધુ મળતાં હતાં. તેની વય પણ પુલીનાની માતાના જેટલી જ-પચાસેક વર્ષની લાગતી હતી, પરંતુ તે યૌવનકાળે પાર્વતી કરતાં વધુ સુંદર હશે એમ દેખાઈ આવતું હતું.

સરિતા એક ખુરશી ખેંચી લાવીને બેઠ મહેમાનોની સમીપે બેઠી. પુલીનાએ પ્રારંભમાં જ શીલ્મ સ્ટુડીઓની વાત કાઢી. પુલીનાને સિનેમાસ્ટ્રીનો કશો જાતિપરિચય નહોતો, એટલે એ વિષેની સરિતાની વાતો તેને માટે નવું જ્ઞાન-નવી આહિતીરૂપ હતી. પ્રમોદ પણ એ વાતો સાંભળતો, પણ તેને તેમાં ઓછો રસ પડતો.

એટલી વારમાં ચાહનું ટેબલ તૈયાર થઈ ગયું. પુલીનાના દિવાનખાના કરતાં સરિતાનું દિવાનખાનું બેશક ભવ્ય અને સુસજ્જિત હતું, અને તેનું ચાહનું ટેબલ એ દિવાનખાનાને દીપાવતું હતું કે દિવાનખાનું ચાહના ટેબલને દીપાવતું હતું,

એનો નિર્ણય પ્રમોદ કરી શકતો નહોતો. એ બધી ભવ્યતા સરિતાની ધનિકતાના પરિણામ રૂપ તો નહિ હોય, એવી પ્રમોદની ખાત્રી હતી, પરંતુ બધી સજ્જવટમાં તેની રસિકતા તો પ્રતિબિંબિત થતી હતી જ.

ટેબલ પરની સામગ્રી ચાહપાનની જ નહોતી, નાના સરખા ભોજનની હતી. તેમાં સરિતાનો સુંદર અતિથ્યભાવ જોવો એ જ પ્રમોદને પોતાનું કર્તવ્ય જણાતું હતું.

ટેબલની આસપાસ ચાર ખુરશીઓ હતી, એટલે એક ખુરશી સરિતાની માતાને માટે જ હોવી જોઈએ, પરંતુ તે થોડો વખત દિવાનખાનામાં દેખાઈને પાછી ચાલી ગઈ હતી તે ફરીથી આવી નહિ. પુલીનાએ સંભાર્યું: “માજી ક્યાં ગયાં?”

“માઈ! માઈ!” કરતી સરિતા ઉઠી, અને અંદરના ખંડમાં ગઈ. તત્કાલ પ્રમોદની આંખો તેના પગ પર જ ચોંટી! તે પાછી ફરી ત્યારે પણ પ્રમોદની આંખો ત્યાં જ હતી.

“માઈ ના કહું છે. તેને સંકોચ થાય છે.” કહેતી સરિતા ઊભી ઊભી સ્થિત રેલાવી રહી.

“હું તેડી આવું.” કહી પુલીના ઉઠી અને ખરેખર માઈને ખેંચી લાવી. “માજી કહું છે કે તમારા આનંદમાં હું ડબ્બલ નહિ કરું! હું કહું છું કે અમે તમારો સંકોચ ઉડાડી શકીશું.”

પુલીનાએ માજીને પોતાની બાજુમાં બેસાડ્યાં અને પછી ઉપાહાર, ચાહપાનને ઇન્સાફ આપવાનો વિધિ શરુ થયો.

થોડા સમયમાં આ નાની મંડળીનું મળતાવડાપણું સારી પેઠે આગળ વધ્યું, ઔપચારિકતા થોડી જ ક્ષણો સુધી રહી શકી અને તેની જગ્યા મિત્રતાભરી વાતચીત અને વિનોદે લેવા માંડી. માજી ઓછાઓલાં હતાં, તેમને પણ પુલીનાએ વાતો કરતાં કર્યાં. એમની વાતોમાં રાજપૂતાનાના અને મહારાષ્ટ્રના રીતરીવાજો,

ભોજન, ન્યાતો, જીવન ઇત્યાદિનો વિનિમય ચાલી રહ્યો હતો; બીજી બાજુએ પ્રમોદ સરિતાના નટીજીવનની કાંઈ કાંઈ વાતો તેના મુખેથી સાંભળી રહ્યો હતો.

સરિતાનો જન્મ ઈંદોરમાં થયેલો. તે જન્મે રાજપૂત હતી. સરિતાએ પિતાના મુખનું દર્શન પણ કર્યું નહોતું અને માતાએ તેને ઉછેરી હતી. સરિતા તેનું સીનેમા સૃષ્ટિનું નામ હતું. બાળ વયમાં તેને માતા મીઠી કહીને બોલાવતી. સરિતા તેર વર્ષની હતી, ત્યારથી તે આ જીવનમાં પડી હતી અને આજે તેને આ ધંધામાં પડવાને સાત આઠ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. નિશાળે બેસીને થોડું હિંદી બોલી હતી, પરંતુ તેના અંગસૌંદર્ય અને કંઠમાધુર્યનું મૂલ્ય સીનેમા જગતમાં થવા માંજી એટલે તેણે અભ્યાસ પણ સારી પેઠે વધાર્યો હતો. અંગ્રેજી તે બોલી નહોતી, પરંતુ હિંદી-ગુજરાતી સરસ બોલી શકતી અને બંગાળી સમજી શકતી. તેણે લાહોર, કલકત્તા, નાગપુર અને મુંબઈમાં રહી જુદી જુદી કંપનીઓમાં કામ કર્યું હતું અને હવે જો પૂરતું કામ મળ્યા કરે તો મુંબઈમાં જ રહેવાનો તેનો ઇરાદો હતો, કારણકે બીજાં શહેરો કરતાં મુંબઈ તેને વધારે ગમતું હતું. ઈંદોરમાં જન્મ રહેવાનો તેનો કે તેની માતાનો બિલકુલ ઇરાદો જ નહોતો.

“માહું ન લગાડો તો એક પ્રશ્ન પૂછું.” પ્રમોદે કહ્યું.

“પૂછોને.” સરિતાએ સરિમત વદને કહ્યું.

“સીનેમા નટીઓ લગ્ન કેમ કરતી નહિ હોય ?”

સરિતા આ પ્રશ્ન સાંભળીને શરમાઈ નહિ. તેણે પ્રમોદની સામે સીધી નજર કરીને હસતાં કહ્યું: “બીજી નટીઓનાં કારણેની મને ખબર નથી, પરંતુ મને તો હજી કોઈ વાર લગ્નની ઇચ્છા જ થઈ નથી.”

“કુદરત તમારી સાથે વર્તતાં કેમ એવો પક્ષપાત કરતી

હશે ? જે દિલ ને દેહ બીજા બાળાઓને હોય છે, તે તમને પણ હોય છે.”

“છતાં કેટલોક ફેરફાર ખરો. બીજા બાળાઓને પોષણ અને રક્ષણ અર્થે પતિનો આશ્રય જોઈએ છે, અમે એ બાબતમાં સ્વાશ્રયી હોઈએ છીએ. એટલે અમને પરવશ બનવાની ઇચ્છા થાય જ નહિ.”

હજી તો પ્રમોદને સરિતાને ધણું ધણું પૂછવાની ઇચ્છા હતી; પરંતુ ટૂંક પરિચયે નાનૂક બાબતોમાં વધુ ઊતરવું તેને ડીક લાગ્યું નહિ. અને હજી સરિતાનો પરિચય કાંઈ આટલેથી જ પૂરો થવાનો નહોતો. થોડા દિવસ પછી તે અને પુલીના પાછાં તેનું ગીત સાંભળવા આવવાનાં હતાં; અને સરિતા સાથે સંસગ સ્થપાયા પછી તેમાં વધારો કરતાં રહેવાનું અશક્ય નહોતું.

અને પ્રમોદની ભ્રમરવૃત્તિને એવો પરિચય વધારવાનું ગમતું. પુલીનામાં જે સૌંદર્ય-માધુર્ય હતું તેથી કેવળ જુદા જ પ્રકારનું સૌંદર્ય-માધુર્ય સરિતામાં હતું. ચામડીનો ગૌર રંગ એ જ કેવળ સૌંદર્યનું મુખ્ય લક્ષણ નથી એ ખ્યાલ તેને સરિતાનાં ચંપકવર્ણી ધાટીલાં અવયવો જોઈને આવ્યો હતો. ભણતર એકલું દિલને સંસ્કારે છે એવી તેની માન્યતા સરિતાની વાતો પરથી બદલાવા લાગી હતી. વદનની રેખાઓમાંથી સ્ત્રીનું લાવણ્ય નીતરે છે એવું તેણે પુલીનામાં જોયું હતું, તો સરિતાની આંખોમાંથી લાવણ્ય ટપકતું અને તેની ચાલમાંથી લાવણ્યનો પ્રવાહ વહેતો ભાસતો.

પ્રકરણ ૩૯

“અચ ગયા!”

પુલીના રવિવારે સરિતા, પ્રમોદ અને પુલીના બીજી સીનેમા સ્ટુડિઓમાં મળ્યાં, કે જ્યારે સરિતાએ પુલી-રચિત ગઝલને સરસ રીતે ગાઈ સંભળાવીને તેમ પસંદગી મેળવી. પ્રમોદે તે વખતે સરિતાની લયયુક્ત અવયવગતિ સાથે સ્વરના લયનો સુમેળ સધાતો જોયો, ગઝલના કવિતાતત્ત્વ સંગીત કેટલું દીપાવી શકતું હતું તે જોયું, અને ઘડીભર સરિતાના વ્યક્તિત્વમાં જ લીન બની ગયો. તેને લાગ્યું કે જીવન સાચું સ્ત્રી-સૌંદર્ય તો પોતે આજે પહેલી જ વાર જોયું.

સરિતાનો આટલો પરિચય તેની સાથેની મિત્રતા ગાઢ કરવા માટે પ્રમોદને પૂરતો લાગતો હતો. પહેલા અઠવાડિયામાં બે-ત્રણ વાર અને પછી એકાંતરે તે સરિતાને ત્યાં જતો, તે લાવણ્યમય દર્શન કરતો, વાતો કરતો, અને પાછો ફરતો. પુલીનાને સલાહને પણ તે એક-બે વાર ગએલો, પણ વધુ વખત તો એકલો જ જતો. સરિતા પહેલાં તો પ્રમોદના એ વર્તનનો વિચાર અર્થ કરતી નહોતી, પરંતુ ધીરે ધીરે તેને લાગવા માંડ્યું કે પોતાના તેજની પાછળ ભમતાં પતંગોમાં એકનો વધારો હતો! એવા ઘણાં પતંગોનો તેને આટલી નાની ઉંમરમાં

અનુભવ થઈ ગયો હતો, પરંતુ હજી તેણે કોઈને બાળ્યા નહોતા; અધાય તેના તેજથી લોભાયા હતા, નજીક આવતાં દાઝ્યા હતા અને પોતાની મેળે જ પાછા ફર્યા હતા.

એક વાર પ્રમોદ વડોદરે ગયો હતો. તેણે પદ્માથી છૂટા છોડા કરવાનો દાવો નોંધાવી દીધો હતો અને તે કેસની જ મુદત હતી. આ વખતે તે અઠવાડિયું ત્યાં જ રોકાવાનો હતો એ પુલીના જાણતી હતી. તેની ગેરહાજરીમાં પુલીનાને સરિતાનો એક પત્ર મળ્યો અને પુલીના તે વાંચતાં જ ચોંકી ગઈ.

“પ્રિય બહેન પુલીના દેસાઈ !

“તમારી તથા પ્રમોદલાલની મિત્રતા માટે હું મને બાળ્યશાળી માનું છું, પરંતુ મને લાગે છે કે એ મિત્રતાનો હવે અંત આવી જાય તો સારું. તેનું કારણ તમે કદાચ નહિ જાણતાં હો, પરંતુ મારે તમને તે જણાવવું એવી એક સખી તરીકેની ફરજ હવે ઊભી થઈ છે.

“પ્રમોદલાલ મારે ત્યાં બીજે-ત્રીજે દિવસે આવે છે, અને તે તમને સાથે લાવતા નથી, પણ એકલા જ આવે છે, તે ઉપરથી હું માનું છું કે તેમના મારી સાથેના વારંવારના મેળાપથી તમે અનુભવ્યાં હશે. એ મેળાપ પાછળ પ્રમોદલાલનો આશય હું સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકી નથી, પરંતુ તેમની વાતો ઉપરથી હું જે અનુમાન કરી શકી છું તે એ છે કે મારી તરફ તે ખૂબ આકર્ષાયા છે અને જે હું હા કહું તો કદાચ તે તમને છોડી દે પણ ખરા. પરંતુ તે મારી આગળ જ્યાંસુધી સ્પષ્ટ રીતે બોલ્યા નથી, ત્યાંસુધી હું તેમનું પ્રકટ અપમાન કરી શકી નથી, અને કદાચ તે ઉપરથી જ તે એમ માની બેઠા હશે કે હું ધીરે ધીરે તેમની ઈચ્છાને અનુકૂળ થઈ જઈશ. પરંતુ એ ભ્રમણામાંથી તમે તેમને મુક્ત કરો,

મારી વતી એટલું કામ કરો, એમ હું ઇચ્છું છું; અને તે જ કારણથી આપણી મિત્રતાનો અંત આવે એટલું હું માંગું છું.

“પુલીના બહેન ! પ્રમોદલાલ જેવા ઘણાએ પુરુષોને એવા વ્યર્થ અભિલાષો સેવતા મેં જોયા છે. તેમાંના કેટલાકની તો ખૂબી સ્થિતિ થએલી મેં જોઈ છે, તેવી જ સ્થિતિ પ્રમોદલાલ જેવા સારા માણસની ન થાય તેમ હું ઇચ્છું છું. હું થોડી સ્પષ્ટતા કરું. અમે નટીઓ ભલે મોટી મોટી કંપનીઓનું ખૂબખૂબ માન પામતી હોઈએ, પરંતુ અમે અનેકની ઇર્ષ્યાના વિષયરૂપ હોઈએ છીએ. એવા ઇર્ષ્યાળુઓ અનેક પ્રકારના હોય છે અને તેવાઓ એકબીજાને પોતાના માર્ગમાંના કાંટા માનતા હોય છે અને એ કાંટાને માર્ગમાંથી હટાવવાને તેઓ શું કરે અને શું ન કરે, તેનો કશો નિયમ હોતો નથી.

“વધુ સ્પષ્ટતા હું કરી શકતી નથી; પરંતુ એટલું જ કહું છું કે હવે પછી જો પ્રમોદલાલ મારે ત્યાં આવશે, તો તેમના જન ઉપર જોખમ ઊભું થાય એવો સંભવ છે. એ જોખમ નહિ આવવા દેવાને હું કશું કરી શકું તેમ નથી, કારણકે એ મારા હાથની વાત નથી. કદાચ હું તેમ ન થવા દેવાને યત્ન કરું તો હું પણ જોખમમાં આવી પડું. આ ઉપરથી તમને એટલો ખ્યાલ તો આવશે કે હું પોતે પણ કેટલી પરવશ છું.

“આવી ચેતવણી મેં પોતે જ પ્રમોદલાલને કેમ ન આપી. એવું તમે કદાચ પૂછશો. મારી એક નબળાઈને વશ રહીને હું તેમ કરી શકી નથી. હું કેવા ભયાનક વાતાવરણથી ઘેરાયેલી રહું છું, તેનો તેમને ખ્યાલ આપતાં હું સંકોચાઈ છું. હું સ્વર્ગમાં વસેલી હોવાનું જો સ્વપ્ન તે સેવે છે, તે સ્વપ્નનો ભંગ કરવા હું તૈયાર ન થઈ એ જ મારી નબળાઈ છે. પરંતુ એ દિવસથી એ

“પ્રમદ ગયા!”

૨૭૭

વાતાવરણમાં ભયંકર વાદળો ઘેરાયલાં હું જોઉં છું અને તે વખતે આ નબળાઈ છાંડીને હું તમને વસ્તુસ્થિતિથી માહિતગાર કરું છું. મારે ત્યાં તેમને આવતાં રોકવા તમે જ એકલાં શક્તિમાન છો એમ માનીને હું તમને આટલું જણાવું છું.

“છતાં જણાવું છું કે હું તમારી સાથેની મિત્રતા તોડવા રાજ નથી પરંતુ તેવી મિત્રતા પ્રમોદલાલના અપમાનરૂપ હોઈ તમને તે નહિ ગમે એમ માનું છું.

“લી. હિતેન્દ્ર બહેન સરિતા.”

પત્ર વાંચતાં જ પુલીના ચોંકી ઉઠી. પ્રમોદના આ વર્તનની પુલીનાને હજી સુધી ગંધ પણ આવી નહોતી. સરિતા સાથેના પરિચય મર્યાદિત હતો એમ તે આજસુધી માનતી હતી, પણ ના, વાત આગળ વધી ગઈ હતી એમ તેને આ પત્ર વાંચતાં લાગ્યું.

તેને પ્રમોદ ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો પણ પાછો શમી ગયો. પ્રમોદના વર્તન ઉપરથી સરિતા માત્ર અનુમાન જ કરતી હોય એમ તેને લાગ્યું. પ્રમોદે સ્પષ્ટ રીતે સરિતા સાથે કશી વાત કરી નહોતી, તો પછી સરિતાને આવું અનુમાન કરવાનું કારણ માત્ર તેની પોતાની કલ્પના પણ કેમ ન હોય? પ્રમોદ જલ્દી લાગણીશીલ અને જવાના સ્વભાવવાળો હતો ખરો, પરંતુ તે ઉપરથી તે સરિતા લખે છે તેવી કોઈ વાંચના રાખતો હોય એમ કેમ માની શકાય?

હજી પ્રમોદ વડોદરેથી પાછો ફર્યો નહોતો, નહિતો પુલીનાને તે જરૂર મળ્યો હોત. છતાં તે પ્રમોદને ત્યાં ગઈ. ખરેખર, હજી પ્રમોદ આવ્યો નહોતો. તેણે ચાકરને કહ્યું કે “પ્રમોદલાલ આવે કે તુરત મને ખબર આપજે, અને કહેજે કે વગર વિલંબે અને મળી જાય.”

બીજે દિવસે પ્રમોદ આવ્યાના કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. કેસનું શું થયું અને તે પાછો ક્યારે મુખ્ય આવશે તે બાબતનો પત્ર પણ પ્રમોદે લખ્યો નહિ, તેથી તેને અકળામણ થઈ. ત્રીજે દિવસે સાંજે પાછી તે પ્રમોદને ત્યાં ગઈ. ચાકરે કહ્યું: “સાહેબ તમારે ત્યાં સહવારે આવ્યા નહોતા?”

“ના, અને અત્યારસુધી નથી આવ્યો. વડોદરેથી તે ક્યારે આવ્યો?”

“આજે સહવારે જ. આવતાં વાત મેં તેમને તમારો સંદેશો કહ્યો હતો, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું હતું કે હું ત્યાં જ જઈ છું અને સાંજે કોર્ટમાંથી આવીને તે ક્યાંક બહાર ગયા છે.”

પુલીનાને આશ્ચર્ય થયું. તેને રીસ પણ ચડી. તે ઘેર પાછી ફરી અને થોડી વાર બેઠી. તેના મનમાં તુરત ઉગી આવ્યું કે તે સરિતાને ત્યાં તો નહિ ગયો હોય? તેણે તુરત મલબાર હીલ તરફ મોટર દોડાવી.

પુલીનાએ સરિતાના બેઠકના ખંડમાં દાખલ થતાં જ જોયું. કે પ્રમોદ એકલો બેઠો હતો અને છાપું વાંચતો હતો. તેણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો: “પ્રમોદ!”

પ્રમોદે છાપું ખસેડ્યું અને પુલીનાને જોઈ. તેના વદન ઉપર શાહી ઢળી ગઈ. પણ લાગણો જ તેણે હિંમતભરે જવાબ આપ્યો: “હું સરિતાકુમારીને જરા મળવા આવ્યો હતો.”

“તું વડોદરેથી ક્યારે આવ્યો?”

“સહવારે જ.”

“પણ સરિતા બહેન તો અહીં નથી.”

“તે ક્યાંક બહાર ગયાં છે એટલે હું રાહ જોતો હતો.”

એટલામાં અંદરના ખંડમાંથી સરિતાની માતા આવી અને

અહારથી ક્રોધ એક બંગાળી અને એક ભંચો આવ્યા. એક ક્ષણમાં જ એ ત્રણેના વદન પરથી પુલીનાની દૃષ્ટિ પસાર થઈ ગઈ અને તેને ભય લાગ્યો.

“વારુ, પ્રમોદ! પણ સરિતા બહેન તો મારે ત્યાં તારી રાહ જુએ છે, અને અહીં તું તેમની રાહ જોઈ રહ્યો છે. ચાલ, પાછાં ફરીએ.”

પ્રમોદ ઉઠ્યો અને પુલીનાની સાથે બહાર નીકળ્યો. આગળ પ્રમોદ હતો, પાછળ પુલીના હતી. પુલીનાએ ક્રોધનો ધીરે ઉદ્ગાર સાંભળ્યો: “અચ ગયા !”

પ્રકરણ ૪૦

હર્ષ-શોકના રંગીન પાટા

મોટરમાં થોડો સમય તો બેઠાના મૌનમાં જ પસાર થયો. પ્રમોદને લાગ્યું કે પુલીના રોષમાં છે અને તેને સંશય પડ્યો છે, એટલે તેણે વાત ઉપાડી: “આજે સહવારે જ હું આવ્યો, કે તુરત તારો સંદેશો મને મળ્યો હતો, પરંતુ ઘેરથી તારે ત્યાં જવા નીકળ્યો, એટલામાં સોલીસીટરનો એક માણસ મને બોલાવવા આવતો હતો તે માર્ગમાં જ મળ્યો, તેથી હું તારે ત્યાં આવી શક્યો નહિ.”

“હું અ.”

“અને અત્યારે હું સરિતાકુમારીની સાથે તારે ત્યાં જ આવવાનો હતો, અને પછી ફરવા જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો.”

“હું અ.”

“હવે તે તારે ત્યાં જ છે એટલે ત્યાંથી પછી જઈશું.”

“વારુ.”

“વડોદરાનો કેસ ચાલી ગયો. પક્ષા તરફથી કશો બચાવ જ રજુ ન થયો, એટલે કેસ એકતરફી ચાલ્યો. હવે થોડા દિવસમાં ચુકાદો આવી જશે.”

પણ પુલીનાએ કશો જવાબ ન આપ્યો.

“પુલીના ! તું રોષમાં છે કે શોકમાં ? કેમ કશું બોલતી નથી ?”

પરંતુ પુલીનાએ એ પ્રશ્નનો પણ જવાબ ન આપ્યો. પ્રમોદ તેનો રોષ સમજી ગયો અને તેણે પણ હવે તેને વધુ પૂછવાનું માંડી વાળ્યું.

થોડી વારમાં મોટર પુલીનાને ત્યાં પહોંચી. પુલીનાના દિવાનખાનામાં પ્રવેશતાં જ પ્રમોદે આમતેમ નજર નાંખવા માંડી પણ સરિતાને જોઈ નહિ. તેણે સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન કર્યો: “સરિતા જતી રહી કે શું ?”

“લે ! પકડ સરિતાને !” કહેતાં જ પુલીનાએ સરિતાનો પત્ર પ્રમોદના હાથમાં મૂક્યો અને પોતે દૂર પડેલી આરામખુરશીમાં જઈને પડી.

પ્રમોદે ચોંકીને પત્ર વાંચ્યો અને તેના મ્હોં પરનું લોહી ઉડી ગયું. તે ચોર તરીકે પુલીનાને હાથે જ પકડાયો હતો !

ક્ષણભર તે મૂગા ઊભો અને પછી બોલ્યો: “હું જઉં છું, પુલીના !” અને તેણે ચાલવા માંડ્યું.

પુલીના સદ્ગાળી બેડી થઈ અને બોલી: “નય છે ? ઊભો રહે ! સરિતાને ત્યાં જતો ના !”

“ઘેર જ જઈશ.”

“ખરેખર ?”

“હા, ખરેખર ! શું તને શંકા આવે છે ?”

“શંકા તો આવે છે જ, પણ મહેરબાની કરીને સરિતાને પગથિયે હવે ન ચડીશ. પેલા બે ગુંડાઓએ આપણી પાછળ શો ઉદ્દગાર કાઢ્યો હતો તે તું જાણે છે ?”

“ના.”

“બચ ગયા ! તું બચી ગયો, નહિ તે ત્યાં જ તારી શી વસ્તે

ચાત, તેનો વિચાર આવતાં હું કમકમું છું.”

“પણ હું ઘેર જ જઉં છું; તારી સમીપે ઊભો રહી શકતો નથી.” અને તરત જ પ્રમોદ આડ્યો ગયો.

પુલીના ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ. તેને ત્રણ ચાર વર્ષનો પ્રમોદનો પરિચય હતો. એ પરિચયે તેના મન ઉપર પાડેલી છાપ આ એક જ બનાવ બૂંસવા લાગી ગયો હતો. પ્રમોદ ઉપર તેને ગુસ્સો ઉપજ્યો હતો; સરિતાએ તેને ઘેલો બનાવી મૂક્યો હતો એમ તો તે જાણી ચૂકી હતી, પરંતુ એ ઘેલછાને વશ થવા જેટલું પ્રમોદનું મન શું નિર્બળ હતું ? અથવાતો પોતા કરતાં શું સરિતામાં તેને વધુ આકર્ષણ લાગ્યું હતું ?

એ વિચારે તેનામાં સરિતા પ્રતિ ઈર્ષ્યાનો અંકુર જન્માવ્યો. સરિતા બીજા અનેક રીતે પોતા કરતાં ઊતરતી હતી, માત્ર તેનામાં સંગીત-અભિનય જેવી કળાઓ હતી, તે શું પ્રમોદને ઘેલો બનાવનારી નીવડી હતી ?

“પણ પ્રમોદને એ ઘેલછાનું જ્ઞાન તો તત્ક્ષણ થઈ ગયું. તેને પોતાની નિર્બળતાનો ખ્યાલ આવતાં વાર ન લાગી. અને તે કેટલો શરમાઈ ગયો ! મારી સમીપે ઊભા રહેવાનું કે મારી સાથે વધુ વાત કરવાનું ધૈર્ય પણ તે દાખવી શક્યો નહિ. બૂંડ્યો, પણ જ્ઞાનમાં આવતાં શરમાઈ ગયો. લાગણીઓનો આવેશ બુદ્ધિમાનો પાસે પણ ભૂલો કરાવે છે !”

તે રાત અને બીજા આખો દિવસ પુલીનાને પ્રમોદ સંબંધી વિચારો આવ્યા કર્યા. સાંજ પડતાં સુધી તેણે રાહ જોઈ પણ પ્રમોદનો કશો સંદેશો ન આવ્યો, કે તે પોતે પણ દેખાયો નહિ. તેનો આખો દિવસ ઉદાસીમાં અને ઘેર ભરાઈ બેસવામાં જ ગયો.

ત્રીજા દિવસે સહવારમાં જ પુલીના પ્રમોદને ત્યાં ગઈ. આઠ

વાગ્યા હતા, પણ હજી તે બિછાનમાં જ હતો !

“પ્રમોદ ! હજી સૂતો છે ? કાલે બિલકુલ દેખાયો જ નહિ ?”

“શરીર બરાબર નહોતું અટલે ઘેર જ રહ્યો હતો. કોર્ટમાં એક કેસ હતો, તેની મુદત પડાવી હતી.”

પ્રમોદે પુલીનાની આંખોની સાથે આંખો મેળવીને જોયું, અને થોડી વાર ચૂપ રહ્યો.

“કહેને, મને કેમ સંદેશો કહાવ્યો નહિ ?”

“મને એ સૂઝ્યું જ નહિ.”

“જૂઠું બોલે છે તું. તું શરમાઈ ગયો છે તે હું જાણું છું. અને તું શરમાય એવું જ કાર્ય તારા હાથે થયું છે.”

“ખરેખર !” પ્રમોદ નીચું જોઈને બોલ્યો.

“સરિતા તરફ તું ભલે આકર્ષિતો, પણ હું પૂછું છું કે જો તે તૈયાર હોત તો તું તેની સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાવાની હિંમત કરત ? સાચો જવાબ આપજે હોં !”

“હા.”

“તું તે કેવો માણસ ?” પુલીનાના ઉદ્ગારમાં તુચ્છકાર હતો.

“આંખો ઉઘાડી રાખીને ઠોકર ખાવા તૈયાર થનાર તો મૂર્ખ જ કહેવાયને ?”

“પણ તારા જેવો હોશિયાર માણસ ઠોકર ખાય એ જ નવાઈ નથી શું ?”

“છે; પણ હોશિયારી કેરી માણસની આંખો ઉઘાડતી નથી, ઠોકર આંખો ઉઘાડે છે.”

“પ્રમોદ ! મારાથી છૂપી રીતે તેં સરિતાના સૌંદર્યનો કેટલો કર્યો એ તારી હોશિયારી...”

“પરંતુ એ સૌંદર્યની પાછળની બચંકરતાનો ખ્યાલ મને

નહોતો, પુલીના ! હવે એ ખ્યાલ આવે છે અને તારી લાગણીએ જ મને બચાવી લીધો એ જોયા પછી મારી હોશિયારી માટેનું મારું અભિમાન પણ ગળી ગયું છે.”

“તું કેવો સરલ છે ! પણ તને સરિતાને જોઈને કેટલું મન ચડ્યો ?”

“તને સાગર, ચંદ્ર, તારા અને ઉપવનો જોઈને કેટલું નથી ચડતો ? પરંતુ કેટલા પ્રકાર સરખા નથી હોતા. હાનિકારક કેટલું તરફ જતા મારા જેવાને રોકવા કોઈ તારા જેવું જોઈએ જ, એમ મને છેલ્લા છત્રીસ કલાકથી થયા કરે છે, પણ, પણ... હવે તો...”

અને પ્રમોદની આંખો ભીની થઈ ગઈ. પુલીનાએ આટલાં વર્ષોના પરિચયમાં પહેલી જ વાર પ્રમોદની આંખોમાં આંસુ જોયાં. પુલીનાની લાગણી ઉભરાયા વિના રહી નહિ. તે બોલીઃ “પ્રમોદ ! તું અવિચારી નથી, પણ મનની પરવશ સ્થિતિમાં જ તું આડે માર્ગે દોરાર્ધ ગયો હતો, તે હું સમજી શકું છું. હું તને એ માટે ક્ષમા કરી શકીશ.”

“પણ હું મને પોતાને ક્ષમા કરવા તૈયાર નથી, પુલીના ! તું મને કાંઈ સજા કર.”

“હું તને સજા કરું ? શી સજા કરું ?”

“આકરામાં આકરી સજા એક જ છે. વધુ નહિ તો એક માસ સુધી તારે મારું મ્હોં જ ન જોવું.”

“અને એ સજા તો મને પોતાને જ સજા થવા બરાબર નથી ?” પુલીના હસી, અને પુલકિત વદને બોલીઃ “પ્રમોદ ! આટલો પસ્તાવો જ તને સજા રૂપે પૂરતો છે. ચાલ, ઉઠ, ગમગીનીને અંખેરી નાંખ ! આજે તો આપણે સાથે મારે ત્યાં જ જઈશું.”

“મને વધારે શરમાવવા ? માછને હું મ્હોં બતાવી શકીશ નહિ.”

“ગભરાઈશ નહિ, બા કશું જાણતાં નથી.”

પ્રમોદ પુલીનાને જોઈ રહ્યો. તેની આંખોમાં સંતોષની દીપ્તિ હતી, જાણે તે આંખો કહી રહી હતી કે “પુલીના ! તારી મારા પ્રતિ કેટલી મમતા છે !”

“આમ ક્યાંસુધી મને જોઈ રહીશ ? ઉઠ, જરા મ્હોં ઘોઘ લે, ચાહ પી લે.”

આત્મકિત મનુષ્યની પેઠે પ્રમોદ ઉઠ્યો, મ્હોં સાફ કર્યું, ચાહ પીધી અને કપડાં પહેર્યાં. આરણ્યની બહાર બેઠે નીકળ્યાં કે તુરત પ્રમોદના નામનો તાર લઇને તાર ખાતાનો માણસ આવ્યો. પ્રમોદ તેને સહી કરી આપવામાં રોકાયો અને પુલીનાએ તાર ફેડી વાંચ્યો. તેના વદન ઉપર સ્મિતરેખા પ્રકટી.

“કોનો તાર છે ?” પ્રમોદે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“તારી ગમગીનીની દવા છે.”

પ્રમોદ તાર વાંચતાં જ આનંદના આવેશમાં આવી ગયો. વડોદરાનો જ તે તાર હતો. કોર્ટે ચુકાદો આપી દીધો હતો. પદ્મા સાથેનો પ્રમોદનો લગ્નસંબંધ તૂટી ગયો હતો.

“હવે તો ચાલ, તારી સાથે હું ઉમંગથી આવીશ અને માજીના હાથમાં આ તાર મૂકીશ.” પ્રમોદ બોલ્યો: “પણ પુલીના ! મને એક કલ્પના આવ્યા વિના રહેતી નથી. તેં મને ક્ષમા ન કરી હોત તો આ તાર મારા મૃત્યુનું જ કારણ બન્યા વિના ન રહેત !”

“હું !”

“હા ! હું એટલો હતાશ થઈ ગયો હતો. અત્યારે સાચું કહું છું કે તેં જ મને જીવાડ્યો છે.”

“તો હું પણ તારે ત્યાં વેળાસર જ આવી પહોંચી, એમ કહેવું જોઈએ. હું ન આવી હોત, તો આ તાર તારી ગમગીનીની

આગમાંનું તેલ થઈ પડત.”

“ખરેખર !”

“કેવો અનુકૂળ આ અકસ્માત છે !”

“એ અકસ્માત નથી. હું તો માતું છું કે હૃદયના મેગ્નેટિઝમનું એ વૈજ્ઞાનિક કાર્ય છે. માત્ર એ કાર્યનું કારણ નહિ સમજનારાઓમાંના કેઈ તેને અકસ્માત કહે છે, કેઈ તેને દૈવનો પ્રભાવ માને છે.”

“તું સાચું કહે છે. એમ જ હશે.”

અને પ્રમેદ પુનઃ પુનઃ એ તાર વાંચતો પુલીનાની પાછળ દોરાયો.

પ્રકરણ ૪૧

બાળકની માતા

સુના ધરમાંથી ચાલી નીકળી, ત્યારપછી કિરીટ લોકનિંદાની આગમાં સેકાવા માટે પૂરી રીતે તૈયાર હતો; છતાં તેને એક વિચાર આવ્યો હતો. ધરમાં કોઈ એવું માણસ જોઈએ કે જેનો સહવાસ મળે, જેની હાજરી નૈતિક પ્રભાવ પાડે અને જે લોકનિંદાને ભલે અટકાવી ન શકે તોપણ વિચારશીલ જનતાને વિચાર કરવાની તક તો આપે. આ દૃષ્ટિએ તેણે એક વૃદ્ધ ગરીબ વણિક બાઈને પોતાના ધરમાં નોકર તરીકે રાખી લીધી હતી. જ્યાંસુધી પદ્મા રસોઈ કરી શકે ત્યાંસુધી તે બાઈની ખાસ જરૂર નહોતી, પરંતુ તેને પ્રસૂતિગૃહમાં મોકલ્યા પછી તે બાઈ રસોઈ કરે એવી સગવડ તેણે મનમાં ધારી રાખી હતી. એવી બાઈને સહેજે ખાનપાન ઉપરાંત પાંચ-સાત રૂપિયાથી વધુ પગાર મળી શકે નહિ, પણ તેણે માસિક વીસ રૂપિયા માંગ્યા અને કિરીટ તેટલો પગાર પણ કપ્પૂલ કર્યો. પરંતુ તેને ખચર નહોતી કે પોતાની ગરજનો લાભ લઈને જે બાઈએ ત્રણગણો પગાર માંગ્યો હતો, તે બાઈના મનોભાવમાં નિખાલસતા ક્યાંથી હોય? પૂરો પગાર આપવાથી નોકર સંતુષ્ટ રહે છે એ જેવું સત્ય છે, તેવું એ પણ એક સત્ય છે કે તુચ્છ મનોવૃત્તિને સંતોષની સુગંધવાળો કોઈ પણ સાચુ ઉજળી કરી શકતો નથી. પરિણામ

એ આવ્યું કે પૂંછ ડોસી લોકનિંદાની આગમાં પોતાની વાતોનાં ઇંધણાં ઉમેરનારી બની !

પૂંછ ડોસીની ધરડી આંખોને આ દિવર ભોળાઈનાં ચરિત્ર સારાં દેખાતાં નહોતાં, અને તેમના દરેક કાર્યમાં અનીતિનો જ ભાસ થતો. પોતાની દૃષ્ટિને જે કાંઈ દેખાતું તેને રંગ ચડાવીને તે પડોશમાં વાતો કરતી અને પૂંછ ડોસીનો નજરોનજરનો પૂરાવો ઉલટો વધુ લોકનિંદાનો કારણભૂત બનતો.

પછી પ્રમોદે છૂટાછેડાની ફરિયાદ નોંધાવી અને વધુ ચક્રચાર ઉઠી. કેસ ચાલ્યો અને પક્ષાને સમન્સ મળ્યા છતાં તે કોર્ટમાં હાજર ન થઈ અને બચાવ ન કર્યો, તેથી કિરીટ અને પક્ષા બેઠેલી ખૂબ હલકી વાતોનો પ્રચાર થયો. એ વાતોમાં પૂંછ ડોસીનો હિસ્સો ઓછો નહોતો.

જે દિવસે પક્ષાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે જ દિવસે કોર્ટ ચુકાદો આપીને છૂટા છેડા આપ્યા. કિરીટ પક્ષાના વોર્ડની દાયણને હાથ જોડીને વિનંતિ કરી કે “કૃપા કરીને થોડા દિવસ આ વાત પક્ષાને કાને ન જવા દેશો, બીજાઓને પણ એ વાતની તાકીદ કરજો, નહિતો એ બિચારી પ્રસૂતિની માંદગીમાં વધુ માંદી પડશે.” દાયણે “વારુ” કહ્યા છતાં કિરીટ તરફ કટાક્ષભર્યું હાસ્ય કરીને ચાલતી પકડી.

કિરીટ આ પ્રાર્થના દાયણને ન કરી હોત તો કદાચ પક્ષાએ એ ચુકાદાની વાત બે દિવસ મોડી પણ જાણી હોત; પરંતુ કિરીટ તેને પ્રાર્થના કરી, તેથી જ દાયણને ક્રાંતિલ હાંસીની મોજ માણવાનું મન થયું. તેણે વોર્ડમાં જતાં વાત જ મોટેથી કહ્યું: “પક્ષાબહેન ! તમારું બાળક ભાગ્યશાળી તો ખરું; આજે તેનો જન્મ થયો, અને આજે જ તેના આપથી તમને છૂટાં પાડવાનો કોર્ટ હુકમ આપ્યો !”

પાછા ફરતા ફિરીટ એ શખ્દો કાનોકાન સાંભળ્યા અને તે ઉશ્કેરાઈ ગયો. એ કૂર હાંસી કરવામાં દાયણુને મોજ મળી; દર્દીઓનાં નિરંતર સહવાસ અને સેવામાં સમય ગાળનારી દાયણુમાં એ રાક્ષસ ભાવ પ્રકટ્યો તેથી તેને રોષ ચડ્યો અને આશ્ચર્ય થયું. તે પાછો ફર્યો અને દાયણુને થોડાં કડવાં વેણુ સંભળાવવાનું તેને મન થયું; પરંતુ તુરત તેને પદ્મા એ જ દાયણુને વશ પડી છે એ યાદ આવ્યું અને તે ગમ ખાઈ ચાલ્યો ગયો.

તે ઘેર ગયો પણ ગોઠયું નહિ. પદ્માએ ચુકાદાની વાત જાણ્યા પછી તેના મનને કેવો આઘાત થયો હશે તે વિષેના સંકલ્પવિકલ્પ તેને થવા લાગ્યા. તેણે પૂંછ ડોસીને પદ્માની તમિયત જોતા મોકલી અને તેણે જઈ આવીને ખજર આપી: “કશું ય તેને નથી લાગ્યું. તમે ભોળા છો ફિરીટભાઈ! એવી ખાઈઓને કશું ય ન લાગે.”

‘એવી ખાઈ’ કહેવામાં ડોસીનો કેવો કટાક્ષ હતો તે ફિરીટ સમજી શક્યો. તેને પદ્મા ઉપર ચોમેરથી નિર્દયતા વરસતી ભાસવા લાગી. જેમ જેમ તેના ઉપર વધારે દુઃખ વરસતું હતું, વધુ તુચ્છકાર થતો હતો, તેમ તેમ તેની દયાર્દ્રતા પદ્મા પ્રત્યે વધુ ને વધુ ઉછળતી હતી. એ તુચ્છકારના આઘાતની સામે પ્રત્યાઘાત કરવાની તેની વૃત્તિ જોર પકડતી હતી.

બીજે દિવસે તે પ્રસૂતિગૃહે પદ્માની તમિયતની ખજર પૂછવા ગયો. એ વોડની દાયણુ ચંદ્રાએ જ કહ્યું: “આળક અને તેની માતા બેકની તમિયત સરસ છે, તમારે કશી ચિંતા કરવા જેવું નથી.”

“મને ચિંતા થાય છે તેનું કારણ તમે છો. જે ખજર પદ્માને ન જાણુવા દેવા મેં વિનંતિ કરેલી તે જ ખજર તમે તેને ભયંકર કટાક્ષ સાથે કહી, મેં કાનોકાન સાંભળી અને તેથી મને ખરાબ લાગ્યું છે.”

ચંદ્રાએ વાતને હસીને ઉડાવી: “અહોહો! એવી હાંસી-મગ્ગક તો અમે કરીએ જ. તેથી પ્રસૂતિગૃહના વાતાવરણમાં જરા ઉદ્વાસ

પ્રકટે છે.”

“હાં, બીજી બાઈઓમાં ઉલ્લાસ વ્યાપતો હશે, પણ પદ્માના હૃદયનો તમને વિચાર કેમ ન થયો?”

“અંહ, કાંઈ નહિ, એ તો ચાલ્યા કરે. પદ્મા તો મજબૂત મનની છે.”

“હું તેને તમારા કરતાં વધુ પિછાણું છું.”

“પિછાણતા જ હશે. આ બાળકના પિતા તમે જ છો એમ સોંકો કહે છે.”

“સોંકો ગમે તે કહે, મેં તો પદ્માને અત્યારસુધી મારી બહેન માની છે.”

કિરીટનાં એ વાક્યો સાંભળીને અને તેના વદન પરનો ગંભીર ભાવ જોઈને ચંદ્રા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. તેણે પૂછ્યું: “કોર્ટમાં પદ્માની જ એક કેદિયત રજુ થઈ છે તેમાં પદ્માએ જ એ વાત કબૂલી છે એવું મેં સાંભળ્યું છે.”

“એ કેદિયત ખોટી છે અને તે કેવી રીતે મેળવવામાં આવી છે તે હું જાણું છું. પણ એ કશાની મને પરવા નથી. પદ્માનું ભાવિ કેવી રીતે સુખમાં પસાર થાય તેનો જ વિચાર હવે મને ચિંતાતુર કરે છે.”

ચંદ્રાના વદન પર ધીમે ધીમે ગંભીરતા આવી અને કિરીટના કથને સહનુભૂતિ પ્રકટાવી. ચંદ્રાએ થોડી વાર વિચારીને કહ્યું: “તમે તેને પરણાવી દો, અગરતો મારી પેટે સ્વાશ્રયી બનાવવા માટે કાંઈ ઉદ્યમ શીખવો.”

“હા, તમે એક વિધવા જ છો, પદ્માય હવે તો એક વિધવા છે. પણ ચૌવનમાં અનેક ભયસ્થાન ઊભાં થાય છે.”

ચંદ્રા હસી અને બોલી: “મને તમે વેદિયા જેવા લાગો છો. તેને શ્રદ્ધાનંદ અનાથાશ્રમમાં મોકલી આપો. ત્યાં તેને જેવો

માર્ગ જોઈશે તેવો માર્ગ મળી રહેશે.”

“એ સંસ્થા બહુ સારી છે ? તમે બરાબર જાણો છો ?”

“મને પૂરી ખબર છે. ત્યાં તે રહેશે, તો તેને ઉદ્યમ શીખવાની કે પતિ પસંદ કરવાની જોગવાઈ પણ મળી રહેશે. હા, હા, તેમજ કર્મો, એ જ ઠીક છે. બિચારી જીવાન બાઈઓ ! કેવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં મૂકાય છે !”

“પદ્માની વિચિત્ર સ્થિતિનો તો પાર નથી. પતિએ ત્યાગ કર્યો, પિયરમાં કોઈ નથી; મેં તેને આશરો આપ્યો તો મારી પણ નિંદા થાય છે.”

“ખરેખરી વિષમ સ્થિતિ, ફિરીટલાલ ! મને દયા આવે છે એ બિચારી પર. મારાથી બનતી મદદ હું તમને તેને માટે કરીશ.”

“વારુ, હજી વાર છે. પછી હું તમને મળીશ.”

“હા, ત્રણ અઠવાડિયાં પછી પદ્માને રજા મળશે.” એમ કહી ચંદ્રા જીડીને વોર્ડમાં ચાલી. ફિરીટ પાછો ફર્યો.

ચંદ્રાની સાથે પોતે કદાચ લડી પડશે એવી ધારણાથી ફિરીટ તેની પાસે ગયો હતો, પરંતુ પ્રસંગ ઉલટસુલટ થઈ ગયો. ફિરીટને તે વખતે જરા આશ્ચર્ય થયું હતું, પરંતુ તેને ચંદ્રા વિષેના વધુ હકીકત મળી તે ઉપરથી એ આશ્ચર્ય શમી ગયું. ચંદ્રા ત્રીસેક વર્ષની વયની વિધવા હતી, દસ વર્ષ પૂર્વે તે વિધવા થઈ હતી, પણ શ્રદ્ધાનંદ આશ્રમમાં જ તેની પાંચ વર્ષની પુત્રી ઉછરી રહી હતી. પદ્મા પ્રત્યે પ્રકટેલા સમાનશીલ ભાવે ચંદ્રામાં દયા-ભાવ પ્રેર્યો હતો.

અને પદ્મા ત્યારપછીના વીસ દિવસ પ્રસૂતિગૃહમાં વિનાકષ્ટે ગાળી શકી તેમાં ચંદ્રાનો એ જ ભાવ તેને મદદગાર બન્યો હતો. વોર્ડમાં પ્રસૂતાઓનાં બીજાં બિઠાનાં પણ હતાં. એ બાઈઓની તબિયત જોવા આવનારી બાઈઓ પદ્મા તરફ આંગળીઓ ચીંધી

ચીંધીને ટીકાઓ કરતી. ચંદ્રાએ તે જોયું, પદ્માને આધાત થવાનું તેના ખ્યાલમાં આવ્યું અને તેણે પદ્માના બિછાનાની આડે પડદો બંધાવી દીધો. ત્યારથી બીજાઓની ટીકા અને તુચ્છકારસૂચક દૃષ્ટિપાતો તેનાં કાન-આંખથી અગોચર રહ્યાં.

પરંતુ પ્રસૂતિગૃહમાંથી નીકળીને કિરીટની સાથે ઘેર પાછાં ફરતાં પદ્માએ આટલા દિવસ જે ધૈર્યમાં ગાળ્યા હતા, તે ધૈર્ય હગણે ધઈ ગયું. તે ઘેર આવી, બિછાના પર ઉંધું મ્હોં ધાલીને પોકે પોકે રડી, ભયચકિત થએલું બાળક રડવા લાગ્યું અને કિરીટનું હૃદય પણ પીગળીને આંખોવાટે વહેવા લાગ્યું.

પૂંજ ડોસી રસોડામાંથી ઉપર દોડી આવી અને આશ્વાસનનાં પોકળ વેણ ઉચ્ચારવા લાગી: “એમ રડવાથી કાંઈ વળવાનું છે હવે? થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે તો આ બચ્ચાને ગોદમાં ધાલીને ઉછેરો.”

બચ્ચાને ગોદમાં ધાલીને ઉછેરવું, એ બચ્ચું મોટું થઈને માતાની આંખો ઠારે, એ બધું વિધવાના નસીબમાં લખાયલું હોય છે. પતિતા મનાયલી અને ત્યક્તા થએલી સઘવાના નસીબમાં તે સમાજના ઝેરી તીરોના ધા વેડી વેડીને સડવાનું હોય છે.

પૂંજ ડોસી ચાલી ગઈ, એટલે કિરીટે પદ્માના બરડા પર હાથ ફેરવીને કહ્યું: “ભાભી! રડવાથી કોઈનું જીવન ખૂટયું છે? ચાલો, સમાં સૂઈ જાઓ; અને બચ્ચું રડે છે તેને ગોદમાં લ્યો.”

એટલામાં નીચેની પૂંજ ડોસીની બૂમ આવી: “કિરીટભાઈ! કિરીટભાઈ! જરા બારીએ જુઓ તો, કોઈ આવ્યું છે.”

કિરીટ બહાર નીકળી ઓરડાનું દાર બંધ કરતો બારીએ આવ્યો અને બોલી ઉઠ્યો: “અહો સુશીલ! એકાએક તું ક્યાંથી?” સુશીલ દાદર ચડવા લાગ્યો અને કિરીટ તેને સામે લેવા ધાવ્યો.

પ્રકરણ ૪૨

બીજા લગ્નનો સોદા

સુશીલ ઉપર આવ્યો એટલે કિરીટ તેના ખભા પર હાથ મૂકી આનંદભેર તેને પોતાની ખેંકના ખંડમાં લઈ ગયો અને તેના હાથમાંથી હાથયેલી લઈ ખુંટી પર ભેરવી. પછી તેને ખુરશી પર બેસવા કહી તેના મ્હોં સામે તાકી રહીને કિરીટ બોલ્યો: “સુશીલ! તને આવેલો જોઈને મને ખૂબ આનંદ થાય છે હોં!”

સુશીલે કિરીટના વદન પર એ વખતે જે શાશ્વત આનંદ જોયો તે આનંદ પૂર્વે તેણે કોઈ વાર જોયો નહોતો. જે વખતે કિરીટને સ્વજનો તથા ગયાં હતાં, સૌ કોઈ તેની નિંદા જ કરતાં હતાં, તેના ઘર સામે દૃષ્ટિપાત કરવામાં કેટલાકો પાપ માનતાં હતાં, અને એક મૂંઝવણમાં પડેલી ત્યજાયેલી યુવતીને સુખ ઉત્ખવવાનો માર્ગ શોધતાં તે પણ મૂંઝાઈ જતો હતો—ખ્હાવરો બની જતો હતો, તે વખતે છેવટે પોતાનો એક મિત્ર તો એવો હતો કે જે મળવા માટે સીધો પોતાને ઘેર આવ્યો હતો. સુશીલના એ સ્વજનભાવે કિરીટને એ મૂંઝવણભરી સ્થિતિમાં પણ અપૂર્વ આનંદ ઉપગમ્યો હતો.

“તારા સંબંધે છેલ્લા થોડા માસમાં મેં એટલી બધી ચિત્રવિચિત્ર વાતો સાંભળી છે કે મને તને મળવા આવવાનું મન

રહ્યા કરતું હતું. હમણાં મેં પંદર દિવસની રજા લીધી હતી, હજી ચાર-પાંચ દિવસ રજાના બાકી રહ્યા છે, એટલે વિચાર્યું કે ચાલ કિરીટને મળી આવું તથા કાંઈ નવા-જૂની જાણી આવું અને જણાવી પણ આવું.”

“મારી નવા-જૂની તો એક રુદ્ધનકથા જ છે, સુશીલ ! પણ તારી નવા-જૂની મને કહે, તેમાં કાંઈ આનંદ પામવા જેવું હશે ખરું.”

“મારું લગ્ન થઈ ગયું.”

“ખરેખર ? ચાલો, હું ખુશ થયો અને તારી માતાને પણ સંતોષ થયો. કન્યા ભણેલી છે ? ઉમરલાયક છે ? સારા સંસ્કારવાળી છે ?”

“તને કશી ખબર હોય એમ નથી લાગતું.”

“ના, હું કશું જાણતો નથી. તું કંકોત્રી લખે તો જાણું ને !”

“કંકોત્રી મેં કોઈને લખી જ નથી અને ખાસ સમારંભ પણ કર્યો નથી, પણ કન્યાને તું ઓળખે છે.”

“કોણ ? ડાકોરમાં જેએલી પેલી કન્યાઓમાંની તો કોઈ નથી ને ?”

“ના, છેવટે કીર્તિદાએ જ મારો જીવનસાથ સ્વીકાર્યો છે.”

કિરીટ ચમકી ગયો. ફટલાક વખતથી તેણે કીર્તિદાને સંભારવાનું છોડી દીધું હતું. તેની પોતા પ્રત્યેની લાગણી તેને કોઈવાર યાદ આવતી હતી. કીર્તિદાએ પોતાના પત્રનો જવાબ પણ ન આપતાં સુશીલની સાથે લગ્ન કરવાનું પસંદ કર્યું તેથી એક બાજુએ તેને આનંદ થયો, બીજી બાજુએ ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તે થોડી વાર ચૂપ રહીને બોલ્યો : “કીર્તિદા સરસ છોકરી છે. તું ભાગ્યશાળી છે, સુશીલ ! મારી મુબારકબાદી છે.”

“પણ કીર્તિદા તને યાદ કરે છે તેની તને ખબર નહિ હોય.”

“મને યાદ કરે છે ? એ શું કહે છે તું ? હા, મારો ને એનો પરિચય ડુમસમાં ખૂબ થએલો.....”

“સંકોચાય છે શાને ? મારી જાણ બહાર કશું નથી. કાર્તિકાએ તને નિરાશ કર્યો છે. તારા પત્રોના જવાબ તે ગણી ગઈ છે.”

“એ બધું હવે મારે, તારે અને કાર્તિકાએ ભૂલી જવું નેઈએ, સુશીલ ! ચાલ, હવે બીજી કાંઈ વાત કાઢ. જ્યાં શું કરે છે ?”

“બિચારી શોષાયા જ કરે છે. વડોદરે આવવામાં મારો એક આશય જગતપ્રસાદને મળવાનો પણ છે.”

“કેમ ?”

“જ્યાએ તેને હાથોહાથ પહોંચાડવા માટે મને એક પત્ર આપ્યો છે.”

“મારી સાથે પણ જ્યાએ પત્ર આપેલો તે મેં જગતને આપ્યો હતો, પણ એ વિચિત્ર માણસ છે. ખુમારીથી જ વાત કરતો હતો. જ્યા હજી તેને પત્રો શામાટે લખે છે ? જગત જ્યા પ્રત્યે હવે જરાએ લાગણી ધરાવતો હોય એમ મને નથી લાગતું.”

“છતાં જ્યાને તો તેની પ્રત્યે લાગણી છે જ. જગતમાં લાગણી ધરાવવા જેવું શું છે તે કદાચ મને કે તને નહિ સમજાય. પણ જ્યાની લાગણી મેં જોઈ છે.”

“આશ્ચર્યની વાત છે. વકીલે અદાલતમાં જઈ દૂટા છેડા કરાવ્યા એ તેને નથી ગમ્યું એમ તો હું જાણી શક્યો છું. પણ હવે જગતપ્રસાદ શું કરે ? જ્યા શું કહે છે ?”

“તે તો ફરીથી લગ્નવિધિ કરવો પડે તો તેમ કરવા જ તૈયાર છે ! એ માટે જ જગતને તેણે પત્ર લખ્યો છે.”

કિરીટ વિચારમાં પડી ગયો. પિંજરમાં જીવનભર પુરાયલી પોપટી અફાટ આકાશમાં ઊડી શકતી નથી અને ફરીથી પિંજરમાં પુરાવા જ ધમ્મિએ એવી મનોદશા શું જયાની હશે? પણ પિંજર જ જયાને જોઈતું હોય તો તેણે સુશીલને ના કહી અને ફરીથી જગતપ્રસાદના જ પિંજરને તે કેમ પસંદ કરે?

“હીક...ક. જગતનું ઘર તેં જોયું છે?”

“ના, તારે સાથે આવવું પડશે.”

“હું સાથે આવું?” કિરીટ ફિક્કું હસ્યો: “મારાં પગલાં એના ઘરમાં થતાં જ કેટલીય આંખોમાંથી જાળાઓ ભભૂકશે અને કેટલીય આંખોમાંથી તીર જેવી બની જશે; પણ કશી ચિંતા નથી. ચાલ, હું આવું.”

કિરીટ કપડાં પહેરીને સુશીલની સાથે જવા નીકળ્યો. પોળની બહારથી તેઓએ ગાડી બાંહે કરી લીધી, અને જગતપ્રસાદનું ઘર નજીક આવતાં તે છોડી દીધી. પણ પોળમાં પેસતાં જ અનેક આંખો તેની સામે કતરાઈ રહી હતી.

જગતપ્રસાદના ઘર પાસે પહોંચતાં જ, એટલા પરના ગજગડનું આરાણું ઊઘડ્યું અને અંદરથી એક ડોસો નીકળ્યો. કિરીટ અને સુશીલે તેને જોયો. તુરત કિરીટે તેને ઓળખ્યો: “ઓહો, કૃષ્ણરામ મહારાજ! તમે અહીં ક્યાંથી?”

પોતાનું નામ ઉચ્ચરાએલું સાંભળીને ડોસો એકને જોઈ રહ્યો. ડોકેરના એ ગોરની આંખો હેઠળથી અનેક માણસો પસાર થઈ ગયા હતા એટલે તેને તુરત ઓળખાણ પડી નહિ, તોપણ પ્રશ્નના જવાબમાં માત્ર કૃષ્ણરામે એટલું જ કહ્યું કે “જરા કામે આવ્યો છું.”

કિરીટ અને સુશીલ થોભ્યા વિના જ હાલેલીમાં જઈને મેડા પર ચડ્યા. ઉપર પહોંચતાં એક એક પુરશી પર એટલા પેલા જે વાણીયાને કિરીટે કૃષ્ણરામના હાથમાંથી છોડાવ્યો

હતો અને જોને તેણે તેની નાની વયની પુત્રીનું લગ્ન કરતાં થોભાવીને સો રૂપિયાની મદદ કરીને વતન પાછો મોકલ્યો હતો તેને જોયો. તુરત તેને કિરીટ પ્રશ્ન કર્યો: “શેઠ, ઝોળખાણ પડે છે ને?” વાણીયો કિરીટ અને સુશીલ બેઠને ઝોળખી ગયો અને તેના મ્હોં ઉપર દ્વિકાશ પ્રસરી ગઈ. તે બોલ્યો: “ઝોળખું છું ભાઈશામ્!”

“અહીં કેમ પધારવું થયું છે? પેલા કૃષ્ણરામ પણ તમારી સાથે જ આવ્યા લાગે છે.”

“હા, ભાઈશામ્.”

એટલામાં કોઈ આવ્યું છે એમ જાણીને જગતપ્રસાદ આવી પહોંચ્યો, અને કિરીટ તથા સુશીલની સામે આવીને બોલો. કિરીટ કહ્યું: “આ મારા મિત્ર સુરતથી આવ્યા છે, તે તમારો પત્ર લાવ્યા છે.”

“લાવો.”

“આપું છું, પણ જગતપ્રસાદભાઈ! આ તમે શું માંજું છે?” કિરીટ પૂછ્યું.

“કેમ શું છે?”

“તમારા બેઠ મહેમાનને હું ઝોળખું છું. તેઓ કેમ આવ્યા છે તે પણ હું કદી શકું છું, ન્યાત ઊંધી ગઈ, પણ રાજ્યનો કાયદો તો જાણો છો ને?”

“તમે શું કહ્યું છો તે હું નથી સમજતો.”

“તો કલાક પછી સમજશો. આ વાણીયાની દિકરીનેય મેં જોઈ છે. તદ્દન નાની છે અને લગ્નને યોગ્ય નથી.”

“ડીક...ડીક, તમે તમારે મને પત્ર આપો ને.”

સુશીલે પત્ર ધર્યો અને જગતપ્રસાદે તે લીધો. પત્ર વાંચીને તે ઊંડા વિચારમાં પડેલો જણાયો. સુશીલ બોલ્યો: “તમે મને નથી પિછાણતા, પણ હું તમારો અને જયાનો બેઠનો હિતસ્વી છું.”

કિરીટ પૂર્તિ કરી: “આ મારા મિત્ર સુશીલ અને કાર્તિકદાનું થોડા દિવસ ઉપર લગ્ન થયું છે.”

“એમ ? સારી વાત. પણ હવે કાંઈ ન થાય.”

“કેમ ન થાય ? તમે આશા રાખશો નહિ કે હવે તમે આ વાણીયાની બાળક પુત્રીને પરણી શકો; અને બીજી બાબુએ બિચારી જ્યા તમારી પ્રત્યે કેવી લાગણી ધરાવે છે !” કિરીટ કહ્યું.

“હવે એ લાગણીને હું શું કરું ?”

“અને આ ગામડાની વાછડી સાથે ધર માંડી તમે સુખના લ્હાવા લેશો ? પૈસાથી ખરીદેલી સંસ્કારહીન છોકરી તમારી દાસી થઈ શકશે, જગતપ્રસાદભાઈ ! ધર્મપત્ની નહિ થઈ શકે. કેવા સંજોગો વચ્ચે તમારા છૂટા છેડા થઈ ગયા તે હું જાણું છું, અને લોકો પણ જાણે છે. તમને જીવન વચે ન્યાતમાંથી કન્યા ન મળી એટલે તમે આ સોદો પાર ઊતારવા બેઠા છો, એ ઉપરથી તમે સમજી લ્યો કે તમે કેવી ભૂલ કરી રહ્યા છો.”

જગતપ્રસાદ મૂંઝો મૂંઝો એ બધું સાંભળી રહ્યો. જે સ્થિતિ કિરીટ ખુલ્લા શબ્દોમાં કહી સંભળાવતો હતો, તે સ્થિતિ કાંઈ જગતપ્રસાદની જાણે બહાર નહોતી. બીજી સ્ત્રી પરણવાનાં ફાંફાં મારવામાં તેણે કશી મળ્યા રાખી નહોતી, અને છેવટે પાંચેક હજાર રૂપિયા ખર્ચવાને ઇરાદે તેના પિતાએ આ કન્યા શોધી કાઢી હતી. બીજી સ્ત્રી પરણીને જગતપ્રસાદ આખરે જળવવા ઇચ્છતો હતો, ઉંચા ખાનદાન તરીકેની પ્રતિષ્ઠા જળવવા માંગતો હતો, માતા-પિતા પુત્રવધૂ વિનાના ધરને જોઈને બેચેન બનતાં હતાં તેમને સંતોષ આપવા ચાહતો હતો. જ્યા પ્રતિની મમતા તો તેના અંતરમાં હવે સ્ફુરતી નહોતી, પરંતુ આ કન્યાને પરણવાની વાત તેનામાં ઉત્સાહ તો પ્રકટાવતી નહોતી જ.

એટલામાં જગતપ્રસાદના પિતા કેશવલાલ શેઠ આવ્યા એટલે

જગતપ્રસાદ મૂંઝો મૂંઝો ઉઠીને ચાલતો થયો. “શું છે, કિરીટલાલ ?” એમ પૂછતાં જ કિરીટ ને જગતપ્રસાદને સાંભળાવ્યું હતું તે તેના પિતાને પણ સાંભળાવ્યું. એ સાંભળતાં જ શેઠનો પિત્તો ઉછળ્યો: “જા, જા, એવકૂક ! લોકોનાં ઘર ભંગાવવા નીકળ્યો છે તે હું તને જાણું છું. હું મારે ગમે તેમ કરીશ, એમાં તારે શું ?”

“પણ રાજ્યનો કાયદો તો જાણો છો ને ?”

“જાણું છું, પણ એ કાયદાને ઘોળી પીતાં મને આવડે છે. પરોપકારનું પૂતળું ચઢતે આવ્યો છે, તે શું હું તને નથી ઓળખતો ? ચાલ ઊઠ, ખબરદાર, જો ફરીથી મારે ઘેર આવ્યો તો.”

તુરત કિરીટ અને સુશીલ ઊઠ્યા. આવા માણસને વધુ સમજાવવાનો કશો અર્થ નહોતો એમ તેમણે જોઈ લીધું એટલે તુરત તેમણે ચાલતી પકડી. કિરીટના વદન પર ચત્તપૂર્વક દાબી રાખેલો ગુસ્સો હતો, શેઠના વદન ઉપર મૂર્તિમંત તુચ્છકાર હતો. પેલા વણિકના વદન ઉપર ગમગીનીનો પડદો હતો, જ્યારે જરૂર ઊભેલા કૃષ્ણરામના વદન ઉપર પથરાઈ રહેલું હાસ્ય હતું.

પ્રકરણ ૪૩

દ્યેય વિના ધસડાતું વહાણ

જગતપ્રસાદને ત્યાં અપમાન પામીને કિરીટ તથા સુશીલ ઘેર પાછા ન ફર્યા; પરંતુ એ અપમાન કરતાં ય વધારે તો એક ગભરુ બાળાને વેચનાર અને ખરીદનાર ઉપરના ગુસ્સાથી કિરીટને એ લગ્ન થતું અટકાવવાનો યત્ન કરવામાં વધારે ઔચિત્ય લાગ્યું. અહીં તો કિરીટે એ બાળાનું મુખ પણ જોયું નહોતું, પરંતુ તે માનતો હતો કે તે પણ જગતપ્રસાદના ઘરના એક ખંડમાં જ હશે. બાળાનું નામ જસુદ્ધ હતું. જસુદ્ધનું નિર્દોષ મુખ તેની આંખો સામે આવીને જીભું રથું. એ મ્હોં ઉપર નર્યું મુગ્ધત્વ હતું. એ બાલિકાને પરણવા તૈયાર થનાર જગત મૂર્ખ હતો; અને એક વાર તેને વેચી નાંખવાના તેના માબાપના યત્નમાંથી તેમને પાછાં વાળ્યા છતાં ફરી પાછાં તેઓ એને વેચવા તૈયાર થયાં હતાં તેમાં કિરીટને રાક્ષસત્વ લાગતું હતું. સુશીલને તેમાં એ કુટુંબની બેકારીનું અને ગરીબાઈનું ભાન થતું હતું. એ ગરીબાઈ જ મનુષ્યને પોતાના સંતાનોને વેચવા જેવી મીલકત માનવાને પ્રેરી રહ્યાં હતાં. કન્યાનું દાન કરવાનો પરમ ધર્મ માનનારા આર્યાવર્તમાં કન્યાને વેચવાની રાક્ષસી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ, તેનું કારણ દેશનું રાજકારણ અને અર્થતંત્ર હતું. એ વિષે ચર્ચા કરતાં બેઉ એક પોલીસ અમલદારને ત્યાં પહોંચ્યા.

ત્યાં ફિરીટ બધી વાત કહી અને છેવટે વિનંતિ કરી કે :
“કોઈ પણ રીતે આ લગ્ન અટકાવવું જોઈએ અને છોકરીને રાજ્યે
કબજે લઈને કોઈ સ્ત્રીસંસ્થામાં કે આશ્રમમાં રાખવી જોઈએ.”

અમલદારે સૂચન કર્યું : “એ બધું કરવા માટે પહેલાં
તમારી અરજી જોઈએ, પછી તેનો બધો વિધિ થઈ શકે; પણ
એ છોકરી તમારી કાંઈ સગી છે ?”

“સગી તો નથી, પણ કેવળ દયાભાવથી પ્રેરાઈને હું તમારી
પાસે આવ્યો છું, તો પછી અરજીની શી જરૂર છે ?”

“ખાતમી અમે આવી રીતે લેતા જ નથી, એટલે તમારે
અરજી કરવી જોઈશે. તેમાં છોકરીનું અને તેનાં માબાપનું નામ,
વતન, જે કાંઈ જાણતા હો તે બધું લખજો.”

“ઠીક” કહી ફિરીટ ગિઠ્યો, પણ તે મૂંઝવણમાં પડ્યો.
છોકરીનું નામ તે જાણતો હતો પણ તેનાં માબાપનું નામ તે
જાણતો નહોતો. તેનું વતન કાઠિયાવાડનું ક્યું ગામકું હતું તે
સૂચીલને પણ આજે યાદ નહોતું.

જતાં ઘેર જઈને તેણે તુરત અરજી લખી નાંખી અને
પોલીસ અમલદારને પહોંચાડી. પરંતુ એ અરજી ઉપર અમલી
પગલાં લેવાની જરૂરી ઉતાવળ ફિરીટને સમજતી હતી, તેટલી
પોલીસ ખાતાને ક્યાંથી સમજાય ? આવા બનાવોની વાતો
સાંભળીને પોલીસનાં માણસો રીઠાં બની ગયાં હોય છે, એટલે
જે કામમાં લોકોને અત્યંત અધીરતા વ્યાપી હોય છે, તે કામમાં
તેમને તો ધીરજ હોય છે.

અપોરે પાછી ફિરીટ તપાસ કરી તો જણાયું કે હજી અર-
જીનો કશો અમલ થયો નહોતો. તેણે બીજી અરજી આપી કે
જો આ લગ્ન અટકાવવાને તુરત પગલાં લેવામાં નહિ આવે તો
લાગતાવળગતાઓ કાયદાની ચુગાલમાંથી છટકી જવાનો અને

એરીછપીથી લગ્ન થઈ જવાનો સંભવ છે. આ ખીજી અરજીથી અમલદાર ચીડાયો અને બોલ્યો: “તમારી અરજીમાં છોકરીનાં માઆપનાં નામ પણ નથી, અને ઉપરથી ઉતાવળ કરવાની અરજી આપો છો; એવી આંધળી શોધ કરવાની હોય તો વાર પણ થાય!”

છેવટે છેક સાંઝે પોલીસે છોકરી અને તેનાં માઆપને પકડવાનું વારંટ અને જગતપ્રસાદ ઉપર એ છોકરીને ન પરણવાનો મનાઈ હુકમ તૈયાર કર્યો. પરંતુ જગતપ્રસાદને ત્યાં એની બજવાણી કરવા જતાં માલૂમ પડ્યું કે પંખીઓ જાળમાંથી છટકી ગયાં છે!

જગતપ્રસાદ, તેનો પિતા, કૃષ્ણરામ મહારાજ, જસુદ અને તેનાં માઆપ-એમાંનું કોઈ ઘેર નહોતું! પોલીસનાં માણસો પાછાં ફર્યાં અને ફિરીટ નિરાશ થઈ ગયો. તેની બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ હતી. હવે પરહદમાં જન્મને જગત લગ્ન કરી નાંખશે, પછી તે વડોદરામાં પાછો ફરશે, પોલીસ તે ઉપર કશું ધ્યાન આપશે નહિ, અને ધ્યાન આપે તોપણ શું? જે થવાનું હતું તે થઈ ગયા પછી શું થાય? હિંદુ લગ્ન કોઈ પણ રીતે ભૂલથાપથી કે છેતરપીંડીથી પણ એક વાર થઈ ગયું, એટલે તે રદ થતું નથી, સંઘાયલી સાંકળ તૂટતી નથી, અને સાંકળ તોડવી હોય તો પતિ કે પત્ની બેમાંથી એકની પૂરી તૈયારી જોઈએ; પણ આ બનાવમાં તો તેવું કશું હવે થઈ શકે તેમ નહોતું. નિરાશાએ ઉપગ્રવેલી બેએનીથી ફિરીટ તરફ ઝીંક્યો.

“બિચારી જયા આ વાત સાંભળશે, ત્યારે તેને કેવું લાગશે?” ફિરીટના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

“આશાજ દુઃખરૂપ છે, ફિરીટ! નિરાશા એ જ પરમ સુખ છે. તે આશાને તિલાંજલિ આપીને સંતોષ માનવો.”

“સૌને માટે એવો સંતોષ શક્ય નથી હોતો.”

“પણ જ્યાને માટે એ શક્ય છે.”

જ્યાને માટે જે નિરાશાજનિત સંતોષ શક્ય છે તે પોતાને માટે શક્ય છે ખરો? એ પ્રશ્નના ઊંડા વિચારમાં કિરીટ કેટલી ય વાર સુધી દટાયલો રહ્યો. આશાનિરાશાના ભૂતકાળના અનેક વંટાળ તેના સ્મરણમાં ઉભરાયા અને તે આરામખુરશીમાં અવાક પડી રહ્યો.

“કિરીટ!” સુશીલના પ્રશ્ને તેને વિચારતંદ્રામાંથી જગાડ્યો.

“શું?”

“પદ્માની તું હવે શી વ્યવસ્થા કરીશ?”

“તું કહે, શું કરું?”

“તું તેની ચિંતામાં કુબાહુલ્ય રહે છે એમ મને લાગે છે. એ ચિંતામાં હું કોઈ રીતે ભાગ પડાવી શકું તેમ છું?”

“મને તો કશું સ્મરતું નથી.”

“પણ તેં દૂરનો કોઈ માર્ગ આંકી રાખ્યો હશે ને?”

“નથી આંકી રાખ્યો. હું તો વહાણુને પવન જે દિશામાં લઈ જવા ઇચ્છું તે દિશામાં ધસડાવા દઈને અત્યારે તો માત્ર સમય જ ગાળવા ઇચ્છું છું.”

“એટલે?”

“દિવસો જાય છે, તેમ ભલે જાય. કાળનો પરિપાક થશે ત્યારે તે ગુન્ગવણ ઉકલશે, અને નહિ ઉકલે ત્યાંસુધી માનીશ કે હજી સમય પાડ્યો નથી.”

“પદ્માને કોઈ આશ્રમમાં મૂકે તો?”

“પ્રસૂતિગૃહની નર્સે મને મુંબઈના એક આશ્રમનું નામ સૂચવ્યું હતું, તું વળી અમદાવાદના આશ્રમનું નામ સૂચવીશ.”

“હા, માતૃશ્રી ત્યાં છે તે તું જાણે છે ને? જરાએ સંતું લાગવા નહિ દે.”

“પણ એનું છેવટ શું? આશ્રમમાં માતૃશ્રીના વારસદાર

થવું એ જ ને ? ના, ના, સુશીલ ! પદ્માની એ સ્થિતિ મને તો ન ગમે.”

“પદ્મા શું કહે છે ?”

“પદ્માની સમીપે એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થયો નથી, ત્યાં એ શું કહે ?”

“પણ તો પછી આમ ને આમ અનિશ્ચિત સ્થિતિ ક્યાં સુધી લાંબાવીશ ?”

“એક વાર તો હું તને કહી ચૂક્યો છું કે કાળનાં ગર્ભમાંથી જ એ સ્થિતિ બદલાવી હશે ત્યારે બદલાશે. અત્યારે હું કોઈ તરેહનો સ્થિતિપલટો જોઈ શકતો નથી.”

કિરીટના આ કથનમાં કાંઈ ભેદ તો નહિ હોય ? પદ્મા પ્રતિનો કિરીટનો પક્ષપાત તો સુશીલ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો હતો, પરંતુ એ કેવળ દયાથી પ્રેરિત પક્ષપાત હતો કે જાડી જાડી કિંવા અસ્પૃશ્ય પ્રેમની લાગણી પણ કિરીટમાં હતી ? અને જો એની લાગણી હોય તો લોકવાયકામાં સુશીલે સાંભળ્યું હતું તેમ કિરીટ પદ્માની સાથે લગ્ન કરે એ સુશીલને શક્યતાની બહાર લાગતું નહોતું. કિરીટ સમયના પરિપાકની વાત કરતો હતો તે એ જ અર્થમાં પણ કાં ન હોય ? પણ સુશીલની સમ્યક્તા તેને એવો સીધો પ્રશ્ન કિરીટને પૂછવા દે નેમ નહોતું.

તેણે કહ્યું : “પદ્માને પોતાના નિસ્તારની કઈ દિશા સૂઝે છે, તે પણ તેં તેને કોઈ વાર પૂછ્યું નથી ?”

“ના, હું એ પૂછ્યું તેનો અર્થ એ જ થાય કે તે મને હવે ઓળખેલા લાગે છે અને હું તેને ક્યાંય પણ રવાના કરી દેવા તૈયાર થયો છું. અસ્પૃશ્ય આધાત પણ એના હૃદય ઉપર થવા દેવા હું તૈયાર નથી.”

સુશીલ ચૂપ બનીને બેસી રહ્યો.

એક દિવસ ગયો, બે દિવસ ગયા અને ત્રીજો દિવસે જાણવામાં આવ્યું કે જગતપ્રસાદ જસદને પરણીને ઘેર લાવ્યો હતો. તુરત ફિરીટ સુશીલને કહ્યું: “હવે જ્યાની કેવી સ્થિતિ થશે?”

“નિરાશામાં સંતોષ માનીને પિતાને ઘેર જીવન પૂરું કરશે. બીજું શું થાય?”

“તેમ, પક્ષા પણ આ ધરને ભાઈનું ધર માની જીવન પૂરું કરશે, સુશીલ ! એ સિવાય બીજું કોઈ ભાવી મને સ્પષ્ટ નથી.”

સુશીલ મૂંગો રહ્યો. તેને હવે કોઈ બીજો જ વિચાર થઈ રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૪૪

આશ્રમને માર્ગે

મર્ધ કે પિતાને ઘેર શેષ જીવન પૂરું કરતી વિધવા અને પક્ષા એ બેઉની સ્થિતિમાં સુશીલને સમાનતા લાગી નહિ. લોકાપવાદની દરકાર કિરીટને નહોતી, પરંતુ એ લોકાપવાદને જ કારણે કિરીટ પરણી શકે તેમ પણ હવે સુશીલને લાગતું નહોતું. માતા જેવું વાત્સલ્ય ધરાવતી યમુના બાબી કિરીટને છોડી ગઇ, ત્યારપછી લોકાપવાદની માત્રા વધી હતી, અને કિરીટને પરણવા માટે કોઇ પૂછતું પણ નહોતું. અને જો પક્ષા જીવનભર કિરીટને ત્યાં જ રહેવાની હોય તો કિરીટનું જીવન ફેવું વીતે તેનો વિચાર કરતાં સુશીલનું હૃદય કંપી ઉઠતું હતું.

પહેલાં સુશીલને લાગ્યું હતું કે પક્ષા ઉપરનું કિરીટનું મમત્વ પ્રચ્છન્ન પ્રેમરૂપ છે, પરંતુ હવે તેને એમ લાગતું નહોતું, અને તેથી જ કિરીટના ભાવિ જીવનમાં કદાચ અધિકાર વ્યાપશે એવો તેને ભય લાગ્યો હતો. શું આ પરિસ્થિતિ પક્ષાની નજીબમાં નહિ હોય ? તેણે આ ધરમાં જ હમેશને માટે રહીને કિરીટનું જીવન શામાટે ધૂળધાણી કરવું જોઈએ ?

થોડી વાર વિચાર કરીને તેણે કિરીટને પૂછ્યું : “પક્ષાનો ને મારો પરિચય કરાવી આપીશ કિરીટ ?”

“હા, પણ તેની ઈચ્છા હોય તો જ. હું તેને પૂછી જોઉં.”

કિરીટ ઊઠ્યો અને પદ્મા પાસે ગયો. થોડી વાર પછી તે સુશીલને બોલાવવા આવ્યો. સુશીલે જમને જોયું કે દેહ અને મનથી અતિશ્રાન્ત થએલી, ફિક્કા પડી ગએલા શરીરવાળી અને જેમ અને તેમ મ્હોં ઓછું દેખાડવાના યત્નમાં સાડીનો છેડો કપાળ પર જેટલો અને તેટલો વધુ નીચે ખેંચીને પદ્મા પારણાની પાસે બિછાવેલી એક નાની શેતરંજ પર બેઠી હતી. તેની સામે બોંય પર બેસતાં સુશીલે એની ઢળેલી આંખો પર, બેઠેલા ગાલ પર, કપાળ પરની કરચલી પર દૃષ્ટિ કરી. વદન પરની બધી રેખાઓ માનસિક યાતનાનું જ પ્રતિબિંબ પાડતી હતી.

કિરીટ બાળુની પુરશી પર બેઠો. સુશીલે કહ્યું: “પદ્માબહેન, કિરીટ મારો પરમ મિત્ર છે, અને તેની સાથેની મિત્રતાને દાવે હું તમને મળવા આવ્યો છું. તમને તેથી સંકોચ તો નથી થતો ને?”

“ના, બાઈ.”

“તમે હવે તો અહીં જ રહેવા ઇચ્છો છો ને?”

“મારી ઇચ્છા જેવું કશું છે જ નહિ, બાઈ! મારી ઇચ્છા તો જીંદગી પૂરી કરવાની હતી, પણ કિરીટબાઈએ તેમ કરવા ન દીધું. હવે હું શું કરું, અહીં રહું કે બીજે જઈ અને બીજે જઈ તો ક્યાં જઈ, તે મને કશું સ્પષ્ટ નથી.”

“તમે કોઈ આશ્રમમાં જમને રહો તો?”

“સુશીલ! તું એવું શામાટે પૂછે છે? મને પદ્મા બોળરૂપ લાગે ત્યારે એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.” કિરીટ વચ્ચે બોલ્યો.

“પદ્માબહેનનો બોળે તને નથી લાગતો તે હું જાણું છું. પણ તારા સંસારનું શું?”

“મારો સંસાર બંધાય તો બલે, ન બંધાય તો બલે. પદ્મા મારા આશ્રયમાં અને મારા ઘરમાં જ રહેશે, એ જાણ્યા પછી કોઈ કન્યા મને પરણવા ઇચ્છશે તો જ હું તેને પરણીશ, અને

નહિતો આ વિધવા બહેન અને તેના બાળકથી મારા ઘરની અને જીવનની શૂન્યતા નિવારવાને હું મથીશ.” કિરીટ જરા જુસ્સો દાખવતો બોલ્યો.

“એક બાળુએ લોકાપવાદ અને બીજા બાળુએ સ્ત્રીસ્વભાવગત અસૂયા, એ બેઉ કારણે તું પરણી શકે એમ મને નથી લાગતું. કિરીટ! અને બીજા વાત કહું?”

“કહેને.”

“પછી કહીશ.”

એ “પછી કહીશ” શબ્દોમાં રહેલો મર્મ કિરીટના ખ્યાલમાં આવે તે પહેલાં મૂંગી મૂંગી આ સંવાદ સાંભળી રહેલી પદ્માના ખ્યાલમાં આવ્યો. અતિપરિચય, એકાંત અને મમતાની સુવાણી લાગણી કાળક્રમે વિકૃતિમાં પરિણમે છે, એટલું જ નહિ, પણ લોકાપવાદની અતિશયતા એ માનસ વિકૃતિને સખળ બનાવે છે, બલકે તે પતનના માર્ગ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે, ભય-લજ્જા-સંકોચને ધીરે ધીરે ટાળે છે અને પછી પરોક્ષ અપવાદ તથા પ્રત્યક્ષ આચરણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂંસી નાંખવાને એ વિકૃત માનસ તૈયાર થાય છે. પતનને પંથે નહિ પડેલાંઓને પણ લોકાપવાદના સૂચને જ એ પંથે વાળ્યાં હોવાના દૃષ્ટાંતો સંસારમાં જોવા મળે છે. પોતાના સાંભળતાં સુશીલ જે કાંઈ કિરીટને કહેવા ઇચ્છતો નહોતો, તે કાંઈ આવા જ પ્રકારનું હશે, એમ પદ્માને લાગ્યું અને તુરત તે બોલી: “સુશીલભાઈ! હું નિરાંતે રહી શકું તેવું કાંઈ આશ્રમ છે?”

“અમદાવાદમાં જ એક આશ્રમ છે, ત્યાં મારાં બા કામ કરે છે; કિરીટને મેં એ સૂચના કરી, પણ તે તમને આશ્રમમાં રહેવા દેવા ઇચ્છતો નથી.”

“તો મારે એ જ આશ્રમમાં રહેવા જવું છે, સુશીલભાઈ!”

તુમે મને ગોઠવણ કરી આપો.” તુરત પદ્મા બોલી.

“પણ કિરીટની તેવી ઇચ્છા નથી. તે માને છે કે ત્યાં અનેક દુષ્ટ, ટીકાખોર, તુચ્છકારની આંખો તમારા પર પડશે અને તમારું જીવન અસહ્ય થઈ પડશે. સ્ત્રીઓનું આશ્રમ એ શબ્દોમાંજ એવો ભાવ પેસી ગયો છે કે જાણે ત્યાં વસતી સ્ત્રીઓ પતિત હોય.”

“શું ત્યાં બધી એવી સ્ત્રીઓ જ રહે છે?”

“બધી એવી નહિ. પરંતુ આપણા લોકોએ સંસારનો ચોક્કસ પ્રવાહ માની રાખેલો હોય છે, અને એ પ્રવાહથી જે પતિત હોય તેને લોકો પતિત માને છે. પણ એ પ્રવાહ જ પૂરો શુદ્ધ નથી, એવું કાંઈ લોકો જોવા બેસતા નથી. આથી એવાં આશ્રમો નકામાં વગોવાય છે.”

“પણ હું તો ત્યાં રહી શકીશ. મને ધીરે ધીરે ગોઠી જશે અને પછી કરું દુઃખ નહિ લાગે.”

“પણ અહીં તમને શું દુઃખ છે, પદ્મા ભાભી?”

“અહીં કયું દુઃખ છે તે હવે મારા ધ્યાનમાં બરાબર આવી ગયું છે. તમે મારે માટે તમારી જાંઘળી ઉપર પૂજો મૂકવા તૈયાર છો એ દુઃખ શું નાનું સૂનું છે? મારે તેમ થવા દેવું નથી. સુશીલભાઈ! તમે પાછા જાઓ ત્યારે મને સાથે તેડતા જાઓ.”

થોડી ક્ષણો ત્રણે જણુ મૂગાં રહ્યાં અને પુનઃ એ જ પ્રશ્ન ઉપર બાંધછોડ ચાલી. કિરીટે પદ્માને સમજાવવા યત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો. તેણે સુશીલ પર પણ થોડો ગુસ્સો ઠાલવ્યો અને પછી તે શાન્ત થયો.

રાત્રે પદ્માએ સુશીલની સાથે જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાનાં અને બાળકનાં કપડાંની પેટી ભરી દીધી. દૂધ જાળવી રાખવા માટે થરમોસ જોઈએ તે કિરીટે કાઢી આપ્યું. પદ્મા પાસે ગૂરમ શાલ નહોતી તે પણ કિરીટે તુરત ખરીદીને લાવી આપી.

તૈયારી થઈ ગયા પછી કિરીટ સૂઈ ગયો, પણ તેને ઉધ ન આવી. પક્ષા ગયા પછીનું સૂનું ઘર કિરીટથી કલ્પ્યા વિના રહેવાતું નહોતું.

પરોઢમાં જ ઘેરથી નીકળવાનું હતું. ગાડી આવી અને સુશીલ તથા પક્ષા તેમાં ગોઠવાયાં. કિરીટ સ્ટેશન સુધી પહોંચ્યાડવા એ જ ગાડીમાં બેઠો.

“સુશીલ ! તું માછને બરાબર ભલામણ કરજો. પક્ષા કેવા કોમળ સ્વભાવની છે તે તું તેમને બરાબર કહેજો, હોં ! અને બધી વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી તું મને તુરત પત્ર લખજો. બધા ખર્ચનો બંદોબસ્ત મારા તરફથી થવાનો છે તેમ તું આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને કહેજો.”

કિરીટની એવી ભલામણની કાંઈ ખાસ જરૂર નહોતી, પરંતુ કિરીટની ચિંતાતુરતા તેને વારંવાર ભલામણ કરવા પ્રેરતી હતી. સુશીલે તેને નિશ્ચિત કરવા માટે કહ્યું: “તો તું જ સાથે ચાલ ને, કિરીટ ! બધી વ્યવસ્થા નજરે જોઈ લઇને પછી પાછો ફરજો.”

“હું આવું ?” ક્ષણેક વિચાર કરીને તે બોલ્યો: “હા, ત્યારે હું સાથે જ આવીશ ” અને તે નિશ્ચિત થયો.

રેલ્વે ટ્રેનમાં બેઠા પૂર્વે તેણે એક ચિટ્ટી લખી નાંખી, અને ઘેર પૂંજ ડોસ્તીને પહોંચાડવા એ ગાડીવાળાને જ આપી. ચિટ્ટી પહોંચાડવા માટે ચાર આના તેણે ગાડીવાળાના હાથમાં મૂક્યા.

મધ્યાહન થતાં પૂર્વે બધાં સાબરમતી સ્ટેશને ઊતર્યાં.

લગ્ન પછી સુશીલે રેલ્વે ક્વાર્ટર છોડી દીધું હતું અને ક્વાર્ટરની નજીકમાં જ એક મકાન ભાડે રાખી ત્યાં રહેવા માંડ્યું હતું. એ મકાન એક નાના ઘાટનો બંગલો હતો અને નીચેનો બધો ભાગ તેણે રાખ્યો હતો. તેના ત્રણેક ખડો, રસોડું અને નાનો વરંડા હતો. કાર્તિકેદાનાં સુખસગવડની દૃષ્ટિએ તેણે બાડાનું થોડું ખર્ચ વધાર્યું હતું. પણ આજે સુશીલને લાગ્યું

કે પોતે એ ઠીક જ કર્યું હતું, નહિતો આ બધાંની વ્યવસ્થા કરતાં મુંઝવણ ભોગવવી પડત.

કિરીટને સુશીલની સાથે દૂરથી જોતાં કીર્તિદા પહેલાં તો શરમીદી પડી ગઈ, પણ પછી તેની સાથે એક સ્ત્રી અને બાળકને જોતાં તેને ખ્યાલ આવ્યો કે તે પદ્મા જ હોવી જોઈએ. પદ્માને તે પિછાણતી નહોતી, પરંતુ સુશીલ પાસેથી તેણે એ પ્રકરણ જાણ્યું હતું.

વરંડાનાં પગથિયાં ચડતાં જ કિરીટની દૃષ્ટિ દૂર ઊભીઊભી જોતી કીર્તિદા પર પડી. તેના મોં પરના ક્ષોભને તે ક્ષણાર્ધમાં પામી ગયો અને એ ક્ષોભના પડદાને તોડતાં તેણે તુરત પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ કીર્તિદાબહેન! આનંદમાં છો ને?”

એ સંબોધને જ ક્ષોભને ઉડાવી કીર્તિદાના વદન ઉપર સ્મિતની રેખા પ્રકટાવી: “હા, પધારો ભાઈ!”

સુશીલે કીર્તિદાની પાસે જઈને ધીરે સ્વરે તેને કાંઈ સૂચના કરી અને તુરત કીર્તિદા પદ્માને બાજુના એક ખંડમાં લઈ ગઈ. ખંડની બારીઓ બંધ હતી, તે તેણે ઉઘાડી નાંખી અને ઝટઝટ નીચે એક શેતરંજ પાથરી દીધી. પદ્માએ બાળકને બાજુએ સૂવડાડ્યું અને પોતે નીચે બેઠી. તુરત સુશીલ પાણીના લોટા-ખાલો લાવીને પદ્માની બાજુએ મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

“બચ્ચાને કેટલામો માસ જાય છે?”

“ત્રીજો.”

“કીર્તિદા બચ્ચાની સામે કાંઈક કુતૂહલની દૃષ્ટિથી જોઈ રહી અને બોલી: “દૂધ લાવું? પીએ છે?”

• “દૂધ મારી સાથે છે.”

“તમારું પિયર ક્યાં?” કીર્તિદાએ પ્રશ્ન કર્યો.

તત્ક્ષણ પાછો સુશીલ આવ્યો અને હસીને બોલ્યો: “એ

બધું પછી નિરાંતે પૂછજે; પહેલાં તેમને માટે નાસ્તાની ગોઠવણ તો કરે!”

“ચાહ બનાવું?” કીર્તિદાએ સુશીલને પ્રશ્ન કર્યો.

“એકલા ચાહથી ચાલે? પૂરીઓ જોઈશે.”

“બિસ્કીટનો દાખડો છે.”

“નહિ, નહિ, પૂરીઓ બનાવવી જોઈશે. સરખી નહિ વણાય તો ચ ચાલશે, અને નહિતો પકાબહેન વણતાં શીખવશે, પણ આજે તો પૂરીઓ જ કરવાની છે!”

કીર્તિદા શરમાઈને હસતી રસોડા બણી દોડી ગઈ. તેને બરાબર રસોઈ આવડતી નહિ તે બદલનો એ ઉપાલંબ હતો, પણ એવા ઉપાલંબનાં પતિનાં વાક્યોએ તેને અનેક વાર હસાવી હતી અને અત્યારે પણ તેને હસવું આવ્યું.

પકાના મુખમાં પણ તેથી રિમતની રેખા પ્રકટીને સમાઈ ગઈ. તે કીર્તિદાને દોડતી જોઈ રહી. તે ક્ષણે તેના ખ્યાલમાં આવ્યું કે એ ખંડની બહાર પડતી બારીમાંથી એ માથાં ઊંચાં થઈને પોતાને જોઈ રહ્યાં હતાં. એક માથાં કોઈ એ છોકરીઓનાં હતાં; એક ઉધાડું હતું, બીજું ઓઢણી ઓઢેલું હતું. પકાની દૃષ્ટિ તે બણી જતાં તુરત એક માથાં નીચાં ઊતરી ગયાં.

પ્રકરણ ૪૫

કીર્તિદાનાં અતિથિઓ

“બડાદસે આ ગયે સુશીલ બાપુ?” કહેતી એલીઝા પગથિયાં ચડી અને સુશીલ તથા કિરીટનું ધ્યાન તેની તરફ ખેંચાયું. પણ તેની સાથે એક બીજી બાળા પણ હતી. કિરીટે તત્ક્ષણ તેને ઓળખી. તે કમળા હતી! પણ કમળા અહીં ક્યાંથી? અને કમળાએ પણ કિરીટને ઓળખી લીધો. તેના પગ થંભી ગયા અને દૃષ્ટિ નીચી ઢળી ગઈ.

“આવ, એલીઝા!” સુશીલ બોલ્યો: “વડોદરેથી મહેમાનો મારી સાથે આવ્યા છે.” કમળા તરફ જોઈને તેણે પૂછ્યું: “તારે ત્યાંય મહેમાન આવ્યાં હોય એમ લાગે છે.”

“એ તો મારી સાથે ભણે છે. આજે રવિવાર છે એટલે મારાં એક દિવસનાં ગેસ્ટ થયાં છે.” કમળાને બહાર ઊભી રહેલી જોઈને એલીઝા બોલી: “અંદર આવો કમળાબહેન! આ સુશીલ બાપુ, અને આ એમના મિત્ર છે—કી—કી—કીટલાલ. હું તેમને ઓળખું છું. એક વાર તે આવેલા.”

કિરીટ સ્મિત કરીને બોલ્યો: “હા, આવેલો ખરો.”

કમળા મૂંઝી મૂંઝી અંદર આવી. તે કિરીટને ઓળખતી હતી અને કિરીટ તેને ઓળખતો હતો. પણ એ ઓળખાણ

અહીં પ્રકટ ન થાય તો જ ઠીક એમ તેને થયા કરતું હતું. હવે જલ્દી પાછાં જવાય તો સારુ એમ પણ તેના મનમાં હતું.

“કીર્તિદા બહેન ક્યાં ગયાં? કાંઈ ચાહ-બાહ પાશો કે નહિ?” કહેતી બોલકણી એલીઝા રસોડા તરફ આગળ વધી અને કમળા તેની પાછળ પાછળ દોરાર્ધ. તેનો ક્ષોભ પ્રતિક્ષણે વધતો હતો.

મળતાવડી એલીઝા કીર્તિદાની સખી બની ગઈ હતી. સુશીલ પોતાના મિત્ર કિરીટને મળવા વડોદરે ગયો છે અને કિરીટને ત્યાં એક બાઈ રહે છે તેની સાથે તેના પતિએ છૂટા છોડા મેળવ્યા છે, એ વાત કીર્તિદા પાસેથી જ એલીઝાએ જાણી હતી; એટલે વડોદરેથી સુશીલ પાછો આવતાં તેની સાથે એક બાઈ પણ આવેલી છે એવું એલીઝાએ સાંભળતાં જ તેના મનમાં કુતૂહલ જન્મ્યું હતું. એ કુતૂહલ એલીઝાએ કહેલી થોડી ઉપલક્ષ વાતથી કમળામાં પણ જન્મ્યું હતું અને બારીમાંથી બેઠાએ કુતૂહલવશ ડોકિયાં કરી પદ્માને જોઈ હતી. પરંતુ જે કાંઈ એલીઝા જાણતી હતી તે કમળા જાણતી નહોતી અને કમળા જાણી શકી હતી તે એલીઝા જાણતી નહોતી! એલીઝા એટલું જાણતી હતી કે કિરીટ એ ત્યક્તા બાઈને આશરો આપ્યો છે તેથી તેની નિંદા થાય છે, પરંતુ સુશીલનો એ વડોદરાવાસી મિત્ર કિરીટ છે તેની બીજર કમળાને નહોતી. તે તો ત્યક્તા બાઈને બારીમાંથી જોઈને કુતૂહલ શમાવવા ઈચ્છતી હતી, પણ તેને ત્યાં જોતાં જ કમળાએ ઓળખી હતી કે એ તો પદ્મા છે! સુશીલનો એ મિત્ર કિરીટ છે તે તો કમળા ખંડલામાં આવી ત્યારે જ જાણી શકી હતી. એ બધાં ઓળખીતાંઓની વચ્ચે પોતે વિનાઆમંત્રણે એલીઝાની સાથે આવી પડી હતી તેથી તેને ક્ષોભ થતો હતો, પણ હવે ત્યાંથી છટકાય તેમ નહોતું. હજી તો એલીઝાએ માંગી

લીધેલી ચાહ પીવા પણ ત્યાં થોડાં વિના ચાલે તેમ નહોતું.

“કેમ કીર્તિદા બહેન ! મેં કહ્યું તે ન સાંભળ્યું ? અમે ચાહ પીવા આવ્યાં છીએ.”

કીર્તિદાએ હસીને કહ્યું : “તમને ચાહ અને પૂરી બેઠે મળશે, પણ એક શરતે : રકાબી પ્યાલા ઘોષને તૈયાર કરો.”

“ઓહ ! એ તો મામૂલી શરત છે. મેં ધાર્યું કે તમે મને પૂરીઓ બનાવવા માટે મદદ કરવાનું કહેશો !”

“ઉહ ! એમ તો તમને રસોડામાં ન પેસવા દેવાય !”

અને એલીઝા ખડખડાટ હસી પડી. “ઓ લો ! આ જુઓ, સનાતની હિંદુ ! આજે મેહમાન છે એટલે સનાતની બની ગયાં છે ! મહેમાન નહોતાં ત્યારે તમે કેટલી વાર ખ્રિસ્તી બન્યાં હતાં, તેનો હિસાબ ગણાવું ?”

કીર્તિદાએ હસતી અને ઠપકાભરી આંખે એલીઝા સામે જોયું અને કહ્યું : “છાનાં રહો, કોઈ હોય ત્યારે તો જરા સમજીને બોલો !”

“ચાલો, હવે હું ડાહી થઈ જઉં છું ; હું પ્યાલા-રકાબીઓ ઘોષ તૈયાર રાખું છું, પણ હજી પૂરીઓનું ક્યાં ઠેકાણું છે ? મારાથી તમે વટલાતાં હો, તો આ મારી બહેનપણી કમળા તમને મદદ કરશે : તે હિંદુ છે, વાણીયા છે...”

“એમને તરદી ન અપાય...”

“કશી શીકર નહિ,” કમળા બોલી : “એમાં તરદી શી છે ?” એમ કહેતી કમળા અંદર પેડી અને કીર્તિદા એ અણધારી મંદદથી આનંદ પણ પામી.

તેણે ચાહ ઊતારી કડાઈ સ્ટવ પર ચડાવી અને કમળા પૂરીઓ વણવા લાગી. દસ મિનિટમાં ચાહ અને પૂરીઓ ફિરીટ તથા સુશીલ સમક્ષ પહોંચી. કીર્તિદાની પૂરીઓમાં ભૂમિતિની

અનેકવિધ આકૃતિઓ ઊતરતી, પરન્તુ આજે ખુમચામાં વર્તુળા-
કૃતિની પૂરીઓ જોઈને સુશીલ આશ્ચર્ય પામ્યો.

કીર્તિદાની સૂચનાથી કમળા એક રકાબીમાં પૂરીઓ અને
ચાહનો પ્યાલો લઈને પક્ષા સમક્ષ ગઈ. રકાબી-પ્યાલો નીચે
મૂકતાં તેણે પક્ષાની સામે જોઈને પૂછ્યું: “પક્ષાભાભી! ઝોળખો છો?”

“કમળા! તું અહીં ક્યાંથી?”

“અકસ્માત આવી ચડી છું. નજીકમાં મારી બહેનપણી
રહે છે, તેને ત્યાં આવેલી.” કમળા પક્ષાના ફિક્કા ચહેરા બણી
તાકી રહીને ખોલી.

અને પક્ષાની આંખોમાંથી અશ્રુધારા સરી પડી. પોતાના
સસરાના ગામનું કોઈ ઝોળખાણુવાળું પક્ષાને મળ્યું હોય તો
તો તે આ પહેલી જ વાર હતું. એવી ઝોળખાણુવાળી વ્યક્તિને
મ્હોં બતાવતાં પોતાને કેવો સંકોચ થશે, કેવો ક્ષોભ થશે, કેવી
લજ્જા ઉપજશે તેની કલ્પના પક્ષાના ચિત્તમાં અનેક વાર ઉડી
હતી. અત્યારે એ કલ્પનાનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તેનાં ક્ષોભ
અને લજ્જાએ અશ્રુધારા માર્ગ શોધ્યો હતો.

સ્વાભાવિક રીતે જ કમળામાં સહાનુભૂતિ પ્રકટી અને તે
ખોલી: “કમળાભાભી! રડશો નહિ. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું.”

“વીરમગામમાં મારી બહુ વાતો થતી હશે, ખરું?”

“હમણું તો હું વીરમગામ નથી ગઈ, પણ પહેલાં ગઈ
હતી ત્યારે વાતો સાંભળી હતી. પણ એવી વાતોથી હિંમત હારીએ
તો કેમ ચાલે?”

“અમારા ઘરનાં કેવી વાતો કરે છે? કાંઈ સાંભળ્યું છે?”

“મનમાં આવે તેમ બધાંય ખોલે છે. એવું સાંભળીને તમને
શું કામ છે? વળી વધારે દુઃખ થાય.”

“મારી નણુંદ પણ ખોલે છે?”

“હાસ્તો! પહેલાં એ કથું ન બોલતાં, પણ તમે વડોદરે ગયાં, ત્યારપછી તેમણે પણ ઘેર ઘેર ચોખા મૂકવા માંડ્યા છે અને પ્રમોદલાલ માટે સારામાં સારી કન્યા પસંદ કરવાની વાતો કરે છે.”

પદ્માને ફરીથી રડવું આવ્યું અને કમળાને થયું કે પોતે એ વાત ન છેડી હોત તો જ ઠીક હતું. તે બોલી: “આ ચાહ ફરી જાય છે; તમે જરા નાસ્તો કરી લ્યો, પછી હું પાછી આવીશ.”

કમળા ઉઠવા જતી હતી, તેનો હાથ પકડી પદ્માએ પાછી બેસાડીને કહ્યું: “તું અહીં જ બેસ; મારે તને હજી ઘણું પૂછવું છે અને ઘણી વાતો કરવી છે. મેં વીરમગામ છોડ્યા પછી કેઈ ત્યાંનું ઓળખીતું મળ્યું નથી, માત્ર તું જ મળી છે.”

“તમે નાસ્તો કરી લ્યો, એટલામાં હું આવું છું.”

“તમારે માટે નાસ્તો અહીં આવે છે.” કહેતી કીર્તિદા ચાહ પૂરી લઈને ત્યાં આવી પહોંચી.

“તમે તકલીફ લીધી? હું આવતી હતીને!”

“એલીઝા બહેને તમારી રાહ જોઈ, પણ પછી સાંભર્યું કે વીરમગામની ઓળખાણ નીકળી હશે, એટલે પછી તમારી વાતોમાં વિધન પાડવાનું એમને ઠીક ન લાગ્યું.”

“સારું કર્યું.” પદ્મા બોલી: “હવે નિરાંતે બેસ, કમળા!”

બેઠાએ નાસ્તો શરુ કર્યો, અને પૂરો પણ કર્યો; પણ પદ્મા કમળાને પૂછવાની વાતો ક્યાંથી શરુ કરવી અને કેવી રીતે પૂછવી તેની ગૂંચવણમાં ધૂંધાની શરુઆત જ ન કરી શકી.

પ્રકરણ ૪૬

સોમચંદ શેઠના હૃદયધાત

“પ્રભુ જે કરે છે તે સારાને માટે, સમજ ને બહેન!” સોમચંદ શેઠ પોતાની પુત્રી સુંદરને ચાહ પીતાં પીતાં કહેતા હતા: “પેલા અક્કરમીએ હરિલાલ ડેપ્યુટીની દીકરી વેરે સગપણ કરવાનું ન માન્યું, એ એક રીતે ઠીક જ થયું. તેણે તે વખતે હા કહી હોત અને સગપણ થઈ જત તો પછી ડેપ્યુટી જેવો સગો મને ન મળત. કિરીટે ના કહી, ત્યારે મને તેના ઉપર ગુસ્સો ચડેલો ખૂબ, પણ પ્રભુની મરજી કાંઈક જૂદી જ હતી, એટલે તેણે ના પાડી, પ્રમોદ નવરો પડ્યો અને એ જ ઘર પ્રમોદને મળવાનો જોગ જામી ગયો! હે નોંધારાના આધાર! તારી માયાનો કોણ પાર પામી શકે?”

સોમચંદ શેઠ ધર્મિષ્ઠ તો હતા જ, પણ પ્રભુની આવી અકળ કળા અને તેમાં રહેલું રહસ્ય આ પ્રસંગે તેમના ખ્યાલમાં જેવું આવ્યું હતું તેવું બીજે કોઈ પ્રસંગે આવ્યું નહોતું. જે મોટા માણસ સાથે સગાઈસંબંધ બાંધવા તે આતુર હતા તે સંબંધ બાણેજના વેવીશાળ દ્વારા બધાવાને બદલે પોતાના પુત્રના વેવીશાળ દ્વારા બાંધવાનો જ ઈશ્વરી સંકેત તેમને અત્યારે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યો હતો. કિરીટે જ્યારે એ સગપણનો અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે શેઠના સ્વપ્નમાં પણ નહોતું કે એથીય વધારે નિકટનો સંબંધ

હરિલાલ ડેપ્યુટી સાથે બાંધી આપવાનો પ્રભુએ નિશ્ચય કર્યો છે. પણ વખત આવતાં જ પ્રભુએ પોતાના એ નિશ્ચયનો જાણે સાક્ષાત્કાર કરી બતાવ્યો હોય તેમ પ્રમોદ અને પદ્માના છૂટા છેડાનો ચુકાદો આવી જતાં જ હરિલાલ ડેપ્યુટીએ સોમચંદ શેઠને ત્યાં કહાવ્યું હતું: “જેજે શેઠ, મારી કામંદકી તમારા પ્રમોદને માટે જ હવે છે, માટે બીજે ક્યાંય વચન આપી વાળતા નહિ !”

શેઠને એ વખતે જ નોધારાના આધાર પ્રભુની લીલાનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને તે સુંદર પાસે એ લીલાની અદ્ભુતતા ગાતા હતા. સુંદરે પિતાને સૂચના કરી: “ભાઈને હવે અહીં બોલાવો અને લખજો કે એકાદ મહિનાની ધુરસદ મેળવીને આવે એટલે સગાઈ ને લગન બધું પતી જાય. પછી નિરાતે મુંબઈ જાય.”

સુંદરે એવી સૂચના ન કરી હોત તોપણ શેઠ પ્રમોદને એ પ્રમાણે જ લખવાના હતા. શેઠે પત્ર લખ્યો અને તુરત જવાબ આવ્યો કે: “હું ધુરસદ મેળવીને આવું, તે પહેલાં કશી ઉતાવળ ન કરશો. કામંદકીને મેં જોયું છે અને મને કામંદકીએ જોયું છે, એટલે એ વિષે મારે વધુ તજવીજ કરવાની છે જ નહિ. પણ અહીં હું એટલા કામમાં છું કે લાંબી ધુરસદ મેળવતાં થોડી વાર થશે.”

પછી દિવસો જવા લાગ્યા. પ્રમોદ ક્યારે વીરમગામ આવશે તેની રાહ જોતાં શેઠને થાક લાગવા માંડ્યો. છેવટે તેમણે વેવીશાળનો વિધિ કરી લેવાની પુત્રની પરવાનગી માંગી પણ એ મતલબનો પત્ર લખ્યાને પંદર દિવસ વીતી ગયા તોય જવાબ ન આવ્યો. છેવટે જ્યારે થાકીને શેઠે તાર કર્યો ત્યારે તારથી જ જવાબ આવ્યો કે “થોડા દિવસ થોભો.”

પણ સોમચંદ શેઠને થોડા દિવસ થોભ્યા પછી પ્રભુની

અમળ લીલાનો વધુ સાક્ષાત્કાર થયો. કાંઈએ તેમને છાપામાંથી વાંચી સાંભળાવ્યું કે “પ્રમોદલાલ સોમચંદ શેઠ નામના એક જીવાન વકીલ જે વીરમગામના વતની છે અને થોડાં વરસથી મુંબઈમાં પ્રેક્ટીસ કરે છે, તેમણે મીસ પુલીના દેસાઈ નામની એક પરભુ કોમની યુવતી સાથે સીવીલ મેરેજ કર્યું છે. થોડા દિવસ પહેલાં જ પ્રમોદલાલે પોતાની પહેલાંની પત્નીથી છૂટા છેડા મેળવ્યા હતા. પ્રમોદલાલ અને પુલીના બેઉ એક વખતે કોલેજનાં સહાધ્યાયી હતાં અને તેમનો એ પરિચય છેવટે લગ્નસંબંધમાં પ્રરિણમ્યો છે. એ નવદંપતી લગ્ન કરીને તુરત જ મધુરગની માણવા પ્રવાસે ઉપડી ગયું છે.”

એ સાંભળતાં જ શેઠની છાતીના ધબકારા વધી ગયા અને આંખે અંધારાં વળી ગયાં. જ્યારે તેમણે પદ્મા ગર્ભવતી હોવાનું જાણ્યું હતું ત્યારે તેમના હૃદય ઉપર જે આઘાત થયો હતો, તેથી અનેકગણો તીવ્ર આઘાત તેમને આ ખબર સાંભળીને થયો. વહુ તંદી, અને પુત્ર પણ વંદ્યો, પ્રતિષ્ઠાને ધડકો લાગ્યો અને એક મોટા અમલદાર સાથે સંબંધ સાંધવાની આશા મનમાં જ રહી ગઈ, એ કાંઈ નાનોસૂતો આઘાત નહોતો. “હે પ્રભુ! આ તું શું લઈ બેઠો છે? મેં કાંઈનું કશું બૂરું કર્યું નથી, અને તું મારું આટલું બધું બૂરું કરતાં પાછું વાળીને જોતો પણ નથી! આ જન્મમાં તો મેં કશાં પાપ કર્યાં નથી, પણ પૂર્વ જન્મોનાં કાંઈ પાપોનો મોપડો ઉઘાડીને તું હિસાબ કરી રહ્યો છે કે શું?”

બિચારા સોમચંદ શેઠ! ધણાય મનુષ્યો પોતાના મનને ઠગે છે તેમ તે પણ ઠગી રહ્યા હતા. પોતાના વર્તમાન જીવનનાં દુષ્કૃત્યો મનુષ્ય ભાગ્યે જ કોઈ વાર સ્વીકારે છે. એટલે જ્યારે જીવનમાં કડવાં ફળ ભોગવવાનો વખત આવે છે ત્યારે તેને પૂર્વજન્મનાં કાંઈ અગોચર દુષ્કૃત્યોનો હવાલો આપવાનું ઠીક ફાવે છે! આ

જન્મમાંની પ્રતિષ્ઠા જળવવા માટે પણ એવો હવાલો ઠીક ઉપયોગી બને છે. ધર્મિજ દેખાતા માણસને ન્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે પૂર્વજન્મનાં દુષ્કૃત્યોને ગણનામાં લીધા વિના આશ્વાસન મેળવી શકાતું નથી. સોમચંદ શેઠ પણ એવું આશ્વાસન ભલે લે !

પરંતુ એવું આશ્વાસન તેમનામાં જોઈએ તેટલી હિંમત લાવી શક્યું નહિ. દુકાન પર બેસતાં લોકો ઉપરાઉપરી આવીને કાંઈ કાંઈ પૂછવા લાગ્યા. અલબત્ત, એ પૂછનારાઓના વદન ઉપર દિલસોજીની રેખાઓ હતી, સ્વરમાં દર્દ દેખાતું હતું, પરંતુ એકંદરે તો તેમનું કુતૂહલ જ તેમને શેઠની પાસે આવીને પ્રમોદની જ વાત પૂછવા પ્રેરતું હતું ! સોમચંદ શેઠ જવાબ આપતા : “મને કશી ખબર નથી ભાઈ ! છાપામાં આવ્યું હોય તો છાપાવાળો જાણે.” પરંતુ પોતાનો એ ઉડાઉ જવાબ હતો એમ શેઠ સમજતા હતા અને તે હિંમત હારી જતા હતા.

એટલે તે દિવસે બપોરે તે ઘેર ગયા તે ગયા, પાછા દુકાને આવ્યા જ નહિ. લોકોની પૂછગાછનો જવાબ આપતાં તેમને દુઃખ થતું હતું, તે દુઃખનિવારણનો માર્ગ ઘરમાં ભરાઈ બેસવા સિવાય બીજો કોઈ તેમને સૂઝ્યો નહિ. ઘેર જઈને એ ત્રીજા માળે ખાટલો નાંખીને સૂતા અને લોકપૃચ્છાની સતામણીથી બચ્યા.

શેઠ આશા રાખી હતી કે છાપામાં જે વાત આવી હતી તે પ્રમોદ પોતાને લખ્યા વિના તો નહિ રહે. પણ બે દિવસ રાહ જોયા છતાં તેનો કશો પત્ર ન આવ્યો. શેઠ તાર કરી જોયા, તો તાર પહોંચ્યા વિનાનો લેખાઈને પાછો આવ્યો. પ્રમોદ મુંબ-ધમાં નહોતો એ તો ખરું જ; તો પછી એ ક્યાં હશે ?

શેઠ વિમાસણમાં પડ્યા. ઘેર કોઈ મળવા આવતું તો સુંદર “શેઠને તાવ આવ્યો છે,” એમ કહી તેને પાછો કાઢતી. છતાં વેપારની દેહુ-દેહુને અંગે જેમને મળ્યા વિના ચાલતું નહિ.

તેમને શેઠ ત્રીજે માળે પોતાના ઓરડામાં બોલાવતા. એવી રીતે શેઠને મળવા જનારાઓને લાગતું કે ત્રણ ચાર દિવસમાં તો શેઠ સુકાઇને ઢુંઢાં જેવા બની ગયા હતા.

ગામમાં ચાલતી વાત પોતાની બહેનને ત્યાં રહેતી યમુનાએ પણ સાંભળી હતી, અને તે ચમકી ગઈ હતી. વીરમગામમાં આવ્યા પછી તે કોઈ વાર સોમચંદ શેઠને ત્યાં ગઈ નહોતી. ત્યાં જતાં તેનો પગ જ ઉપડતો નહોતો, પરંતુ મામાજીની માંદગીની વાત સાંભળીને તેને ત્યાં જવાની ઇચ્છા થઈ. સુંદરે તેને આવકારી અને તે તેને પિતાજી પાસે તેડી ગઈ. “આપુજી, વડોદરાવાળાં જમનાભાભી તમારી તબિયત પૂછવા આવ્યાં છે.”

શેઠ ખાટલામાં બેઠા થઈને કહ્યું: “આવો, આજે જ મામાજીને ઘેર આવવાનું સૂઝ્યું ને?”

“મારો પગ જ ઉપડતો નહોતો.” યમુનાએ લાજની આડચ કરીને કહ્યું.

“અને હવે ઉપડ્યો. તમારે ત્યાં જેવો અંગારો પાક્યો છે, તેવો મારે ત્યાંય પાક્યો છે તે જાણ્યું એટલે તમારો પગ ઉપડ્યો!”

મ્હેણું સાંભળીને યમુના સ્થિર-સ્તબ્ધ બની રહી. શેઠ આગળ બોલ્યા: “પણ એમાં તમારો શો વાંક? વાંક મારા પૂરવ ભવનાં પાપનો, કે દીકરાને ભણાવ્યો-ગણાવ્યો, પરણાવ્યો, ત્યારે દીકરો ને વહુ બેય વંઠ્યાં. એક બાણેજ સારો ને શાણો હતો તેને પ્રભુએ લઈ લીધો અને અંગારાને પાછળ રાખ્યો: હું તો ચોમેર જોઉં છું અને જશું છું, જમના વહુ! હવે જીવવું ગમતું નથી.”

“એમ કહ્યાંત કયેં કાંઈ વળવાનું છે? હવે તો હિંમત રાખવી જોઈએ. જુઓને, મને પણ જીવવું અળખામણું થઈ પડ્યું છે, તોય જીવવું પડે છે ને?” યમુનાની આંખોમાં

જળજળિયાં ભરાઈ ગયાં.

“પણ હું જીવીને શું કરું ? લોકોને મ્હં બતાવી શકતો નથી. હવે તો આ ઓરડામાં જ મારી ઠાઠડી બંધાશે ત્યારે હું બહાર નીકળીશ.”

“એવું ન બોલો. તમે છો તો સુંદર બહેનને પણ આશરો છે.” યમુના આંખો લૂછતી બોલી: “દીકરાનું મહેલું બહુ મન ઉપર ન લવાય.”

“મારે ક્યાં પાંચ-સાત દીકરા છે ? એક દીકરો ને એક દીકરી. દીકરીનું લુંસાઈ ગયું અને દીકરાનું પણ...”

સોમચંદ શેઠને ગળે ડૂમો બાઝ્યો અને તે આગળ બોલી ન શક્યા. યમુના થોડી હિંમતની વાતો કરીને સુંદરની સાથે નીચે જવા લાગી, ત્યારે શેઠે સૂચના કરી: “હવે આવ્યાં છો તો અઠવાડિયું અહીં જ રહેજો. સુંદર એકલી છે અને મારા તન-મનનું ઠેકાણું નથી, એટલે તે ખિચારી મુંઝાય છે.”

“વારુ, રહીશ.” કહીને તે નીચે ઊતરી.

એટલામાં ટપાલી આવ્યો અને તે એક પત્ર નાંખી ગયો. સરનામાના અક્ષરો ઉપરથી જ સુંદરે જાણી લીધું કે એ ભાઈનો પત્ર હતો. તે તુરત દોડતી મેડે ચઢી અને તેણે પિતાના હાથમાં પત્ર મૂક્યો.

પ્રકરણ ૪૭

ચોરી પકડાય છે !

મો મચ્છંદ શેઠે ધૂનતે હાથે પત્ર ફેડયો. પત્રમાં શેઠ માટે કાંઈ અવનવી આશાઓ ભરી નહોતી. એ એક માત્ર ટૂંકો પત્ર હતો.

દિલ્હી રેલ્વે સ્ટેશન, તા. ૧૧.

“પૂજ્ય પિતાજી,

“તમારા ધણાય પત્રોના જવાબ મેં આપ્યા નથી, પણ તેમ કરવાનું કારણ હતું. તે કારણ તમને અત્યારસુધી મેં જણાવ્યું નહોતું. હવે જણાવી શકાય તેમ છે.

“તમે મારું વેવીશાળ કરવાની ઉતાવળ કરતા હતા, પરંતુ મારે એ વેવીશાળ કરવું નહોતું. હવે મારું લગ્ન થઈ ગયું છે એટલે તમને જણાવું છું કે એક ટ્રેન્યુએટ દક્ષિણી યુવતીને હું પરણી ચૂક્યો છું. તે ધણી સુશીલ અને લાયક યુવતી છે, ધનવાન કુટુંબની છે અને ખૂબ ચાલાક પણ છે. પરગાતિની છે એટલે તમને સંતોષ થશે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી, પણ મારા સંતોષમાં તમે તમારો સંતોષ માની લેશો એવી આશા રાખું છું.

“હાલ તો એક માસ સુધી પ્રવાસ કરવાનો અમારો કાર્યક્રમ છે. પછી અમે કદાચ મુંબઈ આવીશું; અને મુંબઈથી ત્યાં આવવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ.

“લિ. પ્રમોદના પ્રણામ.”

પૂજ્ય વડીલશ્રી,

“અમારા લગ્નને તમારા આશીર્વાદ મળે એવી આશા રાખું છું. પત્ર મુખધને સરનામે લખશો તો અમે જ્યાં હોઈશું ત્યાં મળશે.

“લિ. પુલીનાના પ્રણામ”

પત્ર વાંચીને શેઠે ગુસ્સામાં ફેંકી દીધો અને મ્હેં છુપાવીને રડતા તે પાછા પથારીમાં પછડાયા. સુંદર પત્ર લખેને વાંચતી વાંચતી નીચે ચાલી ગઈ.

નીચે યમુના બેઠી હતી તેણે પણ પત્ર વાંચ્યો અને ઊંડો નિસાસો નાંખ્યો. સુંદરને તેણે કહ્યું: “ત્યારે છાપામાં આવેલી વાત તો સાચી. પ્રમોદભાઈ પદ્માને બોલાવતા નહોતા તેનું કારણ પણ આ જ હોવું જોઈએ, સુંદર બહેન !”

“શી ખબર !”

“કેટલાય વખતથી બેઠેને પરિચય હતો એમ તો છાપામાં આવ્યું હતું, એટલે બીજું શું હોય ?”

યમુનાનો એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહ્યો, પરંતુ યમુનાની વિચારમાળા એટલેથી થોભી નહિ. પદ્માએ અપરાધ કર્યો હતો, તો પ્રમોદનો પણ કાંઈ ઓછો અપરાધ નહોતો. પતિ તરફની અવગણનાથી સ્ત્રીઓ અન્યમનસ્ક બનતાં વાર લાગતી નથી, એ તેનું સ્ત્રીહૃદય સમજી શકતું હતું, તે વખતે પહેલી જ વાર યમુનાને પદ્મા પ્રત્યે દયાની લાગણી ઊપજી.

એટલામાં “સુંદર ! સુંદર !” એવી શેઠની ચીસો સંભળાઈ. એ ચીસોમાં બય ગાજતો હતો. સુંદર અને યમુના દોડતાં, મેડા ચર ગયાં.

સેઠ વિફળ દશામાં પથારીમાં બેઠા હતા, તે સુંદરને

જોતાં જ બોલ્યા: “સુંદર ! તું એ કપૂતને અત્યારે કાગળ લખી નાંખ કે તારું કાળું મ્હેં લઈને તું ઘેર પાછો ન આવીશ.”

સુંદર તુરત કાગળ કલમ ને ખડિયો લાવી અને બોલી: “હ્યો, લખો કાગળ.”

“હું લખું ? ના, હવે હું એને કાગળ નહિ લખું. તું જ લખ. અને લખજે કે આ અવતારે તો હવે તને મારા આશીર્વાદ નહિ મળે ! મારી કકળતી આંતરડી તો કહે છે કે મારી આબરુનાં, મારા મોભાનાં અને મારા આ ઘોળા વાળનાં ધૂળધાણી કરનારો અંગારો જ્યાં ને ત્યાં બળતો જ રહેશે, ને ક્યાંય દરશે નહિ !”

“મામાજી, એવું લખવા કરતાં તો કાંઈ ન લખવું તે જ સારું.” યમુના બોલી.

“પણ હું મશાણે ગયા પહેલાં એ બેઠ અક્કરમી અહીં આવશે તો હું શું કરીશ ? એ અહીં ન આવે એવું તો સુંદર, તું લખી નાંખ. હાય, હાય, તે અહીં આવશે તો હું એનું મ્હેં કેવી રીતે જોઈ શકીશ અને લોકોને મ્હેંય શી રીતે બતાવી શકીશ ?”

“સારું, હું જ લખી નાખીશ.” સુંદરે કહ્યું.

આખો દિવસ શેઠે એવી માનસિક વ્યગ્રતામાં ગાળ્યો. વીસ પચીસ વાર તેમણે સુંદરને ઉપર બોલાવી અને પોતાના આકંઠના ઊભરા તેની પાસે કાઢ્યા. યમુનાને લાગ્યું કે આમાંથી કાં તો ડોસાને ઘેલછા લાગુ પડી જશે.

રાત્રે બાળુના જ ખંડમાં યમુના અને સુંદર પથારીઓ કરીને સૂઈ રહ્યાં, પણ ત્યારપછી એ ડોસાએ બે ત્રણ વાર સુંદરને બોલાવી, યમુનાએ પૂછ્યું: “મામાજી રોજ આમ કરે છે ?”

“ના, આજે ભાઈનો પત્ર આવ્યા પછી જ તેમને આવું થઈ ગયું છે.” સુંદર પચારીમાં સૂતી સૂતી બોલી.

યમુનાને લાગ્યું કે સોમચંદ શેઠ વહેલા કે મોડા ગાંડા થઈ જશે અને ઘેલછા લાગુ પડ્યા પછી બહુ વખત નહિ કાઢે. ત્યાર-પછી તેના મગજમાં પ્રમોદ આવીને બોલો, અને પ્રમોદની પત્ની કેવી હશે, કેવાં કપડાં પહેરતી હશે, કેવું બોલતી હશે, એવી એવી કલ્પનાઓમાં તે રમી. પછી પદ્મા તેનાં ઊંધવા મથતાં ચક્ષુઓ સામે આવી પહોંચી, અને એક નિઃશ્વાસ નાંખી યમુનાએ પાસુ ફેરવી ઊંધવા ચલન કર્યો.

“સુંદર ! સુંદર ! એને બહાર કાઢ !” સોમચંદ શેઠના ફાટેલા સાદે નીકળેલી ચીસથી યમુના ઝબકીને જાગી અને તે પચારીમાં બેઠી થઈ ગઈ.

“સુંદર બહેન ! કોઈ ચોર પેઠો છે કે શું ?” એમ કહેતી કે યમુનાએ સફાળી બિડીને બારણું ઉઘાડ્યું.

યમુનાએ ધાર્યું હતું કે પોતાની પાછળ સુંદર પણ બહાર આવશે; પણ સુંદર પચારીમાં નહોતી. તે તો બહાર ઓસરીમાં હતી ! યમુનાએ તેને શેઠના ઓરડા તરફ દડબડ દોડી જતી જોઈ.

અને પેલો છબ્બની બારીમાંથી બહાર કોણ છટકે છે ? તે જ ચોર ! યમુના દોડી અને તેણે એનો પગ પકડીને ખેંચ્યો. પણ પેલાએ જોરથી આંચકો માર્યો અને યમુનાના હાથમાંથી પગ છૂટી ગયો !

યમુના ધડકતી છાતીએ તેને અદૃશ્ય થતો જોઈ રહી. બારી-માંથી તેણે જોયું કે બાજુના ઘરની અગાસીમાં તે ઊતરી ગયો હતો !

“સુંદર બહેન !” યમુનાએ બચથી ધડકતી છાતીએ બૂમ મારી અને તે શેઠના ઓરડા તરફ દોડી. યમુનાએ સુંદરને તે તરફ

જતી જોઈ હતી.

તત્કાલ સુંદર બહાર આવીને બોલી: “એ તો બાપાજી ગિધમાં બોલેલા, બાબી !”

“પણ જનમાં કોણ હતું ?”

“કાંઈ નહોતું, તમે શું કાંઈ જોયું ?”

“અરે, જોયું શું ? મેં તેનો પગ પકડ્યો, પણ તે આંચકો મારીને છોડાવી બાજુની અગાસીમાં છટકી ગયો ! કોણ હતું એ ?”

“શી ખબર !”

“તમને ખબર નથી ? મામાજીએ ચીસ નાંખી ત્યારે તમે ઝોસરીમાં હતાં, અને આપણા ઝોરડાતું બારણું અમસ્થું બંધ હતું.”

“ધીરે બોલો; બાપાજી જાગી જશે.” એમ કહેતી સુંદર પથારીઝોવાળા ઝોરડામાં પેડી.

સુંદરે જવાબ ઉડાવ્યો, તેની સાથે જ યમુનાને વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો. પ્રમોદ એકલો જ વઠેલો નથી, પણ તેની બહેન પણ વઠેલી છે !

તેણે ગુસ્સાભર્યા સ્વરે પૂછ્યું: “સુંદર બહેન ! ખુલાસાથી વાત કરો, નહિતો મારા જેવી કોઈ ભૂંડી નથી.”

સુંદર એ શખ્દો સાંભળતાં જ ધ્રૂજી ગઈ. તે સાચો જવાબ આપી શકે તેમ નહોતું, ઉડાઉ જવાબથી કાંઈ વળે તેમ નહોતું. સાચુલા અને તેજ સ્વભાવની મોટી બાબીને કાંઈ પદ્માબાબીની પેઠે સહજમાં ઉડાવી શકાય તેમ નહોતું. તે માત્ર એટલું જ બોલી: “બાબી, જવા દો એ વાત.”

“જવા કેમ દઉં ? દીકરાની દુગ્ધાથી તો બાપ મરવા

પડ્યા છે, ને તમે વળી આ શું લખ બેઠાં છો ? અને એ લુચ્ચો છે કેણુ ? સાફ વાત કરો, નહિતો આ ધડીએ મામાજીને જગાડીને બધી વાત કહું છું.”

સુંદરે યમુનાના ખોળામાં માથું નાંખ્યું અને તે રડી પડી. “ભાભી ! એ વાત જવા દો, મને જીવતી રહેના દેવી હોય તો.”

“અરે, મરશો તોય બાપાજીનું શું નખખોદ જવાતું છે ? તમારા મોતથી કાંઈ કાગડા કાળા નહિ થઈ જાય ! એક બાળુએ બિચારા ડોસા આપરુ માટે વલખતા ગાંડા બની ગયા છે, અને તમે કુડુંબની આપરુ ધૂળમાં મેળવો છો, એ મારાથીય જોયું જતું નથી.”

સુંદર ખૂબ ગભરાઈ ગઈ. જો આ વાત સોમચંદ શેઠને કાને પહોંચશે તો શું થશે તેની કલ્પના તેને કંપાવા રહી. તે યમુનાની કમરે વળગી પડી અને બોલી : “ભાભી ! મારો આટલો વાંક જતો કરો, ફરી કોઈ વાર હું એ રસ્તે નહિ જઉં. આ વાત અહીં જ દાટી દો, અને મને કશું પૂછશો નહિ, નહિતો મારે હવે મૂએ જ છૂટકો છે.”

યમુના ખૂબ ઉશ્કેરાઈ હતી ખરી, પરંતુ આ વાતનો ફળેતો કરવામાં તેને કાંઈ સાર ન દેખાયો. સુંદર મરે કે ન મરે, પણ આ વાત જાણતાં સોમચંદ શેઠ તો વગર મોતે મરે એમાં યમુનાને જરાય શંકા રહેતી નહોતી. ફરીથી ભૂલ ન કરવાના સુંદરના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવો કે નહિ તે સવાલ યમુનાના ચિત્તમાં ઊઠ્યો ખરો, પણ લોહીયાળ હાથે પકડાયલા ખૂનીને પણ આવું જ શ્મશાન-વૈરાગ્ય ક્યાં ઊપજતું નથી ?

સુંદરને આશ્વાસન આપવાની પણ યમુનાને ઈચ્છા ન થઈ. માત્ર તેણે એટલું જ કહ્યું : “હવે સ્મૃતિ જવ” અને તે પણ સ્મૃતિ

ગઈ. ત્યારપછી તેને એવો અંજપો થઈ ગયો કે સ્થવાર પડતાં સુધી ઊંઘ જ ન આવી.

ફરી ત્રણ ચાર વાર સોમચંદ શેઠે સુંદરના નામની ખૂસો મારી હતી અને દર વખતે સુંદર પહેલી જ ખૂસો ઉઠીને પિતા પાસે ગઈ હતી. તેની ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ હતી.

સ્થવારમાં ઊઠીને યમુના પોતાની બહેનને ત્યાં ચાલી અને કહેતી ગઈ: “સુંદર બહેન ! મારી રાહ ન જોશો.”

પ્રણયસાધના લગ્ન રૂપે કેમ ન ફળી ?

યમુના પોતાની બહેનને ઘેર પાછી ફરી અને જાંડા શોકથી ઘેરાઈ ગઈ હોય તેમ ઓરડામાં એક ખૂણામાં જઈને બેઠી. શકરીએ સોમચંદ શેઠની તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, પ્રમોદ સંબંધી કાંઈ વધુ જાણવામાં આવ્યું હોય તો તે પૂછ્યું, તેના ઉપલક્ષ્ય અને અધૂરા જવાબો આપીને તેણે પતાવી દીધું. કોઈની હીણી વાત બીજાને મ્હોંએ વધારીને કહેવી એ યમુનાને ગમતું નહિ અને એવી વાત કહીને હીણાયલાંઓને વધુ હીણવામાં તેને રસ પણ પડતો નહિ; એટલે બહેનને પણ તેણે પૂરી વાત ન કહી. પોતે જાણેલી બધી વાત ગામમાં ને ગામમાં રહેતી બહેનને કહેવાથી પણ મામાજીના ધરની વધુ નિંદા થાય; એવી નિંદાના સાધનભૂત પોતે શમાટે બનવું ? તેમનાં પાપનો ભાર તેઓ ઉપાડશે વહેલાં કે મોડાં, પણ પોતે તેમાં રસ લેવાની કશી જરૂર નથી એમ માનીને તેણે ટૂંકી વાતે પતાવ્યું.

પરંતુ તેથી તેના દિલને શાંતિ થઈ નહિ. તેને બિચારા મામાજીની દયા આવતી હતી કે ધરનાં ત્રણ માણસ વંઠ્યાં ! આ માંદગીમાં જ મામાજી આયખું પૂરું કરી નાખે તો સારું એમ તેના મનમાં થયું; પરંતુ માણસને માંગ્યું મોત આવતું નથી અને માંગ્યું જીવન પણ મળતું નથી. યમુનાનું વૈરાગ્યવાસિત.

અંતર દ્રવ્યું અને આંખોમાં આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં.

તે જ વખતે સાબરમતીના સુશીલના નિવાસસ્થાનમાં એક ઓરડામાં બેઠેલી પદ્માની આંખમાંથી પણ આંસુ વરસતાં હતાં અને કમળાનું અંતર એ જોઈને મૂઝું મૂઝું દ્રવી રહ્યું હતું. એ કુમારિકા પદ્માને પૂરાં આશ્વાસનનાં વાક્યો પણ કહી શકતી નહોતી. તેણે કોઈનાં આવાં દુઃખો જોયાં નહોતાં, કેવી વાતોથી પદ્માના દિલને શાંત કરવું તે તેને આવડતું નહોતું; તેના અંતરમાં દિલસોજી હતી, પણ એ દિલસોજીને પૂરી વાચા નહોતી. માત્ર પદ્મા થોડું કહેતી, વળી રડતી અને કમળા તેને કહેતી: “રડો નહિ પદ્મા, બાભી! બનવાનું બની ગયું, પછી રડવાથી શું?”

સુશીલ પોતાની માતાને તેડી લાવવા અમદાવાદ ગયો હતો. કમળાને પદ્મા સાથે વાતે વળગેલી જોઈને એલીઝા તેને ત્યાં જ છોડી પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ હતી અને કીર્તિદા કૂકર પર દાળ-ભાત-શાક ચડાવીને ચોટલો વાળવા પોતાના ખંડમાં બેઠી હતી. ફિરીટ બહાર એક આરામખુરશીમાં એકલો બેઠો બેઠો કોઈ વાર પદ્માને હીબકતી સાંભળતો તો કોઈ વાર કમળાના આશ્વાસનનું ધીરું ગુંજન સાંભળતો.

કીર્તિદાની દૃષ્ટિમાં પોતે નીચો ઊતરી ગયો હતો, તેમ કમળાની દૃષ્ટિમાં પણ પોતે હલકો પડ્યો હતો એમ તેને લાગતું હતું. જે વાતો લોકોમાં ઊડી રહી હતી તે કમળાની બાજુ બહાર હોવાનો તો સંભવ જ નહોતો. એક વાર વીરમગામમાં કમળાએ તેની પ્રશંસા કરી હતી, અત્યારે એ જ કમળા પોતાની નિંદા-બહેરમાં નહિ તો મનનાં તો-જરૂર કરી રહી હશે એમાં ફિરીટને સંશય નહોતો.

“કમળાના મન પરની એ છાપ જૂંસવાનો મારે યત્ન કરવો ? ના, ના, એમ કરવાની જરૂર જ શી છે ? નિંદાનાં તીરોના

મારા સામે ખુલ્લી છાતીએ ઊભો છું, તો વળી એકાદ તુચ્છ ઢાલ ધરવાની શી જરૂર છે ?” અને તે આછેરું હસ્યો.

નિંદા તેને જ વળગે છે કે જેને થોડો પણ ડાઘ હોય છે. કમળની નિર્મળ પાંખડીઓને પાણી પણ વળગી શકતું નથી એવું સમજનારા માણસો નિંદા પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. તેઓ સમજે છે કે વખત વીત્યે કમળ જેવી પોતાની નિર્મળતા દીપી ઊઠશે. પરંતુ એવું સમજનારાઓ એક કારણે એવી બેદરકારી સેવી શકતા નથી. કાંતો તેઓ વીતવો જોઈએ તેટલા વખત સુધી ધીરજ રાખી શકતા નથી, અથવાતો તેમને ઉતાવળે કાંઈ હેતુ સાધી લેવાનો હોય છે. કિરીટને લગ્ન કરવાનો સ્વાર્થ મનમાં હતો, ત્યાંસુધી તેને થોડી પણ નિંદા અણુગમતી લાગતી હતી, પરંતુ જે ક્ષણે તેણે એ સ્વાર્થને મનમાંથી ફેંકી દીધો તે જ ક્ષણે તેના મન પરનો નિંદાનો ભાર ઊતરી ગયો હતો. એ ભાર ઊતરી ગયો હતો, તેથી તો તે કોઈ કોઈ વાર એ નિંદાનો વિચાર આવતાં સામું હસી શકતો હતો.

એટલામાં તેણે દૂરથી ‘કમળા બહેન’ના નામની ધૂમ સાંભળી. એલીઝા કમળાને બોલાવી રહી હતી. ‘આવું છું’ એવો વળતો જવાબ આપીને કમળા પકા પાસેથી ઊડી, અને બહાર નીકળી. કમળાની તુચ્છકારભરી દૃષ્ટિને ઝીલવા કિરીટ તેની સામે જોયું. કમળાના વદન પર શોકની છાયા હતી, પરંતુ કિરીટના દૃષ્ટિપાતે એ શોકાચ્છાદિત વદન પર પ્રસન્નતા પ્રકટાવી ! કિરીટ આશ્ચર્ય પામ્યો. “આવજો કમળા બહેન !” કમળાને જતી જણીને ઓરડામાંથી કીર્તિદાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

પ્રત્યુત્તર આપવાને કમળા જરા થોભી અને પગથિયાં પરથી બોલી: “હવે તો અવાય ત્યારે ખરું. સાંજે તો શહેરમાં જવાની છું.”

ફિરીટે જ કહ્યું: “સાંજસુધી રહેવાનું હો તો બપોર પછી આવજો, ને પક્ષા પંજુ સાંજસુધી તો અહીં જ છે.”

“વારુ, ત્યારે આવીશ.” કહેતી, સ્મિત કરતી કમળા ઉતાવળે પગથિયાં ઊતરી ગઈ.

ફિરીટ ઊઠીને પક્ષાના ખંડ તરફ ગયો. તે શેતરંજી પર પડખાબેર સૂતી હતી, બાળકને ધવડાવતી હતી. ત્યાંથી તે પાછો ફર્યો, કીર્તિદાના ખંડ તરફ વળ્યો, અને બોલ્યો: “અંદર આવવાની રજા છે કે કીર્તિદાબહેન!”

“હા, આવો ને.” માથું ઢાંકતાં કીર્તિદાએ જવાબ આપ્યો.

અંદર જતાં સસ્મિત મુખે તે બોલ્યો: “સુશીલ કહેતો હતો કે તમે મને યાદ કરો છો.”

“હા, યાદ તો એટલા માટે કરતી હતી કે મેં તમારા એકંકે પત્રો જવાબ આપ્યો નથી, એટલે મારે તમારી માફી માંગવી હતી.” કીર્તિદાએ નીચે જોઇને કહ્યું.

ફિરીટ એક ખુરશી પર બેસતાં બોલ્યો: “એમાં માફી માંગવાની જરૂર નથી. છેવટે પત્નીને બદલે બહેન તરીકે તો તમે મને મળ્યાં જ છો, એ કાંઈ ઓછા સંતોષની વાત નથી.”

કેવો ઉદાર મનનો ઉદ્ગાર! કીર્તિદા પ્રસન્ન દૃષ્ટિએ તેના તરફ જોઈ રહી, પંજુ કશું બોલી શકી નહિ.

ફિરીટ વાતને બીજી દિશામાં વાળી: “આ પક્ષાને તમે ઓળખો છો ને? એ જ મારા ભાઈ પ્રમોદની પત્ની.”

“પ્રમોદની વાત મારી પાસે ન કરશો.” કીર્તિદાનું મ્હોં ગંભીર બની ગયું.

“ત્યારે હવે સીધી વાત પૂછું: મારા પત્રો જવાબ પંજુ તમે કેમ ન લખ્યો? અત્યારે માફી માંગો છો, તો એક પત્રથી જ

તેવી માણી માંગી લીધી હોત તો ?”

“કિરીટભાઈ! એ બધી વાત તમે બૂલી જઈ શકો નહિ ? મને હવે એ વિષે વાત કરવી ગમતી જ નથી.”

“આશ્ચર્યની વાત છે! તમે મને સંભારો છો એવો સંદેશો તમે જ કહાવો છો, અને જ્યારે હું સામે આવીને બેઠો છું ત્યારે તમને વાત કરવી ગમતી જ નથી !”

કાર્તિકદાને લાગ્યું કે કદાચ કિરીટને મન અપમાન વસશે, એટલે તેણે કહ્યું: “તમારી સાથે વાત કરવી ગમતી નથી એવો અર્થ ન લેશો. તમારી સાથે વાતો કરતાં હું સુરતમાં અને કુમસમાં ધરાતી જ નહિ, એ તમે ક્યાં જાણતા નથી ? પણ તમારા પત્રનો જવાબ ન લખી શકાયો તેનું કારણ એ હતું કે પિતાજી અને મારી વચ્ચે મતભેદ પડ્યો હતો.”

“બનવાજોગ છે; અને શાંત ચિત્તે વિચારવાનો અવકાશ મને અને તમને બેઠને મળે તેટલા માટે જ મેં કુમસમાં કે સુરતમાં વચન આપ્યું નહોતું. મેં વચન આપ્યું હોત તો તમારી સ્થિતિ કંદેડી થાત. ચાલો, એ પણ ઠીક થયું. તમારા પિતાજીના મનમાં મારું મૂલ્ય ધટી ગયું તેનું કારણ...”

“ના, ના, ના, એવું કશું નહોતું...”

“તો પછી તમારા મનમાં જ હું ઊતરી ગયો છું એવું મને વારંવાર લાગ્યાં કર્યું હતું, એ જ ખરું.”

“એમ પણ નહિ. મને જ એમ લાગ્યું હતું હું કે તમારે માટે યોગ્ય નથી...”

કિરીટ હસ્યો: “એ તો વિનયની ભાષા થઈ!”

“નહિ, એ વિનયની ભાષા નથી, મારા મનની જ ભાષા છે.

મને એમ લાગતું હતું કે તમારી સાથેના લગ્નથી હું તમને કદાચ દુઃખ ઉપજવનારી બનું.”

ફિરીટ આશ્ચર્યથી આંખો વિકસાવી રહ્યો: “તમને એમ લાગતું હતું! મને તેથી જૂદું જ લાગતું હતું, તેથી તો મેં તમને પત્રો લખ્યા હતા.” ક્ષણભર થોભીને તે બોલ્યો: “તમે મને દુઃખ ઉપજવનારાં બનત! શાથી? તમે વારંવાર માંદાં પડતાં હતાં, પણ રોગિષ્ઠ નહોતાં તે હું જાણતો હતો. તમારું આરોગ્ય અને અનારોગ્ય માનસિક હતાં તેની મને ખબર હતી, તેની ચાવી મારા હાથમાં આવી ગઇ હતી. સુગીતાનો મારા પ્રતિનો પક્ષપાત તમને ગમતો નહોતો તેમાં જ મારા પ્રતિની તમારી લાગણી હું જોઈ શકતો હતો. છતાં મને તમે દુઃખ ઉપજવનારાં બનત, એમ તમે માનવા લાગ્યાં. ખરેખર, ન માની શકાય એવી જ એ વાત છે.”

કાર્તિક બેઠી બેઠી પોતાના પગના અંગૂઠા સાથે રમત કરતી હતી, કોઈ વાર તે આંખો ઉંચી કરીને ફિરીટને જોઈ રહેતી અને તત્ક્ષણ આંખોને નીચી ઢાળી દેતી હતી. તેના વદન પરની લાલાશ વધતી જતી હતી, હૃદય વધારે જોરથી ધડકતું હતું, છતાં તે એક અક્ષર પણ વધુ બોલી શકતી નહોતી.

“તમે ખોટી ગણતરી કરી છે, કાર્તિક બહેન! હું પ્રમોદનો બાઈ હતો તે જ કારણે તમે મારા પત્રોના જવાબમાં મૌન સેવ્યું, તે હું સમજી શકું છું.”

“નહિ, નહિ, નહિ! ફિરીટબાઈ! હું તમને પ્રમોદ જેવા ન જ માની શકું...”

“પણ તમે મને ઝોળખી તો ન જ શક્યાં. પ્રમોદ અને તમારી વચ્ચેનો કોઈ પણ પ્રસંગ મારી જાણ બહાર રહ્યો નહોતો, છતાં મારું દિલ તમારા દિલને ચાહતું હતું. એકાદ અનિષ્ટ

પ્રણયસાધનાં લક્ષ્મી રૂપે કેમ ન કૃપી ?

૩૩૬

પ્રસંગમાં અટવાઈ જવાથી સ્ત્રી સ્ત્રી મટીને ચૂડેલ બની જાય છે એવું હું નથી માનતો.” એટલું બોલતાં કિરીટ આવેશમાં આવી ગયો.

કીર્તિદાની આંખોમાં આંસુ ધસી આવ્યાં.

“તમારે રડવાની કશી જરૂર નથી; રડવાનું તો મારે છે. દૂંકી પ્રણયસાધનાને અંતે હું લગ્નદ્વારા જીવનસંબંધ બાંધી એક પ્રેમાળ જીવનસખીને પ્રાપ્ત કરી શકીશ, એ મારું સ્વપ્ન તેથી વણસી ગયું છે; અને મારા દિલને નહિ પિછાણનારી તમારી શંકાશીલતાએ મને રડાવ્યો છે.”

“માફ કરો, હવે મારી મૂર્ખાઈ મને વધુ ન કહો !”

“મૂર્ખાઈ કહો, શંકાશીલતા કહો, ભીતિ કહો, ગમે તે કહો, પણ સ્ત્રીઓ ચોર તો હોય છે જ ! તમે દિલનો મર્મ પ્રકટ જ ન કર્યો.”

“હા, અમે સ્ત્રીઓ ચોર છીએ !” કીર્તિદા આંખો લૂછતાં જરા આવેશમાં આવીને બોલી: “દિલ તો જે તમારામાં છે, તે અમારામાં છે, પરંતુ સમાજે અમારી સ્થિતિ કેટલી નાજૂક કરી મૂકી છે તે તમે નથી જાણતા ? તમે એકામ બનીને દોડી શકો છો; પણ અમને તો જમીન પર ડગલાં બરતાં ય સંભાળવું પડે છે કે પગ કાઢવથી ખરડાતો નથી ને ? એથી અમે ભીરુ જ રહીએ છીએ, શંકાશીલ બનીએ છીએ, સાવધાન રહીએ છીએ; છતાં પગ ખરડાતાં તમે અમારી કેવી સ્થિતિ કરો છો તે પદ્માને જ પૂછો ને ! એણે દિલ ન ચોર્યું અને પતિને બધી વાત કહી.....”

“અરે ! કીર્તિદા બહેન ! આવેશ મને બાન બુલાવ્યું હતું. માફ કરજો ! મારા હાથમાં જ આરસી હતી, છતાં મેં તેમાં મ્હોં

પ્રકરણ ૪૯

કિરીટને વિચારમૂઠ કરનારાં સૂચન

મુશીલે માર્ગમાં જ માતાને પદ્મા સંબંધે બધી વાત કહી હતી અને તેને આશ્રમમાં મૂકવાની હોઈ તે માટે કેવી રીતે ગોઠવણ કરવી તે જાણવા તથા તે સંબંધે કિરીટ સાથે વાતચીત કરવા તે માતાને બોલાવી લાવ્યો હતો. કપિલા કિરીટને ઓળખતી તો હતી, પણ મુશીએ કરેલી વાત પછી તેને લાગ્યું હતું કે કિરીટને પોતે પહેલાં જોયો ઓળખતી હતી તે કરતાં હવે વધુ સારી રીતે ઓળખી શકતી હતી.

પુરુષરૂપી સર્પનો ડાંખ કપિલાએ વેઠ્યો હતો, તેથી અને એવા જ સર્પોનો ડાંખ વેઠીને આશ્રમમાં આવતી બીજા બાઈઓના અનુભવ ઉપરથી તે પુરુષોને સર્પો જ માનવા લાગી હતી. સર્પો સુંદર હોય છે, દૂધ પીએ છે કે વાયુ ઉપર પણ જીવે છે, પરંતુ તેઓ ભયંકર હોય છે કારણકે તેમની દાઢમાં ઝેર રહેલું હોય છે. પુરુષો પણ એવા જ હોય છે એવી માન્યતાને હમેશાં કપિલાએ પોષ્યા કરી હતી. પોતાના પુત્રનો અનન્ય, સદ્ગુણી અને ઉદાર મનનો મિત્ર કિરીટ દૂધ અને વાયુ ઉપર જીવવા છતાં દાઢમાં ઝેર છુપાવી રહેલા સર્પ જેવો હતો, એમ માનવાને હવે તેને કારણે મિલ્યું હતું.

પદ્માની બામતમાં કિરીટ જરાએ દોષપાત્ર નથી, એમ તો

સુશીલે માતાને કહ્યું જ હતું, પરંતુ નવજીવાન પુત્રને દાઢમાં ઝેર છુપાવી રહેલા પુરુષના સ્વભાવનો શો અનુભવ હોય ? તેની સમજ તો પોતે જોટલી ધરાવતી હતી, તેટલી એ સર્પથી ડંખાયલી પદ્માને પણ કદાચ નહિ હોય, એમ કપિલા માનતી હતી. એટલે આવતાં સાથે જ કિરીટને કીર્તિદાના ખંડમાંથી બહાર નીકળતો જોતાં કપિલાના વદન ઉપર ગુસ્સો તરી આવ્યો, પરંતુ તે કશું બોલી નહિ. સાસુને આવેલાં જાણીને કીર્તિદા બહાર નીકળી અને તેના પ્રસન્ન વદનના સત્કારનો પણ કપિલાએ ચડેલા મ્હોંએ સ્વીકાર કર્યો.

કિરીટ, સુશીલ અને કપિલા વાતો કરવા બેઠાં ત્યારે પણ કપિલાનું મ્હોં ગંભીર જ રહ્યાં કર્યું. કિરીટે જે કંઈ માહિતી મેળવવા માંગી તે બધી કપિલાએ તેને આપી ખરી, પણ જાણે પૂછેલા સવાલનો નીરસ રીતે જવાબ આપતી હોય એમ કિરીટને લાગ્યું. તેણે કહ્યું: “તમે આશ્રમમાં રહો છો, એટલે જો પદ્માને ત્યાં રાખી હોય તો તમારી દેખરેખ અને હાંક હેઠળ એને ત્યાં જીવન વસમું ન લાગે, તેટલા માટે તમને આટલી તસ્દી આપવાની મને જરૂર પડી છે.”

“હું કંઈ આશ્રમની કોઈ અમલદાર નથી કે બધાંની દેખરેખ રાખતી હોઉં. છતાં હું ઓળખતી હોઉં તેટલા પૂરતી તેને હાંક રહેતી હોય તો ભલે આશ્રમમાં મૂકો. પણ આશ્રમ એ કંઈ ધર નથી એ તો તમે જાણતા જ હશો.” કપિલાએ કહ્યું.

“એ તો જાણીએ જ છીએને. તેટલા માટે તો મેં પદ્માને બહુએ કહ્યું, પણ તે વડોદરે રહેવાની ના કહે છે. ખરુંને સુશીલ ?”

સુશીલે કિરીટની વાતને ટેકો આપ્યો: “સાચી વાત. પણ તે ના કહે છે, કારણકે તેથી કિરીટની અપકીર્તિ થાય, અને પછી તે પરણી શકે નહિ. તેની જાંઘળી ખરાબ થાય તે પદ્માને નથી રુચતું.”

“ઠીક, ઠીક. હુંય તેની સાથે થોડી વાતચીત કરીશ; તેને રુએ તેવું હોય તો આશ્રમ કરતાં વડોદરા તેને માટે વધુ ઠીક છે.”

ભોજન પછી કપિલાએ પદ્મા સાથે એકાંત સાધી. કમળા સાથે જેટલી છૂટથી પદ્મા વાતચીત કરી શકી હતી, તેટલી છૂટથી તે પોતાની માતા જેવી આધેડ બાઈ સાથે વાતચીત કરી શકે ? પણ પદ્મા સાથેની વાતચીતમાં કપિલા એટલું જ બેઠે શકી કે કિરીટ પરણી શકે તેટલા માટે જ પદ્મા તેનું ઘર છોડતી હતી; નહિતો કિરીટ તેને સારી પેઠે રાખતો હતો અને રાખવા તૈયાર પણ હતો.

એટલી વાતચીત ઉપરથી કપિલાએ કાંઈ કાંઈ ગણતરીઓ ગણી નાંખી ! એટલે ફરીથી જ્યારે કપિલા અને કિરીટ વચ્ચે વાતચીત થઈ, ત્યારે એણે સીધી જ વાત કરવા માંડી: “પદ્માને તમે તમારે ત્યાં રાખવા ઇચ્છો છો, પણ તેની સલામતીની જામીનગીરી તમે ન આપો ત્યાંસુધી તે કેમ હા પાડે ?”

“સલામતીની જામીનગીરી ? એ વળી શું ? શું અત્યારસુધી તે મારે ત્યાં ખીનસલામત હતી ?”

“હાસ્તો. તમે તેની સાથે લગ્ન કરી લ્યો તો એ ખીનસલામતી ટળી જાય, અને હું કહું છું કે તમે બેઠને તેથી સુખ મળશે.”

કિરીટ કપિલાની સામે ટગર ટગર બેઠે રહ્યો. પદ્માની સાથે એકાંતમાં વાતચીત કર્યા પછી કપિલા પોતાની સાથે વાત કરતી હતી તે તેના ખ્યાલમાં જ હતું. તેને શંકા પડી કે કપિલાના ઉદ્ગારોમાં પદ્માના મનોભાવનો રજુકાર જ હશે શું ? તે અસ્વસ્થ બની ગયો. વડોદરામાં એક વાર પ્રસૂતિગૃહની પેલી નર્સ ચંદ્રાએ તેને એવું જ કાંઈ આડકતરું સૂચન કર્યું હતું, પણ તેણે તે

ઉડાવી દીધું હતું. પરંતુ અત્યારે તો કપિલા એ સૂચન સ્પષ્ટ રીતે કરતી હતી અને એ સૂચન કર્યા પૂર્વે તેણે પદ્મા સાથે વાત કરી હતી. તે કપિલાને કશો જવાબ ન આપી શક્યો.

થોડી વાર થઈ અને એલીઝા આવી. કિરીટની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડતાં તેને સાંભર્યું કે કમળા પણ તેની સાથે આવી હશે, કારણકે તે આવવાની હતી. પરંતુ કમળા આવી નહોતી. તેણે એલીઝા સાથે કિરીટ ઉપર એક ચિઠ્ઠી લખી મોકલાવી હતી:

“શ્રી. કિરીટલાલ !

“વચન આપ્યા છતાં હું ફરીથી ત્યાં આવી શકતી નથી, કારણકે આવું છતાં મારે તમને જે કહેવાતું છે તે કહેતાં હું સંકોચાઈશ, એમ મને લાગ્યું. એટલે આ ચિઠ્ઠી જ લખું છું.”

“પદ્મા ભાભીને સમજાવીને તમે આશ્રમમાં ન જવા દેશો; તમે તેમને પાછાં વડોદરે લઈ જાઓ અને તમારે ત્યાં જ આશ્રય આપો, એવી મારી વિનંતિ છે. તમે એમને સમજાવી શકશો કે તેથી તમારું અહિત નહિ થાય. લી. કમળા.”

“આ શું ! કમળા સૂચવે છે તેનો મર્મ પણ શું કપિલા કહે છે તે જ છે ? શું પદ્માનો એ જ મનોભાવ છે ? શું તેનો એ મનોભાવ મારા દિલ અને દૃષ્ટિથી આજસુધી કેવળ દૂર જ રહ્યો, અને કમળા તથા કપિલા જે કાંઈ સમજી શક્યાં તે હું ન સમજી શક્યો ?”

કિરીટ વિચારના વંટાળમાં ધુમરીઓ ખાવા લાગ્યો. તેણે પદ્માને ખેંચીને આશ્રય આપ્યો હતો, અનેક વાર તેને ખેંચી કહીને સંબોધી હતી, અને તેથી જ તેને કિરીટ શાતા વળતી જોઈ હતી. એ પદ્માના દિલમાં પોતા પ્રત્યે રનેહ ન હોવા છતાં કેવળ આશ્રય માટે જ શું તે પોતાને ત્યાં રહેવા માંગતી હતી અને તે માટે પત્નીપદ અંગીકારવા ઇચ્છતી હતી ? કિરીટથી કશું

સમજી શકાતું નહોતું, કશો નિર્ણય થઈ શકતો નહોતો.

હા, પદ્મા ઉપર તેને દયાની લાગણી હતી; વીરમગામમાં બ્યારે તેની સ્નેહદ્રવતી આંખો ઉપર તે મીઠા માંડી રહ્યો હતો ત્યારે એ આંખોની તે અંતરમાં પ્રશંસા કરતો હતો, એના સ્નેહ-ઝરણુથી તે આર્દ્ર થતો હતો, પરંતુ એ જ આંખોની કદર તેનો પતિ કરતો નહોતો તેથી તેને પદ્માની દયા આવતી હતી. પદ્માની સ્નેહદ્રવતી આંખો અને તેની મીઠી વાણી તેને તે વખતે ખૂબ આકર્ષતી હતી અને મામાના ઘરમાં જો કોઈની સાથે ખૂબ વાતો કરવાનું તેને ગમતું હોય તો તે એક પદ્મા જ હતી : આજે પદ્મા પ્રતિ જે ભાવ હતો તે શું તે વખતના આકર્ષણના જ પરિણામરૂપ હતો ? પદ્મા પ્રત્યે તેણે દાખવેલી અવિરત મમતાના ઉંડાણમાં જો આકર્ષણ હતું તો તે આકર્ષણ શું ઉંડા અંતરનું હતું અને પોતે એ અંતરને ઠગી રહ્યો હતો ?

ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યા છતાં તે કશા નિર્ણય ઉપર ન આવી શક્યો, ત્યારે તેને એક સાહસ કરવાનો જ વિચાર સૂઝ્યો. તે એકદમ ઊઠ્યો અને પદ્માની સામે જઈને બેસ્યો.

“કેમ ?” પદ્માએ સહેજ પ્રશ્ન કર્યો.

કિરીટ તેની સમીપે નીચે બેઠો અને કેટલીક ક્ષણોસુધી તે કશો ઉદ્ગાર કાઢી શક્યો નહિ. પદ્માએ જ પૂછ્યું : “કેમ કાંઈ પૂછવાં આવ્યા છે ?”

“હા, હું પૂછું છું કે કોઈ પણ શરતે તમે વડોદરે પાછાં આવીને મારે ત્યાં રહેશો ?”

“ના !” પદ્માએ સ્પષ્ટ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

કિરીટને કપિલા તથા કમળાના સૂચનનું મૂળ શોધવું હતું, પરંતુ પદ્માએ એવા ભાવથી એ નકાર કાઢ્યો હતો કે તેનાથી વધુ એક પણ પ્રશ્ન પૂછી શકાયો નહિ અને તે તુરત ઉઠીને

બહાર ચાલ્યો ગયો.

કપિલાની સાથે પણ તેણે કશી વધુ વાત ન કરી. જો તેણે તેને કહ્યું હોત કે પદ્માની તો પોતા સાથે લગ્નની ઇચ્છા જ નથી તો કદાચ કપિલાએ હસીને કહ્યું હોત કે “એમ કોઈ સ્ત્રી સીધી હા પાડે ખરી ?” સ્નેહના ચુંબક વિના લોહ પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટ કરતું જ નથી ! તમે તમારો સ્નેહ દાખવ્યો હોત, તો તે જરૂર હા પાડત.” પરંતુ એવો કશો યોગ્ય કિરીટના કાનમાં પેસી શક્યો નહિ કારણકે તેણે કપિલાને કશું પૂછ્યું જ નહિ.

કપિલાએ એ મૌનનો એવો જ અર્થ ક્યો કે કિરીટ પોતે જ પદ્માને પરણવા ઇચ્છતો નથી, અને માત્ર ધરમાં આશ્રય જ આપવા ઇચ્છે છે. એ આશ્રય આપવાની ઇચ્છા પણ પોતાના જ અપકૃત્યથી ડંખતું હૃદય જ ઉપગ્નવી રહ્યું હશે ! એટલે કપિલાએ ફરીથી તેને એ વિષે પૂછ્યું જ નહિ.

તેણે સુશીલને કહ્યું : “ત્યારે સુશીલ, આઠ વાગ્યાની ગાડીમાં હું અમદાવાદ જઈશ. પદ્માને સાથે આવવું હોય તો તૈયારી કરી રાખો.”

“હું અને કિરીટ સાથે આવીએ ?”

“અત્યારે નહિ આવો તો ચાલશે. સ્હવારે આવીને પૈસા સંબંધી બધી વ્યવસ્થા કરી જજો. અત્યારે તો ફારમ-બારમ બરવું પડશે તે બધું હું તૈયાર કરી આપીશ.”

“તો ભલે.” સુશીલે જવાબ આપ્યો.

અને રાત્રે કપિલા પોતાની સાથે પદ્માને તેડી પણ ગઈ. કિરીટ મૂઢની જેમ સુશીલની સાથે મૂંગો મૂંગો સ્ટેશન પર ગયો, અને સુશીલની સાથે જ મૂંગો મૂંગો ઘેર પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૫૦

દોડાદોડ અને નિરાશા

બીજે દિવસે કિરીટ આશ્રમમાં જઈને પદ્માને દાખલ કરાવવાનો બધો વિધિ કરી, બારેક માસના પૈસા ભરી દઈ, પાછો ફર્યો અને તુરત વડોદરા પાછો જવાને તૈયાર થયો.

સુશીલે તેને સૂચના કરી: “હવે તું અહીંથી જ યમુના બાબીને પત્ર લખી નાંખ, કે હવે તે પાછાં વડોદરા આવે. જે કારણસર તે વડોદરાથી વીરમગામ આવ્યાં ગયાં છે, તે કારણ હવે રહેતું નથી.”

“વારુ, વડોદરા જઈને જ લખીશ.”

“હું તો એમ કહું છું કે તું બે દિવસ અહીં વધુ રોકાઈ જા અને પત્ર લખી યમુના બાબીને અહીં બોલાવ; પછી બેઉ સાથે વડોદરા જાશે.”

“ના, ના, મને હવે અહીં વધુ નહિ ગમે. હું તો આજે જ જઈશ.”

“તો જેવી તારી ઇચ્છા.”

તે જ દિવસે બપોરે કિરીટ આવ્યો ગયો અને ત્રીજે દિવસે સ્થવારે ‘સુશીલબાઈ’ ક્યાં રહે છે ?’ની પૃચ્છા કરતી યમુના ત્યાં આવી પહોંચી.

સુશીલ તેને ઓળખી શક્યો નહિ. વડોદરામાં સુશીલ અને કિરીટ સાથે અભ્યાસ કરતા, ત્યારે સુશીલે તેને જોએલી. અત્યારે તો તે વિધવા હતી; જુવાનીમાં પણ પ્રૌઢ વયની રેખાઓ તેના વદન ઉપર પથરાઈ ગઈ હતી, પણ યમુનાએ તો સુશીલને અણસાર ઉપરથી ઓળખી કાઢ્યો: “મને ન ઓળખી, સુશીલભાઈ? હું યમુના. કિરીટભાઈ ક્યાં છે?”

“યમુના ભાભી! હા, હા, આવો. ઘણે વર્ષે તમને જોયાં, એટલે ઓળખી ન શક્યો. પણ કિરીટ અહીં નથી. તેણે તમને વડોદરેથી પત્ર લખ્યો હશે. અહીં તમે નકામો ફેરો ખાધો.” સુશીલે જવાબ આપ્યો.

“તેમના પત્ર ઉપરથી હું અહીં આવી નથી. તેમનો પત્ર પણ મને મળ્યો નથી. હું તો મારી મેળે આવી છું. અને પક્ષા ક્યાં છે?”

“તેમને આશ્રમમાં મૂક્યાં.”

“બસ?” યમુના પગથિયાં ઉપર જ સ્તબ્ધ બનીને બેસી રહી.

“આવોને, અંદર તો આવો. કિરીટે તમને પત્ર લખ્યો નથી, તો તમે કેવી રીતે જાણ્યું કે કિરીટ અને પક્ષા અહીં આવ્યાં છે?”

“જાણ્યું, બહુ જાણ્યું અને મારી આંખનાં પડળ બિતરી ગયાં, ભાઈ! ત્યારે શું કિરીટભાઈ વડોદરે જ ગયા કે?”

“હા.”

“અને પક્ષાને મૂકીને ગયા?”

“હા.”

“ત્યારે હવે મારે વડોદરા જવું પડશે.”

“પણ વડોદરામાં જવાની માડી તો હવે તમને અપોરે મળશે. અંદર આવો, જમીને જન્ને.”

વિનાશ્ટકે સુશીલનું આમંત્રણ યમુનાને સ્વીકારવું પડ્યું. તે અંદર આવી ખરી, પરંતુ વડોદરા જવાની ઉતાવળ તેની પ્રત્યેક ક્રિયામાં દેખાતી હતી. અગિયાર વાગ્યે ગાડી મળવાની હતી, છતાં દસ વાગતાંમાં સ્ટેશન પર જવાને તે ઉતાવળ કરવા લાગી. તે જમવા ન રોકાઈ; માત્ર ચાહ પીને જ સ્ટેશન દોડી.

આંખનાં પડળ કેવી રીતે ઊતરી ગયાં અને યમુનાએ શું નવું જાણ્યું, તે જાણવાનો સુશીલે યત્ન કરી નેયો, પણ યમુનાએ તેને પોતાના મનનો તાગ આવવા દીધો નહિ. ગાડી આવી કે તુરંત તે અંદર બેસી ગઈ અને “સુશીલભાઈ! તકલીફ માફ કરજો હોં! હું જમવા રોકાઈ નહિ તેથી મનમાં ઓછું ન લાવશો.”

“તમને જવાની ઉતાવળ છે એટલે હું કશો વધુ આગ્રહ પણ નથી કરી શકતો. કિરીટ અહીં હોત તો તમને બે દિવસ જરૂર રોકી રાખત.”

“અને કિરીટભાઈને અને મારે હજી ફરીથી અહીં આવવું પડશે.”

“ત્યારે તો ઠીક. ક્યારે આવશો?”

“એકાદ બે દિવસમાં.”

“ત્યારે તો બહુ સારું.”

ગાડી ઉપડી ગઈ. વડોદરા જાંખતી યમુનાની સમીપે બે વાગતાં વડોદરાનું સ્ટેશન આવીને ઊભું. ભાડાની ગાડીમાં તે જલ્દી ઘેર પહોંચી. પણ ઘેર તાળું હતું.

યમુનાએ પડોશમાં તપાસ કરી, તો જાણ્યું કે બે દિવસ પહેલાં કિરીટ આવ્યો હતો, તેણે પૂંજ ડોસીને રમ આપી દીધી હતી અને પછી તે ક્યાં જતો રહ્યો હતો તેની કાંઈને ખબર નહોતી.

યમુનાએ પૂછ ડાસીને શોધી કાઢી અને તેને પૂછ્યું. તેણે જવાબ આપ્યો: “મને કશી ખબર નથી કે તે ક્યાં ગયા છે. તે તો અમદાવાદથી આવ્યા અને મને કહ્યું કે મને હવે તમારી જરૂર નથી અને મારે બહારગામ જવું છે. મારી પાસે તેમણે પૂરીઓ કરાવી અને મારો પગાર ચૂકવીને રજા આપી. પછી તે ક્યારે ગયા તેની ય મને ખબર નથી.”

“બહારગામ જવું છે એમ કહેલું?”

“હા, પણ ગામનું નામ નહોતું આપ્યું. ધરની ચાવી પડોશમાં કોઇને આપી ગયા હશે; તમારે ઉઘાડીને રહેવું હોય તો રહોને, ધર તેમનું છે અને તમારું ય છે.”

“ચાવી કોઇને આપી ગયા નથી અને મારે રહેવું હોય તો તાળું ઉઘડાવીને રહેતાં મને કોણ રોકવાનું છે? પણ મારે તો જાણવું છે કે એ ગયા ક્યાં? મુંબઈ તો નથી ગયા?”

“શી ખબર બાઈ! કાંઈ કહી ગયા હોય તો ખબર પડે ને?”

યમુના નિરાશ થઈને પાછી ફરી. કેટલીક વાર સુધી તે વિચારમાં ને વિચારમાં ધરનાં બંધ બારણાં સામે જોઈ રહી અને તુરત પાછી સ્ટેશને પહોંચી.

રાત્રે તે પાછી સાબરમતીમાં સુશીલને ત્યાં પહોંચી. સુશીલ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ફિરીટ ધર બંધ કરીને ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે એ જાણીને ભયભીત પણ થયો.

“ફિરીટબાઈ ક્યાં ગયા હશે તેની તમે કાંઈ કદપના કરી શકો છો?”

“ના. મુંબઈ પ્રમોદ પાસે કદાચ ગયો હોય...”

“પણ પ્રમોદ મુંબઈમાં ક્યાં છે? એ તો ઘેરીને લઇને બટકવા નીકળ્યો છે.”

“કિરીટના જાણવામાં કદાચ તે ન હોય અને પોતે ત્યાં ગયો હોય.”

“તો હું મુંબઈ જઈ ! મને ઉઘાટ થાય છે. તેમનું મન ડામાડોળ થઈ ગયું હશે, તે વિના તે આવું કરે નહિ.”

“તે અહીંથી ગયો ત્યારે જ તેના મનની સ્થિતિ એવી હતી.”

“ખરેખર ? પદ્માને આશ્રમમાં મૂકતાં એમને બહુ લાગી આવ્યું હશે, નહિ ?”

“લાગી આવે એમ જ હતું. તે તો તેને આશ્રમમાં મૂકવા રાજ નહોતો, પણ પદ્માએ જ હઠ લીધેલી. તે સમજતી હતી કે પોતે કિરીટના ઘરમાં હશે, તો તેની કીર્તિને કલંક લાગશે અને તે પરણી શકશે નહિ.”

યમુનાની આંખમાંથી દડદડ કરતી આંસુની ધારા વહી નીકળી. તેનાં આંસુ જોઈ સુશીલ ચૂપ બની ગયો. યમુનાએ કહ્યું: “પદ્મા આવી શાણી અને ચોખ્ખા મનની હશે તેની મને ખબર નહિ, સુશીલબાઈ !”

“તો પછી તેની આવી સ્થિતિ શાથી થઈ એ ગૂંચવણ ઉકેલી શકાતી નથી.”

“મારા મનમાં એ ઉકેલાઈ ગઈ છે.”

“કેવી રીતે ?”

“એ ન પૂછશો. તમે મને પદ્માની સાથે મેળાપ કરાવી આપો. મારે તેને મારી સાથે લઈ જઈને વડોદરે રાખવી છે.”

સુશીલ આશ્ચર્ય પામ્યો. યમુનાના મનનો પલટો થવામાં કાંઈ છૂપો મર્મ રહેલો છે એટલું અનુમાન તે કરી શક્યો, પરંતુ યમુના મર્મ ખોલવા ઇચ્છતી નહોતી, એટલે તેણે તેને વધારે કશું ન પૂછ્યું.

ખીજે દિવસે રહવારમાં સુશીલ યમુનાને લઇને આશ્રમે જઈ પહોંચ્યો. સુશીલે પદ્માને મળવા માટે બોલાવવા સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વિનંતિ કરી, અને સૂચવ્યું કે યમુના બાબી આવ્યાં છે તે મળવા માંગે છે એમ કહેજો.

થોડી વારમાં જવાળ આવ્યો કે પદ્મા યમુનાને મળવા ઇચ્છતી નથી ! સુશીલ અને યમુના તર્કવિતર્ક કરતાં એક ખીજની સામે જોઇ રહ્યાં.

કદાચ પદ્માની કાંઈ ગેરસમજ થઈ હોય એમ સુશીલને લાગ્યું, એટલે તેણે ફરીથી કહાવ્યું: “યમુના બાબી તમને વડોદરે પાછાં તેડી જવા માટે આવ્યાં છે,” પણ તેણે વળતો જવાળ કહાવ્યો: “કિરીટભાઈનું લગ્ન થયા પહેલાં હું નહિ આવું.”

સુશીલ અને યમુના વીસે મહોંએ પાછાં ફર્યાં. યમુનાને હવે કોઈ દિશા સ્પષ્ટતી નહોતી. તેની ઇચ્છા હતી કે જો પદ્મા આવે તો તેને સાથે રાખીને પોતે વડોદરાના ઘરમાં રહે અને કિરીટની તપાસ કરી તેને ઘેર પાછો બોલાવી તેને પગે પડી તેની માફી માંગે. તેને પસ્તાવો થતો હતો કે જે દિવસને પોતે નાનાથી મોટો કર્યો હતો અને જેનામાં એકકે ખરાબ લક્ષણ પોતે જોયું નહોતું, તેના પર પોતે અણુઘટતા આરોપો મૂક્યા હતા અને એ આરોપનો તેનો ઇનકાર સાચો માનવાની ના કહી હતી. એ અપકૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને જ તે પદ્માને પણ પોતાના ઘેર લઈ જઈ રાખવા માંગતી હતી.

દેહ અપવિત્ર થયા છતાં મન અપવિત્ર નથી થયું હોતું એમ માનવાને યમુના એક વાર ના પાડતી હતી: આજે તે માનતી હતી કે એમ પણ હોય શકે છે અને પદ્મા અપવિત્ર મનની નથી. એવી જ રીતે પદ્મા અને કિરીટ નિકટ પરિચયમાં રહેવા

છતાં પવિત્ર મનવાળાં હતાં એમ માનવાની એક વાર ના પાડનાર યમુના આજે માનતી હતી કે પોતાનો દિવર ખરેખર દેવ જોવો જ પવિત્ર હતો અને કિરીટ તથા પદ્મા સંબંધી પોતાનો સંશય અનુચિત હતો.

એ સમજ તેનામાં કેવી રીતે ઊગી હતી ? સુંદરના દુશ્ચરિત્ર ઉપરથી તેને સાચી વસ્તુસ્થિતિનો જે ખ્યાલ આવ્યો નહોતો, તે ખ્યાલ તેને એક પત્રથી આવ્યો હતો.

એ પત્ર કમળાએ યમુનાને તેની બહેન શકરીના ધરના સરનામે લખ્યો હતો. પદ્મા જે બનાવની સ્પષ્ટતા કિરીટ પાસે પશુ કરી શકી નહોતી, તે સ્પષ્ટતા તેણે કમળા પાસે કરી હતી. કમળાએ એ રહસ્ય યમુનાને લખી જણાવ્યું હતું અને પદ્મા આ બનાવમાં કેવી નિર્દોષ છે તે સમજાવ્યું હતું. યમુના આ પત્ર ઉપરથી જ કદાચ એ બનાવને સાચો ન માનત, પણ સુંદરના ચરિત્ર વિષે તેણે જે કાંઈ જોયું-જાણ્યું હતું તે ઉપરથી તેને એ બનાવ સાંગોપાંગ સાચો લાગ્યો અને પદ્માની નિર્દોષતા તેને સાફ સાફ દેખાઈ આવી; અને તે સાથે જ તેની આંખો પરનાં પડળ ઊતરી ગયાં. કિરીટ ઉપર કેવી રીતે આરોપ આવ્યો, છતાં કિરીટ કેટલો નિર્દોષ છે, પહેલાંના જેટલો જ તે આજે પવિત્ર છે, તે યમુનાને તુરત સમજાઈ ગયું અને તેનું અંતર પસ્તાવાથી બળવા લાગ્યું. પોતાની બહેન પાસે પણ ખુલાસાથી કશી વાત કર્યા વિના તે એકદમ સાબરમતી દોડી ગઈ, પણ તેને બંધી બાબુએથી કેવળ નિરાશા સાંપડી. પદ્માએ તેને મળવાની પણ ના કહી, કિરીટ ક્યાંક ચાલ્યો ગયો, અને પોતે હવે ક્યાં જવું અને શું કરવું તેનો તેને વિચાર થવા લાગ્યો.

“સુશીલભાઈ ! મારે કિરીટભાઈને શોધી કાઢવા છે, હવે હું શું કરું ?” લાંબા વિચાર પછી એ પ્રશ્ન કરતાં તેનો સાદ ગળ-

ગળો થઈ ગયો.

“કશી માહિતી વિના કિરીટને શોધવાની દોડાદોડી કરવી નકામી છે. તમે અહીં નિરાંતે રહો. હું પહેલાં મુખ્ય પત્ર લખું, હવે કદાચ પ્રમોદ પાછો પણ ફર્યો હોય તો તેનો જવાબ મળશે; કાંઈ ખબર મળે તો તેને આધારે તપાસ થાય : બાકી આંધળી દોડતો ફરો અર્થ નથી.” સુશીલે સલાહ આપી.

યમુના રડી પડી. નાનું બાળક ખોવાઈ ગયું હોય અને માતાને જેવી અધીરતા વ્યાપે તેવી મનઃસ્થિતિ સુશીલે યમુનાની જોઈ. તે એક દિવસ તો સુશીલને ઘેર રહી, પણ બીજે દિવસે તે પાછી વીરમગામ ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫૧

નિશાળમાંથી તુરંગમાં

છોકરીઓને ભણાવવા માટેનો માયાપોનો ઉત્સાહ વધ્યો છે અને વધી રહ્યો છે. મધ્યમ સ્થિતિનાં કુટુંબો પોતાનાં સાધનસંપત્તિની ઉપરવટ થઇને પુત્રીને તો ભણાવે છે, પરંતુ કેટલાંક કુટુંબો તો પુત્રીઓને પણ મધ્યમ અને ઉચ્ચ કેળવણી આપે છે. પુત્રોને ભણાવવા પાછળ મુખ્યત્વે આજીવિકાની દૃષ્ટિ રહેલી હોય છે, પરંતુ પુત્રીઓને ભણાવવા પાછળ એ દૃષ્ટિ કોઈ જ વાર હોય છે. બહુધા ભણેલી છોકરીને સારી પેઠે ભણેલો અને સુખી વર મળી જાય, એ જ દૃષ્ટિ પ્રધાનપણે રહેલી હોય છે.

પરંતુ છોકરી હાઇસ્કૂલમાં કે કોલેજમાં ભણે છે, તે કેવળ ચોપડીઓનું જ ભણતર ભણતી નથી; તે એ ભણતરની સાથે નવા વિચારોનું, નવા આદર્શોનું, નવી જીવનદૃષ્ટિનું ભણતર પણ સહાધ્યાયિનીઓના સંગમાં રહીને શાળાની બહાર ભણે છે. એ વિચારો, આદર્શો અને દૃષ્ટિ કુટુંબના મર્યાદિત વાતાવરણમાં ક્રાન્તિકારક લેખાય છે અને ૩૬ જીવન જીવવાને ટેવાયલાં કુટુંબીઓને એ ક્રાન્તિ ઉચ્છૃંખલતાના આવિષ્કારરૂપ લાગે છે. પોતાની પુત્રી પોતા જેવી જ કુળવધૂ બને, માત્ર પોતા કરતાં તે વધુ ભણી હોય એટલું જ : એવી આશા રાખીને પુત્રીને ભણાવતી માતા કુટુંબની

૩૬ મર્યાદાની બહાર પુત્રીને એકાદુ ડગલું પણ ભરતી જોતાં ચોંકી ઉઠે છે, ગભરાઈ જાય છે, અને એમ પણ વિચારવા લાગે જાય છે કે “અરર ! આ કરતાં તો પુત્રીને ન ભણાવી હો તો જ સારું હતું !”

કમળાની માતાની સ્થિતિ પણ એવી જ થઈ હતી. કમળા અમદાવાદ ભણવા ગઈ ત્યારે જેવી કલ્યાણી, ડાહી અને વિનયવાળી હતી, તેવી જ તે મેટ્રીક સુધી ભણીને પાછી પોતાને ઘેર આવે એવી ડાહીબાઈની સમજણ હતી, તે હવે નાશ પામી હતી. અમદાવાદમાં રહીને ઉછાંછળી અને માઆપનો ય અવિનય તેવી બની ગઈ હતી એમાં ડાહીબાઈને જરાય શંકા રહી નહોતી.

નગીનલાલ અને ડાહીબાઈ એકત્રે કમળા માટે કિરીટ ગમતો હતો, પરંતુ હવે તેમનું મન કિરીટ પરથી બિચારી ગયું હતું. કિરીટને પોતાનું ઘર પસંદ પડ્યું હતું એ વાતની નગીનલાલ નાણાવડી ખબર પડી ગઈ હતી, પરંતુ હરિલાલ ડેપુટીને ત્યાં કિરીટ વેવીશાળ કરવાનો સોમચંદ શેઠનો આગ્રહ હતો અને મામા-ભાણે વચ્ચે મતભેદ પડ્યો હતો તેથી કિરીટ ચાલ્યો ગયો હતો, એ સુધીની વાત જાણ્યા પછી તેમણે જે કંઈ વધુ વાત સાંભળી હો તેથી તેમનું મન કિરીટ ઉપર રહ્યું નહોતું. ક્યાંથી રહે ? કિરીટ બદનામીની વાતો સાંભળનાર માતાપિતા પોતાની પુત્રી એ આપવાનો વિચાર પણ કેમ સહી શકે ? તેમને એમ પણ લાગ્યું એ વખતે વેવીશાળ ન થયું તે ભગવાને સારા માટે જ કર્યું ; નહિ વેવીશાળ કર્યા પછી જમાઈનાં આવાં આચરણની વાત જાણી હો તો શું થાત ? બિચારી કમળાનો અવતાર જ બાળી જતને !

પણ આંખો ચોળી ચોળીને કમળાનો એક પત્ર ફરીકે વાંચતાં નગીનલાલ નાણાવડીને ગભરામણ થતી હતી. શાણી, કલ્યાણી અને વિનયી કમળા જેવી દીકરી આવો પત્ર પોતાને લખે

નગીનલાલ કે ડાહીબાઈ માની શકતાં ન હતાં, છતાં એ કમળાનો જ પત્ર હતો, એમાં જરાએ શંકા નહોતી. પત્રમાં કમળાએ લખ્યું હતું કે “કિરીટલાલ તમને નાપસંદ ભલે હોય, પણ મને તે પૂરી રીતે પસંદ છે, માટે તમે તેમની પાસે જઈને વેવીશાળનું નક્કી કરી આવો. તેમના ઉપર કલંકના ખોટાં આળ ચડ્યાં છે, તે પવિત્ર મનના છે એ માટે મને શંકા નથી અને તમારા વહેમો ખોટા છે. અવિનય માફ કરજો, પણ મારે જેની સાથે જીંદગી ગાળવી છે તેને હું પોતે જ પસંદ કરીને હા કહું છું તો તમારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.” આ ઉપરાંત બીજાં ધણુંય લખ્યું હતું; પરંતુ દિકરી ઉઠીને આવું આવું માઆપને લખે એ તે ડાહીપણ કે ઉછાંછળાવેડા ? ‘પરણુવું’ અને ‘પતિ’ એ શબ્દો સાંભળતાં જ જેણે લખ્યો તે આવું જોઈએ અને તેમાં જ એક કુવારી કન્યાની વિનયશીલતા લેખાય, તેને બદલે કમળા પોતે જ આવું આવું લખે, ને પોતે કોને પરણવા માંગે છે એ વાત ઉઘાડી રીતે વડીલોને સંભળાવે, એ તો બગડી જવાનાં જ લક્ષણ ! આજ આવું લખે, ને કાલ કોઈને લઈને ખાસી જાય અને પરગામમાં પરણી જાય તો ? હાય હાય બાપ ! તો માઆપને જીવતાં જીવત ફાંસો જ ખાવો પડે ને ! છાપામાં આવા ધણાય બનાવો છપાતા હતા એવું ડાહીબાઈએ સાંભળ્યું હતું, પરંતુ એ તો વંડી ગએલાઓના ધંધા ! વળી હલકી ન્યાત-જાતવાળાઓ તેમ કરે તો તેમને તે પોષાય, પણ નગરશેઠની દિકરીનું કાંઈ આવું-તેવું વેતરાઈ જાય તો લોકોમાં મ્હોં જ કેમ બતાવી શકાય ?

કમળાનો એ પત્ર વાંચતાં જ ઓરડાને છાને ખૂણે બેસી શેઠ-શેઠાણીએ કાંઈક મસલત કરી. ઘરમાં કોઈને કશી વાતની ખબર પડવા દીધી નહિ. દેશાણીઓ એ વાત જાણે તો હોઠ બહારની વાત કોટ બહાર જતાં વાર ન લાગે, એવી ગણતરીથી

શેઠાણીએ પતિની સંમતિપૂર્વક નિશ્ચય કર્યો કે કમળાને ગમે તેમ કરીને અમદાવાદથી લઈ આવવી અને ભણતર બંધ કરાવી દેવું. ડાહીબાઈને તો કમળા ઉપર એટલો ગુસ્સો ચડેલો કે ન પૂછો વાત ! એ સોળ વરસની દિકરીને લાકડીથી ફટકારવાનો વિચાર પણ ડાહીબાઈને થયેલો પણ નગીનલાલ શેઠે કહ્યું : “જો સાંભળ, એવું કાંઈ કરતી નહિ. એક તો શોક જાણે તો ફજેતી થાય, અને બીજું દિકરી બહુ મુંઝાય તો કાંઈનું કાંઈ કરી બેસે !”

“કાંઈનું કાંઈ કરી બેસે” એ શબ્દોની ફડક ડાહીબાઈને તે જ ક્ષણે લાગી ગઈ હતી, એટલે મનમાં ધુંવાપુંવા હોવા છતાં બહારથી ક્રોધ ન દાખવતાં કમળાને સમજાવી-ફાસલાવીને નિશાળ છોડાવી ઘેર તેડી લાવવી એવો નિશ્ચય કરીને તે અમદાવાદ ગયાં. નગીનલાલ શેઠ પણ સાથે ગયા હોત, પણ ડાહીબાઈએ કહ્યું : “એમાં તમારું કામ નહિ, એ તો અમારું બૈરાનું કામ.”

કમળાના પત્ર ઉપરથી જો કાંઈ ડાહીબાઈ નહોતાં જાણી શક્યાં, તે અમદાવાદ ગયા પછી અને કમળા સાથેની વાતચીત ઉપરથી જાણી શક્યાં કે કમળા સાબરમતીમાં પોતાની ખિસ્તી બહેનપણીને ત્યાં ગએલી, ત્યાં પાસે ફિરીટનો મિત્ર રહેતો હતો તેને ત્યાં ફિરીટ અને પદ્મા આવેલાં અને ફિરીટ પદ્માને આશ્રમમાં મૂકવા આવ્યો હતો પણ ધણું કરીને પદ્માને લઈને તે પાછો વડોદરા જ ગયો હશે.

આ વાત સાંભળતાંની સાથે ડાહીબાઈનું મગજ કાબૂ ગુમાવી બેઠું. વધુ વાતચીત સાંભળવાની તેમની ધીરજ જ નાશ પામી. કમળા અને ફિરીટ બેઉ ત્યાં મળેલાં, બેઉ વચ્ચે વાતચીત થયેલી, ફિરીટે કમળાને ભોળવેલી અને આ કાગળ તેના કહેવાથી જ કમળાએ લખેલો, તે વિના કમળા કોઈ દિવસ મર્યાદા લોપીને

માબાપને આવું લખે જ નહિ, એવી ગણતરી તેમણે તુરત કરી નાંખી. “મેં તને મામાને ઘેર ઠેક-ઠેકાણે બટકવા જવા માટે નથી રાખી, બણવા રાખી છે, સમજી ને ? એવા કિસ્તાનવેડા મારે ત્યાં નહિ ચાલે; ઉઠ, મારે તને ઘેર લઈ જવી છે.”

“પણ હું મામાની રજા લઈને ગઈ હતી અને સાંજે પાછી આવતી રહી હતી.”

“તે હું જાણું છું. મામા તો બોળા છે એટલે તને રજા આપે. ત્યાં જઈને તું એ વડોદરાવાળા સાથે વાતો કરી આવી તેમ હું સમજું છું. પરણવાની લટપટ તારે કરવાની ન હોય, એ બધું અમે સંભાળી લઈશું. તું કિસ્તાનની છોડી નથી, વાણીયાની દીકરી છે અને તારો બાપ નગરશેઠ છે : લાજ-મરજદ રાખવાની અક્કલ જરા રાખ !”

માતાના વદન પર ક્રોધની રેખાઓ તરી આવેલી જોઈને કમળા ચૂપ થઈ ગઈ. ફિરીટની નિર્દોષતાની વાત કહેવાની તક પણ હવે તેને રહેલી જણાઈ નહિ. ઓશિયાળું મ્હેં કરીને તે નીચું જોઈ રહી.

“પાંચ ચોપડીઓ બણી તે ધણું બધું છે. આપણે વધુ બણીને કામ પણ શું છે ? હું તને તેડી જવા જ આવી છું અને તને લીધા વિના પાછી જવાની નથી.”

“પણ પરીક્ષાને બે જ મહિનાની વાર છે. મારું આખું વરસ બગડશે.”

“પરીક્ષા પાસ કરવાથી વરસ સુધરી કેવી રીતે જશે ? તને કાંઈ મારે નોકરી કરાવવી નથી કે ધોરણ અધૂરું રહેવાથી વરસ બગડી જાય.”

“જા, હું તો અત્યારે નથી આવવાની.” અકળાઈને કમળાએ ઝણકો કરી જવાબ આપ્યો.

“આ શું ? મારી સામે છણકો ? ખબરદાર, નહિતો મારા જેવી કોઈ ભૂંડી નથી ! લાકડીએ ને લાકડીએ જૂડી નાંખીશ અને હાથ-પગ બાંધીને ઘેર લઇ જઈશ ! આ બધાં ભણતરનાં ને અમદાવાદમાં રહેવાનાં ફળ. મને શી ખબર કે ભણી ભણીને તું આવી ચંપાવલી થઈ જઈશ, નહિતો ઉંચરાની બહાર પગ જ ન મૂકવા દેત !”

કમળાની આંખમાં જળજળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. એટલામાં કમળાના મામા દામોદરદાસ આવ્યા અને બોલ્યા : “ભાણીને કેમ વઢો છો, મોટી બહેન ?”

“અમસ્થી.”

“ના, કાંઈક લાગે છે. કમળાને તમે રોવડાવો છો, એવો શા તેનો વાંક થયો છે ?”

કમળાની આંખોમાં વધુ આંસુ ધસી આવ્યાં, અને તે એકદમ ઉડીને ચાલી ગઈ. તેની ચાલમાં ગુસ્સો હતો. દામોદરદાસે પૂછ્યું : “શું છે મોટી બહેન ?”

ડાહીબાઈએ ભાઈને બધી વાત કહી. ભાઈબહેન બેઉ જુદા જુદા વાતાવરણમાં વસતાં હતાં, એટલે દામોદરદાસને મન કમળાનું વર્તન ખાસ વાંધાપડતું ન લાગ્યું, પણ ડાહીબાઈના મનની અકળામણ, તેમને લાગેલો ભય, છોકરીઓના વર્તન ઉપર અંકુશ ન રહે તો કેવાં માઠાં પરિણામ આવે તેના તેમણે આપેલા દાખલા, એ બધાની અસર દામોદરદાસના મન ઉપર કેટલીક વારે થઈ. તેમણે બહેનને કહ્યું કે હવે પછી પોતે કમળા ઉપર વધુ દેખરેખ રાખશે અને કોઈ બહેનપણીને ત્યાં જવાની રજા નહિ આપે, પણ તેથી ડાહીબાઈ પુત્રીને બે માસ સુધી પણ રાખવાને તૈયાર ન થયાં. તેમને હવે ભણતર સામે જ વાંધો હતો, કારણકે એ ભણતર જ છોકરીઓને અમર્યાદ,

નિરંકુશ, મનસ્વી અને દોઢડાહી બનાવતું હતું !

એ દિવસ સુધી ખૂબ ઘડબાંજ ચાલી. દામોદરદાસ બ્યારે કમળાની વાતો સાંભળતા ત્યારે તે કમળાનો પક્ષ લેતા અને ડાહીબાઈની વાતો સાંભળતા ત્યારે તેમનો પક્ષ લેતા. એક પક્ષની દલીલોમાં તેમને સત્ય લાગતું હતું, પરંતુ એ દલીલોનું તોલન કરીને પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય ઉચ્ચારવા જેટલી તેમનામાં શક્તિ નહોતી. નવા વિચારોની ભરતીથી ઘસડાતા, છતાં જૂના સંસ્કારોથી પાછા હડસેલાતા અનેક મધ્યમ વયના પુરુષોના જેવા દામોદરદાસ હતા; એટલે તે સ્થિતિચુસ્ત ગણાવા ઈચ્છતા નહોતા છતાં નવા પ્રવાહમાં વહેવા જેટલો વાયુ તેમના ચિત્તરૂપી સદમાં ભરાતો નહોતો.

છેવટે સૌને ડાહીબાઈના આગ્રહને વશ થવું પડ્યું, દામોદરદાસ પણ મોટી બહેનના પદલામાં બેસી ગયા, કમળાની દલીલો અને આંસુ નકામાં ગયાં, કમળાને નિશાળ અને અમદાવાદ એક છોડવાં પડ્યાં અને માતાની સાથે ખેંચાઈને વીરમગામ જવું પડ્યું.

વેકેશનના દિવસમાં કમળા બ્યારે ઘેર આવતી, ત્યારે તે કેવી ઉદ્દાસમાં રહેતી ! અને આજે તો બાણે પોતે એક અપરાધિની હોય અને તેથી તુરંગમાં જઈ વસી હોય, તેમ તે આખો દિવસ ઓરડામાં પુરાઈ રહેતી, ગમગીન પડી રહેતી, અને અબ્યાસનાં પુસ્તકો વાંચીને વખત ગાળ્યા કરતી. દિકરીને નિશાળ છોડાવ્યાથી તેના મનને થએલો આઘાત નગીનલાલ સમજતા હતા, એટલે તે તેને કશું કહેતા નહિ અને પત્નીને પણ તેમણે કહી રાખ્યું હતું કે “કમળાનું મન હેઠું બેસે નહિ, ત્યાંસુધી તે બલે નવરી બેસી રહે કે વાંચ્યા કરે, તેને ધરકામ માટે વારંવાર ટોંચીશ-ટપારીશ નહિ.”

પ્રકરણ ૫૨

વિષમતાના ઢગલામાં સમાનતાની શોધ

મસારની પાઠશાળામાં દાખલ થવાની કિરીટની ઉમેદવારીને લગભગ એક વર્ષ થયું હતું. એટલા સમયમાં તેને તરેહ તરેહના અનુભવો થયા હતા, અનેક પ્રકારનાં દૃશ્યો તેણે જોયાં હતાં, અને ચિત્રવિચિત્ર લાગણીઓનું સંવેદન કર્યું હતું. એ અનુભવો અને સંવેદનોનું સરવૈયું કાઢતાં ય તે કેટલીક વાર ગુંચવાઈ જતો હતો અને એક પછી એક પ્રસંગોને સંભારતાં તે અધવચમાં જ એવો રોકાઈ જતો કે છેવટસુધી પહોંચી શકતો નહિ.

સર્વત્ર સુખ માટેનો તરફડાટ ચાલી રહેલો તેણે જોયો હતો, પરંતુ સુખની સમાન વ્યાખ્યા તેણે કોઈ સ્થળે જોઈ નહોતી. પોતે, સુશીલ, જગતપ્રસાદ, પ્રમોદ, પદ્મા, કામદંડી, કીર્તિદા, પુલીના, હરિલાલ ડેપ્યુટી, સોમચંદ શેઠ, યમુના, સુંદર, નગીનલાલ નાણાવટી, સરિતા, સતીશચંદ્ર વકીલ, સુભદ્રા, ચંદ્રા એ બધાંની લગ્નસુખની ગણતરીઓમાં પુષ્કળ વિવિધતા હતી. કોઈ કોઈ ગણતરીમાં નાના બેદો હતા તો કોઈમાં મોટા બેદો હતા. યુવક અને યુવતીના જીવનનું જોડાણ એ જ બધાંયને મન લગ્નનું આજીવન સ્વરૂપ હતું અને એટલી સમાનતા હોવા છતાં તે લગ્નની

પાછળની સુખની ભાવનામાં બહુ વિવિધતા હતી. દરેકનાં આંતર-આજ્ઞા વાતાવરણો જુદાં જુદાં હતાં, દરેકના માનસિક વ્યાપારે જુદા જુદા હતા, દરેકની તોલનશક્તિમાં ન્યૂનાધિક્તા હતી, અને એ બધી વિવિધતા સુખની ભાવનાને ઘડતી હતી, એટલે તેમ પણ વિવિધતા આવે જ. આટલી બધી વિવિધતાઓની વચ્ચે પરિપૂર્ણ સમાનતા શોધી કાઢવી કેવી રીતે? અને એવી સમાનતાનો નિર્ણય થયા પછી જ લગ્ન કરવાનું વ્રત કોઈ લે તો એ વ્રત પરિપૂર્ણ થાય ખરું?

કિરીટને એ પ્રશ્ને આગળ વિચાર કરતો રોક્યો. એક વાતેને એમ લાગ્યું કે કીર્તિદા અને પોતે લગ્નસુખની ગણતરીમાં સમાનતાની છેલ્લી મર્યાદા સુધી પહોંચી ગયાં હતાં, છતાં છેલ્લી ધડીએ એ ગણતરીમાં ભેદ પડ્યો. તત્ક્ષણ પ્રમોદ અને પુલીના તેની દૃષ્ટિ સામે આવીને જાભાં રહ્યાં. વર્ષો સુધી પરિચય અને પ્રેમ કેળવીને પરિપૂર્ણ સમાનતા હોવાની ખાત્રી કરીને અને લગ્નસુખના સંપૂર્ણ ભાનપૂર્વક જ તેમણે લગ્ન કર્યું હતું. તેઓ પોતાની ધારણામાં જેવાં પાર પડ્યાં, તેવાં બધાં દંપતીઓ જોડાઈને પાર પડે તો કેવું સારું? અદ્યત્ત, પુષ્કળ વિવિધતામાંથી સંપૂર્ણ સમાનતા જન્મવી બહુ મુશ્કેલ છે, તે માટે કદાચ અનેક યુગો પણ જોઈએ, છતાં એવી સમાન સુખભાવના અશક્ય નથી એમ કિરીટને લાગ્યું. પ્રમોદને એક લગ્ન છોડીને બીજું લગ્ન કરવું પડ્યું, લગ્ન છોડવામાં તેણે અન્યાય અને કૂરતાનો આશ્રય લીધો, એ બધો તેનો વાંક કિરીટને, મન ઓછો ધૃણુપાત્ર નહોતો. પરંતુ પોતાના લગ્નસુખની ગણતરીએ તેણે કરેલું પુલીના સાથેનું લગ્ન અનુચિત હતું એમ તો કિરીટની ન્યાયવૃત્તિ માની શકી નહિ. પ્રમોદે પહેલાં એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું, પછી તેને છોડવાને ફાંદાં મારવા પડ્યાં, એક એવો અકસ્માત થયો કે જેથી પ્રમોદને

લગ્નમાંથી છૂટવાની સરળતા મળી ગઈ અને ખીજું લગ્ન કરવાનો માર્ગ મોકળો થયો, એવું બધું ફિરીટને ગમે તેવું નહોતું. પહેલેથી જ એવું લગ્ન કરવું જોઈએ કે જ્યાં વિષમતા જન્મે જ નહિ, અને તેવા લગ્ન માટે વર્ષોસુધી રાહ જોવી પડે તોપણ શું ?

અજમેરથી છૂટેલી રેલ્વે ટ્રેન આગળ દોડતી હતી. ફિરીટ પોતાના વિચારમાં લીન બની એક ખૂણે બેઠો હતો. થોડો વખત વડોદરા છોડીને બહાર ફરી આવવાને તે નીકળ્યો હતો. તેના મન ઉપર ઉપરાછાપરી જે ભાર આવી પડ્યો હતો, તેમાંથી હવે જ તેને મુક્તિ મળી હતી. યમુનાને વડોદરા પાછી બોલાવવી અને પોતે ઘેર રહેવું એ પણ પોતા પરનો એક ભાર હતો એમ તેને લાગ્યું હતું. બાબી આવે અને પાછાં તે પોતાના લગ્નની જ વાતો કર્યા કરે, એ બધામાંથી કેટલોક વખત છૂટા રહેવાના મનોભાવથી ફિરીટ થોડા પ્રવાસમાં નીકળી પડવાનું જ યોગ્ય માન્યું હતું; તેથી તેણે વીરમગામ પત્ર લખીને યમુનાને બોલાવી લેવાની સુશીલની સૂચનાનો અમલ કર્યો નહોતો.

ગાડી એક નાના સ્ટેશન પર થોભી અને ડાયામાં ટિકેટ ઇન્સ્પેક્ટરે પ્રવેશ કર્યો. ‘ટિકેટ, ટિકેટ’નો ઉદ્ગાર તેના મુખમાંથી નીકળતાં ગિતારુઓ ટિકેટો કાઢી બતાવવાને સજ્જ થયાં. ગાડી આગળ ચાલવા લાગી અને ટિકેટ ઇન્સ્પેક્ટર સામે છેડેથી ટિકેટો તપાસતો ફિરીટવાળા ભાગ તરફ આગળ વધતો હતો.

ફિરીટની બાજુમાં એક મોટું મારવાડી કુટુંબ બેઠું હતું. તેની ટિકેટો જોવા માંગતાં ચાલીસેક વર્ષની વયના પુરુષે ઇન્સ્પેક્ટરના હાથમાં સાત ટિકેટો મૂકી. ઇન્સ્પેક્ટરે માથુસો ગણીને કહ્યું: “અર્ધા ટિકેટ ઝોળી છે.”

“ઝોળી કેમ છે ? બરાબર છે !” પેલા ગિતારુએ કહ્યું: “એ પાંચ લુગાઈ, એક હું, એક નોકર, અને એક આ છોકરો. ગણી

જુઓ બરાબર.”

“ગણીને જ હું કહું છું. સાત તમે અને આ છોકરાની અર્ધા ટિકેટ.”

“નહિ, નહિ, એ લુગાઈ બાર વર્ષની છે, તેની અર્ધા ટિકેટ લીધી છે; એટલે સાત જ થાય.”

“બાર વર્ષની લુગાઈ!”

“હાં, હાં, બાર વર્ષની છે; ઊભી થા રે તું!” પુરુષે હુકમ કર્યો અને ધુમટાદાર પાંચ સ્ત્રીઓની વચ્ચેથી એક બાઈ ઊભી થઈ. તેણે પણ ધુમટો ખેંચેલો હતો, અને ઉંચાઈ ઉપરથી કાંઈ ઉંમરનું માપ નીકળી શકે તેમ નહોતું.

ઈન્સ્પેક્ટરે વાંધો લીધો: “એને બાર વર્ષ હોય જ નહિ.”

“મારી લુગાઈને કેટલાં વર્ષ થયાં તે હું જાણું કે તમે જાણો? અરે મારા સાહેબ, એને પૂછો તો એ પણ બાર જ કહેશે.”

ઈન્સ્પેક્ટરને હવે થોડી મજાક કરવાનું મન થયું એટલે તેણે કહ્યું: “પણ તમે આવડા મોટા થઈને બાર વર્ષની છોકરીને પરણો એ માની શકાય જ કેમ?”

“તમે માનો નહિ તો હું શું કરું? જુઓ, પેલી લીલી ઓઢણીવાળી મારી પહેલી ઓરત છે, તેને જ પૂછી જુઓ.”

“ત્યારે તમે બે પરણ્યા છો, શેઠ?”

“જી હા.”

“એવું શામાટે કર્યું?”

“મારો વિચાર તો બહુ નહોતો, પણ જૂનીએ બહુ આગ્રહ કર્યો એટલે ખીજી કરી. જુનીને ત્રણ છોકરીઓ થઈ, એકને પરણાવી છે અને બે મરી ગઈ.”

શેઠનો કહેવાનો આશય એ હતો કે જુનીથી પુત્ર થવાની આશા તેમણે છોડી હતી એટલે પુત્ર માટે તેમણે ખીજી ઓરત

કરી હતી, અને તે માટે પોતાની ઇચ્છા કરતાં પહેલી સ્ત્રીની ઇચ્છા વધુ જવાબદાર હતી.

ઇન્સ્પેક્ટર હસ્યો અને બોલ્યો: “તમે પહેલી સ્ત્રીની ઇચ્છાને માન આપ્યું તે તો ઠીક, પણ બીજી સ્ત્રીની ઇચ્છા પૂછેલી ખરી?”

શેઠ કંઈ જવાબ આપી શક્યા નહિ એટલે ઇન્સ્પેક્ટર અને બીજા કેટલાક ઊતારુઓ હસી પડ્યા. કિરીટને તેથી હસવું આવ્યું નહિ, પણ માત્ર મૂંઝો તુચ્છકાર દાખવીને તેણે આડું જોયું. ઇન્સ્પેક્ટર હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

થોડી વારસુધી ઊતારુઓમાં આવાં લગ્નો વિષે વાતો ચાલી. એક બાઇએ કહ્યું: “લગ્નમાં દીકરીની ઇચ્છા કોઈ પૂછે છે જ કોણ, બાઈ? મારી દીકરીને મારે પરણાવવી નહોતી, તોય મારી પડોશમાં રહેતો એક લુચ્ચો માણસ તેને ઉપાડી ગયો અને પરણી ગયો. હવે શું થાય?”

“ઠગીને પરણી ગયો કે તમારી દીકરીની ઇચ્છા હતી?” કિરીટ પ્રશ્ન કર્યો.

“દીકરીની ઇચ્છા નહોતી. તે રડતી રહી અને તેણે લગ્ન કરી લીધું. પછી મેં કોરટમાં ફરિયાદ કરી, તો કોરટે છોકરીને ઉપાડી જવા માટે એને વરસ દહાડાની કેદમાં પૂર્યો પણ લગ્ન ફેક ન કર્યું. કાયદો ય એવો કપરો છે.”

“પણ તે કેદમાંથી છૂટે ત્યારે તમે લગ્ન ફેક કરાવી શકશો. હવે એવો કાયદો થવાનો છે.”

“કાયદો તો થાય ત્યારે ખરો, પણ વકીલ કહે છે કે એમ પણ લગ્ન ફેક નહિ થાય. છોકરીને મારે-ઝૂટે કે એવું કાંઈ કારણ હોય તો કાંઈક થાય, પણ એમ તો છોકરીને એ સારી રીતે રાખે તેવો છે, પછી ફરિયાદ કેવી રીતે થાય?”

કિરીટને એ કાયડાએ વિચારમાં પાડી દીધો. છોકરીનું

અપહરણ કરીને લગ્ન કરે, અપહરણ માટે સજા થાય, લગ્ન રદ ન થાય, અને અનિચ્છાએ છોડકરીને પતિગૃહે રહેવું પડે, છૂટા થવાનુંય કાંઈ કારણ ન મળી શકે, તો પછી કરવું શું ? સંપૂર્ણ વિષમતામાંથી સામાનતા પ્રાપ્ત કરવી કઈ રીતે ?

કિરીટ પૂછ્યું: “ત્યારે માજી ! તમે હવે શું કરશો?”

“હવે શું થાય ? છોડકરીને એ સારી રીતે રાખે તેવો છે, એટલે જતે દહાડે છોડકરીનું મન માનશે એવી આશા ઉપર હું તો ખેડી છું, બાઈ !”

“છોડકરીનું મન માનશે, એમ તમે માનો છો ખરાં ?”

“હા, માનું છું. સાથે રહેવા માંડે એટલે ધીરે ધીરે મન મળે. ધણીય વાર એવું બને છે. એવું આવું બને તો છોડકરીને નિરાંત થાય. નહિતો બિચારીનો ભવ બળ્યો.”

સંસારના કાયડાઓની વિવિધતા અને વર-વધૂની વિષમતા કિરીટની દૃષ્ટિ સમક્ષ હજી વધુ ને વધુ વિસ્તાર પામતી જતી હતી. એ બધી વિવિધતા અને વિષમતાની વચ્ચે સમાનતા નીપજાવવાનું કાર્ય કેટલું દુષ્કર છે, તેનો વધુ ખ્યાલ કિરીટને આવતો જતો હતો.

કેટલીક વારે જયપુરનું સ્ટેશન આવ્યું. કિરીટને ત્યાં જ ઊતરવું હતું, એટલે તે પોતાનો સામાન ઊતરાવીને બહાર નીકળતો હતો. બીજા પ્લેટફોર્મ પર સામેની ગાડી પણ આવી હતી અને તેનાય ઊતારુઓ બહાર નીકળવા ધસી રહ્યા હતા, એટલે ગિર્દી વધી હતી.

ગિર્દી જરા શમે તેની રાહ જોતો તે ઊભો રહ્યો અને પોર્ટરને પણ તેણે થોડી વાર થોભવા કહ્યું. એટલામાં સામેથી તેણે બૂમ સાંભળી: “કિરીટ !”

કિરીટ નજર ફેરવી તો પ્રમોદ અને પુલીનાને જોયાં !

ખેડ સેકંડ ક્લાસના દરવાજા તરફ જતાં હતાં, એટલામાં પ્રમોદની નજર તેની ઉપર પડી હતી અને તેણે ઘૂમ મારી હતી.

પ્રમોદ ઉતાવળો ઉતાવળો ફિરીટની તરફ આવ્યો અને ફિરીટ પણ તેની તરફ થોડાં ડગલાં આગળ વધ્યો.

“તું અહીં ક્યાંથી ?” પ્રમોદે પૂછ્યું.

“સહેજ, જયપુર જોવાની જરા ઈચ્છા હતી.”

“ત્યારે ચાલ, અમો પણ વળતાં જયપુર જોવા ઊતર્યો છીએ.” એમ કહેતો પ્રમોદ તેનું બાવડું પકડીને પોતાની સાથે લઈ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૫૩

જયપુરની ધર્મશાળા

પ્રમોદ અને પુલીના લગ્ન કરીને મધુરજની માણવા પ્રવાસે ઉપડી ગયાં છે, એ તો ફિરીટ જાણતો હતો, એટલે તેને અને પુલીનાને સાથે જોઈને ફિરીટને કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નહિ. પુલીનાએ તેને નમસ્કાર કર્યા એટલે તેણે પણ સામા નમસ્કાર કર્યા તે વખતે ફિરીટ જોયું કે પુલીનાના વદન ઉપર પહેલાંની લાલીને બદલે કાંઈક પાંડુતા હતી.

“પુલીના ! ફિરીટને તું ઓળખે છે તો ખરીને ?” પ્રમોદે પૂછ્યું.

“હા, હા, ઓળખું છું. તે એક વાર તમારા મહેમાન થયા હતા, પછી કેમ ન ઓળખું ?”

“અને મારે ને તારે તેનો ખૂબ ઠપકો સાંભળવાનો છે, તેનો તને ખ્યાલ નહિ હોય !” પ્રમોદ મનક્રમાં હસીને બોલ્યો.

“કશી ફિકર નહિ...”

“અને ઠપકો સાંભળવા તો હું તેને સાથે ખેંચી જઈ છું.”

“તો એ ઠપકો પણ મીઠો જ હશે.”

અને પ્રમોદ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

ફિરીટ ગંભીર વદને બોલ્યો: “તું મોટો છે, હું નાનો છું, તને હું કયા હિસાબે ઠપકો આપી શકું ? મારી દૃષ્ટિ મુજબ

જેઓ ન વર્તે તેઓ બધાને હું ઠપકા આપતો ફરું છું એમ શું તું માને છે ?”

“નહિ, નહિ, કિરીટ ! એમ માહું ન લગાડીશ. હું તો સહજ મળક કરું છું. ચાલો હવે, આપણો સામાન બહાર ગયો.”

બધાં રેશન બહાર નીકળ્યાં. કિરીટના જોવામાં આવ્યું કે પ્રવાસમાં બે નહિ પણ ત્રણ જણ હતાં. એક દાસી જેવી દેખાતી છોકરી પણ હતી, તે બધા સામાનને એક બાડાની ટેકસીમાં ગોઠવતી હતી. કિરીટનો સામાન પણ તેમાં જ ગોઠવાયો. પછી ચારે અંદર બેઠાં.

જયપુર એક સોહામણું શહેર છે. તે જોવા માટે હિંદના અને હિંદની બહારના અનેક મુસાફરો આવતા જ હોય છે. બાહૂતી ગાડી અને ટેકસીવાળાએ આવા મુસાફરોને ક્યાં ઊતારવા અને શું શું બતાવવું તે જાણતા હોય છે; એટલે પ્રમોદની એક સૂચનાની સાથે જ ટેકસીવાળાઓ બધાંને એક સરસ સગવડવાળી ધર્મશાળામાં લઈ જઈને ઊતાર્યાં.

પૈસા ખર્ચનારને માટે અહીં કોઈ સગવડની ખામી રહેતી નહિ. આવા મુસાફરો મોટા મનના હોય છે તે જાણનારાઓ બધી જાતની સગવડ સામે ધરે છે, ચારગણા દામ પડાવે છે, અને જેઓને દામ કરતાં સુખસગવડની જ વધારે તમન્ના હોય છે, તેઓ થોડા દિવસ પણ પોતાના ધરના જેવી જ સુખ-સગવડોની વચ્ચે રહી શકે છે. આ પ્રવાસીમંડળ માટે પણ જોતજોતાંમાં એવી સગવડ થઈ ગઈ.

બે ઝોરડા તેમને મળ્યા, સામાન ગોઠવાઈ ગયો, શેતરંજીઓ પથરાઈ ગઈ, સ્નાન માટેની વરધી મળી, નાસ્તો આવ્યો, પાણી આવ્યું અને સાંજને માટે તાજી રસોઈની પણ તૈયારી થઈ ગઈ.

કિરીટ પૂછ્યું: “આ છોકરીને રસોઈયણ તરીકે સાથે

લીધી છે ? આપણી બાજુની તો નથી લાગતી.”

“નહિ, નહિ.” પ્રમોદે ખુલાસો કર્યો: “છે તો બ્રાહ્મણની છોકરી, પણ એને અમે કલકત્તેથી સાથે લીધી છે. બંગાળી છે. બૂખે મરતી હતી અને તેના બાપે અમને બહુ આજીજ કરી એટલે દાસી તરીકે પ્રવાસ દરમ્યાન સાથે રાખી છે. પુલીનાને પણ લાગ્યું કે સાથે એકાદ નોકર હોય તો ઠીક, એટલે પછી રાખી લીધી. મુંબઈ જઈને પછી તેના બાપ પાસે મોકલી આપીશું.”

સોળેક વર્ષની એની વય હતી. બદામાકૃતિનાં મોટાં ચક્ષુઓ અને ગોળ મ્હોં કહી રહ્યાં હતાં કે તે ખરેખર બંગાળી છે. તે બહુ ઓછું બોલતી અને બોલવામાં હિંદી ભાષામાં બંગાળી પ્રયત્ન ઊતર્યા વિના રહેતો નહિ. પણ કામમાં તે ખૂબ જ કુશળતા અને તત્પરતા દાખવતી. પ્રમોદ પુલીનાને વગરમાંગ્યે જે જોઈએ તે લાવી આપવામાં જ તેનું બધું ધ્યાન રોકાઈ રહેતું હોય એવું કિરીટે અત્યારસુધીમાં અનેક વાર જોયું હતું. આવી જીવાન છોકરીને પરદેશમાં અગ્નિપ્રવાસીઓની નોકરી કરવા મોકલનાર પિતા કેટલો દુઃખી અને ગરીબ હશે તેની કલ્પના સહજ કરી શકાતી હતી. કિરીટે એ ગરીબાઈ ઉપર છૂપો નિઃશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું: “પરણેલી નથી લાગતી.”

“નહિ, નહિ, વિધવા છે, બાળવિધવા છે. પણ આપણા રિવાજ મુજબ બંગાળામાં એવી વિધવાઓને સાસરામાં ભાગ્યે જ કોઈ પોષે છે એટલે તેમને બાપને ઘેર રહેવું પડે છે અને બાપ ગરીબ હોય તો જાતે પરાયાં કામ કરીને નિર્વાહ કરવો પડે છે.” વાતને પલટાવતાં પ્રમોદે પૂછ્યું: “હવે મને કહે, પક્ષા કયાં છે ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ કિરીટના વદન પર લોહી ધસી આવ્યું. થોડી ક્ષણોસુધી તેણે જવાબ ન આપ્યો. દરમ્યાનમાં પ્રમોદ જોઈ રહ્યો કે કિરીટમાં રોષ જાગતો હતો. ખૂબ ગંભીરતાથી

કિરીટ સામે પ્રશ્ન કર્યો: “તને એ પૂછવાની શી જરૂર પડે
“જરૂર તો હવે કશી જ રહી નથી, પણ સહેજ ના
ઠમ્ઠા થઈ તેટલા માટે પૂછું છું.”

“તો એ તને જાણવાનો અધિકાર જ નથી, અને
કશું કહેવાનો નથી. તારે તો એમ જ માની લેવું કે તે મર
છે; મરણ પામેલાના સમાચાર કાંઈ આપણે જાણવા ઇચ્છતા

“અને તેં પશ્ચાત્તે કહ્યું હશે કે પ્રમોદ મરી ગયો એ
માની લેવું.”

“તેં જેને સંપૂર્ણ વિધવા બનાવી છે, તેને
કશું કહેવાની મારે માટે જરૂર જ ક્યાં રહી હતી?”

“એ વાત તને ન ગમતી હોય, તો છોડી દે. એ
તારી પોતાની વાત કરીએ. તેં કોઈ કન્યા પસંદ કરી કે ન

“એ પણ જાણવાની તને શી જરૂર પડી?”

“કેમ, તારાં સુખદુઃખ જાણવાનો પણ મારો અધિકાર ન

“ના. આપણે બાઈઓ છીએ, દુઃખનો નથી, પણ
ખીજનાં સુખદુઃખ જાણવાનો અધિકાર આપણે હવે
જોઈએ છે.”

પ્રમોદ હસીને બોલ્યો: “બસ, આપણે શું એટલા બધ
જઈ બેઠા છીએ? નહિ, નહિ, કિરીટ! મેં એક આવું
કર્યું, તેટલા ખાતર હું સગાંઓથી પણ છૂટીને દૂર જઈ
છું એવું માનવાની કશી જરૂર નથી. ન્યાત-જાતની મને
નથી, પણ સગાં-આમજનોનો સ્નેહ-સંબંધ છૂટી જતો
તુ કેમ આવો કઠોર અને ઉદાસીન જેવો બની ગયો છે?”

“કેમ, આજે શો પ્રોગ્રામ ઠરાવ્યો છે?” એમ
ચુલીના સ્નાન કરીને અંદર આવી એટલે વાતચીત અટકી.

“આજે તો પહેલાં વેધશાળા જોઈ આવીએ; મોડેથી

આવશે, અને શહેરનાં મકાનો વગેરે રસ્તા પરથી જોવાશે.”
પ્રભોદે કહ્યું.

“તમારે કોઇને નહાવું નથી ?” પુલીનાએ પૂછ્યું.

“ના, આજે તો ચલાવીશું. મુસાફરીમાં તો એમ ચાલે.
તારે નહાવું છે કિરીટ ?”

“હા, સગવડ હોય તો નાહી લઉં, નહિતો ચાલશે.”
કિરીટે કહ્યું.

“અરે અરુણા !” પુલીનાએ ખૂબ મારી.

“આવી જી !” કરતી ક્ષણાર્ધમાં બીજા ઓરડામાંથી અરુણા
આવી. તેણે સાદી કાળી કિનારવાળી સફેદ સાડી બંગાળી ઢબે
પહેરી હતી. પુલીનાની બીની સાડી હજી તેના હાથમાં હતી.
તે ક્યાં સુકવવી તેની તે તપાસ કરતી હતી, એટલામાં પુલીનાએ
હાક મારી હતી.

પુલીનાએ તેને ફરમાવ્યું: “જા, કિરીટભાઈનું ઘોતીલું
ડુવાલ લઈ જા, અને તેમને નહાવાની જગ્યા બતાવ. પાણી
લાવી આપજે અને સાબુ કાઢી આપજે.”

“વારુ જી.” કહી બીની સાદીને ખુંટી પર ભેરવી તે ચાલી.

કિરીટ તેની પાછળ પાછળ ગયો. નહાવાની એક સાંકડી
ઓરડી હતી અને તેમાં ખાલી બાલદી હતી. ધર્મશાળામાં ફૂલો
હોતો તેમાંથી ઘડે ઘડે સીંચીને પાણી લાવવાનું હતું. અરુણા
એક પછી એક ઘડો લાવતી અને બાલદી ભરતી.

“અરુણા ! તું બ્રાહ્મણની દીકરી છે, કેમ ?” કિરીટે પૂછ્યું.

“જી હા.”

“પ્રભોદભાઈ શો પગાર આપે છે ?”

“પંદર રૂપિયા આપે છે.” અરુણાના વદન ઉપર ઉત્સાહની
સહેજ ચમક આવી. પંદર રૂપિયા તેને ગાટે કેવડી મોટી રકમ

હતી તેનો તે ઉપરથી કિરીટને ખ્યાલ આવ્યો.

“તને નોકરીમાં રહે કેટલો વખત થયો ?”

“દોઢ માસ થઈ ગયો. એક પંદર રૂપિયાના મનીઓર્ડ પહોંચ પણ મારા બાબા તરફથી આવી ગઈ.”

પોતે કમાઈને ગરીબ પિતાને મદદ કરતી હતી તે મ ઉમંગ તેના વદન પર છવાયો. એ ઉત્સાહ અને ઉમંગ ચંપકવર્ણી વદન પરની રેખાઓ ઉપરથી જ જોઈ લેવાનો એના જવાબમાંથી એનો રણુકાર સાંભળવાનો ન હતો; ઓઠ કે આંખમાં તેનો સ્મિતરૂપ પ્રતિધ્વનિ પણ જોવા તેમ નહોતું.

“ત્યારે તું હવે મુંબઈમાં પણ પ્રમોદભાઈને ત્યાં ને તરીકે રહેવાની ને ?”

“એ તો શી ખબર ! મુંબઈ પહોંચતાંસુધી તો રાખવાની હા કહી છે.”

“પણ પછી રાખે તો રહીશ ને ?”

“હા, રહીશ. મારે તો પગારતું કામ-મારા બાબા બિ બહુ દુઃખી છે. હવે વધુ પાણી જોઈશે ?”

“નહિ, નહિ, આટલું બસ છે.” એમ કહી કિરીટ બેસી ગયો અને અરુણા ચાલી ગઈ.

તે નાહીને નીકળ્યો કે તુરત અરુણા પાછી આવી. પાણી લાવી ઘોતિયું-દુવાલ બોળી નાંખ્યાં અને તે સ્વર્ણ ચાલી.

પ્રકરણ ૫૪

આગ સાથેના જેલ

સો જન પછી પ્રમોદ, કિરીટ, પુલીના અને અરુણા ટેક્સીમાં બેસી જયપુર શહેર જોવા નીકળ્યાં. જોવાનો રસ જોટલો પુલીનાને હતો, તેટલો કિરીટને હતો, બાકી પ્રમોદ તો માત્ર સહેલ કરવા જ નીકળ્યો હતો. પુલીના ટેક્સીમાં બેઠી બેઠી ઊંચાં ઊંચાં સફેદ મકાનો જોતી, તે ઉપરથી પસાર થતા મેઘખંડો જોતી અને ‘મેઘહૂત’ના ચક્ષુની દૃષ્ટિએ એ દૃશ્યો જોઈને અનેરો રસ માણતી. કિરીટ નગરરચના, ઐણીબદ્ધ મકાનો અને બાગ-બગીચાઓ ભણી દૃષ્ટિપાત કરતાં જાણે કોઈ મધ્યયુગના શહેરમાં પોતે ફરતો હોય એવી કલ્પના કરતો. પ્રમોદ કેવળ ખુશનુમા હવા માણતો ટેક્સીમાં દોડતો હતો અને “ઉતરો, હવે વેધશાળા આવી” એવા ટેક્સી ડ્રાઇવરના સૂચનની રાહ જોતો બધાં દૃશ્યોને ભૂલી જઈ રહ્યો હતો. અરુણા આંખોથી ગમે તે જોતી હોય, પણ ટેક્સીમાંથી ઊતરતી વખતે પુલીનાની બેઠ અને શાલ ભૂલી ન જવાય માટે પાસામાં દબાવીને બેઠી હતી અને વારંવાર તે સંભાળ્યા કરતી હતી.

વેધશાળા જોવામાં રસ પણ કિરીટ અને પુલીનાએ જ લીધો. પ્રમોદને તેમાં કંઈ રસ નહોતો. અરુણા તેમાં કંઈ સમજે તેમ નહોતું. વેધશાળા જોઈ નગરનાં પરાંઓમાં ફરીને તેઓ સાંજે

ધર્મશાળામાં પાછાં ફર્યાં, ત્યારે ખડું કામ તો અરુણાને શિરે જ હતું. બાકીનાં બધાંને વાણીવિલાસ સિવાય બીજું કશું કામ નહોતું; એટલે તુરત એક ખંડમાં અરુણાએ સ્ટવ સળગાવી રસોઈ કરવા માંડી.

પુલીના અને કિરીટ જયપુરની નગરરચના, મકાનો, માર્ગો અને બાગ-બગીચાની વાતોએ વળગ્યાં અને પ્રમોદ કોઈ વાર તેમાં બળતો—ન બળતો હાથમાં લાકડી રમાડતો આમતેમ ફરવા લાગ્યો.

“તમે જોયું પુલીના ? જયપુરમાં મને ત્રણે યુગની સ્થાપત્ય-કલાઓનું મિશ્રણ લાગ્યું: મોગલ કાળની, રાજપૂત કાળની અને અંગ્રેજી કાળની. જે એ મિશ્રણ ન થયું હોત તો પ્રત્યેક યુગની સ્થાપત્યકલા જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી વિકસીને અદ્યતન સ્થિતિએ પહોંચેલી આપણને દેશમાં જોવા મળત. પરંતુ આજે તો જ્યાં ને ત્યાં બધી કલાઓનું મિશ્રણ જ થયાં કરે છે.”

પ્રમોદે કહ્યું: “નગરરચનાની અંદર પણ રાજકીય ઇતિહાસ વાંચી શકાય છે. દરેક રાજકારણ એ અસર મૂકી જાય છે.”

પુલીના બોલી: “શિલ્પ-સ્થાપત્યની બધી અસરોનું મિશ્રણ થાય કે ન થાય, પરંતુ પ્રત્યેક દેશની કલામાં જે સૌંદર્ય રહેલું જ હોય છે, અને એવી કલાઓના મિશ્રણથી વિવિધતા આવે છે, તો તે મિશ્રણમાં પણ સૌંદર્ય જ રહેલું નથી હોતું ?”

“વિવિધતામાં તમે સૌંદર્ય જુઓ એ એક વાત છે, અને પ્રત્યેક દેશની કલાનું વ્યક્તિત્વ પૂરેપૂરું વિકસે ત્યારે તેનું જ સૌંદર્ય નીપજે એ જુદી જ વાત છે. બેઉ પ્રકારમાં સૌંદર્ય જોનારી દૃષ્ટિઓ જુદી જુદી હોય છે.”

“આપણા દેશના શિલ્પમાં આપણે સૌંદર્ય જોઈએ, મુસલમાનો પોતાના શિલ્પમાં સૌંદર્ય જુએ, અંગ્રેજો પોતાના શિલ્પમાં સૌંદર્ય જુએ, એ તો પૂર્વગ્રહદ્વેષિત દૃષ્ટિ કહેવાય. દરેક શિલ્પનિ-

મોતાની દૃષ્ટિમાં જે સૈદ્ધ્યની ભાવના અંતર્જાત હોય છે, તેની કદર કરવી જોઈએ.” પુલીનાએ દલીલ કરી.

કિરીટ બોલ્યો: “એ તો કાણ કહી શકે છે કે દરેક દેશના શિલ્પ-સ્થાપત્યના વિકાસ પાછળ કેવળ સૈદ્ધ્યભાવના જ હશે. પહેલાં સૌ પોતાપોતાના દેશનાં હવાપાણીને માટે અનુકૂળ અને જરૂરીઆત પૂરતાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય ચોજે છે અને તેમાં પછી તેઓ પોતાની સૈદ્ધ્યભાવના કેળવે છે. ધીરે ધીરે એ સૈદ્ધ્યમાં વ્યક્તિત્વ આવતું હશે તેથી તે અમુક દેશનું વિશિષ્ટ શિલ્પ-સ્થાપત્ય કહેવાતું હશે. એવી જ રીતે આપણા દેશનું શિલ્પ-સ્થાપત્ય પણ ચોક્કસ વ્યક્તિત્વવાળું જ હોવું જોઈએ.”

આમ શિલ્પ-સ્થાપત્યની ચર્ચામાં કિરીટ અને પુલીના ગુંથામાં હતાં, ત્યારે પ્રમોદ આરડામાં આમથી તેમ ફરતો બહાર નીકળીને અરુણા પાસે પહોંચી ગયો હતો. તેને એવી વાતોમાં રસ પડતો નહિ. અરુણા પૂરીઓ તળતી હતી. તેના મ્હોં પરથી સ્ટવના તાપથી પરસેવાના રેલા ગતરી રજા હતા.

“અરુણા ! તું રડે છે કે શું ?”

“નહિ બાપુજી !”

“ત્યારે મ્હોં પર આ આંસુના રેલા શા ?”

પરસેવાના રેલાને આંસુના રેલા માનનાર પ્રમોદની સામે જોઈને તે વખતે અરુણાએ સ્મિત કયું હોત, અને એ સ્મિતની આશાએ જ પ્રમોદે ટોળ કરી હતી, પરંતુ અરુણાના વદન પર સ્મિતની રેખા પણ દેખાઈ નહિ. તેણે માત્ર સરળ જવાબ આપ્યો: “એ તો પરસેવાના રેલા છે, આંસુના નથી.”

અરુણાના જીવનમાં ઉલ્લાસને સ્થાન જ નહોતું રહ્યું. જ્યારે તે જીવનને કાંઈક સમજતી થઈ હતી ત્યારે તે વિષવા થઈ હતી અને ત્યારથી તે કેવળ કચડાયેલી દશામાં જ મોટી

અર્ધ હતી. તેને પંદર રૂપિયાના પગારની નોકરી મળી તે જ વખતે તેને માત્ર અંતરમાં ઉલ્લાસ વ્યાપ્યો હતો, પરંતુ થોડા દિવસ પછી એ ઉલ્લાસ પણ નાસી ગયો હતો. તેણે જોયું હતું કે પોતાની નોકરી માત્ર રસોઈ કરવાની કે કંઈક કામ કરવાની નહોતી પણ પ્રમોદનાં અડપલાં મૂળે મ્હેંએ વેડી સેવા માટેની પણ હતી !

અરુણાને પ્રમોદનું વર્તન કે ટોળ કે તેની પોતા પ્રત્યેની ઉદારતા પણ ગમતાં નહિ. છતાં તે એવું ચલાવી લેતી. પ્રમોદ પગાર આપતો હતો અને એ પગારની અરુણાને જરૂર હતી; એ પગારના બદલામાં પ્રમોદને પોતા પાસેથી જે કાંઈ જોઈએ તે અરુણાને આપવું પડતું, પરંતુ એ અર્પણક્રિયામાં તેણે જરાએ રસ લીધો નહોતો, જરાએ ઉલ્લાસ અનુભવ્યો નહોતો, જરાએ વિરોધ કરવાનું ધૈર્ય તે બતાવી શકી નહોતી. યાંત્રિક પણ જીવતી પૂતળીરૂપે જ તે પ્રમોદની નોકરી કર્યા કરતી હતી, અને જ્યાંસુધી પ્રમોદ પગાર આપ્યા કરે ત્યાંસુધી નોકરી કરવાને તે તત્પર પણ હતી.

અરુણા કેટલી સરલ, સુંદર અને આજ્ઞાંકિત હતી, તે પ્રમોદ જોઈ ચૂક્યો હતો. તેના એ ગુણો તેને ગમતા અને તેની પ્રત્યે તેનો પક્ષપાત બંધાયો હતો. પરંતુ એ પક્ષપાતની કદર અરુણા કેમ કરતી નહોતી, તે તેને સમજતું નહોતું. પગાર ઉપરાંત પણ પ્રમોદ તેને ધણી વાર એ ચાર રૂપિયા આપી દેતો—અલ્પત્ત, પુલીનાથી છૂપી રીતે જ. અરુણા તે લેતી, પરંતુ તે વખતે પણ પ્રમોદે તેના વદન પર આનંદ કે સંતોષની એક રેખા પણ જોઈ નહોતી. અરુણાનું ભાવહીન પણ સુંદર વદન જોઈને પ્રમોદ ધણી વાર વિચારમાં પડી જતો. તેને એમ પણ લાગતું કે બચપણથી જ દુઃખમાં ઉછરી હોવાથી તેની

આનંદની વૃત્તિ જ મરી ગઈ છે, પરંતુ વખત જતાં એ વૃત્તિ ખીલ્યા વિના નહિ રહે.

તળાતી પૂરીઓને ફેરવતાં પૂરીઓ તરફ તાકી રહેલી અરુણાની દૃષ્ટિ તેણે જોઈ. એની ઢગેલી આંખો પ્રસ્વેદના રેલા અને બિંદુઓથી ઘેરાયેલી હોવા છતાં પ્રમોદને સુંદર લાગી. તેણે પાછળ જઈને નીચા નખી, તેની આંખ પર ચુંબન લીધું...

“પ્રમોદ !” તત્કાળ કિરીટે આરણ્યમાં દાખલ થતાં સંબોધન કર્યું, અને તે સ્થિર થઈ ગયો.

“અરુણાને ગુજરાતી પદ્ધતિએ પૂરીઓ તળતાં શીખવે છે કે શું ?” કિરીટે જે દૃશ્ય જોયું હતું તે તરફના તુચ્છકારને બદલે કટાક્ષ જ કર્યો.

પ્રમોદ હસી પડ્યો. તેણે વાતને ખીજી જ રીતે ઉઠાવવા માટે ખૂબ હાસ્ય કર્યું અને પછી કહ્યું: “પ્રમોદ ! બંગાળી બ્રાહ્મણો કેવા ચોખલિયા હોય છે તે મેં કલકત્તામાં જોયું છે. કાચી કે પાકી રસોઈ કરતાં કરતાં કોઈને અડકે નહિ, પરંતુ અરુણાને તો મેં ગુજરાતી રસોઈયણુ આને બનાવી દીધી છે !”

“એટલે ?”

“એટલે બંગાળી બ્રાહ્મણની દૃષ્ટિએ અરુણાને અડકીને મેં બધી રસોઈ અભડાવી દીધી છે. હવે જોઈએ છીએ કે અરુણા આ રસોઈમાંથી કાંઈ ખાય છે કે નહિ !”

“પણ અરુણાને ઉપવાસી રહેવું પડે તેવું તેં શામાટે કર્યું ?

“પણ કોણે કહ્યું કે તે ઉપવાસી રહેશે ? કેમ અરુણા ! આને તું આ રસોઈમાંથી ખાઈશ કે ?”

અરુણાએ મૂગા રહીને માથું હલાવી હકાર સૂચવ્યો અને પ્રમોદ તાળી પાડીને હસી રહ્યો.

અરુણાને ગંભીર જોઈને કિરીટ પણ ગંભીર જ રહ્યો.

પ્રમોદની ટ્રાળ કે હાસ્ય જેમ અડુણાને સ્પર્શ કરી શક્યાં નહિ; તેમ ફિરીટને પણ સ્પર્શ કરી શક્યાં નહિ. તેણે જોયું કે ખરી વાત છુપાવવાને પ્રમોદ વિદગ્ધતા વાપરતો હતો, પણ તેની વિદગ્ધ વાણી ફિક્કી પડી જતી હતી.

ફિરીટ ગંભીર રહીને જ કહ્યું: “ઠીક, પણ પુત્રીના તને બોલાવે છે.”

“શું છે વળી ?”

“સોલ્ટની આટલી ક્યાં છે એમ પૂછે છે.”

“સોલ્ટની આટલી ? ચામડાના ટ્રંકમાં જ છે. પેટમાં આંકડી આવતી હશે.” એમ કહેતો પ્રમોદ તુરત પાસેના ખંડમાં આવ્યો.

પુલીના વાળેલા બિસ્તરને તકિયાની પેઠે અઢેલીને પડી હતી. તુરત પ્રમોદે સોલ્ટની આટલી કાઢી, એક ખાલમાં થોડું સોલ્ટ નાંખીને ઉપર પાણી રેણું, ઊભરો આવ્યો કે તુરત ખાલો પુલીનાની સામે ધર્યો. પુલીના તે પી ગઇ અને પાંચેક મિનિટમાં તેને ઠીક લાગ્યું.

“પેટનું કાંઈ દર્દ છે કે શું ?” ફિરીટ પૂછ્યું.

“દર્દ તો કશું નહોતું.” પ્રમોદે કહ્યું: “પણ અમે દિલ્હી આવ્યાં ત્યારે તેને પહેલી વાર આંકડી આવી. પછી બે ત્રણ દિવસે એકાદ વાર દર્શન દઢ જાય છે; બહુ પજવતી નથી. સોલ્ટના ડોઝની સાથે જ બેસી જાય છે.”

“તો કોઈ ડોક્ટરની સલાહ લેવી જોઈતી હતી.”

“દિલ્હીમાં સલાહ લીધી હતી. ડોક્ટરે એમ કહ્યું હતું કે શરીરમાં જરા લોહી ઘટ્યું છે, પાચન જરા મંદ પડ્યું છે અને સહેજ અશક્તિ છે, એટલે કોઈ વાર આમ થાય, બીજું કશું ખાસ દર્દ નથી.”

પુલીના બોલી: “મને બે કારણો લાગે છે. એક તો પ્રવાસનો શ્રમ અને બીજું ઠેર-ઠેરનાં હવાપાણી.”

પ્રમોદ બોલ્યો: “હા, એમ જ છે. મુંબઈ પહોંચીશું અને આરામ મળશે એટલે તબિયત ઓલરાઈટ થઈ જવાની.”

સાંઝ પડી ગઈ હતી. રસોઈ તૈયાર થઈ હતી એટલે સૌએ જમી લીધું. પ્રમોદ નજીકમાં થોડું ફરી આવવા ગયો, પણ કિરીટ સાથે ન ગયો. તેના ચિત્તમાં પ્રમોદનું અનિષ્ટ વર્તન તથા કરતું હતું; એટલું જ નહિ પણ પુલીના જેવી મનમાની પત્ની મેળવ્યા છતાં પ્રમોદ પહેલાંના જેવો જ દુર્વર્તનશીલ રહ્યો છે એમ જોઈને તેને લાગી આવ્યું હતું. તેને પ્રમોદ ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો હતો.

પ્રમોદની મંડળી તો હજી અહીં બે દિવસ રહેવાની હતી, પણ કિરીટને અહીં વધુ રહેવું નહોતું, એટલે સ્થવારમાં તેણે સ્ટેશન પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પ્રમોદે તેને રોકવા આગ્રહ કર્યો પણ તેણે ન માન્યું.

પ્રમોદ સ્ટેશનસુધી સાથે ગયો. કિરીટ ટ્રેનમાં બેઠો ત્યાર-સુધી પ્રમોદે અનેક વાતો કરી. પણ કિરીટના માત્ર ટૂંકા જ જવાબ તે મેળવી શકતો. ગાડી ઉપડવાનો વખત થયો એટલે તે બોલ્યો: “કિરીટ ! માત્ર એક જ દિવસના અમારા સાથમાં પણ તને બરાબર આનંદ પડેલો લાગતો નથી.”

“શા ઉપરથી કહે છે ?”

“જાણે કે તને કશામાં રસ જ પડતો નથી. ઉંચા મને બોલતો—ચાલતો હોય એવું જ જાણે લાગ્યા કરે છે.”

કિરીટ શીકકું હસ્યો અને મૂગો રહ્યો. બહીસલ વાગી અને ગાડી ઉપડી એટલે તે બોલ્યો: “પ્રમોદ ! મારું મન ઉંચું થઈ ગયું છે એ ખરું છે; પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે તું આગ સાથે ખેલી રહ્યો છે, તેનું તને જરાએ ભાન નથી !”

પ્રમોદના વદન પરથી જાણે લોહી ઉડી ગયું.

પ્રકરણ ૫૫

દુઃશીલનો મૃત્યુદંડ

એ માસ વીતી ગયા. બહેનને ત્યાં ખેસી રહીને રોટલા ખાતાં યમુનાને મૂઝવણ થવા લાગી, ત્યારે એક સહવારે ફિરીટનો પત્ર આવ્યો. ફિરીટ એ પત્ર ઠેઠ હરદારથી લખ્યો હતો અને તેમાં તેના કુશળ વર્તમાન સિવાય માત્ર એટલું જ લખેલું હતું કે પોતે હવે વળતી મુસાફરી શરુ કરવાનો છે અને થોડા દિવસમાં વડોદરે પહોંચવાનો છે. એ પત્ર વાંચીને યમુના ખુશ-ખુશ થઈ ગઈ, કહો કે તેને શેર લોહી ચઢ્યું.

એ બે માસ તેણે કેવી ચિંતાથી હીજરાતાં ગાળ્યા હતા, તે તેનું મન જ જાણતું હતું. તેને કાંઈ કાંઈ કુશંકાઓ થયા કરતી હતી. ફિરીટ કાંઈ બાળક નહોતો કે તે ક્યાંય ખોવાઈ જાય. તે નિર્ધન નહોતો કે પરદેશમાં તેને કાંઈ મૂઝવણ ઉપજે. પરંતુ યમુનાને ફિરીટના મનનો જે પરિચય હતો, તે ઉપરથી તેને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે તે પેલા સરસ્વતીચંદ્રની પેઠે કોઈ મઠ કે આશ્રમમાં જઈને ખેસી જાય તો ? તેને એવું શાન્ત અને સેવાભાવી જીવન ગમતું હતું તેથી જ યમુનાને એવી શંકા રહ્યા કરતી હતી. ત્યાંથી તેને પાછો ઘેર લાવવા માટે કેવી મુસીબત પડે તેનો ય યમુનાને ખ્યાલ હતો અને સતત નવરાશની

વેળાએ યમુનાએ વિચારી પણ રાખ્યું હતું કે ફિરીટને ઘેર પાછો લાવવા માટે તેને કેવી રીતે સમજાવવો, પોતાના થએલા અપરાધ માટે તેની કેવા શબ્દોમાં ક્ષમા માંગવી અને તેને પરણાવવા...

પણ હજી કોઈ કન્યા તેણે પસંદ જ ક્યાં કરી હતી ? કન્યા પસંદ કરવા જતાં તો અનેક પ્રકારની ભાંજગડો ઊભી થઈ હતી. થોડા દિવસથી તેણે નગીનલાલ નાણાવટીના ઘરનો ભેદ પણ જાણ્યો હતો. કમળાને એકદમ કેમ ઘેર લાવવામાં આવી, તેનો અભ્યાસ કેમ અધૂરો રાખ્યો, કમળા ઘરમાં જ ખેસી રહીને કેમ ચોપડીઓ વાંચ્યા કરે છે અને બિલકુલ બહાર પણ નીકળતી નથી, શકરીને ત્યાં રોજ બપોળે કલાક વાતો કરવાને ખેસવા આવનારી કમળા આ વખતે અમદાવાદથી આવ્યા પછી કેમ એક દિવસ પણ ત્યાં આવી નહોતી, એ વાત ફેટલાક વખત સુધી એક કોયડા જેવી રહી હતી, પણ છેવટે યમુનાએ એક વાત પોતાની બહેન પાસેથી જાણી હતી કે કમળાએ ફિરીટ સાથે પરણવાની માંગણી કરી હતી, તેથી ગભરાઈને અને ગુસ્સે થઈને તેની માતા તેને નિશાળ છોડાવીને ઘેર તેડી લાવી હતી. આટલી ઉપલક વાત પણ શકરી પાસે ક્યાંથી આવી તે યમુના જાણી શકી નહિ અને તેનો સ્વભાવ કોઈની વાતનો તાગ લેવા જેવો કુતૂહલભર્યો પણ ન હતો, પણ માત્ર તે એટલું અનુમાન કરી શકી કે નગીનલાલ નાણાવટીના ઘરમાંથી જ એ વાત બહાર આવી હશે, અને કદાચ કમળાની કાકીએ જ શકરીને એ વાત કહી હોય. પણ કમળા આવું ઇચ્છતી હોય, તોએ પોતાનો દિયર ક્યાં કમળાને પસંદ કરીને ઝટપટ પરણી જાય તેવો સરલ હતો ? યમુનાને તે બહુ જ ચીકણા સ્વભાવનો લાગ્યો હતો. પણ પરણવાની વાત પછી; તે એક વાર ઘેર

આવ્યાની ખબર પોતાને મળે તો પોતે તુરત જ વડોદરે જાય એટલું જ હવે તો યમુના ધમ્મજી હતી.

આવી મનઃસ્થિતિમાં હાંખો વખત ગાળ્યા પછી ફિરીટનો પત્ર આવ્યો હતો તેથી તેના અંતરમાં આનંદમાં ઊભરો આવ્યો હતો. શકરી કાંઈ કામે બહાર ગઈ હતી, શકરીનો પતિ નોકરી પર ગયો હતો એટલે ઘરમાં તે એકલી જ હતી. શકરી આવે કે તુરત તેને આ આનંદજનક પત્રની ખબર આપીને હર્ષનો ઊભરો ફાલવવા તે આતુર બની ગઈ હતી.

ત્યાં તો શકરી ઉતાવળે ડગલે ઘેર આવી. તેને જોતાં જ યમુના બોલી: “ફિરીટભાઈનો પત્ર આવ્યો, શકરી !”

“ઠીક...” શકરી પગથિયાં ચડીને ઓસરીમાં આવતી દબાયેલે સ્વરે બોલી: “પણ તને ખબર પડી ? તારા મામાજીની દીકરીને કાંઈક થઈ ગયું છે !”

“કોને ? સુંદરને ? શું થઈ ગયું છે ?”

“ઘેર પોલીસનાં માણસો આવ્યાં છે !”

“હું ! કેમ ?”

“સાંજે તો સાજી-સારી હતી અને રાત્રે એકદમ મંદવાડ થઈ ગયો, એવું મેં તો સાંભળ્યું. બીજી કશી મને ખબર નથી.”

“હાય ! હાય !” યમુનાને ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેણે અનેક કદપનાઓ કરી વાળી.

તુરત જ તે સાડલો બદલાવીને સોમચંદ શેઠને ઘેર દોડી. જઈને જુએ છે તો આખો ખાંચો માણસોથી ભરાઈ ગયો છે, બધાંય કાંઈ છાની-છાની વાતો કરે છે, પોલીસ ગોઠવાઈ ગઈ છે અને અંદર કોઈને જવા દેવામાં આવતું નથી. તેને પણ પોલીસે અટકાવી અને તેણે પોતાની ઓળખ કહી, પોલીસે અંદર દેખાડારને પૂછાવ્યું, ત્યારે તેને અંદર જવા દેવામાં આવી.

તેણે શું જોયું ? સોમચંદ શેઠ ઝોસરીમાં બેઠા બેઠા ખૂમો ખાડતા હતા: “નીકળી જાઓ હરામખોરો ! મારા ઘરમાં કેમ પેઠા છો ? મારી દીકરીની આબરુ લેવા આવ્યા છો !” “પ્રમોદને તાર કરો !”

શેઠના શરીરનું ઠેકાણું નહોતું અને બોલવાનું પણ ઠેકાણું નહોતું. પડોશમાંથી બે જણાને બોલાવીને પોલીસ પંચનામું કરતી હતી. એક જણે શેઠનું બાવડું પકડીને તેમને કહ્યું: “સોમચંદ કાકા ! તમે ઉપર ચાલો. અમે બીજા છીએ, કશું તુકસાન નહિ થવા દઈએ, હોં !”

યમુના તો બહાવરી બનીને આ દૃશ્ય જોઈ રહી. શું બન્યું છે, પોલીસ કેમ આવી છે, પંચનામું શાનું થાય છે, તેની તેને કશી ખબર નહોતી. પંચમાંનો પેલો માણસ સોમચંદ શેઠને ઉપર લઈ જઈ ઝોરડાને સાંકળ ચડાવી નીચે પાછો આવ્યો, ત્યારે યમુનાએ તેની પાસે જઈને પૂછ્યું: “હું બાઈ ! સુંદર બહેનને શું થયું છે ?”

“તમે કોણ છો ?”

“સોમચંદ શેઠ મારા મામાજી થાય.”

“જમનાબાઈ કે ? સુંદર તો મરી ગઈ !”

“હું ! એકદમ શાથી ?”

“ઝેર ખા...ધું !” ધીમો ઉત્તર મળ્યો.

“ઝોય બાપ !” સુંદરે કેમ ઝેર ખાધું એ યમુનાએ ન પૂછ્યું. તેણે માત્ર પૂછ્યું: “પણ આ પોલીસ કેમ આવી છે ?”

“પોલીસ પંચનામું કરે છે, પછી મુડદાને ઇસ્પીતાલે લઈ જશે...”

“ઓ માડી ! બાઈ માણસનું શરીર ડાકટર ચૂંથશે ! હવે શું થાય ?” યમુનાના વદન પર ભયસ્રવ્યક પ્રેતકાળા બાણે પ્રસરી ગઈ.

“હવે શું થાય ? કશુંય ન થાય. કાયદો પોતાનું કામ કર્યે જાય એમાં આપણું કંઈ ચાલવાનું છે ? બિચારા તમારા મામાજીનો અવતાર બગડી ગયો. જમનાબાઈ! ભર્યું ભાદર્યું ઘર, દીકરાની વહુએ ખોટું કામ કર્યું, દીકરાએ ખોટું કામ કર્યું અને દીકરી.....”

યમુનાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. આ ઉદ્દેગકારક દૃશ્ય તેનાથી જોયું જતું નહોતું. તે ઉપર જતી રહી. એક ઓરડામાંથી સોમચંદ શેઠની બૂમો સંભળાયા જ કરતી હતી. શેઠનું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયું હતું, એટલે અત્યારે તેમને સાંકળ ઉઘાડીને બહાર કાઢવાની હિંમત પણ તે ચલાવી શકી નહિ. તે બંધ ઓરડાના બારણા પાસે જ બેસી રહી, જાણે મામાજીનું રખવાળું કરતી હોય. બિચારા વૃદ્ધ મામાજીનું પોતા સિવાય બીજું કોઈ સચું અત્યારે અહીં હાજર હોય એમ તે જોઈ શકતી નહોતી.

અર્ધા કલાક પછી એક મોટરનો ખટારો આવ્યો. પથારી સુદ્ધાંત સુંદરના મુડદાને પોલીસના માણસોએ ઉપાડ્યું અને તેઓ લઈ ચાલ્યા તેને ખટારામાં ચૂકવા. યમુના જરા બારીએ ડોકાઈ, એ ભયાનક દૃશ્ય તેણે જોયું, અને તે ભયભીત થઇને પાછી હઠી ગઈ.

મુડદું લઈ ગયા પછી તે નીચે ઊતરી. પોલીસ હજી ઘરની જડતી લેવા રોકાઈ હતી. પંચની સમક્ષ પોલીસે સુંદરની ડોકમાંનો સોનાનો છેડો કાઢી લીધેલો તે ખાત્રી કરીને પોલીસે યમુનાને સોંપ્યો. પંચના માણસો સમક્ષ ઘરની જડતી લેવાઈ પણ કશું હાથ લાગ્યું નહિ. સુંદરની પથારી હેઠળથી એક કાગળનો કકડો હાથ લાગ્યો હતો પણ તે કાંઈ કોઈ પત્ર કે ચિઠ્ઠીનો નહોતો. એ તો સાધારણ પત્તીનો ટુકડો હતો પણ

તેમાંથી કાંઈ મુદ્દો હાથ લાગવાનો સંભવ પોલીસે માન્યો હતો.

જડતી થઈ ગઈ એટલે ન્યાતીલાઓ અને પડોશીઓ ધરપીતાલે દોડ્યા અને યમુનાને ધર ભળાવ્યું. પડોશનાં ઐરં એકઠાં થયાં. હવે ધરપીતાલેથી મુડદું ઘેર લાવશે કે નહિ તેની વાતો થવા લાગી. પણ એ પ્રકટ વાતોના પડદા પાછળ દયાયલા સ્વરની ખીજ કાંઈ કાંઈવાતો થતી હતી, એ યમુના જ્ઞેષ્ઠ શકતી હતી.

મધ્યાહને ખબર આવી કે ડાકટરે મુડદું સોંપી દીધું છે અને ધરપીતાલેથી જ પરભાર્યું સ્મશાને લઈ જવાતું છે, એટલે ઐરંમાંડળ ઉઠીને ધરપીતાલ તરફ ઉપસ્યું. ખીજ બાઈઓ બહાર રહી, ચાર બાઈઓ અંદર ગઈ અને તેમણે સુંદરનાં મુદ્દાનાં જૂનાં કપડાં કાઢી નાંખી નવાં પહેરાવ્યાં અને પછી તે મુડદું નનામીમાં બાંધવા માટે પુરુષોને સોંપ્યું.

જે વખતે વારમગામના સ્મશાનમાં સુંદરતું મુડદું બળી રહ્યું હતું, ત્યારે આખા ગામમાં વાત પ્રસરી રહી હતી કે સુંદરે સોમલ બાંધ્યું હતું, પેલો કાગળનો કકડો સોમલ બાંધવાના પડીકાનો હતો અને સુંદરના પેટમાં ચાર માસનો ગર્ભ પણ હતો ! ગર્ભાશય અને હોજરી ડાકટરે મુંબઈ મોકલવા માટે કાપીને કાઢી લીધાં હતાં.

યમુનાએ આ વાત સાંભળી ત્યારે તે હીબકી ગઈ. સુંદરની ભૂલ થતી હતી, તે યમુના જાણી ચૂકી હતી, ફરીથી ભૂલ નહિ કરવાના તેના વચનથી તેણે તેને મારી પણ આપી હતી અને એ વાત દાખી દીધી હતી. સુંદરે એ વચન પાલ્યું હશે એમ પણ યમુના માનતી હતી, પરંતુ તે પહેલાં જ સેવેલું દુઃશીલ સુંદર સામે મૃત્યુદંડ ઉગામી રહ્યું હતું તેની સુંદરને પોતાને પણ તે વખતે ખબર નહોતી.

પડોશની બાઈઓએ યમુનાને ન્હવરાવી અને એક એ ડોશીઓ સોમચંદ શેઠને નીચે લઈ આવી. “સુંદર મરી ગઈ, સોમચંદ શેઠ ! તમે નાહી લ્યો” એવું સાંભળતાં જ સોમચંદ શેઠ ચીસ નાંખતાં બેભાન થઈને પડ્યા.

પ્રકરણ ૫૬

પુત્રી પાછળ પિતા !

૧ | તનો પહેલો પહેલ વીતતાંસુધી સોમચંદ શેઠને ત્યાં ન્યાતીલાઓ, પડોશીઓ અને રનેહી-સંબંધી ઐરાંની આવજા ચાલુ રહી. એ આવજા શોકપ્રદર્શનની હતી; પારકી વાતો જાણવાની અને ચર્ચવાની મોજ માટેની પણ હતી. પણ ત્યારપછી ધરમાં એક પથારીવશ પડેલા સોમચંદ શેઠ અને બીજી યમુના, એ બે સિવાય કોઈ રહ્યું નહિ. જ્યાંસુધી ધર લોકોની આવજાથી ભર્યુંભર્યું દેખાતું હતું, ત્યાંસુધી યમુનાને કશું સાંભર્યું નહિ, પણ રાત્રે પોતે અને મામાજી એ બેઉ ધરમાં એકલાં ! યમુનાની સામે બીક ડોળા ધુરકાવતી ઊભી.

સોમચંદ શેઠના હૃદય ઉપર કારમો આઘાત થયો હતો. તેમની બેભાન દશા વળી હતી, પરંતુ ત્યારપછી તેમનું બોલવું, બડબડાટ અને બૂમાબૂમ એકદમ બંધ થઈ ગયાં હતાં. તેમની આંખમાં ભયંકર ઘેન દેખાતું હતું અને તેથી પણ યમુનાને બીક લાગતી હતી.

અપોરે તેણે પ્રમોદને મુંબઈ તાર કરાવ્યો હતો, તે આવે તો પોતે ધરના બારમાંથી કાંઈક મુક્તિ અનુભવે એવી તે આશા રાખતી હતી, પણ એકાદ દિવસ મોડો કે વહેલો પ્રમોદ આવે,

ત્યાંસુધી યમુના ધરમાં એકલી કેમ રહી શકે ? તેને મૂંઝવણ થયા કરતી હતી.

એટલામાં પડોશમાંથી એક ડોસી આવ્યાં અને બોલ્યાં :
“જમના ! શું કરજી બાઈ ?”

યમુના તેમને ઓળખતી નહોતી પણ તેમણે પોતાને નામ દેખને બોલાવી એટલે તે ક્યાંક પડોશમાં જ રહેતાં હશે એવું યમુનાએ માન્યું અને તેણે કહ્યું : “આવો, મામીજી !”

“તું એકલી છે ધરમાં ?”

“હારતો.”

“એટલા માટે જ હું આવી બાઈ ! સોમચંદ શેઠ ખાટલાવશ રહ્યા, બીજું કોઈ ધરમાં નહિ, એટલે પડોશીદાવે મને લાગ્યું કે પ્રમોદ આવે ત્યાંસુધી હું તારી પાસે સ્થિરહું તો તું મૂંઝાય નહિ.”

“સાચું કહ્યું મામીજી ! મને ક્યારની એ વાતની જ મૂંઝવણ થતીતી અને મનમાં થતુંતું કે અત્યારે હવે કોને બોલાવું ? પણ એટલામાં પ્રભુએ જ તમને મોકલ્યાં. સારું થયું, તમે અહીં સ્થિર રહેશો તો મને હીંમત રહેશે અને મામાજીનું શરીર સારું નથી એટલે કામકાજમાં ય મદદ મળશે.”

“તેટલા માટે તો હું આવી છું. એમાં મૂંઝાવું નહિ. અમારા વીરમગામમાં તો સગાં કરતાંય પડોશી વધે. અરધી રાત્રે ખપમાં ન આવીએ તો પછી પડોશી શાનાં ?”

યમુનાને આ પાંસઠ વર્ષની ડોસીના પડોશીભાવ માટે મનમાં માન ઉપજ્યું અને ધીરજ પણ મળી.

યમુનાએ નીચેનો ઝોરડો બંધ કરીને મેડા પર પોતાની તથા ડોસીની પથારીઓ કરી. રાત્રે વારંવાર ઉઠીને સોમચંદ શેઠને દૂધ અને પાણી પાવું પડતું અને તેમની સંભાળ લેવી પડતી. સોમચંદ શેઠ હવે બડબડાટ કરતા નહિ. માત્ર કોઈ વર

ઉંકારે કરતા અને ખાટલામાં આમ તેમ આજોટતા. એમની સંભાળ લેવાને વારંવાર ઉંઘમાંથી ઉઠવાની તકલીફ યમુનાને લેવા ન દેતાં ડોસી પોતે જ ઝોરડામાં જઈને ખબર કાઢતાં.

સહવાર પડ્યું એટલે યમુના નીચે ઊતરી કામે વળગી. મામાજીને માટે તેણે દૂધ ઊતું કર્યું અને પોતે તે આપવા ઉપર ગઈ એટલે ડોસી નીચે આવ્યાં. થોડી વારે તે દૂધ પાઇને નીચે આવી એટલે ડોસીએ કહ્યું: “જમના, હવે હું જઉં છું. જરૂર પડે તો બોલાવજો હોં; મૂંઝાઈશ નહિ, સમજી ? ખાંચામાં ચોથું ઘર મારું.”

“સારું, જાઓ ! પાછો રાત્રે ફેરો ખાશોને ?”

“હા, હા, આવીશ.” કહેતાં ડોસી ગયાં.

નવેક વાગતાં પ્રમોદે ઘેર આવી પહોંચ્યો. તેને તારથી જ સુંદરના મૃત્યુની ખબર પડી ગઈ હતી અને તેણે ઝેર લીધું હતું એ વીગત પણ તારમાં હતી; પરંતુ તેને કશી વધુ વીગતની ખબર નહોતી.

તેને ઘેર આવેલો જોતાં જ પડોશીઓ પણ આવ્યાં અને સૌ તેને ઘેરી વળીને બેઠાં. સૌ એ રોમાંચક બનાવની વાત કરવા લાગ્યાં. કોઈ તેમાં ઉમેરો કરતું, કોઈ એ વખતે પોતે આગળ પડીને બળવેલી કામગીરીની વાત કરી પોતાની પ્રશંસા પ્રમોદને મુખેથી સાંભળવા ઇચ્છતું, તો કોઈ વાતમાં એવી કરુણા ભેળવતું કે પ્રમોદને પણ રડવું આવે. અલબત્ત, એ બધો સહાનુભૂતિનો આવિષ્કાર હતો, પણ તેમાં કેટલી નક્કરતા હતી અને કેટલી પોકળતા હતી, તે તો સહેજે સમજી શકાય તેમ હતું.

ધીરે ધીરે બધાં ઉઠ્યાં અને યમુના તથા પ્રમોદ એકલાં રહ્યાં ત્યારે યમુનાને મુખેથી પ્રમોદે બોલ્યું કે સુંદરને ચાર માસનો ગર્ભ હતો, અને તેથી જ તેણે આપઘાત કર્યો હતો.

સુંદરના આપઘાતના કારણ તરીકે તેણે અનેક કલ્પનાઓ કરી હતી; પણ જે કલ્પના તેને આવી નહોતી, તે જ વાત તેણે યમુનાને મુખેથી સાંભળી હતી.

“યમુના બાબી ! સુંદર શું એવી હતી?” તેણે ધીરેથી પૂછ્યું.

અને યમુનાએ બધી વાતનો સ્ફોટ કર્યો. પોતે જોએલી વાત, પદ્માના ગર્ભાધાનની તેણે કમળાના પત્રથી જાણેલી વાત, અને તે સાથે જ બોલાઈ રહેલું એક ચમન નામના જીવાનતું નામ, એ બધું તેણે આજસુધી પોતાની બહેનને પણ કહ્યું નહોતું, તે અત્યારે તેણે પ્રમોદને કહ્યું.

પ્રમોદ અને યમુના બેઠની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ વહી નીકળ્યાં. પ્રમોદને સાંભરતું નહોતું કે પોતે કોઈ વાર રડ્યો હોય; કદાચ રડ્યો હોય તો પુલીનાના સંવનન પ્રસંગના કોઈ અભિનય માટે તે રડ્યો હશે; પરંતુ જીવાનીમાં તો અત્યારે તે પહેલી જ વાર રડ્યો હતો.

થોડી વારે પ્રમોદ આંખો લૂછીને સ્વસ્થ થયો અને તેણે પિતાની ખબર પૂછી: “પિતાજી ઉપર હશે.”

“હા, ઉપર સૂતા છે, પથારીવશ છે, બાઈ ! તેમને એવડો આઘાત લાગ્યો છે. તમારા લગ્નની વાત જાણી ત્યારે આઘાત થએલો અને ત્યારથી પડ્યા છે તે ધરની બહાર નીકળ્યા નથી. તેમાં વળી બીજો આઘાત થયો. આજસુધી તો સુંદર હતી, એટલે કશી ચિંતા નહોતી, પણ કાલે મેં વાત જાણી અને હું અહીં આવી, ત્યારથી હું રહી છું. બીજું શું થાય ?”

“તમે એ ઠીક કર્યું; પિતાજી એકલા અને ધર રેહું. તમારા ધિના બીજું કોણ ધર સંભાળે તેવું છે ?”

“પણ મારાથી અહીં ઝાઝા દિવસ કાંઈ રહેવાશે બાઈ ? ફિરીટબાઈનો કાગળ આવ્યો છે, તે થોડા દિવસમાં વડોદરા પહોંચશે.”

“પણુ તે વડોદરે આવે, ત્યાંસુધી તો રહેશે ને ? પછી વળી કાંઈ બીજી સગવડ કરીશું. તમે પોતાનાં કહેવાઓ.”

“એ તો ખરી વાત. પણુ આપાણની ચાકરી કરવા કોઈ પોતાનું નહિ તો પોતાના જેવું તો જોઈશે જ. હા, ઠીક સાંભર્યું. સુંદર બહેનની કોઠમાં એક છેડો હતો, તે મારી પાસે છે. તમે તેને ઠેકાણાસર મૂકી દો.”

એમ કહી તે ચોરડામાં ગઈ. એક નાના હાટિયામાં કાગળનું પડીકું વાળીને યમુનાએ છેડો મૂક્યો હતો, પણુ અત્યારે તે પડીકું ત્યાં નહોતું ! તેણે ખૂબ તપાસ કરી. ક્યાંક બીજે મુકાઈ ગયો હોય એમ ધારી બીજાં હાટિયાં જોયાં, ક્યાંક જોયું, પટારા પરની બેંગ જોઈ, પણુ ન મળે ! તે જાણે ખસિયાણી પડી ગઈ.

“ભાભી ! એ પછી સંભાળી લઈશ; અત્યારે તો આપાણ પાસે જઈએ.”

“પણુ ભાઈ ! છેડો જરૂર ચોરાઈ ગયો. સાંજસુધી મેં પડીકું જોયું હતું.”

“સાંજ પછી કોઈ આવેલું ?”

“જેરાં મારી પાસે બેસવા આવેલાં, પણુ તે તો ઓસરીમાં જ બેઠેલાં. પણુ...પણુ...રાત્રે મારી પાસે પડોશનાં એક ડોસી સૂઈ રહેલાં, પણુ તે તો ઉપર સૂતેલાં.”

“તે ગયાં ક્યારે ?”

“રહવારે જ; પણુ હા, હું ઉપર દૂધ આપવા ગઈ ત્યારે તે નીચે હતાં : જરૂર એ ડોસી જ ચોરી ગયાં ! કેવું મીઠું બોલતીતી રાંડ !”

“ડોસીને તમે ઓળખો છો ?”

“હા, રૂખી ડોસી.”

“થયું, ભાભી ! એ છેડો હવે પાછો આવવાનો નહિ. બળ્યો.”

બહેન જેવી બહેન ગઈ, પછી છેડાની શી વિસાત છે !”

“પણ બાઈ ! આ તો મારા હાથ કાળા થયા !”

“કશું ? નહિ. તમે જરાએ મૂંઝાશો નહિ. જે થયું તે થયું; ચાલો ઉપર !”

યમુનાએ ઓરડો બંધ કર્યો, ખડકી વાસી, અને પછી તે તથા પ્રમોદ ઉપર ગયાં. તેણે ધીરેથી બારણું ઉઘાડ્યું.

સોમચંદ શેઠ પાસું ફેરવીને સૂતા હતા. બારણું ઉઘાડીને કોઈ આવ્યું તેની પણ તેમને ખબર હશે કે કેમ તે સમજાયું નહિ. પ્રમોદે ખાટલાની ઇસ પર હાથ મૂકી નીચા નમી ઉદ્ગાર કાઢ્યો: “બાપાણ !”

કશો જવાબ ન મળ્યો. શ્વાસ ચાલતો હતો—જરા જોરથી ચાલતો હતો, એટલે તે ઉંઘતા હશે એમ માની પ્રમોદે જરા ઉતાવળે ઉદ્ગાર કાઢ્યો: “બાપાણ ! હું પ્રમોદ છું !”

એ અશક્ત દેહમાં જાણે અજબ ચૈતન્ય સ્પર્ધુ હોય, તેમ શેઠે એકદમ પાસું ફેરવ્યું અને જોરથી આંખો ઉઘાડી. એક ક્ષણ તીવ્ર દૃષ્ટિએ તેમણે પ્રમોદ સામે જોયું. મ્હોં પર લોહી ધસી આવ્યું, નસો તંગ થતી દેખાઈ, કપાળ પર કરચલી વળી, અને જોરથી શ્વાસ નીચો ઢાળી આંખો મીંચી—કાયમને માટે મીંચી દીધી !

પહેલાં તો પ્રમોદને સમજાયું નહિ કે એ છેલ્લો શ્વાસ હતો, પણ જ્યારે મ્હોં પરની હીલચાલ ફરીથી જોવામાં આવી નહિ, ઉપરાઉપરી પિતાને કરેલાં સંબોધન તેમણે સાંભળ્યાં હોય તેમ જણાયું નહિ, ત્યારે પ્રમોદે પિતાનો હાથ પકડ્યો, નાડી બંધ જોઈ અને આંખમાં આંસુની ધારા વહાવતાં તે બોલ્યો: “યમુના બાબી ! પિતાણ પણ ચાલ્યા ગયા !”

પ્રકરણ ૫૭

કમળા ઓચિંતી ગુમ થાય છે

“દીકરીની વાત જાણીને સોમચંદ શેઠ અવાચક થઈ ગયા હતા તે દીકરાનું મ્હેં જોતાં વાંત ચાલી નીકળ્યા.” એટલી લોકવાણીમાં જ સોમચંદ શેઠના મૃત્યુની દુર્ભાગ્યકથા સંભાઈ જતી હતી. એ ધર ઉપર જાણે દુર્ભાગ્ય ઉપરા-ઉપરી વજ્રપાત કરી રહ્યું હોય, કારમો કાળ રહ્યો હોય, કોઈ પૂર્વ ભવનાં પાપ ઉભરાયાં હોય, એવું જ લોકોને લાગતું હતું. એ વિચાર આવતાં લોકોની આંખોમાં પણ જાણે કાળભય ડોકિયું કરતો દેખાતો હતો અને ‘અરેરાટી’ પોકરાવતો હતો; અલખત, એ માત્ર ક્ષમશાનવૈરાગ્યથી આગળ જતી કોઈ ભાવના નહોતી જ.

પ્રમોદ પોતાને એક ઉદ્દેગકારક વાતાવરણથી ઘેરાયેલો જોતો હતો. તે વાતાવરણમાંથી નાસી છૂટવાનું તેને મન થતું હતું પણ નાસી છૂટવું કેવી રીતે તે તેને સમજતું નહોતું.

શેઠ મૃત્યુ પામ્યા અને ત્રણ દિવસસુધી દિલસોજીની રેલ ચાલી, પરંતુ ચોથો દિવસ શરુ થયો કે તુરત શેઠના લહેણદારોની રેલ ચાલી! સોમચંદ શેઠ લાખોની આખરુ ધરાવતા હતા, પરંતુ તે કેવળ પોકળ આખરુ હતી. ધર ખાલીખમ થઈ ગયું હતું, તે તો એ લહેણદારોની લહેણી રકમો ઉપરથી પ્રમોદ જોઈ શકતો

હતો. વેપાર અને સટ્ટો બેઉએ ખોટમાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો હતો. નાણાંની આપ લે કરવામાં આડા-ઊભા વળ ઊતારવે સોમ-ચંદ શેઠ કુશળ હતા, તેથી બ્યાંસુધી તે જીવતા હતા, ત્યાંસુધી તે ધરનો મોભો જાળવી શક્યા હતા, પરંતુ તે ગયા કે તુરત મોભો વાયુવેગે ઉડી જતો પ્રમોદને દેખાતો હતો.

પ્રમોદે ધરમાં તપાસ કરી તો રોકડ બહુ જ થોડી હાથ લાગી. ચોપડા તપાસ્યા, તો લહેણું થોડું અને દેવું વિશેષ એવી વસ્તુસ્થિતિ જણાઈ. તે વકીલ હતો, પરાયા કેસો લડી જાણવામાં કુશળ હતો, પરંતુ જાત ઉપર જોખમ ઊભું થાય ત્યારે શું કરવું તેની તેને સમજ પડતી નહોતી. દિલ ખોલીને કોઈની સલાહ લેવાનું તેને મન થયું, પણ એવી સલાહ કોની લેવી? બહારથી જેઓ પોતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા દેખાતા હતા, તેઓ અંતરથી વેપારના હરીફ અને પ્રતિદ્વંદ્વની સ્પર્ધામાં ઊતરેલા હતા. તેઓ આ કુટુંબનું બૂરું થએલું જોઈને રાજી થતા હતા.

એક વાર તો પ્રમોદના મનમાં આવ્યું કે આ બધો મામલો એમનો એમ રહેવા દઈને પોતે મુંબઈ નાસી જાય. પણ તેની વકીલની યુદ્ધિ કહેતી હતી કે એમ નાસી છૂટવાથી કશો આરો આવે તેમ નહોતું. લહેણુદારો દાવા કરે, દેણુદારો દેણું ન આપે, પછી મીલકત જાય અને આબરુએ જાય. તે કરતાં સામે આવેલી મૂંઝવણને સામનો આપીને જ નિવારવી એ વધારે સારું છે.

ખડેરની જેમ ખાવા ધાતા આ ધરમાં પ્રમોદને માયાળુ સ્વભાવની જમના એક આપ્તજન જેવી લાગી એટલે તેણે યમુના પાસે દિલ ખોલ્યું. યમુના પણ જાણતી નહોતી કે મામાજીનું ધર તદ્દન પોકળ છે, અને માથે કરજના ડુંગર ઊભા છે. યમુના થોડી વાર સ્તબ્ધ બેસી રહી અને પછી ખોલી: “તમારી વકીલાત સારી ચાલે છે તો સારી જેવી બચત તમારી

પાસે હશેને ? અત્યારે જન્મતેમ કરીને વળ કાઢો; હવે પછી જે કાંઈ મામાજીતું છે તે તમારું જ છે ને.”

“ભાભી ! મારી પાસે થોડું હતું તે તો હમણાં મુસાફરીના ને બીજા અર્થમાં તણાઈ ગયું. ધંધો સારો ચાલે છે એ ઠીક છે, પણ અત્યારે આ કરજદારોને ચૂકવવા દસ-બાર હજાર જોઈએ છે તે ક્યાંથી લાવું ?”

“ભાઈ, માઠું ન લગાડો તો માર્ગ બતાવું.”

“કહોને.”

“કહે છે કે તમારી સાસુ પૈસાદાર છે; માંગોને, ના નહિ પાડે !”

પ્રમોદ કશું ન બોલ્યો. તેના વદન ઉપર જરાએ ઉત્સાહ પ્રકટેલો યમુનાએ જોયો નહિ.

ત્યારપછી ત્રણેક દિવસ પ્રમોદ વીરમગામમાં રહ્યો. તેણે એક પછી એક લહેણદારોને અને દેણદારોને બોલાવીને કાંઈ સમજીતી કરવા માંડી. યમુનાને સમજ ન પડી કે તે શું કરતો હતો. તેણે માત્ર એટલું જ જાણ્યું કે ધરમાં ધરેણું હતું તે બધું તેણે લેણદારોને આપી દીધું હતું.

બીજે દિવસે પ્રમોદ ધરને તાળાં વાસી મુંબઈ ચાલ્યો ગયો અને યમુના બહેનને ઘેર પાછી ફરી. લોકોએ અને યમુનાએ પણ પ્રમોદને ઘણું કહ્યું કે ધરના મોભીના મરણ પછી તેર દિવસ તો ધર ઉઘાડું રાખવું જોઈએ અને મરનારની સદ્ગતિ માટે કાંઈ ક્રિયાઓ પણ કરવી જોઈએ, પરંતુ પ્રમોદે તે માન્યું નહિ. તેને તો વીરમગામમાંથી નાસી છૂટવાનું જ મન હતું અને તે જતો રહ્યો.

યમુના હવે કિરીટના બીજા પત્રની રાહ જોઈને દિવસો ગાળવા લાગી. કિરીટ વડોદરે પાછો આવે કે તુરત પોતે પણ

ત્યાં ચાલી જવા આતુર બની ગઈ હતી, પણ તે આવ્યો હોવાના હજી કશા સમાચાર નહોતા. હવે તેને પણ વીરમગામ ખાવા ધાતું હતું, અને મનમાં મૂંઝવણ થયા કરતી હતી.

“શકરી !” તેણે એક વાર બહેનને કહ્યું : “કિરીટભાઈ તો જ્યારે આવવું હશે ત્યારે આવશે, પણ હું તો હવે વડોદરે જઈ અને ઘર ઉઘાડીને રહું, એમ મનમાં થયા કરે છે.”

“એટલી શાની ઉતાવળ છે ? કિરીટભાઈનો પત્ર આવ્યાને દસ બાર દિવસ થઈ ગયા, હવે બહુ તો આઠ-દસ દિવસમાં આવી જશે, પછી જ જાણે.”

“આ અકારાં મરણું થયાં ત્યારથી મારું મન ઉંચું થઈ ગયું છે. મને જરાય ગોઠતું નથી.” યમુનાએ આંસુ લૂછ્યાં.

એટલામાં ડાહીબાઈ ધીરે ડગલે આવ્યાં અને ચોપાસ નજર ફેરવતાં બોલ્યાં : “શકરી વહુ ! ક્રમળા અહીં આવી છે ?”

“ના કાકીજી, હમણું તો ક્રમળા બહેન અહીં આવતાં જ નથીને !” શકરીએ જવાબ આપ્યો.

ડાહીબાઈ પાછાં ચાલ્યા ગયાં. એને કલાકેક થયો, એટલામાં શકરીએ પાડોશમાંથી સાંભળ્યું કે ક્રમળા ઘેરથી નાસી ગઈ છે !

ક્રમળા ઘરમાં નહોતી, એ વાતની ખબર તો તેની માતાને વહેલી સહવારમાં જ પડી ગઈ હતી, પરંતુ તે ઘરમાં જ ક્યાંક હશે, કે મેડા પર વાંચતી બેઠી હશે, એવાં એવાં અનુમાનો કરવામાં બે કલાક વીતી ગયા હતા, અને આગુબાગુમાં, બહેન-પણીએને ત્યાં તપાસ થઈ ગયા પછી આ વાત બહાર આવી હતી. નગીનલાલ નાણાવટી અને ડાહીબાઈ એમ તો ઠાવકાં માણસ હતાં. જ્યાંસુધી બંને ત્યાંસુધી ઘરની વાત બહાર નહિ જવા દેવામાં કુશળ હતાં, પરંતુ જ્યારે ક્રમળાનો ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે જ તેમનો ગભરાટ બહાર આવ્યો હતો અને તે

માત્ર પૂછનારને એટલું જ કહેતાં કે “કમળા ક્યાંક ગઈ છે, પણ હજી ઘેર આવી નથી.”

કમળા ઘર છોડીને જાય કેમ ? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ તેઓ માત્ર એક જ રીતે કરતાં હતાં. કમળાને ફિરીટની સાથે લગ્ન કરવું તે એ વાત હવે તેનાં માઆપથી અનભી રહી નહોતી. એ વાત જાણીને તો તેનું નિશાળનું બહુતર છોડાવી દેવામાં આવ્યું હતું, અને જ્યારે તે કોઈને કહ્યા વિના ઘર છોડીને જતી રહી હતી ત્યારે તેનાં માઆપને ખીજી શંકા પણ શાની આવે ? તેમણે માની લીધું કે જરૂર કમળા ને ફિરીટ કાંઈ એત રચ્યો હશે અને એ એત પાર પાડવા-લગ્ન કરી નાંખવાની કાંઈ ઈપી ગોઠવણ કરી હશે. એ એત અને એ ગોઠવણ કેવી રીતે થઈ હશે તેનો વિચાર પણ એ અધીરાં માઆપને આવતો નહોતો. “આજકાલના છોકરા અને આજકાલની છોકરીઓ જે ન કરે તે યોડું” એટલેથી જ એમની કળાકુશળતાનું માપ મોટરોંઓ આંકે છે. એ મોટરોંઓએ ધણા જમાના જોયા હોય છે. દરેક જમાનાનાં લક્ષણો તેમના મગજમાં ખૂંચેલાં હોય છે. આજના જમાનામાં શું શું બની રહ્યું છે તે પોતાના ધ્યાન બહાર નથી એમ તેઓ માનતાં હોય છે. ફલાણો છોકરીને નસાડી ગયો અને પેલી પેલાના ઘરમાં સિવિલ મેરેજ કરીને બેસી ગઈ, એવી પારકી વાતોમાં રસ લેનારાંઓ જ્યારે પોતાને આંગણે અવનવો પ્રકાર જુઓ છે ત્યારે તેઓ ગભરાય છે તો ખરાં જ અને એ હીણપતમાંથી બચવાનાં ફાંફાં પણ મારે છે. નગીનલાલ નાણાવટી અને ડાહીબાઈ પણ કમળાના ગુમ થવામાં ખીજે કાંઈ ભેદ જોતાં નહોતાં. તેઓ પુત્રીને આ સાહસમાંથી બચાવી લેવાને આકાશ-પાતાળ એક કરવા પણ તૈયાર હતાં, પરંતુ પહેલાં તો પત્તો જ લાગતો નહોતો

કે ક્રમળા ગઇ છે ક્યાં ? ફિરીટ છૂપો-છૂપો વીરમગામમાં આવીને તેને ફાસલાવી ઉપાડી ગયો હશે ? ખેઉ વચ્ચે અગાઉથી છાનો પત્રવહેવાર થયો હશે અને પછી ગોઠવણ નક્કી થઇ હશે ?

એ બંધી નગીનલાલ નાણાવટીની શંકાઓ હતી, પણ ડાહીઆઇને તો ખીજી જ ગંધ આવતી હતી. ફિરીટની ભાભી યમુનાએ જ આ કાવતરું ગોઠવ્યું હોવું જોઇએ એમ તેમને સોચે સો ટકા લાગતું હતું. ફિરીટની સાથે સંબંધ ધરાવનારું ખીજું કોઇ પોતાની પડોશમાં નહોતું, એટલે યમુનાએ જ ક્રમળાને નસાડી હોવી જોઇએ, એવી ડાહીઆઇને ખાત્રી હતી. પતિએ પૂછ્યું : “પણ એ જમના આપણે ત્યાં આવતી જતી ખરી ?”

“ના, ભલેને આવતી દેખાતી ન હોય, પણ ક્રમળા જ એને, ત્યાં આપણી નજર ચુકાવીને જતી હોય તો આપણે શું જાણીએ ?”

આટલી વિચારણાને અંતે ડાહીઆઇએ શકરીને બોલાવી અને મેડા પર એકાંતમાં લઈ જઇને કહ્યું : “સાંભળ શકરી વહુ, મારી વાત પેટમાં રાખજે. ક્રમળા કોઇને કહ્યા વિના આજ સવારની ક્યાંક ગઈ છે અને તેનો પત્તો નથી. તું કંઈ જાણે છે ?”

“હું શું જાણું કાકીજી ? મને મારા સોગંદ, મને કશી ખબર નથી.”

“જો બાઈ ! માહું ન લગાડીશ. વાત એમ છે કે ક્રમળાને તારી બહેનના દિયર પેલા ફિરીટ વેરે લગન કરવાનું મન હતું અને અમે ના કહેતાં હતાં. એટલે અમને વહેમ આવે છે કે તારી બહેને તેને ફિરીટ પાસે છાનીમાની મોકલી દેવાની ગોઠવણ કરી હોય.”

“અરરર ! મારી બહેન એવું કામ કરે ? કાકીજી ! મારી બહેન તો પરમેશ્વરનું માણસ છે. એવું એ કોઈ દિવસ ન કરે. અરે, પણ મારી બહેન અને ક્રમળા કોઈ વાર મળ્યાં જ નથીને !”

ડાહીઆઇએ આંખમાંનાં આંસુ લૂછતાં કહ્યું : “જો, ખીજું

તો કશું નથી, પણ અમારે મન આ વાત મોત બરાબર છે. તારા કાકાજી તો એટલેસુધી કહે છે કે તે કિરીટને પરણુવા છાનીમાની ગઈ હોય તોય બલે, કિરીટ કાંઈ પરનાતનો કે હલકો માણસ નથી, એની મરજી હોય તો અમે અમારે હાથે પરણાવી દેઈએ, પણ આમ નાસી-ભાગીને જાય એમાં અમારી આબરુ શી? અને વળી અમારા છોરુના નામને લાંછન લાગે. એટલે જો કમળા આ લગન માટે જ ગઈ હોય તો અમે તો રાજી છીએ, પણ અમારે ચોક્કસ જાણવું છે કે એ ગઈ છે ક્યાં?”

ડાહીબાઈએ આશા રાખી હતી કે હવે શકરીની પાસેથી સાચી વાત નીકળશે, પણ તે આશા પાર ન પડી. શકરીએ કહ્યું: “પણ હજી કિરીટભાઈ ક્યાંક દૂરદૂરની મુસાફરીએ ગયા છે તે પાછા ઘેર જ આવ્યા નથી ને! એ વડોદરે ક્યારે આવે એની રાહ જોઈને તો મારી બહેન અહીં રોકાયાં છે, નહિતો તેમને ય હવે ઝટ વડોદરે જવું છે.”

ડાહીબાઈએ પૂછ્યું: “તે આજકાલ વડોદરે આવવાના હતા?”

“હા, મારી બહેન તેમના આવી પહોંચવા બાબતના કાગળની રાહ જુએ છે.”

શકરીના આ જવાબનો અર્થ ડાહીબાઈ સમજી ગયાં. કિરીટ વડોદરે આવી ગયો હોવો જોઈએ અને યમુનાની જાણમાં કે જાણ બહાર તેણે જ કમળાને કોઈ ઉપાયે વડોદરે બોલાવી લીધી હોવી જોઈએ એવી વાત તેમના મનમાં હવે બરાબર બંધ બેસતી હતી.

શકરીને વિદાય કરીને ડાહીબાઈએ તુરત જ પતિને કહ્યું: “તમે ઝટ વડોદરા ઉપડો!”

પ્રકરણ ૫૮

કિરીટને પ્રમોદનો પત્ર મળે છે

નગીનલાલ નાણાવટી કાંઈ કાંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતા વડોદરા પહોંચ્યા ત્યારે લગભગ મધરાત થઈ હતી. માત્ર અઢાર કલાકમાં થું થઈ ગયું હશે તેની ગણતરી તેમણે અનેક રીતે કરી જોઈ હતી અને એ ગણતરીને અંતે તેમને લાગતું હતું કે હજી લગ્ન થઈ ગયું નહિ હોય. છતાં ખ્હીતાં ખ્હીતાં તેમનાથી એ ગણતરી પણ થઈ જતી હતી કે કદાચ લગ્ન થઈ ગયું હોય તો ?

તો પોતાની પુત્રી આ રીતે લગ્ન કરે એ માત્ર પોતાની ન્યાત-જાતમાંની આબરુ-પ્રતિજ્ઞાને હાનિ કરે; બાકી કિરીટ સાથે લગ્ન કરવાથી કમળા પોતે પાછળથી પરતાય એવું હવે તેમને લાગતું નહોતું. કિરીટના ચારિત્ર્ય ઉપરની તેમની શંકા હવે દૂર થઈ ગઈ હતી. આખું વીરમગામ કહી રહ્યું હતું કે સુંદરતું પાપ બિચારી પદ્માને પણ આહું આવ્યું હતું, નહિતો પદ્મા એવી નહોતી. કિરીટ માટેની જે શંકાથી નગીનલાલ નાણાવટીનું મન તેના ઉપરથી ઊતરી ગયું હતું, તે શંકા નાબૂદ થવાથી તેમને સન હવે કિરીટ એક અણુગમતો મૂરતિયો રહ્યો નહોતો.

તે વખતે તેમને કમળાનો પેલો પત્ર પણ સાંભર્યો. તેમાં કમળાએ સાફ લખ્યું હતું કે કિરીટલાલ ઉપરતું આજ ખોટું છે,

છતાં તે વખતે કમળાની વાત માન્ય રાખવા કોઈનું માનસ તૈયાર નહોતું; હવે એ વાત કમળાના પિતાને માન્ય રાખવી પડતી હતી. આ વિચારને અંતે તેમનું અંતર એ દૂષ્ટ આશ્વાસન મેળવતું હતું કે લગ્ન થઈ ગયું હોય તો પોતાની લાજ આખરુ ઉપર ડાઘ પડશે, લોકો ટીકાઓ કરશે, પોતે લોકોના આંગળી-ચીધણાનું સાધન બનશે, પરંતુ કમળાને કાંઈ દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય. કાંઈક ઉદારતાવાળું અને ઠાંવડું એ પુરુષમન પોતાને એમ સમજાવી રહ્યું હતું કે, હશે, લોકો એ દિવસ વાતો કરશે, પણ દીકરીને મનમાન્યાં અને સારાં ઘર અને વર તો મળશે: એવું આશ્વાસન મેળવતાં તેમણે વડોદરાના સ્ટેશન બહાર પગ મૂક્યો.

પહેલાં તો તેમણે એમ ધારેલું કે રાતોરાત કિરીટને ત્યાં પહોંચી જવું, પણ આટલું આશ્વાસન મેળવ્યા પછી તેમને એવી ઉતાવળ કરવી ઠીક લાગી નહિ. વડોદરામાં તેમના અનેક સ્નેહીઓ હતા, તેમાંના એકને ત્યાં જઈને રાત ગાળવાનું તેમને માટે શક્ય હતું, પણ આ કામ એવું નાજૂક હતું કે કોઈને એકદમ કહેવાંય નહિ, એટલે તેમણે કોઈ સ્નેહીનું ઘર ન શોધતાં રાત ગાળવા માટે એક લાંબ પસંદ કરી લીધો.

સ્થવારે ઉડીને દાતણ-પાણીથી પરવારી તેમણે કિરીટના ઘરનો રસ્તો લીધો. ઘેર જઈને જોયું તો ઘર બંધ હતું. પડોશમાં પૂછતાં જવાબ મળ્યો કે “કિરીટલાલ તો ક્યાંક મુસાફરીએ ગયા છે તે હજી આવ્યા જ નથી.”

નગીનલાલે ફેરવીને પૂછી જોયું: “આવીને ક્યાંય બીજો ગયા છે કે આવ્યા જ નથી?”

“અરે, આવ્યા જ નથી ! અને ક્યારે આવશે તેની ય અમને ખબર નથી. તેમની ભોળાઈ વીરમગામ રહે છે તેમને પૂછાવશો તો તમને કાંઈ ખબર મળશે.”

કિરીટ હજી આવ્યો જ નથી, એ સમાચારે એક રીતે નગીનલાલના મનને ધીરજ આપી અને બીજી રીતે ચિંતા પણ કરાવી. કમળા વડોદરે ન આવી હોય, કિરીટ તેને અહીં લાવ્યો ન હોય, તો પછી તે ગઈ ક્યાં ?

આ ચિંતામાં ગોટવાતા નગીનલાલ પોળની બહાર નીકળ્યા તો તેમણે એક ભાડુતી ગાડીમાં સરસામાન સાથે આવતા કિરીટને જ જોયો ! કમળા એ ગાડીમાં નહોતી એ વાત ચિંતામાં વધારો કરાવનારી હતી. નગીનલાલે આડું જોયું; કદાચ કિરીટ પોતાને ઓળખશે અને કાંઈ પૂછશે એવો તેમને ભય લાગ્યો. પણ કિરીટનું ધ્યાન જ તે તરફ નહોતું એટલે તેમણે છૂટકારાનો દમ લીધો અને ગાડી પોળમાં દાખલ થઈ. હવે તો કિરીટને મળવું અને કાંઈ પૂછવું એ જ પોતાને માટે વિચિત્ર હતું. તેમણે સીધો સ્ટેશનનો જ માર્ગ લીધો.

આ બાબતે કિરીટ ઘેર પહોંચ્યો, ગાડીમાંથી સામાન ઊતાર્યો અને તાળું ખોલી ખડકીનું બારણું ઉઘાડ્યું. બારણું ઉઘાડતાં જ ટપાલના કાગળો પડેલા દેખાયા. પાંચ-સાત કાગળો હતા, પણ તેમાંના ત્રણ કાગળો તેને અસાધારણ લાગ્યા. એ કાગળો ઉપર મથાળે ‘અશુભ’ લખ્યું હતું અને ત્રીજો કાગળ પ્રમોદના હસ્તાક્ષરના સીરનામાવાળો હતો. બેઉ અશુભ કાગળો વીરમગામના હતા. સ્નાન કરતી વખતે કાગળો ફાડીને વાંચવા જેટલી ધીરજ તે રાખી ન શક્યો. તત્કાલ તેણે બેઉ કાગળ ફાડ્યા અને સુંદર તથા સોમચંદ શેઠના મૃત્યુના સમાચાર વાંચ્યા.

પણ તેઓનું એકાએક મરણ કેમ થયું ? જે સગાંઓને સ્નાન પહોંચતું હોય તેમને લખવાની કાળોતરીમાં કશી વિગત હોતી નથી. બેદ અને આશ્ચર્ય વચ્ચે તેણે પ્રમોદનો પત્ર ફાડ્યો. પ્રમોદ પોતાને પત્ર લખે એ વાત જ પહેલાં તો કિરીટને

મન નવાઈભરી હતી, પરંતુ એ લાંબો પત્ર વાંચ્યા પછી તેને એ નવાઈ ન લાગી.

જયપુરમાં કિરીટ અને પ્રમોદ મળીને છૂટા પડ્યા, ત્યાર-પછી પ્રમોદ મુંબઈ તરફ પાછો ફર્યો હતો અને કિરીટનો પ્રવાસ લંબાયો હતો. એટલા સમયમાં પ્રમોદની સ્થિતિમાં કાંઈ કાંઈ ફેરફારો થઈ ગયા હતા, અને એ ફેરફારોએ જ પ્રમોદને કિરીટ પર પત્ર લખવા પ્રેર્યો હતો. પ્રમોદને ‘આગ સાથેના ખેલ’ની કિરીટ જયપુરને સ્ટેશનને ચેતવણી આપી હતી, તેથી પહેલાં તો પ્રમોદ ચોકી ગયો હતો, પણ પછી તેણે એ ચેતવણીને હસી કાઢી હતી. પણ બહુ દિવસ વીત્યા પહેલાં એ ચેતવણી સાચી હતી એવું પ્રમોદને ભાન થયું હતું.

અરુણા પોતે આગ નહોતી, તે આગ બની શકે તેવીય નહોતી, અરે, તે બિચારી એક તણખા જેવી પણ નહોતી : પણ આગ તો પુલીના હતી, કે જેની દૃષ્ટિની આડે પ્રમોદ દુર્વર્તન ચલાવતો હતો. પુલીનાએ પહેલી જ વાર પ્રમોદનું દુર્વર્તન જાણ્યું અને એ આગ ચેતી. સરિતા સાથેના પ્રમોદના અતિપ્રસંગથી જે આગ નહોતી સળગી, તે એ વખતે સળગી.

પુલીનાએ પ્રમોદ સાથે તકરાર ન કરી, માત્ર તેનો ખુલાસો જ માંગ્યો અને પ્રમોદે સાફ કહી દીધું : “પુલીના ! તું મને પહેલાંના જેટલી જ વહાલી છે, તારું દિલ મારી પ્રત્યે શુદ્ધ કાંચન જેવું છે, હું તેની કદર કરું છું; પણ તું મને માત્ર દિલ આપે છે, દેહ ક્વચિત જ આપે છે અને હું અસંતોષની આગમાં સેકાયા કરું છું.”

“હું સમજી, પ્રમોદ ! મેં મારા દેહથી તને કેવળ બળગો નથી રાખ્યો. મારી તબિયત બગડી છે છતાં હું તારાથી દૂર રહી નથી તોપણ તને અસંતોષ જ રહ્યો હોય, તો તેમાં નથી મારો વાંક કે નથી તારો વાંક. આપણે બેઉ જુદી જ માટીનાં

બનેલાં છીએ. હું અને તું પરસ્પર અનુકૂળ થઇને જીંદગી નિર્ગમી શકીશું એવી મારી લાંબા વખતની સમજ અને ગણતરી પણ આજે હું ખોટી પડેલી જોઉં છું. મેં અને તેં બેઢાએ બૂલ કરી છે.”

“એમાં બૂલ શી થઈ ગઈ?”

“મારામાં તેં જે વસ્તુની આશા રાખી હતી તે મારામાં નથી; તારામાં જે વસ્તુ હું લક્ષ્ય પહેલાં જોઈ શકતી હતી, તે ખરેખર તારામાં હશે કે કેમ તેની મને શંકા પડે છે.”

“મારામાં શું નથી તે તો કહે.”

“મને જે વસ્તુઓમાં રસ હતો, તે વસ્તુઓમાં તને પણ રસ હતો, એમ હું જોતી હતી. નાટકો અને કવિતાઓ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ભાવસૌંદર્ય ત્રિષેની ચર્ચામાં આપણે જ્યારે ઓતપ્રોત થઈ જતાં, ત્યારે જે ભાવોથી મારું હૃદય રંગાતું તે જ ભાવોથી તારું હૃદય રંગાતું હું જોતી અને મને તું અપાર આનંદદાયક બનતો. સમરસ બનેલું મિત્રહૃદય સમરસ દાંપત્યમાં પણ એવો જ આનંદ લેશે અને દેશે એવી મારી તે વખતની સમજ હતી, અને તેથી હું તને પરણી હતી. પણ હવે મને લાગે છે કે તારા હૃદયની એ સમરસતા નહોતી, મને પ્રાપ્ત કરવા માટેનો એ માત્ર એક દેખાવ હતો. અંતરમાં તું જીદો જ હતો. દિલના સૌંદર્ય કરતાં વધુ દેહના સૌંદર્યનો તું ભૂખ્યો હતો. સરિતા સાથેનો પ્રસંગ એ તારી કસોટી રૂપ હતો, પણ એમાંથી ય હું સત્ય ન શોધી શકી, કે જે સત્ય હું અત્યારે શોધી શકું છું.”

“પુલીના! તને પરણવા માટે મેં શું દંભ કર્યો હતો?”

“હા. લક્ષ્ય પૂર્વે તને મારી વાતોમાં જે રસ પડતો તે લક્ષ્ય પછીના પ્રવાસમાં ઓછો થઈ ગયેલો અને નાપૂર પણ થઈ ગયેલો મેં જોયો છે. જે રસ દિલમાં ન હોય તે દેખાવમાં લાંબો વખત ટકતો નથી. એટલે તારો રસ મારા દિલ પ્રત્યે

નેટલો નથી, તેટલો દેહ પ્રત્યે છે એ હવે હું જોઈ શકું છું.”

“તું ગમે તેમ માને, પણ આપણે એક જ ખંડમાં સાથે રાત્રિ ગાળીએ, એ વાતની તું હા કહે, તો જ મને સંતોષ થશે.”

“એ સંતોષ તને અરુણા આપશે, પ્રમોદ! હું નહિ આપી શકું. વધારે સારું એ છે કે આપણે રાજપુત્રીથી છૂટાં જ પડીએ.”

અને બીજે જ દિવસે પુલીનાએ કોર્ટમાં છૂટા છેડાનો દાવો નોંધાવ્યો! પ્રમોદે તેને સમજાવવાનો યત્ન કર્યો પણ તે ન માની.

થોડા વધુ દિવસ ગયા અને પ્રમોદ અરુણામાંથી પણ સંતોષ ન મેળવી શક્યો! તે આશંકિત દાસી માત્ર હતી, તે પૈસાના બદલામાં ગુલામી કરતી, પ્રમોદની ઈચ્છા મુજબ વર્તતી, પણ તેનામાં ઉલ્લાસ નહોતો. પ્રમોદ પ્રત્યે પ્રેમ તો ક્યાંથી જ હોય પણ પ્રમોદ સાથેના જીવનમાં તેને રસ પણ નહોતો. પ્રમોદને માટે ત્યાં દેહ હાજર હતો, દિલ શોષ્યું જડતું નહોતું!

જે દિવસે પ્રમોદને વીરમગામથી સુંદરના મૃત્યુનો તાર મળ્યો, તે જ દિવસે તેણે અરુણાને તેના દેશમાં પાછી વિદાય કરીને જ વીરમગામ જતી ગાડી પકડી હતી; અને તે વીરમગામમાં જ રોકાયો હતો, દરમ્યાનમાં કોર્ટે પુલીના અને પ્રમોદના છૂટા છેડા કરી આપ્યા હતા. પ્રમોદને બચાવ કરવો નહોતો, એટલે તે મુંબઈમાં હાજર હોત તોપણ બીજું કશું થવાનું નહોતું.

મુંબઈ પાછો ફર્યો ત્યારે પ્રમોદ નિરુલ્લાસ બની ગયો હતો. બહેન અને પિતા મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. બહેનનું મૃત્યુ કલંકિત હતું અને પિતાનું મૃત્યુ ક્રુર હતું. તે ઉદ્વેગથી ઘેરાઈ ગયો હતો, અપકીર્તિથી દાઝી રહ્યો હતો, અને પોતાના ભૂતકાળની સમાલોચના કરી રહ્યો હતો. અંતે તેણે ફિરીટને પત્ર લખ્યો હતો.

પ્રકરણ ૫૯

વિષમ સંયોગોમાં દખાયલો

૩ | મોદના પત્રમાંથી કિરીટને પ્રમોદની સ્થિતિ જાણવા મળી, તેનું અસંતુષ્ટ અને સંતપ્ત હૃદય જોવા મળ્યું, તેની જુલો અને પશ્ચાત્તાપ પણ વાંચવા મળ્યાં : અને સૌથી વિશેષ તો તેણે એ જાણ્યું કે પ્રમોદ દેહ અને દિલ બેઉને માટે આજસુધી ફાંફાં મારતો હતો. પુલીનામાં પોતાની એ દ્વિવિધ આશા પૂરી થવાની તેણે ધારણા રાખી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ હતી; અરુણામાં પણ બીજા પ્રકારની નિષ્ફળતા મળી હતી. જ્યાં જ્યાં તેણે જૂઝ સંતોષવાને પછાડા માર્યા હતા, ત્યાં ત્યાં પહેલાં તે દેહસૌંદર્યથી આકર્ષાર્થી, પણ દિલના સૌંદર્ય વિનાનું દેહનું સૌંદર્ય કેવું નીરસ હોય છે એ તેને અરુણાના અનુભવે બતાવ્યું હતું. દેહના સૌંદર્યભોગ વિના કેવળ દિલનું સૌંદર્ય સ્વાદમાં કેવું ફિક્કું હોય છે તેનો અનુભવ તેને પુલીનાએ કરાવ્યો હતો.

પત્ર વાંચતાં વચ્ચે જ થોભીને કિરીટથી મનમાં પ્રમોદને સંબોધ્યા વિના રહેવાયું નહિ: “મૂર્ખ પ્રમોદ! દેહ અને દિલ બેઉનું સૌંદર્ય બિચારી પક્ષમાં શોધવા તું કોઈ વાર ચોખ્યો છે ખરો? દિલનું સૌંદર્ય બહુતરથી જ આવે છે એ જૂલમાં તું બ્રમ્યો છે. દિલનું સૌંદર્ય પૈસાથી ખરીદી શકાય છે એ બ્રમમાં પણ તું બ્રમ્યો છે. એ બેઉ બ્રમે તને ફસાવ્યો અને ખરાબ કર્યો.

હવે રડ્યા કર; નસીબ તારાં!”

પણ એ પત્રમાં બીજી પણ કેટલીક વાતો હતી. એક વાત સુંદરના આપઘાતની હતી, બીજી વાત પિતાના મૃત્યુની હતી. સુંદરે આપઘાત કર્યો અને તેના આઘાતથી પિતાનું એકાએક કરુણ મૃત્યુ થયું, એ વાત તેણે એમાંથી જાણી. સુંદરના આપઘાતનું કારણ પ્રમોદે પત્રમાં લખ્યું હતું તે વાંચીને કિરીટ હીબકી ગયો. તેણે તો સુંદરના વર્તનની વાત અત્યારે પહેલી જ વાર જાણી હતી. પદ્માએ પણ તેને મ્હોંએ એ વાત કોઈ વાર નહોતી કહી.

અને જ્યારે પ્રમોદે પત્રમાં કિરીટની ક્ષમાની યાચના વાંચી, પદ્માને માટે કિરીટ ઉપર દોષારોપણ કરવાનું પોતાનું સાહસ મૂર્ખતાબર્યું હતું તે કબૂલ્યું, પદ્માની દુર્દશા માટે પણ સુંદર જ કારણભૂત હોવાની વાત તે બધા સંયોગો ઉપરથી ગાન્ય રાખતો જણાયો, ત્યારે કિરીટથી રડી જવાયું. પદ્માએ જે વાતનો ભાર છેલ્લી ઘડી સુધી પોતાના હૃદયમાં જ ઉંચક્યા કર્યો હતો, જે વાત તેણે પોતા પ્રતિના વિશ્વાસ છતાં ઉચ્ચારી નહોતી, તે વાત આમ આપોઆપ જ બહાર આવી—આટલી મોડી બહાર આવી અને પદ્માએ આટલીઆટલી યાતનાઓ વેઠી, એ માટે કિરીટના હૃદયમાં તેની પ્રત્યે માન અને દયા બેઉ ઉત્પન્ન થયાં. પદ્માને ખાતર કિરીટે પણ ધણું વેઠ્યું હતું, છતાં કિરીટને લાગ્યું કે પોતા કરતાં ય પદ્માએ વધારે વેઠ્યું હતું. એણે એ શામાટે વેઠ્યું હતું? પદ્માના સ્ત્રીહૃદયની એ વિશેષતા હતી કે દુર્બળતા હતી તેનો નિશ્ચય કિરીટ ન કરી શક્યો.

આંસુ લૂછીને તે પ્રમોદનો પત્ર આગળ વાંચવા લાગ્યો. પ્રમોદે લખ્યું હતું: “હવે કિરીટ! જીવનનું નાવ ચલાવતાં જીવાન વયમાં મેં આવી ઘણી સફરો કરી અને બંદર લાધ્યું નહિ.

અનેક અભિલાષો થયા અને દરેક વખતે અભિલાષની પાછળ મેં આંખો મીચીને દોડ્યા કર્યું. પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થતા અભિલાષો એ સમુદ્રના તરંગ જેવા હોય છે. એક પાછળ એક ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. એ દરેક તરંગની પાછળ દોડવું અને કિનારે પહોંચવાની આશા રાખવી એ કેટલી ફાગટ છે, તે મને બરાબર સમજાઈ ગયું છે. સમુદ્રના તરંગ જેવું મારું ચંચળ મન છે, એ મનના અભિલાષો પાછળ મેં અર્ધું જીવન વેડેરી માર્યું તેનો મને પસ્તાવો થાય છે.

“પણ હવે મનને સંયમમાં રાખીને જ સફર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. જીવનનું નાવ ચલાવવા માટે બે હલેસાંની જરૂર છે અને હું તો એકસો છું. કીર્તિદાનો તને પરિચય છે, મને પણ તેનો પરિચય છે. એક રીતે કહું તો તેને મેં નિરાશ કરી છે, અરે, કહો કે મારા ચંચળ મને તેને પણ દગો દીધો છે. હું એ અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા અને તેની સાથે લક્ષ કરવા તૈયાર છું: તું એમાં મદદગાર થઈ શકીશ?”

“ગધેડો!” કિરીટના મુખમાંથી એ ઉદ્ગાર નીકળ્યો. તેના વદન ઉપર ગુસ્સો હતો, પણ તુરત તે તિરસ્કારના હાસ્યમાં ફેરવાઈ ગયો.

પ્રમોદની કથા એટલેથી જ પૂરી થતી નહોતી. પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી તેની આર્થિક સ્થિતિ વિલક્ષણ બની ગઈ હતી. બે માસ જેટલી લાંબી ગેરહાજરીથી પ્રેક્ટીસ નરમ પડી ગઈ હતી. પ્રવાસમાં ખૂબ ખર્ચ થઈ ગયું હતું અને બીજાં બધાં ખર્ચો તો ચાલુ જ હતા. પિતાના મૃત્યુથી મિલકત પોતાના હાથમાં આવતાં પોતાની આર્થિક મૂંઝવણ ટળશે એવી તેણે આશા રાખેલી પણ એ મિલકત કેવી રીતે જોતજોતાંમાં જાડી ગઈ હતી તેની પ્રમોદે સ્પષ્ટતા કરી હતી.

પ્રમોદે કેટલાક દેણુદારો અને લહેણુદારોનો લવાલો નાંખાવી થોડી રકમનું દેવું પોતા પરથી ઓછું કર્યું હતું. થોડું દેવું ધરેણું અને રોકડની મદદથી ઓછું કર્યું હતું, અને બાકી રહેલા એ લહેણુદારોને ધરનાં ગીરોખત લખી આપીને તાત્કાલિક છૂટકારો મેળવ્યો હતો, પણ એકનાં વ્યાજ તો દર માસે મોકલવાનાં હતાં. આમ પિતાની મિલકતમાંથી તે કશી મદદ મેળવી શક્યો નહોતો અને ધધો ઢીલો પડી ગયો હતો.

પ્રમોદે લખ્યું હતું: “કિરીટ ! મેં તારા પર એક પણ એવો ઉપકાર કર્યો નથી કે જેનો હું બદલો માંગી શકું. ઉલટું, મેં અપકાર કર્યો છે, તારા પર આજ ચડાવ્યું છે અને એદરકારી તથા નફ્ટાઈથી મેં તને મારા પર ચીડાવાનું કારણ આપ્યું છે. છતાં કોઈ આંતર પ્રેરણાથી હું તારી પાસે વચન નાંખવાની હિંમત કરું છું. કિરીટ ! તું અત્યારે મને હજારેક રૂપિયા ઉછીના ન આપે ?”

પ્રમોદ ચારે બાજુએ કેવા વિષમ સંયોગોથી ઘેરાઈ ગયો હતો, તેનો જ કરુણ ધ્વનિ આખા પત્રમાંથી ઉડી રહ્યો હતો. એ વિષમ સંયોગો તેના કોઈ દુર્ભાગ્યચક્રે ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એમ કોઈ કહે તો તે માનવા કિરીટ તૈયાર નહોતો. પ્રમોદે કરેલી અનેક ભૂલોએ જ તેની આ સ્થિતિ કરી હતી, એટલે વિષમ સંયોગો માટે તે પોતે જ જવાબદાર હતો. તો પછી એ સંયોગોનો ભાર ઉપાડી લેવાની તેની ફરજ હતી.

એમ તો કિરીટ પોતે જ અનેક પ્રકારની વિષમતામાંથી ખસાર થયો હતો. સવા-દોઢ વર્ષથી તે હાડમાર થતો હતો. પોતે નહિ કરેલી ભૂલ માટેની જવાબદારી પણ તેણે માથે ઉપાડી હતી. તે માટે તે કાંઈ કાંઈને દોષ દેતો નહોતો, કાંઈ પાસેથી મદદની બીજી માંગતો નહોતો.

પણ પ્રમોદના અને કિરીટના વિષમ સંયોગોની વચ્ચે એક વિશાળ અંતર હતું. પ્રમોદના વિષમ સંયોગો તેની ગણુત્રીની બહાર તેની સામે આવીને ઊભા હતા; કિરીટના વિષમ સંયોગો તેની બાજુ બહાર નહોતા. પ્રમોદ ઉપર અણુધાર્યો બોલે આવ્યો હતો, કિરીટ બોલે ઉપાડવાની હરેક પળે તત્પરતા દાખવી હતી.

જે મુશ્કેલીઓ અત્યારે પ્રમોદની સામે આવીને ઊભી હતી તે મુશ્કેલીઓ પ્રમોદની ગણુત્રી બહાર કેમ રહી? કિરીટને તો એવી કાંઈ મુશ્કેલીઓની ગંધ આવતી જ હતી. તેણે શું કેટલીક વાર તે માટે પ્રમોદને ચેતવણી આપી નહોતી? પ્રમોદે એ ચેતવણીને કેમ ન અપનાવી? શું તે મૂર્ખ છે? કમઅક્ષલ છે?

ના, ના, તે વકીલ મૂર્ખ કે કમઅક્ષલ કેમ હોઈ શકે? પણ તેનું નૈતિક માનસ જ એવું હતું કે જે કિરીટને અયોગ્ય લાગે તેમાં પ્રમોદને કશું અયોગ્ય ન લાગે. જેમાં કિરીટ ભય જુએ, તેમાં પ્રમોદ ભય ન જુએ. જેમાં કિરીટ અનીતિ જુએ તેમાં પ્રમોદ માનવની સાધારણ પ્રકૃતિ જુએ. કિરીટ જે અભિલાષનાં બધાં પાસાં તપાસીને પછી ડગલું ભરે, તે જ અભિલાષની પૂર્તિ પાછળ પ્રમોદ આંખો મીચીને દોડે. પ્રમોદના એવા અભિલાષોનો પાર નહોતો અને કોઈ અભિલાષ છોડવા જેવી ત્યાગવૃત્તિ તેણે દાખવી નહોતી; કિરીટ તો ઘણા ય અભિલાષોને છોડીને સંયમ દાખવ્યો હતો. કિરીટને લાગ્યું કે પોતાનું અને પ્રમોદનું માનસ ઘડતર જ જુદું જુદું હતું. એ જ માનસ માનવના જીવનને દોરે છે. તે માણસને આકાશમાં ઉડાડે છે અને ધૂળ ચાટતો પણ કરે છે. યુદ્ધિ તેમાં ભાગ ભજવે છે ખરી, પરંતુ તે માનસના કાબૂમાં રહીને જ.

પ્રમોદનાં દુષ્કૃત્યો અને મૂર્ખતાઓને કારણે તેને તુચ્છકારવો

- નાહી, પણ જો તે ધૂળચાટતી સ્થિતિમાંથી ઊભો થઈને હવે સીધે માર્ગે ચાલવાની ઈચ્છા રાખી રહ્યો છે, તો તેને મદદમાં પોતાનો હાથ ધીરવો એ કિરીટને એક સુકૃત્ય લાગ્યું.

હજી સામાન ખડકીમાં જ પડ્યો હતો. ખડકીનાં દ્વાર પાસે ઊભાં ઊભાં જ તેણે બધા પત્રો વાંચ્યા હતા અને તે વિચારને ઘોડે ચડીને દોડતો હતો.

એટલામાં ખડકી પાસે થઈને એક પડોશી નીકળ્યો. તે જરા ઊભો રહ્યો અને કિરીટને જોઈને બોલ્યો: “ક્યારે આવ્યા કિરીટભાઈ ? ખૂબ મુસાફરી કરી ?”

“હા, ખૂબ મુસાફરી કરી. અત્યારે જ ચાલ્યો આવું છું. તમે લુગડાં બદલીને ક્યાં ચાલ્યા ?”

“ન્યાતમાં અત્યારે જ એક મરણ થયું છે. ચાલો આવવું છે ?”

“કાણું મરી ગયું ?”

“પેલા જગતપ્રસાદની વહુ કસુવાવડમાં મરી ગઈ.”

“જગતપ્રસાદની વહુ ? કઈ, હમણાં પરણ્યો’તો તે ?”

“હા ! તમે લગ્ન અટકાવવા મહેનત કરી’તી તે જ !”

“અરરર ! બિચારી મરી ગઈ ?” કિરીટ કમકમી ગયો: “ચાલો, આવું છું. આ સામાન મૂકીને કપડાં બદલી આવું છું. તમે જરા ઊભા રહો. આપણે સાથે જ જઈએ.”

પાંચ મિનિટમાં સામાન પરશાળમાં મૂકી, કપડાં બદલી તે જગતપ્રસાદને ત્યાં ચાલ્યો.

શાણપણ માટે ઠોકર ખાવી જ જોઈએ ?

નામી અંધાઈ રહી હતી તે વખતે કિરીટ જગતપ્રસાદને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. કેટલાકને આશ્ચર્ય થયું, કેટલાકને એના આગમનમાં વ્યંગનું સૂચન લાગ્યું, કોઈને એમ પણ લાગ્યું કે જગતપ્રસાદના પિતાને તે હસવા આવ્યો હતો. કોઈ કોઈ ન્યાતીલાઓ કિરીટના વદન ભણી તાકી રહ્યા હતા અને જાણે તેની વદનરેખાઓમાંથી સાંભળી રહ્યા હતા: “કેમ શેઠ ! નાનકડી છોકરીને વેચાતી લઈને દીકરાને ગુપચુપ પરણાવી દીધો, તેનું ફળ હવે ચાખ્યું ને ?”

પણ કિરીટ એવા કોઈ મનોભાવ સાથે ગયો જ નહોતો. એક છેવાડે ખૂણે જગતપ્રસાદ બેઠો હતો. તેના કપાળે ભૂસી નાંખેલો કંકુનો ચાંદલો બાસતો હતો. તેની આંખો તાળાં સુકાયલાં આંસુથી ઘેરાયલી હતી. તેના વદન પર કિરીટે કરુણા પથરાયલી જોઈ. તેના પિતાની આંખમાં તો કરડાકી હતી, પરંતુ જગતપ્રસાદની આંખમાં કિરીટે શરમ જોઈ. કિરીટને જોતાં જ તેણે નીચું માથું ધાલ્યું.

કિરીટ જઈને એક બાજુએ બેઠો. થોડી વારે જગતપ્રસાદ ઊઠીને તેની પાસે આવ્યો અને બેઠો. તેણે પૂછ્યું: “કિરીટભાઈ ! ક્યારે આવ્યા ?”

“અત્યારમાં જ આવ્યો. આવતાં વાત આ ખબર મળી એટલે અહીં આવ્યો.”

“હમણાં તો રહેવાના જ છો ને?”

“હા.”

અને બેઠ ચૂપ જ રહી ગયા. એકઠા થએલાઓ તેમને જોઈ રહ્યા. કેટલાકને આશ્ચર્ય પણ થયું.

એટલામાં નનામી ઘરમાં ગઈ અને થોડી વારે મુડકું નનામીમાં બંધાઈને બહાર નીકળ્યું એટલે સૌ નીકળી પડ્યા. કિરીટ પણ સૌની સાથે સ્મશાને ગયો.

રાત્રે જ્યારે તે પ્રમોદના પત્રનો જવાબ લખવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એકાએક તેણે જગતપ્રસાદને પોતાને ત્યાં આવેલો જોયો.

“આવો, જગતપ્રસાદભાઈ! શી ખબર છે?”

“ખબર તો તમે જાણો છો. હું અભાગિયો માણસ છું. હું હાંદગીમાં સુખી ન થયો તે ન જ થયો.”

“સાચી વાત. પણ સુખી થવાનો તમારો માર્ગ સાચો હતો એમ તમને લાગે છે ખરું?”

“એક વાર લાગતું હતું, હવે નથી લાગતું. તમારા શબ્દો અત્યારે સાંભરે છે.” એમ કહેતાં જગતપ્રસાદની આંખો ભીની થઈ.

“હવે જગ્યા ત્યારથી સ્થવાર ગણો, જગતપ્રસાદભાઈ!”

“પણ મારું દુર્ભાગ્ય હજી આગળનું આગળ છે.”

“એટલે?”

“હજી મારે એક વાર પરણવાનું છે!”

“તો પરણી લ્યો!”

“તમે મશ્કરીમાં બોલો છો?”

“ના. તમારા જેવા દુઃખી માણસની મશ્કરી હું કરું નહિ.

તમારી મને દયા આવે છે.”

“તેથી તો હું તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે મને માર્ગ બતાવો.”

“જ્ઞાનો માર્ગ બતાવું ?”

“પિતાજી કેાઠ ખીજી કન્યા શોધવાનું કહે છે, મારે તેમ કરવું નથી.”

“ત્યારે શું કરવું છે ?”

“તમે જ મને એક વાર કહ્યું હતું તે યાદ છે ?”

“હા, જ્યાને ફરીથી ધરમાં લાવવાનું કહ્યું હતું. પણ ત્યારપછી બહુ બનાવો બની ગયા. તમે પરણ્યા અને રાંડ્યા. સંયોગો અને માનસ બદલાઈ ગયાં. હજી તમારા પિતાજી અને તમારી વચ્ચે મતભેદ હોય તેમ લાગે છે. હું ધારું છું કે જ્યાને પાછી લાવવાનું હવે શક્ય નથી. તમને તે શક્ય લાગે છે ?”

“મને કશી ખબર નથી; પણ પિતાજીની વાત મને રુચતી નથી. અને ખીજી બાળ્યે જ્યાને પાછી લાવવી એ શક્ય હોય તોપણ ધરમાં કાયમનો કંકાસ પેસે. હવે મારે કરવું શું ?”

“એકલા જીંદગી પૂરી કરવી.”

જગતપ્રસાદ મૂગો મૂગો ફિરીટની સામે તાકી રહ્યો. ફિરીટ જરા હસકેરાઈને બોલ્યો: “માફ કરજો જગતપ્રસાદભાઈ, તમારે સુખી થવું છે અને તે માટે જોઈતી હિંમત તમારી પાસે નથી. તમારા જોવા માણુસે માઆપ કહે તેમ કરીને ધરમાં રોટલા ખાધા કરવા એજ સારું છે.”

જગતપ્રસાદે કશુંયે બોલ્યા વિના નીચું માથું ધાલ્યું.

ફિરીટ આગળ બોલ્યો: “હજી પણ હિંમત હોય તો જાઓ જ્યા પાસે, તમારું દિલ ખુલ્લું કરો, ખોટી પતરાજી છોડી દો, અને એ સંસ્કારી ને શાણી બાઈની તમને સહાનુભૂતિ મળશે.”

તિરસ્કાર નહિ મળે એવી મારી ખાત્રી છે. તે જરૂર હા કહેશે, તમારી સાથે આવીને રહેશે અને માઆપને એ વાત અણગમતી હોય તો તમારા સુખ માટે તમે જુદા રહો તો એમાં ખોટું શું છે ? છે એટલી હિંમત ?”

“હા !” તુરત જગતપ્રસાદે જવાબ આપ્યો : “પણ મને ટેકા તમે આપો એવી મારી વિનંતિ છે.”

“હું તો ટેકા આપું છું જ. કોઈ કહે કે તમે ખોટું કામ કર્યું છે તો તેને લાવજો મારી પાસે, હું સમજાવીશ. પણ તમારા પિતાને સમજાવવાની શક્તિ મારામાં નથી. એક સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી બાળાને જેઓ ઓળખી ન શક્યા અને કોર્ટનો મામલો ઊભો થતાંસુધી જેઓને સાન ન આવી તેઓને સમજાવવાંય નકામાં છે.”

“હું બીજી રીતનો ટેકા માંગું છું. હું અને તમે બેઉ સુરત જઈએ.”

“એ તે કેવી વાત ! મારું તમારી સાથે શું કામ ?”

“તમે જ એક વાર જયાનો પત્ર લાવ્યા હતા.”

“હા, પણ તેને તો બહુ વખત થઈ ગયો. ત્યારપછી મારો તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ નથી. વળી જેમ તમારાં માતાપિતા અને તમારી વચ્ચે મતભેદ છે, તેમ ત્યાં ય જયા અને તેના પિતાની વચ્ચે મતભેદ છે. એ સ્થિતિમાં હું તમારી સાથે આવું તો મારી સ્થિતિ કેવી કફેડી થાય ?”

“એ પણ સાચી વાત.”

“વળી એ સાથે એક બીજી વાત પૂછી લઉં. બીજી કન્યા મળવાના અસંભવથી પ્રેરાઈને તમે જયાને પાછીલાવવા ઇચ્છો છો ?”

“કેવળ અસંભવ તો નથી જ. પૈસા ખર્ચાને બીજી વાર પરફો તોમ ત્રીજી વાર પણ પરણી શકું, અને પિતાજીની તેવી જ

ધ્વિષ્ટા છે. પણ જયાના ગુણોનો હવે મને ખ્યાલ આવે છે. કોઇને પણ એવી સ્ત્રી મળવી મુશ્કેલ છે, એ કારણે જયાને હું પસંદ કરું છું અને વળી કેસ પતી ગયા પછી પિતાની ધ્વિષ્ટાની સામે થઈને તેણે મને પત્ર લખ્યો એ એની હિંમત અને કિંમત એ બેઉનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી.”

“તમે ઠીક સમજ્યા છો. હવે જો તમે મને કહો તો હું તમને ખીજી રીતે મદદ કરું. જો કે તમારી સાથે સુરત આવવાનું તો મારાથી નહિ જ બને.”

“ગમે તે રીતે તમે મને મદદ કરો, અને જયા ફરીથી મારા ઘરમાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરી આપો. એ માટે એક વાર માઆપને નાખુશ કરવાં પડે અને ઘર છોડવું પડે તો તેમ કરવા હું હવે તો તૈયાર છું.”

“તો ઠીક. તમે મને ચાર દિવસ પછી મળજો.”

“વારુ, પણ આ વાત કોઇને કાને ન જાય.”

“કેમ ? વળી પાછી હિંમત જીડી ગઇ ?”

“નહિ, તેમ નથી. નકામી અફવાઓ ઉડ્યા કરે તે ઠીક નથી. મારું વધારે ખરાબ તો અફવાઓએ કર્યું છે. સમય આવ્યે હિંમતથી એક કામ કર્યા પછી લોકો ભલે ટીકાઓ કરે, તે વેઠી લઇશ; પણ તે પહેલાંની અફવાઓથી તો તોઆહ પોકારી જવાય છે.”

કિરીટને હસવું આવ્યું. અફવાઓએ તેને પણ કાંઇ ઓછો સતાવ્યો નહોતો. તેણે કહ્યું: “તમારી અને મારી વચ્ચેની વાત વડોદરામાં કોઇ નહિ જાણે. તે માટે જ કદાચ તમે મારે ત્યાં રાતને વખતે આવ્યા હશો.”

“હા, એમ જ છે.” ઉઠતાં ઉઠતાં જગતપ્રસાદના વદન પર પણ સ્મિતની આછી લહરિ આવી અને ઉડી ગઇ.

જગતપ્રસાદ ગયો એટલે કિરીટ સુશીલને એક પત્ર લખી નાંખ્યો અને તેને બે દિવસની રજા લઈ પોતા પાસે વડોદરા આવવા લખ્યું. તેનો ઇરાદો સુશીલને જ્યાં પાસે મોકલવાનો હતો અને એક રીતે એ કુટુંબ ઉપર સુશીલ જે પ્રભાવ પાડી શકે તે પ્રભાવ પોતે હવે પાડી શકે તેમ નહોતું.

પત્ર લખી રહ્યા પછી જ્યાંની મૂર્તિ કિરીટની આંખો સામે આવીને ઊભી રહી. તે મૂર્તિમાંથી નમ્રતા અને શાણપણનાં તેજ સ્ફુરતાં હતાં. એ જ જ્યાં એક વાર જગતપ્રસાદને અળખામણી લાગતી હતી-અભિમાનની લાગતી હતી. એના ગુણો જ જગતપ્રસાદને દોષોરૂપ અને સ્વમાનનો ધાત કરનારા લાગતા હતા ! એ સ્ત્રી ઉપર પોતાની છાપ પાડવાને તે ઘેલો અને અત્યાચારી બન્યો હતો, અને પરિણામે બેઉ છૂટાં પડ્યાં હતાં.

આજે પરિસ્થિતિના પરિવર્તને જગતપ્રસાદને જ્યાંના ગુણો જોતાં શીખવ્યું હતું. કિરીટને આશ્ચર્ય થતું હતું. વિધવિધ અનુભવો માણસને જે શાણપણ શીખવે છે તે સેંકડો પુસ્તકો શીખવતાં નથી, એ કેટલું સત્ય હતું ! જે કાંઈ જગતપ્રસાદના સંબંધમાં સત્ય હતું તે જ પ્રમોદના સંબંધમાં પણ સત્ય હતું. તેણેય તરેહતરેહના અનુભવો લીધા હતા અને તેનામાં હવે શાણપણ આવ્યું હતું એમ કિરીટને પ્રમોદના પત્ર પરથી લાગતું હતું.

તો પછી શાણપણ માટે મનુષ્યે ઠોકર ખાવી એ શું અનિવાર્ય છે ?

આ પ્રશ્ને કિરીટને વિચારમાં મશગુલ બનાવી મૂક્યો. ઠોકર ખાવાથી ડહાપણ આવતું હોય, તોપણ ડાહપણ માટે ઠોકર ખાવી જ જોઈએ એમ કાંઈ ફલિત થતું નથી. તરેહતરેહના અભિલાષો ઉપજે અને માણસ મનની વિષમ સ્થિતિમાં તેની પાછળ દોડે તો તેને ઠોકર ખાવી પણ પડે. અને પછી મનની

શાણુપણુ માટે ઠોકર ખાવી જ જોઈએ ?

૪૧૭

વિષમતા એ એક નબળાઈ છે એવું તેને સૂઝે. એક સ્ત્રી સાથે જીવનનો સંબંધ બાંધતાં એવી નબળાઈઓ વારંવાર દાખવવી પડે એ શું બચાંકર નથી ?

મનની એ વિવશ સ્થિતિ જ ટાળવી જોઈએ : પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનાવવાનાં કાંઈક મારવા કરતાં મનને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બનાવીને તેમાં સુખને શોધવું એ જ હિતકારક છે. એવા વિચારને અંતે કિરીટ પ્રમોદને પત્ર લખવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૬૧

પ્રમોદને પત્ર

“પ્રિય ભાઈ પ્રમોદ !

“તારો પત્ર મળ્યો, તે સાથે વીરમગામથી લખાયેલા બીજા બે પત્રો ઉપરથી બહેન સુંદરના અને મામાના મૃત્યુના સમાચાર જાણી અત્યંત ખેદ થયો.

“તારો પત્ર મેં શોક, આશ્ચર્ય અને આનંદની ત્રિવિધ લાગણી સાથે વાંચ્યો છે. શોક થયો, કારણકે બે આપ્તજનોનાં મૃત્યુના શોકથી અને વિષમ સંયોગોથી તું ઘેરાઈ ગયો છે. આ વિષમતા કાંઈક અંશે તેં પોતે જ ઉત્પન્ન કરી છે, અને તારા પત્ર પરથી જણાય છે કે તે સંબંધી તારી પોતાની જવાબદારી તું સમજે છે, અને તેથી મને આનંદ થયો છે.

“લગ્ન દિલ અને દેહ બેઉ માંગે છે, એ તો જાણીતી વાત છે. તને એક સ્થાનેથી એ બેઉ મળ્યાં હતાં, પણ તું તેથી તૃપ્ત ન થયો. તારી દેહવાસના તોફાની હતી. એ તૃપ્તિ તેં બીજે માર્ગે શોધી, તો ત્યાં તને દિલ મળ્યું નહિ. બેઉથી તારે છૂટવું પડ્યું, ખેર; હવે વળી તું ત્રીજે સ્થળેથી એ બેઉ મેળવવા ચાહે છે, ખરું ને ? પણ એ ત્રીજે સ્થળેથી તું તૃપ્તિ અનુભવશે તેની તું કોઈરીતે ખાત્રી આપી શકે છે ?

“હું નથી માની શકતો. તારું મન હું જોઈ ચૂક્યો છું. તું

તરંગી બાળક જેવો છે. નવાં નવાં રમકડાંનો અભિલાષ તું સેવે છે, તે મેળવે છે અને બાંગીતોડીને ફેંકી દે છે. તારા એ મનને તું સંપૂર્ણ રીતે પિછાણી ન શકે તો તું આખી જીંદગીમાં કદાપિ લગ્નજીવનથી સુખી-સંતોષી થઈ શકે એમ હું માનતો જ નથી.

“તું અત્યારે કીર્તિદાને સંભારે છે અને કહે છે કે તું એક વાર તેને ચાહતો હતો અને હવે તેને પરણીને તું સુખી થઈ શકીશ ! તું હજી પણ કેવો મૂર્ખ છે ! પુલીનાને તું કાંઈ ઓછી ચાહતો નહોતો, વર્ષોમુધીનો તમારો પરિચય હતો, છતાં તું તેનાથી સુખી ન થયો, તે કેમ ભૂલી જાય છે ? આટલા લાંબા પરિચય અને પ્રણય પછી, બેઠના સરસ વિદ્યાભ્યાસ પછી, બેઠને પોતપોતાનાં જીવનસ્વપ્નેનો વિનિમય કરવાની ખૂબ તક મળ્યા પછી, જો તું સુખી ન જ થયો હોય, તો તારામાં કાંઈકની ખામી છે તેનું તને જ્ઞાન નથી એમ હું માનું છું. કીર્તિદામાં એવું શું છે કે જે પુલીનામાં નહોતું તે મને કહીશ ?

“પણ લગ્ન દિલ અને દેહ માંગે છે અને આપે પણ છે. તું પુલીના પાસેથી જે માંગી રહ્યો હતો તે તું તેને આપી રહ્યો નહોતો, તે તું ઉંડો વિચાર કરી જોઈશ તો તને સમજશે. લગ્ન પરસ્પરનું સ્વાર્પણ માંગે છે. પુલીના રસિકતા અને લાગણીઓની પ્રતિમા સમી હતી, જ્યારે તું તેનો ઉપભોગ જ કરતો હતો. એ ઉપભોગના અસંતોષે તને ગાંડો બનાવ્યો. પુલીનાનો દોષ કશો નહોતો. તારામાં જો સાંમી સમર્પણવૃત્તિ હોત તો તું તારા એ અસંતોષને પ્રેમના અગ્નિમાં હોમીને વધુ નિર્મળ બન્યો હોત, તું ગાંડો બનીને બેવફા થયો ન હોત. પણ એટલું જ સામું સમર્પણ કરવાને તૈયાર ન હોય તે પતિને પ્રેમાળ અને સમજી પત્ની તુરત પિછાણી જાય છે. પુલીના તને પિછાણી

ગઈ. લગ્ન પછી તેને માટે બહાર નીકળવાની એક બારી ખુલ્લી હતી તેમાંથી તે નીકળી ગઈ. પદ્મા એવી રીતે નીકળી શકે તેમ નહોતું, છતાં તે તેને કાયદાબાજીથી દિવાલમાં ગાબડું પાડીને બહાર હાંકી કાઢી.

“પ્રમોદ! જે પતિ કે પત્ની કેવળ તન-મનના ઉપભોગના અભિલાષોમાં જ મત્ત કર્યા કરે છે, તેઓ તારા જેવા જ કડવા અનુભવોનો ભોગ બને છે. તેમના અભિલાષોનો અંત જ હોતો નથી. તેને હું તો અભિલાષ નહિ પણ તૃષ્ણા જ કહું. તે આગળ ને આગળ વધ્યા જ કરે. પ્રાપ્ત વસ્તુમાં તેઓને કદાપિ સંતોષ મળતો નથી. દૂરસ્થ વસ્તુઓનું મૂલ્ય તેમની આંખોને વધુ દેખાય છે, અને એ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થતાં પુનઃ તેમની તૃષ્ણા આગળ દોડવા લાગે છે. એવાં તૃષ્ણાતુર મનનાં દંપતીઓનાં સુખસ્વપ્નોનો અંત કયાં ?

“અજમાયશી લગ્નોની પ્રથા અમેરિકામાં ચાલે છે, તેવી આપણા દેશમાં ચાલે તો દંપતીઓ વધારે સુખાનુભવ કરે એમ તું કદાચ કહીશ. સમતા-વિષમતાનું માપ કાઢીને પછી સમતા માલૂમ પડ્યે પાકું લગ્ન કરવું એવો તેમનો નિર્ધાર હોય છે. પરંતુ એવી રીતે થએલાં લગ્નો પણ નિષ્ફળ નીવડ્યાના અને તૂટ્યાના દાખલાઓ મળે છે તેનું કારણ તેં કોઈવાર શોધ્યું છે ? અને અજમાયશ વિના થએલાં લગ્નો સફળ નીવડ્યાના દાખલાઓનું રહસ્ય તેં કોઈવાર તપાસ્યું છે ?

“લગ્ન અજમાયશી હોય, કે બીનઅજમાયશી હોય, જે પતિ પત્નીનાં મન વિવશ હોય છે, બાળકો જેવાં તરંગી હોય છે, સ્વાર્પણ માટે તત્પર નહિ પણ શોષણ માટે તૃષ્ણાતુર હોય છે, તેઓ કદાપિ સુખાનુભવ કરી શકતાં નથી; તેથી ઉલટું સ્વવશ મનવાળાં દંપતી પરસ્પરમાં સમતાની શોધ કરીને પ્રેમવૃદ્ધિ કરે છે અને

તેમાં જ સુખનો અનુભવ કરે છે.

“વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી છૂટવાને મને જે થોડો સમય થયો છે, તે દરમ્યાન મેં જે કાંઈ જોયું અને હું જે કાંઈ સમજ્યો તે ઉપરથી હું તને એટલું કહી શકું છું કે એ માનવપ્રકૃતિઓમાં સંપૂર્ણ સમતા શોધવાથી પણ કદાપિ સાંપડવાની નથી. એ સમતા નિષ્પન્ન કરવાને તો મથન કરવું જોઈએ, મનને કેળવવું જોઈએ. વિષમતા શોધીને અસંતુષ્ટ બનનારું મન પણ વિષમતાઓના ઢગલામાંથી સમતા શોધીને સંતોષ મેળવી શકે છે. આપણી સમક્ષ જોઈએ તેવાં દંપતીઓના દાખલા છે. એક બીજાને ઝોળખ્યા વિના પરણેલાં પતિપત્નીના સુખી સંતોષી જોડાંય જોઈએ છીએ, અને અજમાયશી લગ્ન પછી પાકું લગ્ન કરનારાં પતિપત્નીનાં દુઃખી જોડાં પણ જોઈએ છીએ. બાહ્ય સમતાથી દંપતીનું આંતર જીવન સુખી નીવડે છે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય તેમ નથી; આંતર સમતા ઉત્પન્ન કર્યે જ તે સુખી નીવડે છે એ તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ આંતર સમતા બાહ્ય સમતા ઉપર જ આધાર રાખે છે, એમ તો તારો પોતાનો અનુભવ જ ના કહે છે, તો એ સમતા આવે કેવી રીતે ? તે માટે એક બળની જરૂર છે અને એ બળ સંયમનું.

“જેજે, દમન અને સંયમનો ખીચડો ન કરી નાંખીશ. દમન અનિષ્ટ છે, સંયમ ઇષ્ટ છે. દમન માત્ર ઊર્મિશીલતાનો આવિષ્કાર છે, સંયમ અભ્યાસથી સિદ્ધ થાય છે. દંપતીએ અભ્યાસવડે સંયમ શીખવો જોઈએ અને તે દ્વારા જ તેઓ પરસ્પરમાં સમતા શોધી શકે છે. તેં એ અભ્યાસ નથી સેવ્યો. તું તો ઊર્મિની પાછળ પાછળ આથડ્યો છું અને માયાવી સંતોષ માટે તેં ફાંફાં માર્યાં છે.

। “મારા કથનનું તાત્પર્ય માત્ર એક જ છે. પરિણીત જીવનના

સુખ માટે પૂર્વપ્રણયી જીવનની અપેક્ષા તું છોડી દે. પૂર્વપ્રણય હોય તો જ પરિણય પછી પ્રેમ જન્મે એ એક ધખારો છે, અને એ ધખારાએ તારું માથું ફેરવી નાંખ્યું છે. તેં ખાધેલી ઠોકરોની પાછળ એ ધખારો જ માત્ર છે એમ હું જોઈ શકું છું. ફાલેજમાં તું ગયા પછીથી આજસુધીનું તારું સરવૈયું તપાસી જા, અને એ ધખારાએ તારી પાસે કરાવેલાં આચરણોનું લાંબું ઉધારપાસું તને દેખાયા વિના નહિ રહે.

“તું સમજ ગયો હોઈશ કે કીર્તિદાને પરણવાની તારી ઝંખનાને હઠાવવા માટે હું આ લખું છું. વાત સાચી છે. કીર્તિદાને તું એક વાર ચાહતો હતો, તેથી તું તેને પરણીને સુખી થઈશ, એ તારો ધખારો છોડાવવા માટે હું આમ લખું છું એ પણ ખરું છે. કીર્તિદા તને મળે તેમ નથી કારણકે તે તો આરની પરણી ગઈ છે, પરંતુ તે કુંવારી હોત તો એ હું તને એ લગ્ન કરવાની ના કહેત.

“હું પૂછું છું કે તેં જે બહુવિધ ઠોકરો ખાધી છે, તે પછી પૂર્વપ્રણયવાળી પત્નીની જ ઝંખના તને હજી કેમ રહ્યા કરે છે? પ્રણયસાધનામાં જે કેફ રહેસો હોય છે એ કેફ જ ચોમેર પ્રેમનાં ઝાંઝવાં જોઈ રહ્યો હોય છે, અને એ કેફ ઊતરી જાય છે ત્યારે પ્રણયસિદ્ધ લગ્નનાં દંપતીઓ પણ અસંતુષ્ટ બને છે. પૂર્વ લગ્ન પછીની પ્રણયસિદ્ધિ તેં એકંદે વાર કરી નથી. પદ્માને પણ તેં અન્યાય કર્યો છે. પુલીના જેવી તે વિદુષી નથી, અરુણા જેવી સૌંદર્યવતી નથી અને કદાચ તેનામાં એના જેવી અધીનતા પણ નહિ હોય; કોઈ સીનેમા-નટીનું ચાંચલ્ય કે જ્ઞાતયૌવનાનું મધમધતું કૌમાર્ય પણ તેનામાં નથી. છતાં તેનામાં જે કંઈ છે તે હવે તને ખીજે ક્યાંયથી મળે તેમ હું માનતો નથી. તેનામાં અણખોટયું દિલ છે, તલસતો દેહ છે,

પ્રેમની ફૂંક છે. એ દિલને તેં કોઇ વાર પણ મીઠી ફૂંક મારી નેહ હોત તો તેમાંથી પ્રેમની જ્વાળા પ્રકટી શકી હોત, પણ તેં એ તક જ લીધી નથી. તેં અવનવી ભિંમિંઓ અને વિચિત્ર ઝંખનાઓ પાછળ ભ્રમીને મનને નિરંકુશતાનો જેટલો અભ્યાસ કરાવ્યો છે, તેટલો એક છૂપા અગ્નિને શ્વાસ રુધીને ફૂંક મારવા જેવો અભ્યાસ કરવા જ દીધો નથી.

“હવે જ્યારે તું જાણી ચૂક્યો છે કે પદ્માનું તન કલુષિત થયું હોવા છતાં તેનું મન કલુષિત થયું નહોતું; તન કલુષિત થયું તેનું કારણ પણ સુંદર હતી અને અજ્ઞાન દશામાં પદ્મા પર ગજબ ગુજર્યો હતો; ત્યારે હું તને કહેવાની હિંમત કરું છું કે તું હવે પદ્માને અપનાવી લે, તો તું ખીજ અનુભવો કરતાં વધારે સુખદ અનુભવો કરી શકીશ. પદ્માની તારી પ્રયેની ભક્તિની વાત હું શી કરું ? મારે ત્યાં તે જેટલો સમય રહી, તેટલો સમય તેણે તારી છબીનું ધ્યાન ધરીને જ ગાવ્યો છે. એક ત્યક્તા સ્ત્રીનું પણ એટલું પવિત્ર મન હોઈ શકે છે તે મને પદ્માએ જ બતાવી આપ્યું છે. અને એની પવિત્રતાએ જ મને એનો એટલો પક્ષપાતી બનાવ્યો છે કે પદ્માના રક્ષણને ખાતર મેં ખીજ કોઈની કે કશાની પરવા રાખી નથી.

“પતિ પત્નીનો નિર્દયતાથી ત્યાગ કરે ત્યારે સ્ત્રીમાં પ્રકોપ જાગે એ સ્વાભાવિક હોય છે. પદ્માનો એ પ્રકોપ તેની પોતાની જાત પર ઊતર્યો છે, પણ તારું અમંગળ એણે કદાપિ વાંચ્યું નથી. લગ્નની પાછળ રહેલી ઉંચી ભાવનાશીલતાની જ એ કદાચ અસર હશે. એ ભાવનાશીલતા પતિ-પત્ની બેઉમાં હોય એ જ સાચું દંપતી એવી હવે મેં ‘દંપતી’ની વ્યાખ્યા બાંધી છે. એને લાગણીવેડા કહેનારા પણ મારા કેટલાક મિત્રો છે. અને એ જો લાગણીવેડા હોય, તોપણ લેબડ-દેવડના કરારજેવાં, શરતો વડે

નિયંત્રિત થનારાં અને હક્ક-મૂડીની વહેંચણીને અનુસરનારાં લગ્નો કરતાં એ લાગણીવેડાવાળા દાંપત્યને હું વધારે પવિત્ર અને આવશ્યક માનું છું.

“તારી એક મુશ્કેલી હું ટાળીશ. જો તું પદ્માને સ્વીકારીશ, તો તેના બાળકનો ભાર હું ઉંચકીશ. તેને મારે ત્યાં રાખીને હું ઉછેરીશ.

“તું હજાર રૂપિયા ઉછીના માંગે છે. અત્યારે મારી પાસે રૂ. ૫૦૦ છે તે તને ટપાલ દ્વારા મોકલું છું, બીજા ૫૦૦ રૂપિયા બે દિવસ પછી મોકલીશ.

“બસ, અત્યારે તો જોટલું લખવાનું સાંભર્યું તેટલું લખું છું. પછી સાંભરશે તો પછી લખીશ. પણ તારો જવાબ મને સત્વર મળે એવી ઈચ્છા અંતરમાં તુમુલ યુદ્ધ મચાવી રહી છે. એનું એક કારણ પણ છે, પણ તે અત્યારે નહિ જણાવું.

“લી. તારો...કિરીટ”

પ્રકરણ ૬૨

આશ્રમમાં મેળાપ

પ્રમોદને પત્ર લખી રહ્યા પછી કેટલીક વારસુધી પ્રમોદ અને પદ્મા કિરીટના મગજમાં ઘૂમી રહ્યાં. પ્રમોદ પોતાની દરખાસ્ત સ્વીકારશે કે નહિ તેના સંકલ્પ-વિકલ્પ તેને થયા કરતા હતા.

પદ્માને આશ્રમમાં મૂક્યા પછીના કશા સમાચાર કિરીટને મળ્યા નહોતા. સુશીલ તેની સંભાળ લેતો હશે એવો તેને વિશ્વાસ હતો. છતાં પદ્માને એક પત્ર લખીને તેના કુશળ વર્તમાન જાણવાની તેને ઇચ્છા થઈ. તેણે પત્ર લખી નાંખ્યો અને તે સાથે તેને સમાચાર પણ લખ્યા કે સુંદર તથા સોમચંદ શેઠ ગુજરી ગયાં છે. પ્રમોદ સંબંધી કશા સમાચાર પદ્માને આપવાનું તેને ઉચિત ન લાગ્યું.

આશ્રમમાં પદ્માને એ પત્ર મળ્યો ત્યારે તે ચોંકી ગઈ. થોડા દિવસને અંતરે સુંદરનું અને તેના પિતાનું મરણ થયું એ કાંઈ સામાન્ય ઘટના નહોતી. તે આશ્રમમાં આવ્યા પછી એક જ નવીન વાત માત્ર જાણી શકી હતી અને તે તેને કપિલાએ જ કહી હતી કે પ્રમોદે કોઈ દક્ષિણી યુવતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પદ્મા એવું અનુમાન કરતી જ હતી. પુલીના અને પ્રમોદનો બંધન વહાર તેણે નજરેાનજર જોયો હતો, એટલે લગ્નની ખબર તેને

ખાસ આશ્ચર્ય પમાડનારી નહોતી બની; પરંતુ ત્યારપછી વીરમ-ગામમાં બનેલા બનાવોની તેને કશી ખબર નહોતી. આ ઓચિંતા સમાચારે તેને કાંઈ કાંઈ તર્કો દોડાવનારી બનાવી મૂકી.

પદ્માનો એક તર્ક એવો પણ હતો કે સુંદર કદાચ ગર્ભપાત કરવાના ચત્રમાં મૃત્યુ પામી હોય. સોમચંદ શેઠ કદાચ વૃદ્ધ અવસ્થા કે દર્દનો ભોગ થઈને મૃત્યુ પામ્યા હોય એટલું જ તે કલ્પી શકી.

એ દિવસસુધી તેના ચિત્તમાં સુંદર ઘૂમી રહી. તેના મૃત્યુનું કારણ અને વીગત જાણવાની ઇચ્છાને તે રુધી શકી નહિ. કિરીટને કુશળ વર્તમાનનો વળતો પત્ર લખવો અને તેમાં સુંદરના મૃત્યુ સંબંધી વિશેષ સમાચાર પૂછવા એવો વિચાર કરીને તેણે કાગળ પેન્સીલ લીધાં.

તેણે કાગળમાં પૂરી એક લીટી પણ લખી નહોતી, એટલામાં આશ્રમનો એક નોકર તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “તમને કોઈ ગૃહસ્થ મળવા આવ્યા છે.”

આશ્રમમાં તેને મળવા આવનાર કિરીટ સિવાય બીજાનું કોણ હોય ? તેણે પૂછ્યું: “વડોદરાથી કિરીટલાલ આવ્યા છે ?”

“આ કાગળમાં તેમણે પોતાનું નામ લખ્યું છે” એમ કહેતાં નોકરે કાગળનો નાનો ટુકડો પદ્માના હાથમાં મૂક્યો.

પદ્માએ નામ વાંચ્યું, આંખો ચોળીને ફરીથી વાંચ્યું અને તે એ અક્ષરે સામે તાકી જ રહી. “પ્રમોદલાલ વડીલ” પોતાને મળવા આવ્યા છે એ વાત પદ્મા ન માની શકી હોત-જો તે તેના અક્ષરોને ન ઓળખતી હોત. તે સ્તબ્ધ-સ્થિર બની ગઈ.

“તે મને કેમ મળવા આવ્યા હશે ?” એ પ્રશ્નના ઉકેલમાં જ તે એટલી ચુંચવાઈ ગઈ કે પ્રમોદને મળવાની હા કહેવી કે ના કહેવી તે સંબંધી તેણે કશો વિચાર જ ન કર્યો. નોકરે તેને પૂછ્યું: “તમને અહીં બોલાવવા છે કે તમે ઓશીસમાં આવો છો ?”

“હું !” પદ્મા જાણે કે ઉધમાંથી ઝબકીને જાગી.

“ન મળતું હોય તો ના કહું, એટલે ચાલ્યા જાય.”

“હા, ભલે જાય...ના, ના,...થોડી વાર તેમને ત્યાં બેસવાનું કહો.”

“અને સાહેબે પૂછાવ્યું છે કે એ તમારા કાંઈ સગા છે કે નહિ ?”

“સગા ? સગા નથી; ના, ના, સગા થાય ખરા. પણ તેમને ઓશીસમાં જ બેસાડો ને, હું આવું છું.”

પદ્મા હતપ્રુદ્ધ બની ગઈ હતી. પ્રમોદનુ આગમન પોતા માટે હર્ષોત્પાદક હતું કે શોકજનક હતું તે પણ તેને સમજાયું નહિ. તેનું મન ડામાડોળ થવા લાગ્યું. તેણે મળવા જવાની હા કહી હતી, પણ જવું કે નહિ તેનો તેણે નિશ્ચય કર્યો નહોતો. “મને કેમ મળવા આવ્યા છે ” એટલું પોતે પૂછાવ્યું હોત તોયે ઠીક હતું, એમ પણ તેને હવે સૂઝ્યું. ચંચળ ચિત્તે તેણે બીજા સાડી પહેરી લેવા ખુંટી તરફ હાથ લંબાવ્યો, એટલામાં તેણે સંબોધન સાંભળ્યું: “પદ્મા!”

કપિલાનો એ સ્વર હતો. તેની પાછળ પ્રમોદ આવતો હતો. પદ્માએ ભયચકિત દૃષ્ટિએ આંડું જોઈ વાળ્યું.

કપિલાએ કહ્યું: “એમ આડું શાને જુએ છે ? પ્રમોદલાલ તને તેડવા આવ્યા છે.”

“કેમ ?”

“તે હું શું જાણું ? તું જ પૂછી જો !”

એમ કહી કપિલા ચાલી ગઈ અને ઓરડીમાં પ્રમોદ અને પદ્મા એકલાં રહ્યાં; પારણામાં સૂતેલું બાળક પણ ત્યાં હતું.

થોડી ક્ષણો મૌન પ્રસરી રહ્યું. પ્રમોદે એ ઓરડીમાંનું પદ્માનું અનાથ જીવન જોયું, એકાદ બે ચોપડીઓ પડેલી જોઈ, પારણું

જોયું, થોડાં સાદાં વસ્ત્રો જોયાં.

“પદ્મા ! હું તને તેડવા આવ્યો છું તે તેં સાંભળ્યું ને?”

“સાંભળ્યું ખરું, પણ એ મનાય તેવી વાત નથી.”

“કેમ નથી?”

“એ પૂછી જુઓ તમને પોતાને. તમે મને ત્યજી દીધી છે, ત્યારથી તમે તમારા ઘરનાં બારણાં જ મારે માટે બંધ કર્યાં છે.”

“પણ તે ઉઘડે તો?”

“તો એ બારણાં ઉઘાડનાર હાથ કોઈ સ્વાર્થ શોધતો હશે.”

“એ સ્વાર્થ તું કયો માને છે?”

“સુંદરબહેન અને બાપાજી ગુજરી ગયાં છે, એટલે વીરમગામનું ઘર ઉઘાડું રાખવા જેવો કોઈ સ્વાર્થ હશે.”

“તને એ ખબર પડી લાગે છે ખરી.”

“એ ખબર પડી છે ખરી, પણ એકાએક બેઠ ગુજરી શાથી ગયાં?”

“એ લાંબી વાત છે, પછી કહીશ. પણ હું તને મુંબઈ તેડી જવા આવ્યો છું. તને મારે વીરમગામ રાખવી જ નથી.”

“પણ મુંબઈમાં હવે મારું શું કામ છે? એક સ્ત્રીથી સંતોષાતા નથી?”

“એ પણ લાંબી વાત છે, પદ્મા ! જો તું હા કહે તો હું તને તેડી જઈ.”

“હું હવે કેવી રીતે આવી શકું? મારી સ્થિતિ, સંયોગો, એ બધું તમે જાણો છો.”

“બધું જાણું છું. હું કેટલું જાણું છું તેની પણ તને કદાચ ખબર નહિ હોય. પણ સાંભળ, ટૂંકમાં જ કહું. બીજી સ્ત્રીથી હું છૂટો થઈ ગયો છું અને તું તથા હું પણ છૂટાં જ છીએ. છતાં ફિરીટ અને આ આશ્રમના મેનેજર કહે છે કે આપણે ફરીથી લગ્નવિધિ કરીને પરણી શકીએ.”

પદ્માને મન એ કલ્પનાતીત વાત હતી. કલ્પનામાં આવ્યા પછી પણ એ વાત તેને અશક્ય લાગતી હતી. પ્રમોદને મોઢેથી એ વાત શક્ય જણ્યા પછી પણ તેને નિરાશા ઘેરી રહી હતી.

પ્રમોદની વાતે પહેલાં પદ્માના વદન પર આનંદની તેજ પ્રસારી. તેણે પૂછ્યું: “ખરેખર?” તેણે કાંઈક આશંકાથી આગળ પૂછ્યું: “અને તમારી એવી ઈચ્છા છે?” પણ તેનું વદન પાછું પડી ગયું અને તેણે કહ્યું: “ના, ના, એવું હવે અને જ કેમ?”

“તું બાળકને કારણે ગુંચવાતી હશે, પણ તેનો ય ઉકેલ થઈ શકે તેમ છે. પણ તારી ઈચ્છા માત્ર હોવી જોઈએ.”

“શો ઉકેલ ધાર્યો છે?”

“બાળકને આશ્રમ જાળવશે. અને હું ખર્ચ આપીશ.”

“બાળકને હજી વર્ષ પણ થયું નથી, તે કેવી રીતે જાળવાય? અને આશ્રમમાં કોઈ કાંઈ પોતાનું થોડું જ હોય છે કે તે બરાબર જાળવાય?”

બાળક માટેની આટલી બધી ચિંતાએ પ્રમોદને ચકિત કર્યો. અજ્ઞાનવશ સ્થિતિમાં એ બાળકનો જન્મ થયો હતો. તેને કારણે તો તે હેરાન-હેરાન થઈ હતી. એવાં બાળકોને તો તેમની જનતાઓ ત્યજ દે છે કે મારી નાંખે છે, છતાં પદ્માને તેના ઉપર આટલી બધી મમતા હતી, એ પ્રમોદને મન ન સમજાય તેવી વાત હતી. તેણે કહ્યું: “નહિતો કિરીટ પોતે બાળકને પોતાને ત્યાં રાખવા અને ઉછેરવા તૈયાર છે.”

“ખરેખર? તેમણે એ તમને સાચેસાચું કહ્યું છે?”

“પદ્મા! તને મારા પર વિશ્વાસ નથી, ખરું? પણ હું સાચું જ કહું છું. તેણે મને લખ્યું તે ઉપરથી જ હું તને તેડવા આવ્યો છું અને બાળકને ઉછેરવા તેણે મને પત્રમાં જ કબૂલત

આપી છે.”

પદ્માના વદન ઉપર સંતોષની રેખાઓ આલેખાઈ. અત્યારના પ્રસંગનું એકંદર ચિત્ર મગજમાં આલેખતાં તેને એમ થતું હતું કે પોતે સ્વપ્ન તો જોતી નથી ? જાણે આ કોઈ માયાવી પ્રસંગ હોય તેમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. ફિરીટનું લગ્ન થયા પછી પોતે આશ્રમમાંથી નીકળીને તેને ત્યાં જઈને રહેશે, છોકરાને મોટા કરશે અને ફિરીટના ઘરમાં રહીને જીવન પૂરું કરશે, એવી જ ગણતરી એકાએક આવે. વિલક્ષણ પક્ષટો લઈ શકે એવું તેને સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહોતું.

હવે તેણે જરા સ્વસ્થતાથી પ્રમોદની સામે જોયું. પ્રમોદના વદન પર અત્યારે જેવી કોમળ રેખાઓ હતી, તેવી રેખાઓ તેણે લગ્ન પછી થોડા દિવસ માત્ર જોઈ હતી, ત્યારપછી કોઈ વાર જોઈ નહોતી. અત્યારે તેને એ જ કોમળતા ફરી આવી વસેલી દેખાઈ, અને માયાવીપણાનો તેનો ભ્રમ દૂર થયો.

“તો હું આવીશ” એટલું કહેતાંમાં તેની આંખો પૂર્વ પ્રસંગોનાં સ્મરણોથી ભીંજાઈ ગઈ, અશ્રુધારાઓ વહી નીકળી અને તે ગદગદ કંઠે બોલી: “પણ ફરી પાછા મને છોડી દેશે તો ?”

“તું જરાયે ગભરાઈશ નહિ, પદ્મા ! હું પોતે અહીં તને તેડવા આવ્યો છું તે મનના નિશ્ચય વિના નથી આવ્યો. અને એ નિશ્ચય પણ અનેક કડવા અનુભવોએ નીપજવેલો છે.”

પદ્માને પ્રમોદનું દિલ પોતાની નજીક ને નજીક આવતું હોય તેવું અપાર્થિવ સંવેદન થવા લાગ્યું. આંખો લૂછી નાંખીને તે સ્વસ્થ થઈ; એ સ્વસ્થતામાં હંડા અને અસ્ક્રુટ આનંદની લહરિ હતી.

“તો હવે હું જઈ છું, મેનેજરને મળું છું અને તે કહે તે પ્રમાણે જ બધી વ્યવસ્થા કરું છું.”

“લગ્નવિધિ ન કરીએ તો ? નકામો ફજેતો...”

પ્રમોદ હસ્યો. તેણે કહ્યું: “પદ્મા ! તું ખરેખર બોળી છે. લગ્ન-વિધિ ન કરીએ તોયે વાંધો નથી, પરંતુ હું પોતે જ મને કાયદેસર રીતે બંધાયેલો જોવા ઇચ્છું છું. મારા મનને હું ઓળખતો થયો છું અને કેવી રીતે ઓળખતો થયો છું તે તું શું જાણે ? કિરીટ તે જાણે છે. તેણે મને બધો વિધિ કરવાની સલાહ આપી છે.”

“કિરીટભાઈ કહેતા હોય તો ભલે કરો, મને વાંધો નથી.”

અને પદ્મા ભણી મમતાબરી નજર નાંખતો પ્રમોદ ઉઠીને આશ્રમની ઓશીસ તરફ ગયો.

પ્રકરણ ૬૩

પ્રમોદનો નવો અવતાર

અશ્રમના વ્યવસ્થાપક પાસે જઈને પ્રમોદે પોતાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. તે પૂર્વે પદ્માને મળતાં પહેલાં જે કાંઈ ઓળખાણ આપવું જોઈએ તે તો તે આપી જ ચૂક્યો હતો અને ત્યારપછી જ વ્યવસ્થાપકે પદ્માને સંદેશો મોકલ્યો હતો, પરંતુ હવે લગ્નવિધિનો એક નવો પ્રસ્તાવ રજુ થતાં વ્યવસ્થાપકે તેને એક-બે દિવસ થોભી જવા કહ્યું. પ્રમોદને થોભવામાં કશો વાંધો નહોતો, પણ એવો વિલંબ કરવાની વાતથી તેને આશ્ચર્ય થયું હતું.

વ્યવસ્થાપક સાથેની વધુ વાતચીતથી તેનું આશ્ચર્ય શમ્યું. આવાં લગ્નો ચીલઝડપથી કરી નાંખવાનો આશ્રમનો શિરસ્તો નહોતો. તે માટે આશ્રમની વ્યવસ્થાપક કમિટીને એકત્ર કરીને અને લગ્ન કરનાર પાત્રોની પૂરી માહિતી તેની સમક્ષ રજુ કરીને પછી જ એવો લગ્નવિધિ કરવામાં આવતો હતો. વ્યવસ્થાપકે પ્રમોદને વધુ વિલંબ ન કરવાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: “અમારે પણ અમારો બધો વિધિ કરવો જ જોઈએ, પણ નકામો વિલંબ નહિ થવા દઈએ. બનતાંસુધી તો આવતી કાલે જ પત્ની જશે; કાલે બપોરે કમિટી મળી જશે અને સાંજે લગ્નવિધિ પતાવી દઈશું.”

બીજે દિવસે વ્યવસ્થાપકે કહ્યું: “એક બીજા લગ્નની પણ મારી પાસે દરખાસ્ત આવી છે, એટલે એક વધુ દિવસનો વિલંબ થશે. કમિટી એક દિવસ મોડી મળશે અને એક લગ્નનો દરખાસ્તો તેની સમક્ષ એકી સાથે જ રજુ કરીશું. વારંવાર કમિટીને તકલીફ શામાટે આપવી?”

પહેલાં તો પ્રમોદને શંકા પડી કે કદાચ પદ્મા પાસેથી સ્પષ્ટ જવાબ નહિ મળ્યો હોય તેથી વ્યવસ્થાપક આમ બહાનું કરીને વખત ગાળે છે, પરંતુ ત્રીજે દિવસે તેની એ શંકા ટળી ગઈ. કમિટી મળી ગઈ હતી અને એક લગ્નનો તેણે પરવાનગી આપી હતી. પેલું લગ્ન સાંજે ચાર વાગ્યાનું અને પ્રમોદ પદ્માનું લગ્ન પાંચ વાગ્યાનું ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. પ્રમોદને વેળાસર આશ્રમમાં હાજર થવાની વ્યવસ્થાપકે સૂચના પણ આપી દીધી.

લગ્નવિધિ માટે પ્રમોદ આશ્રમ નજીક પહોંચ્યો, તે જ વખતે તેણે પહેલા લગ્નવાળા દંપતીને આશ્રમના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતું જરા દૂરથી જોયું અને તે ચોંકી ગયો. જયારે તેણે તુરત ઓળખી લીધી. કીર્તિદા અને સુશીલ ગાડીમાં બેસતાં હતાં તેઓ ભણી તેની નજર ગઈ અને તેણે દૃષ્ટિ ચોરી. તુરત જ તેણે મૂંગાંમૂંગાં દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો.

“જ્યાએ કોની સાથે લગ્ન કર્યું?” એ પ્રશ્ન તુરત તેના ચિત્તમાં ઉઠ્યો અને જ્યારે વ્યવસ્થાપક પાસેથી તેણે જાણ્યું કે એ લગ્ન પણ પોતાના અને પદ્માના લગ્ન જેવું જ હતું, ત્યારે તે ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. કિરીટના લાંબા પત્ર ઉપરથી પણ જે કાંઈ સમજવાનું તેને માટે બાકી રહ્યું હતું તે હવે સમજાયું કે ચૌવનનો પહેલો નશો તીવ્ર હોય છે અને એ નશો ઊતરી ગયા વિના પુરુષને પોતાને, પત્નીને કે પ્રેમિકાને કોઈને ઓળખી શકતો નથી. પોતાનો એ

નશો એક રીતે ઊતર્યો હતો, જગતપ્રસાદનો નશો બીજી રીતે ઊતર્યો હતો.

લગ્નવિધિ તો એક ક્લાસમાં જ ઉકેલાઈ ગયો. પ્રમોદ અને પદ્માએ એવું ઠરાવ્યું કે અમદાવાદથી રાત્રે નીકળીને પહેલાં વડોદરા થોભવું અને ત્યાં બાળકને ફિરીટ પાસે મૂકવું અને તેના ઉછેરની બધી વ્યવસ્થા ત્યાં થયા પછી બેઠાએ મુંબઈ જવું. સ્ટેશન પર જઈને પ્રમોદે સેકંડ ક્લાસની બે ટિકીટો વડોદરા સુધીની કઢાવી અને બેઠ જણાં ગાડીમાં બેઠાં.

કમ્પાર્ટમેન્ટમાં સેકંડ ક્લાસની ચાર બેઠકો હતી, પરંતુ ઊતારુઓ પદ્મા અને પ્રમોદ બે જ હતાં, એટલે અનાયાસે તેમને એકાંત મળી ગઈ હતી. એ એકાંત બેઠને અનેરી સ્વચ્છતાનો અનુભવ કરાવતા લાગી. પદ્માએ બાળકને સ્તનપાન કરાવીને એક બાળુએ સુવાડી ઉપર શાલ ઓઢાડીને નિરાંતે પૂછ્યું: “હવે મને કહો, સુંદર બહેનને શું થયું હતું?”

પ્રમોદ પહેલાં તો એ વાત કહેતાં અચકાયો. આ મીઠી એકાંત હતી, ત્યાં પદ્માએ આવી વાત સંભારી તે તેને ન ગમ્યું. તેણે કહ્યું: “એ વાત નિરાંતે મુંબઈ જઈને કરીશું. પણ હું તને પૂછું છું કે તને મારામાં કાંઈ બદલો થએલો લાગે છે?”

“હું તો આભી બની ગઈ છું તમને જોઈને અને તમારી વાતો સાંભળીને. તમને એવો કયો ગુરુ મળ્યો કે તમે સાવ બદલાઈ ગયા?” પદ્માના મુખથી સ્મિતપ્રવાહ સરતો હતો.

“મને ગુરુઓ તો ધણા મળ્યા, તે બધાએ થોડું થોડું જ્ઞાન આપ્યું, પણ પાકો ગુરુ મળ્યો ફિરીટ. ના, એમ પણ નહિ. ફિરીટ કાંઈ અત્યારે જ મળ્યો નથી, પહેલાં જ મળ્યો હતો, પણ તે વખતે તેની વાતોને હું હસી

કાઢતો હતો. એમ કહોને કે કિરીટ નિમિત્તરૂપ ગુરુ બન્યો છે, આડી તો હું પોતે જ મારો ગુરુ થયો છું. માણસને તેના પોતાના જ અનુભવો ધડી શકે છે.”

અને પછી પ્રમોદે પોતાના અનુભવોની કાંઈ કાંઈ વાતો કહી. એ વાતો પદ્મામાં પોતા પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિ પણ સહાનુભૂતિની લાગણી ઉપજાવે છે એમ પ્રમોદને લાગતું ગયું તેમ તેમ તે પોતાનું દિલ વધુ ને વધુ ખુલ્લું કરતો ગયો. એ પારદર્શક દિલની ઉખા પદ્માના પ્રેમભાવને ઊભરાવવા લાગી અને એક વાર એ ઊભરો એટલો ઉછળ્યો કે તે પોતાની બેઠક પરથી ફૂટીને પ્રમોદને ગળે વળગી, તેની છાતીમાં માથું ધાલી આંસુ વરસાવવા લાગી.

પ્રમોદ તેના વાંસા પર હાથ ફેરવતો અને તેને હૃદયસરસી દાખતો બેસી રહ્યો. થોડી વાર પદ્માની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં, પછી થોડી વાર તે શાંત રહી, પણ સ્વામીના હૃદયની સ્વસ્થતાભરી દ્રંકમાં તેના તનને અને મનને એટલી શાંતિ મળી કે તે તેમ ને તેમ પડી રહી. પ્રમોદે તેને ખસેડી નહિ. તે મનમાં બોલ્યો : “તેના ચિત્તની શાંતિ ભલે તેને શાંત નિદ્રા લેવા દે !”

થોડી વારમાં સુખની તંદ્રામાંથી જાગી પદ્માએ આંસુભીની આંખો ઉઘાડી, સ્વામીના વદન સામે જોયું, એ વદનમાંથી તેને અનેરું અમીઝરણ વહેતું ભાસ્યું અને તે ઉડીને સામેની બેઠક પર આડી પડી આંખો મીચી ગઈ. એ જ સુખની તંદ્રા પુનઃ અનુભવવા તે ઈચ્છતી હતી.

પ્રમોદ તેના વદન ભણી નિહાળી રહ્યો. તે કાંઈ વધુ વાતચીત કાઢશે એવી તેની ધારણા ન ફળી. પ્રમોદની આંખો પદ્માના વદન પરથી ખસીને શાંત નિદ્રા ભોગવી રહેલા બાળકના

વદન તરફ ગઈ. બેએક મિનિટ એ વદન જોઈ રહેતાં. તેણે એક ચમકારો અનુભવ્યો. તે ઉઠીને બાળકની નજીક ગયો, તેના વદનને બારીકાથી નિરખી રહ્યો, અને એક વિચિત્ર લાગણી અનુભવી રહ્યો.

એ લાગણી અનેરી હતી. તે બાળક પોતાનું નહોતું પણ પદ્માનું હતું; પરંતુ તે એક આશ્ચર્ય અનુભવી રહ્યો હતો. એ બાળકના વદન સાથે પોતાના વદનની પૂરેપૂરી સમાનતા હતી, જાણે નરી પોતાની જ બાળપ્રતિમા! એ જ લાંબું અણીદાર નાક, એ જ ઉપરનો નાનો અને નીચેનો સહેજ મોટો હોઠ, એ જ આંખોની કાળી ભ્રમરો, એ જ કપાળ, એ જ હડપચી! ના, એ પદ્માની મુખાકૃતિની પ્રતિકૃતિ નહોતી, તે બાળક માતૃમુખી નહોતું, પિતૃમુખી પણ નહોતું, પરંતુ પોતાની જ આકૃતિના પ્રતિબિંબરૂપ હતું! કુદરતે આ બાળકના ઘડતરમાં શેઠ ભાગ ભજવ્યો હશે, તે તેને સમજતું નહોતું.

તે પાછો બેઠક પર જઈને બેઠો અને બાળકના વદન બણી જ મીટ માંડીને જોઈ રહ્યો. અનેક કલ્પનાઓ આવી અને ગઈ, પણ છેવટે એક જ કલ્પના સ્થિર થઈ રહી: પદ્માએ સગર્ભાવસ્થામાં પતિની-પ્રેમાદની જ પ્રતિકૃતિના ધ્યાન-ચિંતનવડે ગર્ભસ્થ બાળકને ઘડ્યું હતું. હા, ફિરીટે એમ જ લખ્યું હતું અને પદ્માએ પણ એમ જ કહ્યું હતું કે “મારે મન તો એ રાત્રે મેં સ્વપ્નામાં ય તમારા સિવાય બીજા કોઈનું દર્શન કર્યું નથી.” ત્યારે શું એ ચિંતને જ આ બાળ પ્રેમાદનું ઘડતર કર્યું હતું?

પદ્માની માનસિક પવિત્રતા વિષે ફિરીટે પ્રેમાદને જે કાંઈ લખ્યું હતું તે તેણે વાંચ્યું હતું, પરંતુ તે વાંચતી વખતે તેને એ પવિત્રતાનો જોરો જ્યાં જ્યાં આવી શક્યો ન હતો, તેટલો જ્યાં જ્યાં

હવે આવી રહ્યો હતો. એનું બાળક જ એ પવિત્રતાની પ્રતીતિ આપી રહ્યું હતું.

એટલામાં બાળક બિંધમાં સળવળ્યું, તેણે પાસું ફેરવ્યું; તેના પગનો સ્પર્શ સહજ પદ્માના હાથને થયો, પદ્માએ નિદ્રામાં જ એ હાથ બાળક તરફ લંબાવ્યો એટલામાં ગાડી ધીમી પડી.

“વડોદરા આવ્યું?” ઉદગાર કાઢતી પદ્મા એકદમ બેડી થઈ ગઈ.

“હા, વડોદરા આવ્યું.” એમ કહેતો પ્રમોદ ઉઠ્યો અને પદ્મા પથુ એકદમ બિંધી થઈ ગઈ. વડોદરા ગિતરવાનું હતું; ટીકેટો. પથુ વડોદરાની લીંબી હતી.

“તું જરા થોભજે, હું આવું છું.” કહી પ્રમોદ ડાબામાંથી એકદમ નીચે ગિતરી ગયો.

“પથુ, અહીં ગિતરવાનું છે ને મોડું થશે.” પાછળ પદ્મા બોલી, પથુ એ શબ્દો પ્રમોદને કાને પડ્યા હોય તેમ જણાયું નહિ.

પ્રમોદ સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો ગયો અને અદૃશ્ય થયો. પદ્મા સામાન સંભાળવા લાગી.

પાંચેક મિનિટમાં પ્રમોદ આવ્યો અને તુરત પદ્માએ કહ્યું: “મજૂર ક્યાં છે? આ બધો સામાન કોણ ગિતારશે?”

પ્રમોદ અંદર આવ્યો અને તેણે ડાબાનો દરવાજો ખંધ કર્યો: “આપણે અહીં ગિતરવું નથી. સીધાં મુંબઈ જવું છે.”

પદ્મા પ્રમોદના વદન ભણી તાકી રહી. પ્રમોદના વિચારમાં એકદમ કેમ ફેરફાર થયો તે તે સમજી શકી નહિ. એ ફેરફાર પોતા માટે આનંદજનક હતો, કે શોકોત્પાદક તેનો પથુ તે નિર્ણય કરી શકી નહિ. વિચારવિવશ સ્થિતિમાં જ તે પાછી બેઠી અને અત્યંત ગંભીર બની જઈને બોલી: “મને કહો તો

અરા, વળી તમને કાંઈ ખીજો વિચાર સૂઝ્યો છે કે શું ?”

પ્રમોદ હસ્યો અને બોલ્યો: “તું ડરે છે ખરું ? મારા મનનો તને વિશ્વાસ નથી ! પણ મારા વિચારથી તારે ડરવા જેવું કશું નથી. બાળકનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, આપણે તેને સાથે રાખી ઉછેરીશું.”

“હું, સાચું ?”

અને પશ્ચાત્તા વદન પર તે વખતે જે આનંદની રેખાઓ પ્રકટી તે જ નવો અવતાર પામેલા પ્રમોદની ઉદારતાનો શું નાનોમનો બદલો હતો ?

પ્રકરણ ૬૪

અને કિરીટ પરણે છે

મુશીસ વડોદરે આવી કિરીટને મળીને જગતપ્રસાદની સાથે સુરત ગયો તેને ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા; કિરીટે પ્રમોદને પત્ર લખ્યો તેને છ દિવસ વીતી ગયા હતા; છતાં કિરીટને આશ્ચર્ય એ થઈ રહ્યું હતું કે એઉ તરફથી પોતાને કશાય સમાચાર મળ્યા નહોતા. મુશીસને તેણે ખાસ મુશ્યવ્યું હતું કે-તું સુરત જઈને વાતાવરણ કેવું છે તે વિષેનો પત્ર લખજે, તેમ જ પ્રમોદ પાસેથી તો તેણે વળતી ટપાલે જ પત્રનો જવાબ માંગ્યો હતો : પરંતુ કોઈ એ કશે જવાબ લખવાની જ દરકાર કરી નહોતી, તેથી કિરીટ ચ્હીડાઈ રહ્યો હતો.

તેને એક વિશેષ આશ્ચર્ય પણ થતું હતું. તેણે વીરમગામ યમુનાને પત્ર લખી નાંખ્યો હતો કે પોતે ઘેર પાછો ફર્યો છે. પોતા ઉપર માતાતુલ્ય વાતસલ્ય દાખવનારી યમુના બાબી એ પત્ર વાંચીને ઘેર આવે કે ન આવે તે તેની ઇચ્છાની વાત, પરંતુ શું તે વળતો જવાબ પણ ન લખે ? એ વિચાર આવતાં તેને બાબી ઉપર માફું લાગતું હતું.

કિરીટ પોતાના મનમાં ગણતરી કર્યા કરતો કે પોતાનો પત્ર

પ્રમોદને ક્યે વખતે મળે, તે વહેલામાં વહેલો અને મોડામાં મોડો ક્યારે જવાબ લખે અને તે જવાબનો પત્ર પોતાને ક્યે વખતે મળે. એવી જ રીતે તે સુશીલના પત્રની અને યમુનાના પત્રની પણ ગણતરી કરતો હતો. એ ગણતરી સાચી પડતી નહોતી. જે નિયમિતતાને આધારે પોતે ગણતરી કરતો હતો, તે જ નિયમિતતા બીજાં માણસો કેમ જાળવતાં નહિ હોય, તે પ્રશ્ન પૂછી રહેલું તેનું અધીરું મન કોઈ વાર વ્યગ્ર પણ બની જતું હતું.

અત્યારે તેવી જ મનઃસ્થિતિમાં તે પોતાની બેઠકના ખંડમાં આમથી તેમ ફરતો હતો. એટલામાં ટપાલીની ખૂમ સાંભળીને તે નીચે આવ્યો. ખડકીમાં બે પત્રો નાંખીને ટપાલી જતો રહ્યો હતો. બેઉ પત્રના સીરનામાંના અક્ષરો જોઈ તેની વ્યગ્રતા ઊડી ગઈ.

ચડપ-ચડપ ચડીને તે ઉપર આવ્યો અને બેઉ પત્રો ફાડ્યા. પત્રો ટૂંકા હતા. તે ઉપરઉપરથી નજર ફેરવી ગયો અને ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“મારાં વહાલાં ! કેવાં છે ને ?” એવો પ્રકટ ઉદ્ગાર કાઢીને તેણે બેઉ પત્રો ફરીથી બરાબર વાંચ્યા અને ફરીથી તેને ખડખડાટ હસવું આવ્યું.

“કિરીટબાઈ !” તત્ક્ષણ દાદરમાં યમુનાનું ડોકું દેખાયું.

“કાણુ બાબી ? આવો, આવો !”

“પણ તમે આટલું બધું હસો છો કેમ ?” યમુનાના વદન ઉપર ગંભીરતા હતી. તેને સંશય પડ્યો હતો કે આવું અસાધારણ હાસ્ય કોઈ પ્રકારની ઘેલછાનું તો નહિ હોય ?

“તમે અહીં તો આવો; આ પત્રો વાંચીને તમે પણ જશ રહશો.”

યમુના ઉપર આવી. તે હજી ગંભીર હતી. તેણે પૂછ્યું:
“કોના છે એ પત્રો?”

“એક છે પ્રમોદનો, બીજો છે જગતપ્રસાદનો.”

“હા, પણ તેમાં હસવા જેવું શું છે?”

“પ્રમોદ પદ્માને ફરીથી પરણ્યો, જગતપ્રસાદ જ્યાંને ફરીથી પરણ્યો ! પણ ભાભી ! હસવા જેવું તો એ છે કે પ્રમોદને મેં વિનંતિ કરી કે તું પદ્માને હવે ફરીથી પરણી લે, અને તારી ઇચ્છા હોય તો તુરત જવાબ આપ. પણ મારો વહાલો એવો સ્વાર્થી કે સીધો અમદાવાદ ગયો, ફરીથી પદ્મા સાથે લગ્નવિધિ કરીને પાછો મુંબઈ ગયો; મને કશું કહ્યું નહિ અને હવે મુંબઈથી લખે છે કે પોતે પદ્માની સાથે ઘેર આવી ગયો છે। એવું જ જગતપ્રસાદનું બન્યું. મેં તેને સુશીલ સાથે સુરત મોકલ્યો હતો. ત્યાં શી ખબર કેવી ય વ્યવસ્થા થઈ કે જગતપ્રસાદ, સુશીલ અને જયા સીધાં અમદાવાદ ગયાં, ત્યાં તેમણે લગ્ન કર્યું અને જગતપ્રસાદ તથા જયા હવે સુશીલને ત્યાં રહીને મને ખબર આપે છે। હું તો અહીં રાહ જોઈ રહ્યો છું કે બેઠના કશા સમાચાર કેમ નથી, ત્યાં તો બેઠ પરભાર્યા પરણી વાળે છે ! કહો ભાભી ! આ હસવા જેવું નથી ?”

યમુનાને પણ આ વાત સાંભળીને આનંદ થયો. તેણે જવાબ આપ્યો: “ભાઈ ! પરણ્યા પછી ગોરને કોઈ યાદ પણ કરે છે ખરાં !”

“હા, એ સાચી વાત ! પણ મને તો ઉલટો વધુ આનંદ થયો કે તેઓ કશી વધુ સમજવણી કે આગ્રહ વિના પોતાના મનમાં સાચી વાત ઉગી આવવાને લીધે પોતાની મેળે પરણી ગયાં ! ભાભી ! અકારણ તૂટેલાં બે દંપતી આજે ફરીથી સંઘાઈ ગયાં, કેવી ખુશાલીની વાત !”

“ખરેખર, ખુશાલીની વાત. હવે એક વધુ ખુશાલીની વાત કહેવાની છે.”

“શી વાત?”

“નીચે એક મહેમાન ઊભા છે.”

“કોણ છે? ઉપર બોલાવોને!”

“નગીનલાલ! ઉપર આવો. હું તો અહીં વાતચીતમાં રહી અને તમને તુરત બોલાવવાનું ભૂલી ગઈ.”

“નગીનલાલ કોણ?” કિરીટે ધીરેથી પૂછ્યું.

“નગીનલાલ નાણાવટી, કમળાના પિતા.” યમુનાએ જવાબ આપ્યો.

નગીનલાલ નાણાવટી ઉપર આવ્યા. તેમના મુખમાં સ્મિત હતું. દિયર-બોળાઈની વાતો સાંભળીને તેમને પણ એક પ્રકારનો આનંદ ઉપજ્યો હતો. “પધારો” કહી કિરીટે તેમનો સત્કાર કર્યો અને નાણાવટીએ ઉપર આવી એક ખુરશી પર બેઠક લીધી.

યમુનાએ કહ્યું: “કિરીટભાઈ! નાણાવટી શામાટે આવ્યા છે તે તમે જાણી ગયા હશે.”

“જાણી તો ગયો છું પણ...”

“પણ...હમણાં બોલશે નહિ.” નાણાવટીએ વચ્ચે જ મંદ હાસ્ય સમેત કહ્યું: “જમનાબાઈ તમને થોડી વાત કરે, પછી તમારે ને કહેવું હોય તે કહેજો.”

કિરીટ ચુપ બની ગયો અને બાબીની સામે જોઈ રહ્યો. યમુનાની આંખોમાં અને ઓઠ પર સ્મિત હતું, પણ તે કશું બોલી નહિ.

“કહો બાબી! શી વાત છે?” છેવટે કિરીટને પ્રકટ રીતે પૂછ્યું પૂછ્યું.

“નિરાંતે કહેવા જેવી એ વાત છે. એક વાર મહેમાન માટે બોજનની વ્યવસ્થા તો કરીએ, પછી વાતો કરીશું.” એમ કહી યમુના પાછી નીચે ઊતરી ગઈ.

બોજન પછી ફિરીટને એકાંતમાં બોલાવીને યમુનાએ તેને જે વાત કહી તે ફિરીટને માટે તદ્દન નવી જ હતી. સુશીલને ત્યાં ફિરીટે કમળાને છેલ્લી જોએલી, ત્યારપછી કમળાએ કેવાં ચક્રો ચલાવ્યાં હતાં, તેની જ એ વાત હતી. કમળાએ એક પત્ર યમુના પર લખ્યો હતો, તેમાં સૂચના કરી હતી કે યમુનાએ હવે તુરત વડોદરા જઈને રહેવું જોઈએ, કારણકે ફિરીટમાં કશો દોષ નથી; પદ્માએ પણ જાણી જોઈને કશો અપરાધ કર્યો નથી, પણ સુંદરના પાપના છાંટા જ તેને ઉડ્યા છે; એ ઉપરથી યમુના ફિરીટને મળવા વડોદરે આવી હતી, પાછી સુશીલ પાસે ગઈ હતી, પદ્માને મળી હતી, પણ બધેથી નિરાશ થઈને તે વીરમગામ આવી હતી. કમળાનું બીજું પરાક્રમ એ હતું કે તેણે પોતાના પિતા પર પત્ર લખી ફિરીટને જ પરણવાની પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, તેથી તેનાં માઆપ ભય પામ્યાં હતાં અને તેને નિશાળેથી ઉઠાડી મૂકી વીરમગામમાં ઘરમાં ગોંધી રાખી હતી પણ એક વાર તે ઘરમાંથી કોઈને કહ્યા વિના છટકી ગઈ હતી. તે ક્યાં ગઈ હતી તેની કોઈને ખબર નહોતી. તેનાં માઆપને વહેમ પડ્યો હતો કે તેને યમુના કે ફિરીટે જ નસાડી હોવી જોઈએ, તે ઉપરથી નગીનલાલ નાણાવટી પોતે એક દ્વાર વડોદરે આવ્યા હતા અને તપાસ કરી ગયા હતા. તે જ દિવસે પ્રવાસેથી ઘેર ફિરીટ પાછો ફર્યો હતો તે નગીનલાલે જાણ્યું હતું અને પાછળથી વીરમગામ આવી તેમણે એ વાત યમુનાને કહી હતી. પણ કમળા ક્યાં ગઈ હતી? કમળા અમદાવાદ પોતાના મામાને ત્યાં આવી ગઈ હતી. ત્યાંથી તેણે પિતાને પત્ર લખ્યો હતો કે

પોતાને અમદાવાદ પરીક્ષા આપવા જવાની પણ રજા નહિ મળે એવી ભીતિથી તે કોઈને કહ્યા વિના માત્ર પરીક્ષા આપવા જ અમદાવાદ આવી હતી. તેણે વીરમગામમાં ઘેર રહીને વાંચી બધો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો અને એક માત્ર પરીક્ષા નહિ આપવાને લીધે પોતે એક ધોરણ પૂરું કરી શકી નહિ એમ ન ગણાય તેટલા માટે તેણે પરીક્ષા આપવા સારુ જ એ સાહસ કર્યું હતું !

યમુનાની વિશેષ વાત એ હતી કે આ બનાવ બન્યા પછી અને કિરીટની નિર્દોષતા વિષે કશો સંશય ન રહેવાથી નગીનલાલ નાણાવટી જ હવે કમળાની ઇચ્છાને અનુસરીને કિરીટ પાસે વેવીશાળનું કહેણ લઈને આવ્યા હતા. કમળાની ઇચ્છા જાણવી હોય તો પેલો પત્ર પણ કિરીટને વાંચવા આપવા તે તૈયાર હતા; એટલું જ નહિ, પણ કમળા સાથે કાંઈ વાતચીત કરી જોવી હોય તો એ માટે છૂટ આપવા અને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં પણ હવે નગીનલાલ નાણાવટીને વાંધો નહોતો. આ બધી વાત કહીને યમુના કિરીટના મનોભાવ જાણવાને તેના વદન સામે તાકી રહી.

“ભાભી ! હવે કહો, તમે-શી સલાહ આપો છો ?” યમુનાની બધી વાત સાંભળી રહ્યા પછી કિરીટે પૂછ્યું.

“ભાઈ ! એમાં હું શી સલાહ આપું ? તમને કેવી કન્યા ગમે તે હું કાંઈ થોડું જાણી શકું છું ! એ છોકરી મને તો બહુ જ ગમે છે, પણ તમને ગમે તે જ ખરું. છોકરી શાણી છે, હોશિયાર છે, અને તેની હિંમત તથા ઇચ્છાની વાત પણ મેં તમને કહી. જોયા ખાનદાનનું ફરજંદ છે, સારા સંસ્કાર છે, વધુ તો હું કશું જાણતી નથી.”

“તમે કહ્યા તે કમળાના બધા ગુણો મારા ધ્યાનમાં છે, અને એ ગુણોનો મને પરિચય પણ થયો છે પણ મારા કયા ગુણોને લીધે તે મને પસંદ કરે છે, તે કાંઈ તમે જાણો છો ?”

“ના બાઈ ! તમે સારી પેઠે ભણ્યા છો અને સદગુણી છો. એટલું તો તે જાણે છે ખરી.”

“એ કરતાં તો હું તેની પસંદગીનાં કારણો વિશેષ જાણું છું.”

“કેવી રીતે ? હાં, હાં. તમે સુશીલને ત્યાં તેને મળ્યા હતા. ત્યારે જ કદાચ વાતો કરી હશે.”

કિરીટ સ્મિત કર્યું. તે કશું ન બોલ્યો. યમુનાએ ઉત્સુકતાથી કહ્યું : “પણ બાઈ ! હજીયે તમારે તેની સાથે વાતચીત કરવી હોય તો વાંધો નથી. નગીનલાલ શેઠને પણ એવું તો ગમે છે કે એક એકબીજાને ગળે, વાતચીત કરે અને એકની ઈચ્છા હોય તો પછી વેવીશાળ થાય.”

“એ જૂના સંસ્કારના કુટુંબમાં એટલી ઉદારતા ક્યાંથી આવી, બાબી ?”

“બાઈ ! જમાનો બદલાઈ ગયો છે ને ! આજકાલ જુવાન છોકરાછોકરીઓ પહેલાં પ્રેમ કરે છે અને પછી લગ્ન કરે છે. એવું જુએ એટલે માઆપને પણ એવી છૂટ ઘટતા પ્રમાણમાં આપની પડે છે.”

“બાબી ! મારે એવી છૂટ જોઈતી જ નથી. કમળા વિષે હું જેટલું જાણું છું, તેટલા ઉપરથી જ મને તે પસંદ છે. પ્રેમ તો લગ્ન પછી થાય તે જ સારું !”

“કિરીટબાઈ !” યમુના ચોંકીને બોલી : “આવું તમે ક્યારે સમજ્યા ? કોઈ તમને જરૂર મારા જેવા જૂના મતના કહે !” યમુનાના ઓઠ પર આનંદનું સ્મિત હતું.

“હું જૂના મતનો નથી, બાબી ! નવા મતનો છું. એ નવો મત મેં ઘણું ઘણું જોઈ, અનુભવી, શીખીને બાંધ્યો છે. તમે ખુશીથી નગીનલાલ નાણાવંટીનું કહેણ સ્વીકારી લ્યો !”

“અહોહો ! બાઈ ! આટલી સહેલાઈથી તમે હા પાડશો,

એવું મને સ્વપ્ન પણ નહોતું હોં !”

એટલું કહીને તુરત આનંદના આવેશમાં તે ફિરીટ પાસેથી નગીનલાલ નાણાવટી પાસે ગઈ અને તેને એ મંગળ સમાચાર આપ્યા.

ખીજે દિવસે જ વેવીશાળનો વિધિ થયો, ત્રીજે દિવસે નગીનલાલ નાણાવટી પાછા વીરમગામ ગયા અને તેમણે લગ્નનું સુદ્ધર્ત જેવડાવી મોકલ્યું.

મામાના મૃત્યુના શોકમાં તુરત લગ્ન થાય એ લોકદષ્ટિએ અયોગ્ય કહેવાય, પણ લગ્ન તો પ્રમોદે પણ ક્યાં નહોતું કર્યું ? કશા વિશિષ્ટ સમારંભ વિના લગ્ન કરી નાંખવાને ફિરીટ સંમત હતો.

અને જ્યારે લગ્નદિન જણાવતી કંકોત્રી પ્રમોદ, સુશીલ તથા જગતપ્રસાદને પહોંચી ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામી ગયા.

જગતપ્રસાદે આશીર્વાદ લખી મોકલ્યો: “અમ દંપતીને સુખી કરનાર હિતૈષીતું દંપત્ય સુખી હો !”

સુશીલે લખ્યું: “કમળા જ પોતાને શિરે ફિરીટને ધારણ કરશે તેનું મને સ્વપ્ન નહોતું, અને એલીઝા તો કમળાની એ ચોરીછૂપીથી તેના પર ખૂબ ગુસ્સે થઈ છે !”

પ્રમોદે લખ્યું: “સાચું છે, સુહૃદોસ્ત્વરિતા ગતિ: (એ સુહૃદયોની ગતિ ત્વરિત હોય છે.)”

અને લગ્ન પછીના પ્રથમ મિલનસમયે ફિરીટ કહ્યું: “હવે તારે પરીક્ષા આપવા માટે નાસી જવું નહિ પડે !”

“એટલે ?”

ફિરીટ એ પ્રશ્નનો વિનોદી જવાબ આપ્યો: “એટલે કે હવે હમેશાં શિક્ષક અને પરીક્ષક બેઉ તારી પાસે જ રહેનાર છે !”

સમાપ્ત

આજ લેખકની રમ્ય, રસાળ
મુગધસુરસિલસરી
નવલિકાઓ

રૂપાનો ઘંટ
(અને બીજી વાર્તાઓ)

સરચવવસરે પ્રિય-
જનોને ભેટ આપવા
લાયક કૃતિ. દરેક
ઘરમાં હોવી ઘટે

પાકું પૂકું; સુંદર ઉપરણા સમેત

કિંમત ર-૦-૦. ટ. ખ. જુદું

ગાંડી વ

- ગુજરાતના તાજા ઇતિહાસનું
- અને ગરવા શૂરાતનનું
- એક લઘુ પાત્રું

જોતીઓ સરદાર

●

*પંચમહાલની ભીલ પ્રજાનું
પરાક્રમ પ્રકાશતી નવલકથા

પાકું પૂકું કિં. ૨-૦-૦

ગાંડી વ

